ناسیۆنالیزم
فکر و سیاسەت

سمکۆ محەمەد

ناسیۆنالیزم
فکر و سیاسەت

سمکۆ محەمەد

٢٠١٨

خانەی موکریانی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە

- **بابەت: ناسیۆنالیزم .. فکر و سیاسەت**
- **توێژینەوە**
- **سمکۆ محەمەد**
- **نەخشەسازی ناوەوە:** ڕێدار جەعفەر
- **بەرگ: هۆگر سدیق**
- **نرخ: (٤٠٠٠) هەزار دینار**
- **چاپی یەکەم:** ٢٠١٨
- **تیراژ:** (٥٠٠) دانە
- **چاپخانەی: چاپخانەی ئازادی (هەولێر)**
- **لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانەکان ژمارەی سپاردنی (٤٦٢) ساڵی(٢٠١٨)ی پێ دراوە.**

زنجیرەی کتێب (٩٦٧)

هەموو مافێکی بۆ خانەی موکریانی پارێزراوە

ماڵپەڕ: **www.mukiryani.com**

ئیمەیل: **info@mukiryani.com**

ناوەڕۆك

پێشەکی ٧
تیۆرە سیاسییەکان و ناسیۆنالیزم دەوڵەتی نەتەوەیی بە نموونە: ١١
دیاردە سیاسییەکان: ٢٩
ناسیۆنالیزم و تیۆری سیاسیی سەدەی ١٨ و ١٩: ٤١
چاپتەری یەکەم ـ مێژووی چەمکی ناسیۆنالیزم: ٥٧
پێناسەی نەتەوە بەپێیی دەوڵەت: ٦٣
نەتەوە بێ خاك و بێ دەوڵەتەکان: ٦٩
ناسیۆنالیزم ـ بیرێك بۆ بەرز راگرتنی رۆژئاوا: ٨٣
ژیان لە بۆشاییدا: ١٦٧
شارستانییەتەکانی نزیك لە کورد: ١٧١
دەوڵەتی نموونەیی: ١٨١
بەڵێننامە و رێککەوتنە نێودەوڵەتیەکان: ١٨٧
چاپتەری دووەم ـ سیستمی خۆحوکمڕانی کورد وەکو ئەزموونێکی نموونەیی: ١٩١
سەرچاوەکان: ٢٥١

پێشەكی

مێـــژووی بزووتنـــەوەی سیاســـیی لـــە سەراســـەری جیهانـــدا، بریتییـــە لـــەو چـــیرۆكانەی كـــە لـــە ئـــەنجامی كێبـــەركێی گـــەلان و چـــینەكاندا نووســـراونەتەوە و بەشێكیشـــی هـــەم لـــە ترســـی دەســـەڵاتدارانی ســـەردەمەكان و هـــەم بـــە هـــۆی كەمتەرخەمییـــەوە بـــە هەڵواســـراوی ماونەتـــەوە، لـــەم ڕاستایشـــەدا بـــۆ بەدەســـهێنانی دەســـەڵات كۆمـــەڵێك چـــەمكی جیـــاواز لەنێو سیســـتمی سیاســـیدا بەرهـــەمهاتووە، بـــۆ هـــەر یـــەكێك لـــەو چـــەمكانەش پاســـاوێكی بـــۆ دۆزراوەتـــەوە و لۆژیكێـــك لـــە باكگراوندیـــدا ڕاوەســـتاوە و بـــەرگری لێـــدەكات، بـــە پێچەوانەشـــەوە تیۆریســـتینە فكـــری و سیاســـییەكان، هـــەم بەرچـــاوڕوونیان خســـتووەتە ڕوو، هەم بە تێڕوانینی جیاواز ئاڵۆزتریـــان كـــردووە، بـــەڵام سیاســـەت هـــەر بـــە یـــەك مانـــا نایەت، چونكە بەشێكە لە زانســـت و یاســـا، یـــان میتـــۆدی جیـــاواز، لـــق و پـــۆپی جیـــاوازی لە خۆ گرتووە كە تیۆریزەكارانی ئەم بوارە بنەماكانیان داناوە.

دابەشـــبوونی وڵاتـــان و پەرشـــوبڵاوبوونی نەتـــەوەكان بەســـەر داگیركـــەران لـــە ئـــەنجامی جەنگە جیهانییەكانـــەوە، هـــەروەها دروســـتبوونی ســـنووری جـــوگرافی بـــۆ هـــەر نەتەوەیـــەك كە بوونە خاوەن شوناســـی دەوڵـــەت و بـــە نـــاوی نەتەوەیـــەك دەوڵـــەت پێناســـە كـــرا، بـــەپێی كولتـــوور و خەســـڵەتی كۆمەڵگـــەكان لـــە ســـەردەمێكەوە بـــۆ ســـەردەمێكی تـــر كـــەڵكی لێـــوەرگیرا، ئەگەرچـــی كۆمەڵگەیـــەكی بـــەر ســـێبەر و كۆمەڵگەیـــەكی بەرهـــەمهێن وەكـــو یەك چاوی لێكراوە، بەڵام دواجـــار دەســـت و پەنجـــە لەگـــەڵ ئـــەو چـــەمكانە گـــەرمكراوە كـــە بزووتنـــەوە سیاســـییەكان و ڕابـــەرانی ئـــەو بزووتنەوانـــە لـــە كـــاتی خۆیـــدا خوازیـــاری بـــوون، هەڵبـــەت بەدەســـتهێنانی ســـەربەخۆیی لـــە دەوڵەتێكـــەوە بـــۆ نەتەوەیـــەكیش كـــە دەوڵـــەتی نییـــە جیـــاوازی هەیـــە، ئەگەرچـــی لـــە هـــەناوی هـــەر یـــەكێك لـــەو سیســـتمانەی كـــە لـــە

مێژووی سیاسیدا بوونیـان هـەبووە، ناسـیۆنالیزم کـەڵکی لێوەرگرتـووە و لقێـك بـووە لـەو سیسـتمە، (جـۆن سـتیوارت میـل) یەکێکـە لـەو هزرمەنـدە سیاسـییانەی گرینگـی بـەم باسـە داوە و تیۆریسـتێکی لیبراڵـە، پێـی وایـە پێکهێنـانی ئـەو جـۆرە دەوڵەتـە ناکـارنو کـە لەسـەر بناخـەی نوێنەرایـەتیی کولتـووری جیـاواز دروسـتبوون، کەچـی (سـتێنر) تیۆریسـتێکی ئاڵمانییـە و دژە بۆچـوونی هەیـە لەگـەڵ میـل، ڕەخنـەی تونـدی لـە سیسـتمی لیبراڵـی سیاسـیی و سۆسـیۆلۆژیای مرۆیـی هەیـە، ئـەم جیاوازییانـە لـە بەرانبەر چـەمکی ناسـیۆنالیزم و خـودی نەتـەوەکان، لـە تیۆرەکـانی کانـت و ماکیـاڤیللی جودا دەکاتەوە و پێی وایە لە پراکتیکدا دەبینرێت.

ناسـیۆنالیزم ئـەم چـەمکەی بـۆ نەتـەوە ژێردەسـتەکان جێکەوتـە بـووە و بـوو بـە ئایدیۆلۆژیایـەکی ڕووت، یـان باشـتر بڵـێم نەتـەوەخوازی کـردە داواکارییـەکی سیاسـیی پـەتی، بـەو ئاراسـتەیەی کـە نەتـەوەی ژێردەسـت لـەژێر چـەپۆکی نەتـەوەی سەردەسـت نـەمێنێ، سـەرەنجام ڕژێمێکـی سیاسـیی خوڵقانـدووە کـە هەنـدێك جـار زۆر دوورکەوتووەتـەوە لـە داواکارییـە سـتراتیژییە نەتەوەییەکـە، تـا ئـەو جێگەیـەی کـە ڕەوایـەتی داوە بـە دەسـتەبژێرێکی بـە نـاو سیاسـیی و جۆرێـك لـە بـازاڕی سیاسـیی گـەرم کردووە، هـەروەها ئـەم چـەمکە بـە ڕادەیـەك تونـدڕۆی بەرهـەمهێناوە، کـە دواتـر پاشـگری ئیزمـی بـۆ هەریـەك لـە ڕژێمـە فاشـیزم و نـازیزم و شـۆڤێنیزم و ...هتـد هێنـا ئـاراو جـەنگێکی تـری خوڵقانـد، هـەر ئـەوەی کـە ئێسـتە وەکـو ئـەزموونێکی ناحـەز و نـابووت تەماشـای دەکرێـت، بیروبـاوەڕی ئینتەرناسـیۆنالیزمیش کـە بیرکردنەوەیـەکی پێچـەوانەی ناسـیۆنالیزمە بـەدیوە ئایدیۆلۆژیاکـەی، هەنـدێکجار کێبـەرکێی سیاسـیی خوڵقانـدووە و ئـەو نەتەوانـەش بوونـە قوربـانی ئـەو کێبـەرکێ نادادپەروەرانەیـە، بـە تایبـەتی کێبرکێـی نێوان ئەمـەریکا و سـۆڤیەتی کـۆن کـە جـەنگی سـاردی چـەند سـاڵ درێـژکردەوە، دواتـریش بە سەرکەوتنی ئەمەریکا و سەرمایەداری نێودەوڵەتی کۆتایی هات.

خـــراپ کـــەڵك وەرگـــرتن لـــە چـــەمکەکانی ناســـیۆنالیزم و کۆمـــۆنیزم و ڕووبەڕووبوونـەوەی ڕژێمـی سـەرمایەداری لەپـەنا ئەمەشـدا تێنەگەیشـتنی کۆمۆنیسـتە سـونەتییەکان لـەنێو کـاری حزبیـەت و ئایـدیۆلۆژیای مارکسـی بـوون، هەرچـی زیـاتر ڕێگەخۆشکەر بوون بـۆ ئـەوەی بـیری ناسـیۆنالیزمی تـا ئـەو ڕادەیـە سـەرهەڵبداتەوە، کـە

دوای نزیـك بـە سـەدەیەك جـارێکی تـر راسـیزمی بەرهـەم بهێنێــتەوە، ئـەم مەشـغەڵەتە سیاســییە کــە لــەو دەوڵەتانــەوە دەســتی پێکــرد کــە لــە ســۆڤیەت جوودابوونــەوە و ســەربەخۆیی خۆیــان وەرگــرت، رێگــەی بــۆ ئــەو نەتەوانــەش ســازکرد کــە بچــنە نێــو هاوکێشــە سیاســییەکان و نەتــەوەی کــورد کــە یەکێکــە لــەو نەتەوانــەی بــە درێــژایی مێــژووی خــۆی ســەربەخۆیی بەخۆیــەوە نــەبینیوە، تائــەو رادەیــەی شوناســی خۆشــی نەدۆزیوەتــەوە، جگــە لــەو داتایانــەی کــە رۆژهــەڵاتناس و بەشــێك لــە زانــا عەرەبــەکان باسـیان کـردووە و مێژووکـەیان بـە نیـوە ناچـڵ بـۆ نووسـیوەتەوە، بۆیـە تـا ئێسـتەش و رەنگە دواتـریش هـەر نابێـت بـە ناسـیۆنالیزم و نەتـەوەی خـۆی ناپـارێزێ لـەوانی تـر کـە دوژمنــەکانین، بۆیــە لــە پــەراوێزی ئــەم چــەمکەدا گفتوگــۆی زۆر لــە نێــوان رۆشــنبیران و سیاسـییەکانی نێـو بزووتنـەوەی کـورد کـراوە کـە خـاوەنی گوتـاری ناسـیۆنالیزمی نـین و پێشــتریش نەبوونــە، بــە بیــانووی ئــەوەی کــە تایبەتمەنــدیی ئــەم نەتەوەیــە لــە ڕووی جوگرافی و کولتوور و زمانەوە، جیـاوازی زۆری لەگـەڵ گـەلانی تـر هەیـە، کـە تـا ئێسـتە خـاوەن دەوڵــەتن و ســەربەخۆیی خۆیــان راگەیانــدووە و لــە رووی کولتــووری سیاسیشــەوە هــەرگیز ناسیۆنالیســت نــەبوون، چــونکە بــەردەوام هێنــدەی خۆیــان دژی خۆیــان بــوون بــە خزمەت گەلانی تر و دەسەڵات و حوکمڕانەکانی تر، هێندە ئەو رژێمانە نەبوون.

قەناعــەت پێکردنــی کۆمەڵگــە لەلایــەن دەســتەبژێرێکی سیاســییەوە بــۆ ئــەوەی لــە پــەراوێزی چــەمکی ناسیۆنالیســتیدا هاوکــاری سیاســییەکان بکــەن، لــەوێوە سەرچــاوەی گرتــووە کــە چارەنووســی کۆمــەڵێك خــەڵك بــە جیــاوازی کولتــوورەوە لــە کێشــە بنەڕەتییەکانەوە کورت کراوەتـەوە بـۆ کێشـەیەکی جـوگرافی، لـە بەرانبـەر دەوڵـەتانی تـر و هێــزی سیاســیی باڵادەســت لــەو ناوچــانەدا کــە چــەند نەتەوەیــەك هــەن و تــەنها نەتەوەیــەك حاکمــە، کێشــەیەکی دیکــەی نــەبوونی بــیری ناســیۆنالیزمی کــوردی لــە مێژووی خۆیدا، پرسی ئینتیمـا بـووە بـۆ ئـایینی ئیسـلام کـە ئـەوانیش بـە هـۆی ئـەوەی موجتەهیــد و فتواکارەکانیــان زمــانی عــەرەبیان بــە زمــانی خــودا زانیــوە، نەتــەوە بچــووکەکانی ناوچــەکەیان بــە پلــە دوو ناســیوە، بــە تایبــەتیش پەراوێزخســتنیان بــە بیانووی ئەوەی رێگر و پیـاوکوژ بوونـە، تـا ئـەو رادەیـەی بـە ئـاژەڵ تەماشـایان کـردوون، وەکو ئیبن تەیمیە باسـی دەکـات، یـان بـە کـافر کـە بەناچـار هاتوونەتـە نێـو چوارچێوەی

جــوگرافی و قەڵــەمڕەوی خــاوەن ئاییینەکــە کــە عــەرەب بــووە، ئەمــە یــەکێك لــەو بنەچانەیە کە ڕێگری لــەو بیرکردنەوەیــە کــردووە، کــە کــورد ناســیۆنالیزم بێــت، یــان دوور بخرێتەوە لە ڕەسەنایەتی نەتەوەیی.

ئەم پێشەکییە کــورتکراوەی هەنــدێك لــەو هێڵلاینانەیــە کــە لــە نێــوەڕۆکی باســەکاندا تا ئەو جێگەیــەی پێویســت بووبێــت گفتوگــۆ کــراوە، دەمــەوێ ئــەوەش لــەم پێشــەکییەدا بە بیر خوێنــەر بهێنمــەوە، کــە ســەرەتا گــەرەکم بــوو تــەنها لەســەر چــەمکی ناســیۆنالیزم کــار بکــەم، بــەڵام دواتــر بەناچــار خزامــە نێــو چــەمکی سیاســییەوە و دەبوایــە بــاس لــە بیری سیاسیی کــۆن و نــوێ بکــەم کــە ســەرەتا لــە یۆنــانی کلاســیکەوە هــاتووە و دواجــار لە ڕۆژئاوا گەشەی پێــدراوە، بۆیــە بــوو بــە تــەوەرێك لــە کتێبەکــە، تــەوەرەکانی دیکــەش ناســیۆنالیزم و چــەمکی دەوڵەتــە، تــەوەرێکی تــر لــە بزووتنــەوەی سیاســیی کــورد و ناسیۆنالیزمە کــە نــەدەبوو خــۆم لــەم لایەنانــە بــەدوور بگــرم، ڕوونکردنەوەیــەکی کــەمی ئــەو بیانووەیــە کــە بــە نــاو ناســیۆنالیزمی کــوردی لــە مێــژووی خۆیــدا خــراپ کــەڵکی لێوەرگرتووە. بە هــەرحاڵ لێکۆڵینەوەکــە تــا ئــەو جێگەیــەی پێویســت بووبێــت لایــەنێکی بــۆ نەبووەتــە کــەلێن مەگــەر پێوەنــدیی بــە باســەکەوە نــەبووبێت. بــەهیوای ئــەوەی دەستکاریکردنی لێکۆڵینەوەکە بۆ دەوڵەمەندکردنی بێت و کارێکی باشم کردبێت.

سمکۆ محەمەد

٢٠١٨

تیۆره سیاسییەکان و ناسیۆنالیزم
دەوڵەتی نەتەوەیی بە نموونە.

"سەربەخۆیی ئەوە نییە دوژمنەکانمان وەدەرنێین، بەڵکو ئەوەیە فێربین چۆن خۆمان بەڕێوەبەرین" (گاندی)

چەمكی سیاسەت

سیاسـەت (**politiqe**) وەكـو پێناسـە بـەواتای وشـە ئەوەیـە كـە لـە عەرەبیـدا (السوس)یش بە واتـای سـەرۆكایەتیكردن بـۆ بەرژەوەنـدیی كەسـێك، یـان چـەند كەسـێك، یـان كۆمەڵگەیـەك، یـان دەوڵـەتێك دێـت، لـە زمانـە فەرانسایییەكەشـدا بـە واتـای (دەوڵـەت و شـار و هاووڵاتییـان) دێـت، لـە پێنایەسـەكی دیكـەدا سیاسـەت واتایـەكی تـری بـۆ داتاشـراوە كـە لـە زمـانی عەرەبیـدا (فـن الممكنـات) واتـە (هونـەری بەدەستهێنان) یـاخود بـە واتایـەكی تـر (هونـەری شـتە رێتێچـووەكان) ئـەو شـتانەی كـە رێگەی تێدەچێت و بە كاردێـت كـە ئەمـەیان لـە رووی پراكتیكـەوە دێـت، نـەك لـە رووی زانسـتی سیاسـییەوە، زاراوەی سیاسـەت زاراوەیـەكی ئەبسـتراكت و دامـاڵراو نییـە تـاكو بـۆ یـەك كایـە بـەكاربهێنرێت، بـەڵكو چـەمكێكی گشـتی و سـەرتاپاگیرە بـۆ بەدەسـتهێنانی بـەرەنجامێك لـە هـەموو كایەیەكـدا بـەكاردێت، بـۆ نموونـە سیاسـەتیی ئـابووری و كـارگێڕی و سیاسـەتیی كشـتوكاڵ و سیاسـەتیی فەرهـەنگی و سیاسـەتیی جوگرافی و سیاسەتیی ئەدەبی و ...هتـد، ئەمـە جگـە لـەوەی كـە سیاسـەت لـە هـەموو كایەكانـدا وەكـو نەخشـە رێگەیـەك كـاری پێـدەكرێت و زۆرینـەی كایـەكانی دیكـەی پێكـەوە لكانـدووە و هـەموو كایـەكانی دیكـەی كۆمەڵایـەتی، بازرگـانی، سیاسـیی و فەرهەنگی لە هەناوی خۆیدا كۆنترۆڵ كردووە.

بەهـەرحاڵ ئێمـە لێـرەدا زاراوەكـە بـۆ خـودی سیاسـەت بـەكاردەهێنین و هـەر لـەو بوارەشدا مامەڵەی لەتەك دەكـەین، كـە پێوەنـدیی بـە ژیـانی گشـتەوە هەیـە و گرووپێـك گەمەی تێدا دەكەن، بـە بـڕوای (جـۆن رۆلـز) كـە لـە كتێبـی (تیـۆرەی داد)دا نووسـیویەتی (سیاسـەت ئەوەیـە كۆمـەڵێك كـەس بـاوەڕ و بـیروڕای جیاوازیـان هەیـە بـە یەكسـانی ملكەچی كۆمەڵێك یاسـا و پرەنسـیپ دەبـن، كـە لەسـەرەوە یـان لـە رێگـەی هزرمەنـد و تیۆریستەكانیانەوە داڕێژراوە) كەواتـە بـەم شـێوەیە ئێمـە دەچـینە بـەردەم چـەند جۆرێـك لـە سیاسـەت، بـۆ نموونـە (سیاسـەتیی ئـابووری. سیاسـەتیی نێوخـۆیی، سیاسـەتیی

دەرەکـی و نێودەوڵـەتی، سیاسـەتیی فەرهـەنگی، سیاسـەتیی ئایـدیۆلۆژی، سیاسـەتیی ئایینی و ...هتد) کـە پێشـتر بیرکردنـەوەی کەسـێك یـان چـەند کەسـێکە، دواتـر دەبێتـە پرەنسیپێك و کاری پێدەکرێت.

بـەڵام ئێمـە لـەم باسـەدا ناچـینە سـەر هەنـدێك لـەو چـەمك و زاراوە داتاشـراوانەی کـە هـەر یـەکێك لـە هزرمەنـدانی رۆژهـەڵات و رۆژئـاوا بـە شـێوەی جیـاواز پێناسـەیان کردوون. ئەگەرچـی هـەر یـەکێك لـەو چـەمکانە کۆمـەکمان دەکـەن و لـە شـوێنی خۆیـدا کـاری پێـدەکرێت، بـەڵام کـەمتر پێوەنـدیی بـە باسـەکەوە هەیـە و گرینگـی هەیـە، لـە کاتێکدا هەر یـەکێك لـەو چـەمکانە هـەم فکـری و فەلسـەفین، هـەم بـوون بـە سیسـتمی جیاواز لە یەکتر.

لـەباری شیکردنەوەشـدا سیاسـەت ئـەو چـەمکەیە کـە هـەم لقێکـە لـە لایەنـە جیاوازەکانی سۆسـیۆلۆژیا و هـەم فکرێکـی کۆنـە و هـەم پرسـیارگەلێکە لەسـەر عـەقڵ و لۆژیـك، هـەم میتـۆدێکی زانسـتی دیکەیـە بـە هـەموو بۆچـوونە جیاوازەکانـەوە، بـەو مانایـەی کـە نزیکایـەتی لـە نێـوان هـزری سیاسـیی و ژیـانی سیاسـیی دروسـتدەکات، بـەڵام لـەدەرەوەی زانسـت و میتـۆد و سیسـتمە جیاوازەکـان، ئـەم چـەمکە توانیویـەتی هەموو کایەکانی تـر لـە هـەناوی خۆیـدا جێگـە بکاتـەوە و کۆنترۆڵیـان بکـات، هـەروەها مشـتومڕێکە لەسـەر کێبـەرکێی نێـوان هێـز و فکـری سیاسـیی، مشـتومڕێك لـە نێـوان پێناسـەیەکی کلاسـیکی و هاوچـەرخدا لەگـەڵ سـەرهەڵدان و هاتنـە ئـارای فکـری نـوێ، بۆیـە شـێوازی بەدەسـتهێنانی دەسەڵاتیشـی گۆڕیـوە بـۆ بـارێکی تـر کـە پێشـتر بـە کۆنکریـت هەڵسـوکەوتی لەگـەڵ دەکـرا، سـا بـا ئـەو بەدەسـتهێنانە بـۆ دروسـتکردنی دەوڵـەت بـوو بێـت، یـان جێکەوتـەکردنی هـەر بیرێکـی سیاسـیی دیکـە بووبێـت، کـە سەرەتا تەنها فەلسەفەی پەروەردەکردنی کۆمەڵگە و هۆشیاری لە پشتەوە بوو.

بـۆ ئـەوەی ئامـانجی باسـەکان بپـێکین پێویسـتە بـاس لەمشـتومڕە جیـاوازە فکرییـەکانی سیاسـەت بکـەین، بـۆ نموونـە چـوار مشـتومڕی جەوهـەری هـەن لەمـەڕ (نەتـەوە و ناسـیۆنالیزم) باسـیان دەکـەین، کـە دێنـە نێـو تۆژینەوەکـەمان و پێوەنـدیی راسـتەوخۆیان هەیـە بـەم باسـەوە، بـەر لەمـەش پرسـیارەکە ئەوەیـە، کـە چـۆن چـەمکی ناسیۆنالیزم بخەینـە نێـو زاراوە و سیسـتمە سیاسـییەکانەوە، هـەروەها چـۆن ئـەم زاراوەیـە

هــەڵكۆڵین و لــە ڕووی ئەكادیمییــەوە كۆمەڵــە چوارچــێوەیەكی هەمەچەشــنەیان بــۆ پێشــنیازكراوە، یــاخود چــۆن بتــوانین مامەڵــەیان لەتەكــدا بكــەین و پەخشــی بكــەین بەســەر كولتــوور و ئــایین و جوگرافیــا و زمانــەوە، هــەروەها چــۆن ئــەو پێوەندییــە بدۆزینــەوە لــە نێــوان هــەردوو چــەمكی (ناســیۆنالیزم و ئینتەرناســیۆنالیزم) ئەمانــە ئــەو پرسیارانەن كە بەشێكی زۆر لە پانتایی باسەكەیان داگیر كردووە.

هەڵبــەت ئــەم چاپتەرەمان بۆیــە بــۆ چــەمكی سیاســی تــەرخان كــردووە، چــونكە دەمانــەوێ لانیكــەم باكگراونــدی سیاســیی مێــژوویی گــەلان وەربگــرین و چــەمكە سیاســییەكان لــەم باســەدا جێبكەینــەوە، هــەروەها لــە ڕێگــەی بۆچــوون و گفتوگــۆی هزرمەنــدانی تایبــەت بــەم باســەوە، جیاوازییــەكان پیشــان بــدەین كــە هــەر یەكــەیان لــە زەمەن و جوگرافیایــەكی جیــاواز قســەی لەســەر كــراوە، یــان بــەپێی بیركردنــەوەی جیــاواز پراكتیكی جیاوازی بەرهەمهێناوە، هەروەك ئەوەی لە مێژوودا بینومانە.

بەرلەوەی باس لــە تیــۆرە سیاســییەكان بكــەین، هــەروەها لــە پــەراوێزی ئــەو تیۆرانــە قســە لەســەر ســەرهەڵدانی بــیری ناســیۆنالیزم بكــەین، پێویســتە پێناســەیەكی دەوڵەتشــار بكەین، بەو پێیەی كــە باســەكە گرێــدراوی كۆمــەڵ و ئــەتنیك و نەتــەوەی ڕەســەنی كۆنــە، چــونكە بــە شــێوەك لــە شــێوەكان دەوڵەتشــار ناســیۆنالیزمی ئــەو قۆناخــە مرۆیــی و سیاســییە بــووە، كــە لــە یۆنــان لەســەر بنــەمای قــەوارەی خێــڵ و چــەمكی نەتــەوەی بەرهــەمهێناوە، ئەگەرچــی ئــەم سیســتمە دەوڵەتییــەی لــە ڕووی مێژووییــەوە چــیرۆكی زۆری تێدایە و باسێكی زۆری لەســەر كــراوە، بــەڵام بــەپێی قســەی (برتراند رسل) بێت كــە لــە كتێبــە بــە ناوبانگەكــەی لــەژێر ناونیشــانی (سیاســەت و ئاكــار) بۆچــوونێكی دیكەیــە لــە دەرەوەی شــیكردنەوەكانی دیكــە و كتێبــەكانی ئــەفلاتوون و ئەرســتۆ. ئــەم دیاردەناس و سۆسیۆلۆلیژیستە ئینگلیــزە ئەگەرچــی بــە ســۆز لــەم باســەی ڕوانیــووە، نــەك عــەقڵانی، بــەڵام ئــەم جــۆرە دەوڵەتــە بــە بنكەیــەكی گــەورەی چــالاكی سیاســیی و كۆمەڵایــەتیی دانــاوە، هــەروەك وا دەرچــووە، هــەروەها پێــی وایــە بەشێكیشــە لــەو هۆكارانــەی، كــە بووەتــە بنچــینە بــۆ دروســتكردنی دەوڵــەتی نەتــەوەیی، لــە لایــەكی دیكەشــەوە كێبــەركێی دەســەڵاتی سیاســیی بــووە لــە شــارێكی دیــاركراودا، جگــە لــەوەی دامەزرانــدنی دەوڵەتشــاری ســەربەخۆ و مێــژووی دروســتبوونی گریــك هۆكــارێكی

سەرەکیی بوو، هەروەها کێبەرکێ و جەنگی نێوان نەتەوە رەسەنەکان هۆکارێکی دیکەی شەرعیەتپێدانی ئەم تێگەیشتنەن لە دەوڵەتی نەتەوەیی، جەنگی فارس و یۆنان دوای جەنگی نێوان سپارتە و ئەسینا، سەلمێنەری ئەم بۆچوونەن.

لەسەر وەختی خۆیدا ئەسینا رووبەرێکی فرەوانی نەبووە تاکو هاووڵاتییەکانی یەکتر بناسن، چونکە هەریەك لە سپارتا و ئەسینا وە ناوچەکانی تر وەکو دەوڵەتی سەرەتایی خاوەن ئابوورییەکی سەربەخۆ بوون، کە عەشیرەتەکانی ئەو کات ناوچەکانیان بەڕێوەدەبرد، بەڵام لەبارەی سیاسییەوە ئامادە نەبوون ملکەچی هیچ هێزێکی دیکەبن لە ناوچەکە، دەوڵەتی ئەسینا کە بچووکترین شاری یۆنانە و خاوەنی سیمایەکی تایبەت بووە لە رووی هزری و سیاسییەوە کە سوکرات و ئەفلاتوون پیشەنگەکانیانن، وەکو دەزانرێت کە دانیشتوانەکەی بەسەر سێ چینی جیاوازدا دابەشبوون، کە ستراکتۆر ئەم شارە بووە، لەوانە چینی (کۆیلەکان و بێگانە و هاووڵاتییانی ئازاد) بوون ئەوەی کە پێوەندیی بە کۆیلەکانەوە هەبوو لە مافی سیاسیی بێبەش کرابوون تا ئەو رادەیەی کڕین و فرۆشتنیان پێدەکرا، نە پیاوان بۆیان هەبوو ژن بهێنن و نە ژنان بۆیان هەبوو مێرد بکەن، چونکە هاووڵاتی نەبوون بە پێی یاسای دەوڵەت، برتراند راسل لە کتێبی (**الفلسفە القدیمە**) پێی وایە چینی بێگانەکانیش ئەو چینە بوون کە نەخۆیان و نەباوك و دایکیان لە ئەسینا لەدایك نەبووبون وەبەپێی ئەسینایی گەورە نەبووبوون، هەرچی چینی هاووڵاتییە ئازادەکانیش بوو هەموو جۆرە مافێکی سیاسیی و سوپا و وەرگرتنی پۆستی وەزیفی دەوڵەتیان پێدرابوو، چونکە ئەسینا خاوەنی چەند دەزگەیەکی گرین بووە بۆ بەڕێوەبردنی دەوڵەت، بەو رێسا و یاسایانە کاری کردووە، کە دابەشی سەر سێ دەزگەی جیاواز کراوە.

دەزگەی یەکەم: کۆنگرەی گشتیی، کە تەنها هاووڵاتییانی نێرینەی وەردەگرت، لە تەمەنی ١٨ بۆ ٢٠ ساڵی بوو کۆبوونەوەکانی ١٠ ساڵ جارێك گرێ دەدا.

دەزگەی دووەم: ئەنجومەنی پێنج سەدی بوو، ئەم ئەنجومەنە بریتی بووە لە ٥٠٠ کەس و نوێنەرایەتیی ئەو ١٠ هۆزەیان دەکرد، کە لە ئەسینا دەژیان، لێپرسراوێتییەکەیان تەنها ئەوەبوو پێشنیازی یاسایی بخەنە ژێر دەستی کۆنگرە و

سەرپەرشتیان دەکرد، هەروەها بڕیاردەر و جێبەجێکەری فەرمانەکانی دادگە بوون، جگە لەمەش باج و سەرانەشیان کۆدەکردەوە و چاودێری دارایی دەوڵەتیشیان دەکرد، سەرباری هەموو ئەمانەش ئەنجومەنەکە دەسەڵاتی ئەوەیان هەبوو هەم جەنگ رابگەیێنن، هەمیش ئاشتی بەرقەرار بکەن.

دەزگەی سێیەم: دادگە بوو، ئەم دەزگەیە لە رێگەی هەڵبژاردنێکەوە بوو، کە لەنێو دامودەزگە ئیدارییەکانی دەوڵەتەوە دەکرا، دەبوو ٦٠ کاندید هەبێت بۆ ٦٠٠٠ هاووڵاتی، مافی ئەوەیان هەبوو دەست لەکاروباری دەوڵەت وەربدەن تەنها سوپا نەبێت.

سپارتا یەکەمین شاری ناسیۆنالیستی جیهانە و دراوسێی ئەسینا کاریگەرییەکی زۆری تەواوی لەسەر ناسیۆنالیستی کۆمەڵگەی یۆنانی هەبووە، هەر ئەم هۆکارەش وایکردووە لە ململانێ و شەڕدا بەسەر ئەسینادا سەربکەوێت، لە حاڵێکدا لە رووی سیستمی دەوڵەتییەوە، هیچی وەهای جیاواز نەبووە لەگەڵ ئەسینا، بۆ نموونە چەند دەزگەیەکی هەبوو بۆ بەڕێوەبردنی دەوڵەت، لەوانەش بریتی بوون لە سیستمی دوو پاشایەتی و ئەنجومەنی پیران و کۆمەڵەی گەل و راوێژکاران.

دەزگەی یەکەم: دوو پاشایەتی، ئەم سیستمە تەنها لە سپارتا هەبوو دوو بەرەچەڵەك لە دوو بنەماڵەی جودا بەمیرات پاشایەتیان بۆ ماوەتەوە دەبوون بە پاشای دەوڵەت، هەردووکیان لە جەنگدا سەرکردایەتی سوپایان دەکرد و سەرپەرشتی سرووتە ئایینییەکانیشیان دەکرد، بە تایبەتی لە کاتی ئاشتیدا دەسەڵاتیان سنووردار کرابوو.

دەزگەی دووەم: ئەنجومەنی پیران کە لە٢٨ کەس لەچینە سەر بە ئەرستۆکراتەکان پێکدەهات، هەریەك لە ئەندامانی ئەم ئەنجومەنە دەبوو تەمەنیان لە ٦٠ ساڵ کەمتر نەبێت، ئەرکیان یەکلایی کردنەوەی تاوانەکان، هەروەها بەڕێوەبردنی کاروباری بازرگانی بوو.

دەزگەی سێیەم، دەزگەی کۆمەڵەی گەل بوو، ئەم دەزگەیە لە هەموو هاووڵاتییان پێکدەهات و هەموو مانگێك کۆدەبوونەوە، هەروەها لەبری هەموو گەل پۆستەکان بۆ ئەو کەسانە دیاردەکران کە بەڕێوەبەری کارگێڕی بوون و بڕیاری جەنگ و ئاشتی و ئەو کێشانەی رووبەڕووی سەرۆك دەبووەوە، ئەرکی سەرشانی ئەم کۆمەڵەیە بوو.

دەزگــەی چــوارەم: دەزگــەی راوێــژکاران بــوو ئــەم دەســتە راوێژکارییــە لــە ٥ ئەنــدام پێکــدەهات و لەلایــەن ئەنجومــەنی پیرانــەوە هەڵــدەبژێردران و ئــەرکیان ئــەوەبوو کــە هاوسەنگییەك لــە نێــوان دەســەڵاتەکانی هــەردوو پاشــادا بکــەن، کــە ســوێندیان لەبــەردەم ئــەم ئەنجومەنــە دەخــوارد، ســەبارەت بــە پاراســتنی دەســتووری ســپارتا، هــەروەها ئــەم دەســتەیە دەیتــوانی دادگــەیی پاشــاکانیش بکــات لــە ئەگــەری ئەنجامــدانی هــەر سەرپێچی و تاوانێکدا بەرانبــەر بــە دەوڵــەت، ئــەم دەزگەیــە هێنــدە باڵادەســت بــوو، کــە دەیتوانی بە نهێنــی دەزگــەی پــۆلیس دروســت بکــات و چــاودێری فەرمانبــەرانی دەوڵــەت بکات لە راییکردنی کاروباری خەڵك.

ئەمــە کورتەیــەك بــوو لــە پێکهاتــەی ژیــانی سیاســیی و یاســایی و سیســتمی هــەردوو دەوڵــەتی ســپارتا و ئەســینا، کــە پێوەنــدیی راســتەوخۆ و ناڕاســتەوخۆی بــە تیــۆری سیاســیی یۆنانــەوە هەیــە و بنچــینەیەك بــووە بــۆ هــەموو سیســتمەکانی دیکەی دنیاش، هــەروەها پێوەنــدیی بــە ســتراتیژییەتی ئــەم باســەوە کــە گرێدانــە بــە بیری ناسیۆنالیزمەوە لە کۆنــەوە تــاکو ئێســتە، هــەر لــە پێکهێنــانی دەوڵــەت و شــار و دەزگــە حکــومی و یاســاییەکانەوە بگــرە تــاکو دەگاتــە جــەنگی نێــوان ئەســینا و ســپارتا و کێبــەرکێی شارســتانی و دابەشــکردنی هاووڵاتییــان بەســەر چــەند چــینێکی جیاوازدا، سەرتای باسێکی کــۆنی مێــژوویی کــە کۆمــەکی تــەواو بــەم لێکۆڵینەوەیــە دەدەن، کە شــیکارییەکی جیــاوازە لــەو شــیکارییانەی پێشــتر بــۆ ناســیۆنالیزم کــراوە، بــەو پێیــەی پشــتگیری لــە بۆچــوونی مارکســیانە دەکــات، کــە ناســیۆنالیزم وەکــو بــەرەنجامی بیرێکــی کــۆن تەماشــا دەکــات، بــەم شــێوەیە سیســتمی سیاســیی بــە پشــتگیری هــزر و فەلســەفەی سیاســیی گەشــەی کــردووە و لەگــەڵ هــاتنی ســەدەی ٢١ بووەتــە مــۆدێلێکی دیکــەی سیاســیی بــۆ زیندووکردنــەوەی دەوڵــەتی نەتەوەکان، بە تایبەتی ئــەو نەتەوانــەی خــاوەن قــەوارەی دەوڵــەتی نــین، مەبەســت لــە نوێکردنەوە بەپێی قســەی دکتــۆر خلیــل بکــری بێــت لــە کتێبــی (الفکــر القــومی و قضــایا التجــدد الحضــاری) بــە شــێوەیەکی گشــتی ئــەوە دەدرکێنــێ، کــە ئــەم سیستمەی ئێستە دنیا بــەڕێوەدەبات، واتــە سیســتمی ســەرمایەداری کــە بریتییــە لــە زلهێزەکان و کۆمپانیا زەبەلاحــەکانی دنیــا، هــەموو جــۆرە کارتێــك بــەکاردەهێنن بــۆ

درێــژەدان بریتییــە سیاســییەکانیان و بــەردەوام بــوون بــە سیســتمی ئــابووری نــوێ، یەکێك لــەو کارتانــە پرســی نوێکردنــەوەی کێشــەی ئــەو نەتەوانەیــە، کــە تــا ئێســتە دەوڵەتی خۆیان نەبینیوە و مێــژوو غــەدری لێکــردوون، بۆیــە بــە پاڵپشــتی کۆمپانیــا و لەســەر حیســابی بــەروبووم و ســامانەکەیان دەبــن بــە دەوڵــەت، کــە ئەمــە ئێســتە تــازەترین مــۆدێلی سیاســیی دەوڵەتــە لــە دوای دەوڵــەتی فرەیــی لــە کولتــوور و مەزهــەب و نەتــەوە، بــەڵام دەبــێ ئــەوەش بڵــێین کــە ئــەوە تــەنها گرووپــە دواکەوتووەکان نین کە بە ئــاواتی پێکهــاتنی وڵاتــێکن بــۆ خۆیــان بــیر لــە جیابوونــەوە و دروســتکردنی کولتــوورێکی بــاڵای نــوێ دەکەنــەوە کــە نەتەوەیــەکی نــوێ دروســت بکات، هەندێ لــە گرووپــە پســپۆڕ شارنشــینەکانیش کــە خــاوەنی ئیمتیــازی ئــابووری و خوێنــدەواری بــوون و تــەنها لــە سیســتمی کۆنــدا دەیــانتوانی درێــژە بــە مانــەوەی خۆیــان بــدەن، چــونکە سیســتمەکە پشــتیوانی لــەوان دەکــرد". (١) راســتییەکەی ئەمە بــەرگری نییــە لــە نەتــەوە بــۆ دروســتکردنی دەوڵــەت، بــەڵکو باســەکە لــەوێوە دەســتپێدەکات کــە چــۆن قــەرار بگــرین مۆدێرنــە تــەواو ئامادەباشــی کردبــوو بــۆ ئەوەی ببێتە مەترسی بۆ سەر چارەنووســی کۆمەڵــە نەتەوەیــەك کــە نــەك هــەر مــافی دەوڵــەتیان هــەبوو، بگــرە شــەمەندەفەرەکەیان بــە ئاراســتەیەکدا هاژووشــت کــە ئــەو نەتەوانــە بــەجێمێنن، ئەمــە نادادییەکەیــە کــە سیســتمێك فەزایــەکی بەرهــەمهێنا و چەند قۆناخێکی بە پەلــەی تێپەڕانــد کــە نەتــەوە ژێردەســتەکان نــەیانبینی بــوو، ئــەم باسە لە چاپتەرەکانی داهاتوو بە درێژی لێکۆڵینەوەی لەسەر کراوە.

تیۆری سیاسیی یۆنان له ئەفلاتوونەوە بۆ ئەرستۆ:

هەڵبەت ناکرێ باس لە تیۆری سیاسیی یۆنان بکەین یاخود باس لە تیۆرەکانی ئەرستۆ بکەین، ئەگەر باسی ئەفلاتوون نەکەین، ئەفلاتوون کە لەساڵی (٣٤٧ - ٤٢٧) بەر لە زاین ژیاوە، سەرەتا قوتابی سوکرات بووە، دواتر پەرەی بە ژیانی فەلسەفی و سیاسیی داوە، ئەگەرچی لەژێر کاریگەری بیرکردنەوەکانی سوکرات بووە، بەڵام بە جیاواز لە مامۆستاکەی بیری کردووەتەوە، دانەری ٣ کتێبە بە ناوی (کۆمار و سیاسەتمەدار و یاساکان) لە کتێبی کۆماردا ئەو بیروڕایانە دەخاتەڕوو، کە پەروەردەکردن و ئیرادەکرنی تاکەکەس لەسەر بنچینەی چاکە و مەعریفەت بوونیاد دەنرێت. هەر لەم راستایەدا حکومەت دەسەڵات بەدەستدێت، ئەم کتێبە شرۆڤەیەکی رەخنەیی دەوڵەتشارە، دواتریش هەر خۆی هێرشی دەکاتە سەر، بۆیە پلاتفۆرمی فەلسەفی دەخاتەڕوو و پێشکەشی دەکات، دواتر لە کۆمارەوە بیر لە دانانی یاساکان دەکات، ئەو لە دوای (بریکلی) لە خانەوادەیەکی ئەسینایی لەدایك بووە خاوەن ئاراستەیەکی سیاسیی لیبراڵی بووە ئیدی بیری لەوە کردووەتەوە بە چ حوکمێکی دیموکراتیانە دەوڵەتی ئەسینا حوکمی مردن بە سەر سوکراتدا دەدەن، هەروەها لەلایەن سۆفستاییەکانەوە دژایەتی زۆر دەکرا، بەمەش ئەفلاتوون گرینگی بە بەرژەوەندی گشتیی لەبری بەرژەوەندییەکانی تاکدا، بیری لەوەش کردووەتەوە، کە کۆمارەکەی بە یاسایی بکات، هەروەها پرسیاری لەوە دەکرد کە فەیلەسووف کێیە، ئەگەر خاوەنی زانست و مەعریفی مرۆڤی و مەعریفەی خێر و چاکەکاری نەبێت، یاخود نەزانێ بەرژەوەندیی تاك دەبێتە هۆی دابەشبوونی کۆمەڵگە بەسەر دوو چینی هەژار و دەوڵەمەند، ئەمە جگە لەوەی گرینگی تەواوی بە پەروەردە داوە، پاشان سێ جۆر سیستمی لە یەکدیی جودا کردووەتەوە، کە هەرکەیان لەوەی دیکە جودا بوو، سیستمەکانیش بریتین لەمانەی خوارەوە.

١ **: سیستمی سۆفۆكراسی،** ئەم سیستمە لە لای ئەفلاتوون سیستمێكی نموونەیی سیاسییە و خزمەت بە كۆمەڵگە بە گشتیی دەكات.

٢ **: سیستمی ئۆلیگارشی،** ئەم سیستمەی بە سیستمی دەستەبژێرییەك زانیوە، كە دەوڵەت لە چەند كەسێكدا كۆدەكرێتەوە و خەڵكی عەوامیش دەسەنەخواری ئەو دەستەبژێریە سیاسییە دەبن، هەروەها هێزی سەربازی لەژێر كۆنترۆڵی ئەواندا دەبێت، ئەمە جگە لەوەی دەوڵەمەندە و پارەدارەكان دەسەلات دەگرنە دەست و خەڵكەكەی تریش بە هەژاری دەمێننەوە.

٣ **: سیستمی ئەریستۆكراتی و دیموكراتی،** رەخنەگرتنی ئەفلاتوون لەم سیستمە لەوێوە سەرچاوەی گرتبوو، كە خەڵك بە زۆری ناتوانن لە كاتی دەستنیشانكردنی فەرمانڕەواكاندا ببن بە كاراكتەری سیاسیی و كۆمەڵگە بە گشتیی تێیدا بەهرەمەند بێت" (٢). هەڵبەت خاڵی هاوبەشی نێوان نەتەوە و دەوڵەت لەسەرەتاكانەوە دەستپێدەكات، كە دواتر لە چاپتەرێكی تردا دەبێتە گفتوگۆی سەرەكیی ئەم باسە، واتە چەمكی ناسیۆنالیزم و چەمكەكانی دیكە كە پێوەندییان بە دەوڵەت و نەتەوە هەبووە، كە ئەمە قوتابخانەیەكی فكری گەورەی دیكە دەگرێتەوە بۆ خاوەن فكرە هەمیشەییەكان كە داكۆكی لەسەر ئەوە دەكەن نەتەوەكان بە درێژایی زەمەنێكی زۆر دەڕۆن، هەرچەندە لە خاڵە جیاوازەكانی مێژوو فۆڕمی جیاواز دەبن، دواتریش هەرچی دیاردەی سیاسیی هەیە و ناسیۆنالیزم بە تایبەتی، لە دیاردە سیاسییەكانەوە سەرچاوەی گرتووە، كە بە پراكتیك قسەی لەسەر دەكەین ئەوەش كە دامەزراندنی دەوڵەتی كورد بە یەكێك لە سەرقاڵییە سیاسییەكان و ڕەگوڕیشەداكوتانی دەسەڵات، پرسی چەمكی سیاسەتناسی بوو، ئەم میتۆدە كە تەوەرێك بوو لە فەلسەفەی یۆنان، وەكو نموونەیەكی باڵا دەوڵەتشاری بەرهەمهێنا و (ئەرستۆ تاڵیس تیۆریزەی كردووە)، بەڵام ئەو ئاریشە نێوخۆییانەی كە لە دوای ئەرستۆوە هاتووەتە ئاراوە، كە بەشێكی بیروڕاكانی ئەفلاتوون بوو، پرسی ئیمتیازات بۆ هاووڵاتی و لە ئەستۆگرتنی ئەركی سیاسیی و بەشداریكردنی هاووڵاتییان لە رووی سیاسییەوە لە لایەك، چەمكی رەوشت لە دەوڵەتشار و قۆرخكردنی سامان بۆ كەمینەیەك، نەك چینە هەژارەكان وەكو كرێكار و جووتیار و پیشەوەر لەلایەكی دیكە، بەشەكەی تری

شالاّوەکانی (ئەسکەندەری مەکدۆنی) بوو بۆ سەر بەربەرەکان، لەمبارەیەوە د. غانم لە کتێبی بیری سیاسیدا بە درێژی باسی ئەو رووداوانە دەکات و ئەو دەڵێ: "لە ئاکامی ئەو شالاّوانەی ئەسکەندەری مەکدۆنی بیروباوەڕێك هاتە ئاراوە کە رەگەزی مرۆیی یەکەیەکی دانەبڕاوە لە یەکدیی، چیتر ئەو دڵسۆزییەش بۆ دەوڵەتشار نەما کە پێشتر هەبوو، ئەم تیۆرە نوێیە بووە هۆی کارلێکی یۆنان لەگەڵ بەربەر" (٣).

لەلایەکی ترەوە سەبارەت بەکەڵك وەرگرتنی هەردوو لە یەکتر، دکتۆر غانم دەڵێ" ئەمانە مەبەست لەبەربەرەکانە، شتێکی زۆریان لە زانستەکانی یۆنان وەرگرتووە و یۆنانەکانیش بە هەمان شێوە کەڵکی زۆریان لە ئەفسانەکانی بەربەرەکان وەرگرت، بەم جۆرە شارستانییەتی یۆنانی هاوکات لەگەڵ بلاّوبوونەوەی لە رووبەرێکی فرەوانتردا لە رووی ناوەڕۆکەوە، مۆرکە یۆنانییەکەی رووی لە کاڵبوونەوە دەکرد"(٤)..

سەبارەت بەوەش کە لە رۆژهەلاّتی ناوەڕاست هەبووە، جگە لەوەی لە سەردەمی فیرعەونەکانی میسریش هەبووە، کە کارێکی لەگەڵ ئەم ئیشکالیەتە هەبووە و کارلێکی لەگەڵ دەرەوەی خۆی کردووە، بۆ نموونە لەگەڵ ئاسیای بچووك و سووریا و میسر و بابل و فارس و سەمەرقەندیش پرسی دەوڵەتشاریان بەرەو پوکانەوە برد"(٥). مەبەست لە هێنانەوەی ئەم چیرۆککگەلە لە یۆنان و دەوڵەتشار و کاریگەری لەسەر تیۆری ئەرستۆ وەك پێشەکییەك بۆ دەوڵەمەندکردنی باسەکە، روونکردنەوەی ئەو ئاڵوگۆڕە بوو، کە لە تیۆری سیاسی یۆناندا روویدا، بەلاّم دیسان لە رۆژهەلاّتی ناوەڕاست بە هەموو جیاوازییەکانییەوە کە لەگەڵ یۆنان هەیبوو، هاوکاتی یەکتریش بوون، دواتر کەڵکی لێوەرگیرا و ئەم جۆرە دەوڵەتە زیاتر لە سەردەمی خەلافەتەکانی ئیسلامەوە سەریهەڵدا، پاشان کەڵك لەو ئەزموونە وەرگیراو گەشەی کرد.

ئەوەی کە لە یۆنان بوو لە رێگەی فەلسەفەوە دروست بوو، کە دواتر بە فەلسەفەی سیاسەت ناسرا، هەروەك باسمان کرد دواتر بە تایبەتی باسێکی لەسەر دەکەم سەرەتا ئەرستۆ لە میتۆدەکەی خۆیدا رووبەڕووی چەندین جۆر ئیشکالیەتی سیاسیی بووەتەوە، "بۆ نموونە زۆر لە سیستمە سیاسییەکانی بە شێوەیەکی رێژەیی لاپەسەند بووە، لە کاتێکدا ئەفلاتوون پێشتر رووبەڕووی ئەم بیروبۆچوونە دەبێتەوە و

داوا دەکـات تـەنها یـەك شـێوە لـە سیسـتمی ئیـدیاڵ هـەبێت بـەبێ گوێـدان و گـۆڕانی بارودۆخ و هەمەچەشنەیی" (٦).

ئەمەش لـە سیسـتمی دەوڵـەتی رۆمەکانـەوە بـەجێماوە وەکـو کولتـوورێکی سیاسـیی ئەوەیە، کە تەنها بنـەما یاسـاییەکانی بـەمیرات بـۆ بەجێماوەتـەوە نـەك تیـۆری سیاسـی، چونکە سیستمی سیاسیی رۆمـای کـۆن بـە سـێ قۆناخـدا تێپـەڕیوە، (قۆنـاخی پاشـایەتی و کۆمـاری و ئیمپراتـۆری) هەرچـی ئـەوەی، کـە لـە رۆژهـەڵاتی ناوەڕاستیشـدا هـەبووە، کە جگە لـەو سیسـتەمەی فیرعەونەکانـدا پێڕەودەکـرا، پرسـی تـەختی پاشـایەتی نـەمری بوو تـاکو ئەنـدازەی خـۆ بـە خـوا زانـین بـوو، هەرچـی ئـەوانی دیکـە بـوون کۆیلـەبوون و هـیچ جـۆرە ئاڵوگۆڕێـك لـەو سیسـتمەدا پێـڕەو نـەکراوە، تـا کۆتـایی هـات بەسـەر حاکمیـەتی فیرعەونـەکان، بـەڵام ئـەوەی کـە لـە دوای سیسـتمی کڵێسـای مەسـیحیدا دەرکەوت و نموونەیەکی نوێ لـەنێو عەرەبـدا بـە تایبـەت لـە فکـری ئیسـلامدا چـەکەرەی کـرد، دروسـتکردنی پێوەنـدیی نێـوان دەق و روایەتییـەکان بـوو، کـە پێویسـتی دەوڵـەتی دروستکرد، هەروەها کەڵك وەرگرتن لە زانست و فکری گریك.

لـەم نێوەشـدا هزرمەنـدانی وەکـو (فـارابی و ئـیبن روشـد و ئـیبن سـینا و غـەزالی)، هـەروەها وەرگێڕانـی ئـەو دەقـە یاسـایی و فەلسـەفیيانەی یۆنـانی کـۆن و دامەزرانـدنی دامەزراوەی وەرگێران بۆ سـەر زمـانی عـەرەبی، بەشـێکی دیکـەی ئـەو کاریگەرییـە بـوو لەسـەر هـەم عـەرەب، هـەمیش رۆژئـاواش، فـارابی لـە سـاڵی ٧٨٠ - ٩٥٠ بـەر لـە زاینـی ژیـاوە، یـەکێك لـەو هزرمەندانەیـە، کـە زەمینـەی بـۆ یۆنانییـە هاوچـەرخەکانی خۆی خـۆش کـردووە کـە باشـتر لـە فەلسـەفەی خۆیـان تێبگـەن، ئـەوەی کـە فـارابی لـە (المدینـە الفاچـلە) واتـە شـاری چـاکەکاری نووسـیویەتی، ئـەوەش کـە ئـیبن روش لـە سـاڵی ١١٢٦ - ١١٩٨ ژیـاوە و بـە دیـارترین شـیکەرەوەی بـیری سیاسـیی ئەرسـتۆ ناسـراوە، دوای چـەندین سـەدە کاریگـەری بـیری ئـەفلاتوونی لـە فەلسـەفەی عەرەبیـدا زیندوو کردەوە تـا ئـەو جێگەیـەی کـە زەمینـەی بـۆ بیرکردنـەوەی قەشـە تۆمـا ئـەکوینی خۆش کـرد، بـۆ ئـەوەی کـەڵك لـە کولتـوور و فەلسـەفەی سیاسـیی ئەرسـتۆ وەربگرێـت، هـەروەها (ئـیبن سـینا و غـەزالی) بـە هـەمان شـێوە کاریـان لەسـەر چـەمکی میتافیزیکـای ئەرسـتۆ کـردووە، تەنانـەت رۆژئـاواش کـەڵکیان لێـوەرگرت، کـە رەخنـە

بوو له فکری عەرەبی کۆن، ئەمــە جگــە لــەو رەخنانــەی، کــە لــە دەوڵەتــە یــەك لــە دوای یەکــەکانی عــەرەبی گــیراوە، هــەر لــە ســەردەمی خەلافــەتی ئیســلامەوە تــا دەگاتــە دەوڵەتەکانی عەباسی و ئەمەوی ئەکەدی و ...هتد.

تــا ئێســتە گفتوگۆکــە لەســەر دەوڵــەتی نەتــەوەیی وەکــو قەوارەیــەك بەرهــەمی بــیری کۆمەلە یــەکی پێویســت بــووە بــۆ دەســەڵاتێکی رەهــا ســەبارەت بــە نەتــەوەکانی دیکــەی ئــەو نەتەوەیــەی، کــە لەگــەڵ نەتــەوەی دەســەڵاتدار دەژی، لــە فەرەنســادا لــە ســەردەمی ناپلیۆنــەوە وەکــو دیکتــاتۆرێکی میللــی خــۆی دەرخســت و لــە ســکۆتلەنداش ســاڵی ١٨١٥ هەمان ئەوە بیرۆکەیــەی هێنایــە بــزاوت، بــەڵام دەبــێ بگــەڕێین سەرچــاوەکەی لــە کوێــوە هــاتووە، "زاراوەی دەوڵــەتی نەتــەوەیی (naiton state) لــە گفتوگــۆ سیاســییەکانی ســەدەی بیســتدا جــارێکی دیکــە بووەتــە بــاو، نزیکــەی ١٥٠ قــەوارە بوونیــان هەیــە، کــە خۆیــان بــە دەوڵــەتی نەتــەوەیی ناودەبــەن، هــەروەك لێرەشــدا نەتــەوە یــەکگرتووەکان و کۆمــەڵــەی نەتــەوەیی و فــرە نەتــەوەیی و یاســا رەگەزییــەکان و ئــەوانی دیکــەمان هەیــە، نەتــەوەش دیاردەیــەکی رێــژە نوێیــە و مێژووەکــەی دەگەڕێتــەوە بــۆ کۆتایی سەدەی هەژدە تــاکو بیســت، ئــەوان وەکــو ســەروەریی مــیللین، کــە گشــتی یــاخود گشــت گــەلی گــەورە و بەرێــژ دیــاریکردووە، هــەروەك لــە ویســتی گشــتیی لــە لای (ژان ژاك رۆســۆ) هــاتووە، تــا کاتێــك پاشــخانێکی شــێواوی دروســتکرد بــۆ زۆر شۆڕشــە دیموکراتییەکان تا دەگاتە رۆشنگەری". (٧).

لێــرەوە تێدەگــەین کــە ئــەم بیرۆکەیــە بــۆ بەرپەرچــدانەوەی چــەرخی رۆشــنگەری و رزگاربوونە لــە قینــی نەتــەوەیی لۆکــاڵی و تــرس لــە ئــەوانی دیکــە، هــەردوو هزرمەنــدی گــەورەی ئاڵمــانی (هێــردەر و فیختــە)ش بــۆ بــۆ بــەرزراگرتنی ئاڵمــان وەکــو نەتەوەیــەکی بــاڵا و زاڵ بەســەر ئــەوانی دیکــە و دوورخســتنەوەی ئاڵمــان لــە نــەیار و دوژمنــەکانی، باسی ئەوەیان کــردووە، کــە دەوڵــەت بــۆ نەتــەوە لێــرەدا لــە خێزانــەوە دەســتپێدەکات کــە دەبێ خۆیان خۆشــبوێت و لــە پێنــاو هــۆزدا و لــە پێنــاو ئەوانــدا بجولێنــەوە، کەواتــە ئــەو بیرۆکەیە، کە بــەکارهێنانی نەتــەوە بــۆ دەوڵــەت، واتــای یــەکگرتن و پاراســتنی داهــات و یاسادانانە کولتوورییەکان بووە، دواتر بووەتە مۆدێل.

تیۆری سیاسیی رۆژئاوا.

لــە چــاپتەری پێشــووتردا بــە تیژتێپــەڕ باسمــان لــە تیــۆری سیاســیی کــرد، زۆر هزرمەنــدی سیاســیی لــەبارەی تیــۆری سیاســیی بۆچــوونی جیاوازیــان لــەبارەی دەوڵــەت و سیســـتمی بـــەڕێوەبردن خســـتووەتە بەردەســـت، (ژۆلـــین فرۆنـــد) سیاسەتناســـێکی فەرەنســاییە، لــە پێشــەکی کتێبــی (سیاســەت چــییە)دا دەڵــێ: "سیاســەت چــالاکییەکی کۆمەڵایەتییــە و پشــت ئەســتوورە بــەزەبروزەنگ و بــەپێی مافــەکان، ئاســایی دەرەکــی و رێکخستنی نێوخۆیی و یەکەیەکی سیاسیی تایبەت دەستەبەر دەکات". (٨).

"هــەروەها (کلــۆد برنــارد) یەکێکــە لــە تیۆریســتینە سیاســییەکانی ئەمــەریکا کــە گرینگــی بــە چــەمکی سیســـتمی دەوڵــەتی داوە و وەك دیاردەیــەکی سیاســیی لــەژێر تاقیکردنەوەدا بوو دەبێتە تیۆر، هــەر دیاردەیــەکی دیکــە، کــە چــووە نێــو ئــەم لۆژیکــەوە دەبێتە رژێمی سیاسیی".(٩).

ئەم بۆچوونەی بیرنــارد لــەوێوە سەرچــاوەی گرتــووە، کــە هــەر دیاردەیــەکی سیاســیی لــە ســیاقی مێــژوویی خۆیــدا دەناســرێت، بــۆ نموونــە رژێمــی خێڵــەکی لــە پاراســتنی بنەماڵــە و دەوروپشتی خۆی، هەروەها جگــە لــە جیــاوازی چــینایەتی هــیچ ئــەرکێکی دیکــەی نــەبووە، بۆیــە رەنگدانــەوەی ئــەم جــۆرە تێگەیشــتنە لــە ســەروەختی خۆیــدا، لــۆژیکی تایبــەتی هــەبووە و بنەماڵــە و خێزانــە خانەدانــەکان، تــەنها لــە پێنــاو خۆیانــدا رەعیــەتی خــەڵکیان دەکــرد، هــەم بــۆ ئــەوەی بــبن بــە ســەرداری خــەڵك، هــەمیش بــۆ پاراســتنی ســەرمایە و بەرژەوەندییە چینایەتییەکانیان لە سیستمی دەرەبەگایەتی ئەوکات.

هەڵبــەت ئــەوەی کــە سیســتمی دەرەبەگایــەتی لەســەر پێــی راگرتبــوو، بــوونی ســەردارێکی خــاوەن زەوی و خــاوەن دەســەڵاتی فــەرمانڕەوایی بــوو، کــە گــەرەکی بــوو کولتــووریش ئاراســتە بکــات لــە پــەنا دەســەڵاتەکانی دیکــەی، جووتیــاریش وەکــو کۆیلــەی زەوی و بەشــێك لــە ئــابووری کشــتوکاڵ ژیانیــان دەکــرد، ئــەم پایانــە و خــاوەن موڵکــە گــەورەکانی هەرچــی زیــاتر دەســەڵاتی گــەورەتر کــردووە، بــاج ئەســتاندن و پاراســتنی پاشــا

وەك سەرۆك دەوڵەتی دەرەبەگایەتی، هەروەها سەربازگیری بۆ پاراستنی سیستمەكە و جوگرافیا و دەسەڵاتداریێتی، ئەو هێزە چەكدار كراوەش بریتی بوون لەو جووتیارانەی، كە كۆیلەی زەویوزارەكانیان بوون، كە بە سیستمی بێگاری پێكردن گەشەی كردبوو، بەو واتایەی، كە جووتیارەكان لەو سیستەمەدا جارێك بۆ سوودیی خۆیان بوون بە سەربازی پاراستنی دەرەبەگ، جارێكی دیكەش بۆ سوودی خۆیان، كە زەویوزاریان لە چنگ دەرنەچێت، كەواتە بەرژوەندخواز بوونە بۆیە سیستمی دەرەبەگایەتیی توانیویەتی ململانێی چەندین ساڵە لەگەڵ سیستمی سەرمایەداریدا بكات.

رژێمی كۆیلایەتیش، كە بەر لەو قۆناخە بووە، رژێمی دابەشكردنی مرۆڤی سەردەست و بندەست بووە، تا دەگاتە بازاڕی كڕین و فرۆشتنی مرۆڤ لە كۆیلەدارێكەوە بۆ كۆیلەدارێكی دیكە، هەروەها فرۆشتنیان لە دەوڵەتێكەوە بۆ دەوڵەتێكی دیكە، رژێمی دەرەكی یەكێك لە قۆناخەكانی رژێمی سیاسیی بووە، هیچ دیاردەیەكی تر و ستایلێكی تری دەوڵەتی لەگەڵ خۆیدا بەرهەم نەهێناوە، واتە هیچ كام لەو رژێمانە پشتیان بە دەزگەی یاسادانان و جێبەجێكار نەدەبەست، جووتیارەكان تەنانەت مافە مەدەنییەكانیشیان نەبوو، كە بریتی بوو لە هەڵبژاردنی سەرۆك و دامەزراندنی دەزگەی تایبەتی بەڕێوەبردن، واتە رژێمی دەزگەكان نەبوو، جگە لەو سێ پایە گرینگەی كە باسمان كرد هەرچی رژێمی سەرمایەدارییە، لەگەڵ خۆیدا ستایلی لەنێو هەناوی خۆیدا هەڵگرتبوو، تا ئێستە لە خۆ نوێكردنەوەدایە، جگە لەو هەڵدانە تەكنۆلۆژیایەی كە كەڵكی لە پاشماوەی دەرەبەگایەتی وەرگرتووە.

یەكێك لەو دەرهاویشتانە كە خاڵێكی ئەرێنی و لەگەڵ قۆناخی سەرهەڵدانی سەرمایەداری هات، سەرهەڵدانی حزب و رزگاركردنی مرۆڤ بوو لەدەست بنەماڵە و خێڵ و نەریت سەركوتكردن خۆسەپاندن و زۆركردن و قۆرخكردن و نەبوونی هەموو جۆرە ئازادییەك، بە پێچەوانەوە مرۆڤی سەرپشك كرد لەوەی، كە چۆن بتوانن مافی دەنگدان و خۆ هەڵبژاردن و مافی هاووڵاتیبوونیان هەبێت، هەروەها بەشداربن لە پرۆسەی سیاسیی و بوونیادنانی دەوڵەت، ئەم دیاردە مۆدێرنە جگە لەسەرهەڵدان و گەشەی تەكنۆلۆژیا چەند دەرگایەكی تری بەسەر دنیای سیاسەتدا كردەوە، هەر لە دیموكراسییەتی مۆدێرن و سیستمی پەرلەمانتاری و رۆژنامەگەری و مافی ژن و

منـدالّ و مـافی کرێکـار و یاسـای مۆدێرنـەوە بگـرە، وەکـو لایەنـە ئەرێنییەکـەی، تـا دەگاتـە دەمـارگرژی نەتەوایـەتی و نیشتمانپەرسـتی و داگیرکـاری دەوڵـەتان و نەتـەوە بێهیزەکـان، بـە پێچەوانەشـەوە نەتـەوە و دەوڵەتـە بێهێزەکانیشـی هەنـدێك سەرخسـت و بۆ هێزی گەورە و بوون بەداگیرکـەر، ئـەو نموونانـەش بەشـێکن لـە مێـژووی پێکهاتـە ئـەو سیسـتمە سیاسـییە (شـۆڤێنیزم و راسـیزم و نـازیزم و دیکتاتۆریـەت و دیموکراسـی بـە هەموو جۆرەکانییەوە) وەکو لایەنە نەرێنییەکەی.

لە کاتێکدا پۆسـت مۆدێرنـە و مارکسیسـتەکان سـەبارەت بـەم بابەتـە دەکەونـە نێـو مشـتومڕێکی فـرەوانترەوە، رەنگـە قوتابخانـەی نوێگـەریش دیـارترین مشـتومڕی فکـری ئێسـتە بێـت، ئـەم بیریارانـە نەتـەوە بـە دیاردەیـەکی تـەواو مـۆدێرن و بوونیـادنراو دەبیـنن، چـونکە کێشـەی نەتـەوەکان وەکـو کێشـە رەسـەنەکەی خـۆی تەماشـا نـەکراوە، بەقـەد ئـەوەی ئـەو گرووپانـە لەلایـەن زلهێزەکانـەوە بووەتـە ماتریـاڵێکی گـرینگ بـۆ دەوڵەمەنـدکردنی هاوکێشـەی سیاسـیی و ئـابووری جیهـانی، دوابـەدوای ئـەو مێـژووە پـڕ خوێناوییـەی سیسـتمی سـەرمایەداری، کـە بەسـەر سیسـتمی دەرەبەگایەتیـدا سـەرکەوت دوای چـەندین کێبـەرکێی سیاسـیی و جـەنگی جۆراوجـۆر بیرۆکـەی بـەرگریکردن لـە هـاووڵاتی نەتـەوەکان هاتـە پێشـەوە، بـۆ نموونـە بیرۆکـەی کۆمەڵـەی گـەلان و پرسـی جاڕنامەی مافی مرۆڤی داهێنـا. ئـەم رژێمـە لەگـەڵ ئـاڵوگۆڕی ریشـەیی خۆیـدا دەزگـەی جۆراوجـۆری بەرهـەمهێنا، لـە حاڵێکـدا سـەرهەڵدانی بـیری سۆسـیالیزم، کـە قۆناخێکـە بـۆ دامەزرانـدنی رژێمـی کۆمۆنیسـتی و کودەتایەکـە بـۆ سـەر رژێمـی سـەرمایەداری. گوایـە لـە ئەنجامـدا ئـەم رژێمـە خـۆی گـۆڕ بـۆ مردنـی خـۆی هەڵدەکـەنێ، رژێمێکـی سیاسیی گشتگیر بوو، واتە ئـەوەی کـە لـە سـۆڤیەت و چـین و کۆریـا و وڵاتـانی دیکـە دا بینیمـان شکسـتی هێنـا، بـە هـەموو خراپەکانییـەوە، کـە سـەرمایەداری دەوڵـەتی بـوو، نـەك سیسـتمی سۆسیالیسـت وەك لـە پـەراوێزی فەلسـەفەکەی مارکسـدا هـاتووە و بانگەوازی بۆ بـۆ کـردووە، لەگـەڵ هـەموو رژێمـەکانی تـر جیـاوازی هـەبوو، کـە ئەمـەش بەرهـەمی سـەرمایەداری دەوڵـەتی بـوو، نـەك ئـەو رژێمـەی کـە (مـارکس و ئـەنگڵس) بانگـەواز و پێشـبینیان دەکـرد، بـەلاّم جۆرێـك لـە لـۆژێکی تێـدابوو، کـە ئـەویش وەکـو یـەك تەماشـاکردنی هاووڵاتییـان بـوو بـەپێی فکـری مـارکس و نـەمانی خاوەندارییـەتیی

تایبــەت، لــە بەرانبەریشــدا خاوەندارییــەتیی گشــتیی کــە دەوڵــەتی بەرابــەری بــەڕێوە دەبرد، کە دواتر لــە بەرانبــەر سیســتمی ســەرمایەداری شکســتی خــوارد و مــافی مــرۆڤ و دیموکراســی و بــازاڕی ئــازاد وەکــو چــەند دروشمێــك و هیچــی تــر نــەك بــە پراکتیــك جێگــەیان گرتــەوە، ئــەوەی کــە لێــرە بــەدواوە دەبینــرێ و جــۆرێکی تــری نادادپەروەرییــە، بەشــێکی بچــووکی ئــەو ڕەهەنــدە سیاســیانەیە، کــە دیــاردەی تــری زۆر سەیروســەمەرەتر لەگەڵ خۆیدا بەرهەمهێناوە.

مــاکس فیبــەر یــەکێك لــەو هزرمەندانەیــە، کــە هــەم وەکــو کۆمەڵناســێك، هــەمیش وەکــو خــاوەن تێگەیشــتنی تایبــەت بــە ناســیۆنالیزم، بــاس لــە گرینگــی هێــزی سیاســیی دەکات بە نموونــەش باســی بســمارك دەکــات، "گرینگــی هێــزی سیاســیی جیــا لــە هێــزی ئــابووری وەکــو ئــەوەی، کــە بســمارك لــە ســەرکەوتنی یــەکگرتوویی نــاوخۆیی و گەشــەی ئــابووری ئاڵمــان پشــتی پێبەســت، بــە جــۆرێکی تــر، گرینگــی بیرۆکراســی پراکتیکیــدا ڕەهەنــدێکی کلیــل ئاســایە بــۆ تێگەیشــتن لــە وەرچــەرخانی فیبــەر بــۆ سیاســەت و کــارە کۆمەڵایەتییەکەی بە شێوەیەکی گشــتی، لەســەر ئــەو بنەمایــە دەبــێ لــە پابەنــدی فیبــەر بە تا ســیۆنالیزم و جەختکردنــەوە بــە درێــژایی تەمــەنی لەســەر بــاڵایی دەوڵــەتی ئاڵمــانی تێبگەن، بــەڵام ئــەو پێداگیرییــە لــە داننــان بــە کاریگــەری بــەکارهێنانی هێــزی سیاســیی لــە فکــری فیبــەر دا، هاوتایــە بــە هــەمان رادەی دەســتگرتن بــە بــەهاکانی لیبراڵیزمــی کلاســیکی ئەوروپییەکانــەوە"(١٠). لێــرە قســەکە لەســەر بابــەت و پــۆینتی فکــری نــەماوە لەلایــەن نەتــەوەوە بــۆ ناســیۆنالیزم، بــەڵکو فکرەکــە گرێــدراوی کەســایەتی و کاریزمایەکی وەکو بسمارکە کــە هــەموو ئاڵمــانی پێکــەوە گرێــدا و بــوو بــە ســیمبولێکی ناسراوی ئەو فکرەیە بە تایبەتی بۆ ئاڵمان.

دیاردە سیاسییەکان ...

ناسیۆنالیزم وەکو نموونە

دیاردەی سیاسیی نموونەی زۆرە لەنێو کایەکە خۆیدا، نموونەی ئەو دیاردانەی لە پێش ڕێنیسانس و لە دوای ڕێنیسانس، پاشان لە سەروەختی یەکەمین و دووەمین جەنگی جیهان هاتوونەتە ئاراوە، هەروەها ئەو دیاردانەی، کە پێی دەگوترێت گواستنەوەی قۆناخی سیاسیی و ئالۆگۆڕی شۆڕش بۆ ستایلێکی تر وەکو شۆڕشی سپارتاکۆس و شۆڕشی جووتیاری و دژ بە دەرەبەگ و شۆڕشی بۆرژوازی و دوا شۆڕشیش، شۆڕشی بەلشەویك، پاشان شۆڕشی چارەنووسی نەتەوەکان و ...هتد، " کاتێك کە نەدەوڵەت و نە سیستمی پەروەردەیی ڕەسمی بوونی نییە، لە بنەماوە ئەم پرسیارە نایەتە ئاراوە، کە دەوڵەت لە سیستمی پەروەردەی خۆی پشتیوانی لە کام کولتوور دەکات، بۆیە ئەگەر ئەو کۆمەڵگەیانەی پێش کشتوکاڵ تا دنیای ئەمڕۆ هەبوون، لەنێو ئەواندا ناسیۆنالیزم دەخرایە بەر باس، ژمارەی کەمی دانیشتوانی ئەم کۆمەڵگەیانە بە بەراورد لەگەڵ دانیشتوانی کۆمەڵگە کشتوکاڵی و پیشەسازییەکان و ئەو ناوچە بەرفرەوانەی، کە لەژێردەستی ئەواندایە، بەو واتایەی کە هێدی هێدی لەنێو ماڵی خۆیان لە لایەن دانیشتوانی بێگانەوە قووت دەدرێن، لەنێو ئەو یەکە سیاسییە بەربڵاوانەی دیکەدا دەتوێنەوە"(١١). مەبەستی ئێرنست گلینەر ئەوەیە، کە ناسیۆنالیزم بە بێ کولتوور و لەبەرچاوگرتنی کولتوور ناکرێت، چونکە ئەگەر ئەو سەرخانەیان نەبێت وەکو سەرمایەی پێشوەختە بۆ بەرگریکردن لە ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی، ناتوانن ببن بە ناسیۆنالیزمی نەتەوەیی، چونکە ئەوان لە پەروەدە و کولتوورەوە دەستیان پێنەکردووە، بۆیە دواجار لەنێو ئەوانی تردا کە

گرووپــی سیاســیی شــارەزا و بەربــەرین و بــەربلاون دەتوێنــەوە، ئەمــە کێشــەی زۆری نەتەوەکانی دیکەی تواوەیە لە مێژوودا.

هەڵبەت لەباری تیۆریشــەوە بــۆ ئــەو نەتــەوە تازەســەرهەڵداوانەی، کــە پشــتی تــەنها بــە کشــتوکاڵ بەســتووە و پــەروەردە و کولتووریــان پشــتگوێ خســتووە، لەبــەردەمان دوو دیــاردەی دژ بــە یــەکمان هەیــە، یــەکێکیان ئەگــەر بەهــەردوو بارەکــە ئــەو جــۆرە ناســیۆنالیزمە تەماشــا بکــەین دەبیــنین پێوەنــدیی زۆری بــە جوگرافیــاوە هەیــە، بــە پێچەوانەوەشــەوە نییــەتی، واتــە ئەوانــەی دوورن لــە کۆلۆنیالیزمــەوە ناترســن لــە داگیرکــاری ئــەوانی تــر بــۆ خاکەکــەیان، بۆیــە پشــتیان لــە کولتــوور کــردووە، کەچــی دەبیــنین هــەن پشــتیان پێبەســتووەن کەچــی هێشــتا لەبــەردەم کۆلۆنیــالیزمن وەکــو ئوسترالیا، کە لە بنی دنیایــە و بــۆ بــەریتانیا و ئــەویتر سکۆتلەندا لــە تەنیشــت خۆیــەتی و پشــتی بــە پــەروەردە بەســتبوو، خــاوەنی نووســەر و کەلــەپووری خۆیــەتی، کەچــی بــە فریــای نەکــەوت، هەرچــی فەرەنســایە دەبیــنین میســر نــزیکترین شــوێنە بــۆ ئــەو بتوانــێ داگــیری بکــات و ئەمــەریکاش دوورتــرین شــوێن و هــەردووکیان جیــاواز بــۆ رەســەنایەتی و کولتــوور و پــەروەردە، لــەو لاشــەوە یۆنانمــان هەیــە، کــە لــە بنــی دنیــاوە دێــت ئێرانــی خــاوەن ئــایین و کولتــوور و پــەروەردە و میســری خــاوەن رەســەنایەتی داگــیر دەکــات، کەوابوو کێشەکە هەم پێوەندیی بە جوگرافیاوە هەیە، هەمیش پێچەوانە.

بەرهــەحاڵ ئەگــەر کــەمێك باســەکە گــرێ بــدەین بــە تیــۆرەوە و بــزانین کــام لــەو تیۆرانــە ســەرکەوتنیان بەدەســت هێنــا بــۆ گەشەســەندنی ناســیۆنالیزمی کلاســیکی و مۆدێرن و کامیان کــاری پێکــراو ســەرکەوتوو بــوو، تێدەگــەین کــە نموونــەمان لەبەردەســتە و هەریەکــەیان ئاراســتەیەکی تایبــەتی هەیــە، یــەکێکیان دیــاردە تیۆرییەکــەی عــەما نوئێــل کانتــە کــە بــڕوای بەرەوشــتە لــەنێو سیاســەتدا و بــڕوای بــە بەشــداری خەڵکــە بەگشــتی لــەنێو کایەکــە، ئەویدیکــە تیۆرەکــەی ماکیاڤیللییــە، کــە بــڕوای بەکارپێنــەکردنی رەوشــتە لــەنێو سیاســەتدا و کایەکــەش بــە مــوڵکی دەســتەبژێری سیاسیی دەزانــێ، لــە دوای ئــەوانیش دیــاردەی سیاســیی کــە (جــۆن ســتیوارت میــل) بــۆ لیبراڵیــزم و مــارکس بــۆ یەکســانخوازی و کۆمۆنیســتی هەیــە، هــەردوو دیاردەکــەش

لەرۆژئاوا پراكتیك كرا، یەكێكیان لە ئەورووپای رۆژئاوایی و ئەویدیكە رۆژئاوای رۆژهەلآت كە سۆڤیەت بوو تا سالّی ١٩٩١ تەمەنی درێژبوو.

هەلّبەت بەدەر لەوانەش دیاردەی سیاسیی نامۆ لە دوای سەرهەلّدانی مۆدێرنەوە هاتە ئاراوە، بریتیی بوون لە نازیزم و شۆڤێنیزم و ستالینیزم و دواتریش پان عەرەبیزم و ئیسلامیزم و كەمالیزم، هەروەها داگیركەرێكی جوگرافی كە جیاواز بوو لەداگیركەری سۆڤیەتی بەبێ بوونی هێزێكی ماتریالی لەو جوگرافیایەی داگیری كردووە، لەوانەش هەندێك ولآتی ئاسیایی، ئەویدیكە فەرەنسا و بەریتانیا و ئیتالّیا بوو، كە رۆژهەلآتی ناوەڕاستیان داگیر كرد تا ئێستەش رەنگدانەوەی كولتووریان بەسەرەوە دیارە، هەلّبەت ئەم دیاردە سیاسییە شێوەیەك بوو لە دابڕانی سیاسیی لەگەلّ ستایلی سیاسیی كۆن، كە هێشتا سەرمایەداری وەكو سیستەم جێگیر نەبووبوو.

دیاردەی سیاسیی یەكێك لە میكانیزمە سەرەكییەكانی كۆمەككردنە بە دەولّەت و رەوایەتی دەسەلآت، ئەم بیرۆكەیە سەرەتا لە بیروبۆچوون و تێهزرینی رۆمەكانەوە سەرچاوەی گرتووە، بە پێچەوانەی گریك كە دەولّەتشاریان هەبوو، سیستەمێكی تەواو فەلسەفی بوو، تەنها شێوەیەكی سیاسیی یاسایی بوو، ئەوان بەردەوام بیریان لەوە دەكردەوە چۆن قەوارەی دەولّەتێك دروست بكەن، كە یاساڕێژ كرابێت، دواتریش ئەم یاسایە بۆ هەمیشە وەك بناخەی دەولّەت بناسرێتەوە و بمێنێتەوە، بۆ نموونە پاشایەتی وەك دەسەلآتێكی رەها، ئەنجومەنی پیران وەك دەزگەیەك هاوشانی پاشا و بەڕێوەبردنی دەولّەت، ئەنجومەنی گەلیش كە ئەنجومەنێكی سەربازی بوو بۆ بەرگریكردن لە دەولّەت، دواتر سەردەمی كۆماری كە دوای نەمانی سیستەمی پاشایەتی سەریهەلّدا، ئەمانە بەشێكی زۆریان بەرەنجامی بیركردنەوی (شیشرۆن) بووە، كە هزرمەندێكی یاسایی و سیاسیی رۆمەكان بوو، هەروەها لە سەروەختی خۆیدا دامەزرێنەری بنەما یاساییەكانی دەولّەتی رۆما بووە.

ئەگەرچی گریكەكان یەكەمین كۆمەلّگە بوونە بیریان لە دەولّەتشار كردووەتەوە، بەلآم لەپالّ ئەمانیشدا فارسەكان لەسالّی ٣٣٠ بەر لە زاین دەولّەتیان دروست كرد و لەشكرێكی بەهێزیان پێكهێنا، كە (داریوشی ئاشووری) سەرۆكایەتیی دەولّەتی

دەکـرد، لـە رووی تیۆریشـەوە سـەرەتا لـە سـەدەی ١٦ و ١٧ لـە لای هەریـەك لـە (نیکـۆلا ماکیـاڤیللی و جـان بـودان و تۆمـاس هـۆبز) دەوڵـەت وەکـو چـەمك و تیۆرەیـەکی سیاسـیی وەرگـیراوە، دواتـر لـە سـەدەی ١٨ لـە لای هەریـەك لـە (رۆسـۆ و سیس) بـوون بـە جێگـەی خوێندنـەوە، یـان باشـتر بڵـێم بـوون بەجێگـەی گرینگیـدان بـە چالاکی سیاسـیی لـەدەرەوە و نـاوەوە، ئـەوەی کـە ماکیـاڤیللی کـردی لایـەنێکی دیکـەی بیرکردنـەوەی ئەرسـتۆ بـوو، کـە زانسـتی سیاسـیی بـوو، رەگەزەکـەی دیکـە کـە ماکیـاڤیللی دۆزیـەوە پرسـی رەوشـت بـوو، کـە فەلسـەفەی یۆنـانی پـەی پێنـەبردبوو، هەرئەوەی کـە بـڕوای وابـوو مـرۆڤ شـەڕانگێزییەکی تیدایـە لـە رەفتارەکـانی، لـە یـەکێك لـەو یاسـایانەی کـە دایهێنـا دەڵـێ: "کاتێـك مـرۆڤ گەرەکییـەتی کـارێکی بـاش بکـات تووشـی دڵتـەنگی دەبێـت و وەختێـك دەبینـێ کەوتووەتـە نێـو کۆمـەڵێك خەڵکـەوە، کـە چـاکەیان نییـە، بۆیـە پێویسـتە مـیر فێربێـت چـۆن لـە چـاکە و خێـر و لـەو حاڵەتانـە دووربکەوێتەوە، کە رووبەڕووی دەبنەوە"(١٢)..

هەروەها (جان بـودان) یـەکێکی تـرە لـە تیۆریسـتینە سیاسـییەکان لـە سـەدەی ١٦ لە ئەورووپا ژیـاوە ئـەم هزرمەنـدە بـە یـەکێك لـە خـاوەن میتـۆدە سیاسـییەکان هـەژمار دەکرێـت وەك ئەرسـتۆیەکی ئـەورووپایی تەماشـا دەکرێـت، لـە کتێبێکـدا بـە ناونیشـانی (لـەبارەی کۆمارییـەوە) سـاڵی ١٥٧٦ نووسـیویەتی لـەو کتێبـەدا رەخنـە لـە رێگەچارەی سیاسیانەی ماکیـاڤیللی دەگرێـت و پێـی وایـە کـە بـە نووسـینەوەی مێـژوودا نابێت سیاسەت جیابکرێتـەوە لـە رەوشـت، هـەروەها نموونـەی (سـیزار بۆرجیـای) حـاکمی فلۆرەنسا دێنێتەوە کـە ماکیـاڤیللی بـە پاڵـەوانی خـۆی دانـاوە و کـاری لەسـەر کـردووە و بە هـەوڵێکی کـەم و بـێ بایـەخ تەماشـای دەکـات، دواتـر بـودان ئـەو میتـۆدە پراکتیـك دەکـات سـەبارەت بـە مێـژوو و ئـابووری و جـوگرافی، لـەبارەی دەوڵەتـەوە (تۆمـاس هـۆبز) کـە بـە خـوای فەلسـەفەی هـەق ناسـراوە، فەیلەسـووفێکی ئینگلیزییـە و پـەیمانی کۆمەڵایـەتی داهێنـاوە و یەکـەم تیـۆری لـە دوای ئەرسـتۆ لەسـەر سرووشـت و هەڵسـوکەوتەکانی مـرۆڤ دانـاوە، لـە سـاڵی ١٦٥١ بـەرگری لـە حکومەتـە رەهاییـەکان کـردووە، بەرگرییەکـەش وەك تاکـە ئەلتـەرناتیڤێکی ئـاژاوەگێڕی لـە کۆمەڵگەیـەکی بـێ دەوڵـەت وایـە، هـەروەها رای وابـوو "حکومـەتێکی سـەرکوتکەر باشـترە لـە نـەبوونی

دەوڵـەت و حکـومڕانی" ئـەم بۆچـوونەی کاریگەرییـەکی نـەرێنیی کـردە سـەر پاشـاکانی ئەو سەردەمە.

"بێگومـان تـاکی ئەسـینایی دەیـانزانی نموونـەی بـاڵا لـە رێـز و یاسـاوە نـەهاتووە، تەنها ئاستێکە بۆ ملکەچکردن و داواکـاری دنیـایی، کـە لـە نـاوەوەی مرۆڤـدا هەیـە، بـۆ شتێکی بەرزتر، کـە عـەقڵـە، ئـەوەی کـە مـرۆڤیش لـە ئازادیـدا لەدەسـتی دەدا، کـە لـە ئـەنجامی تـرس بـوو لـە سـزا شـەرعیەتپێدراوەکان، بـەو هۆیـەوە سـزاکانیان لـە هـەمان کاتـدا لەسـەر زیـاد دەکـرا کـە توانـای تاکێـك بـو بەسـەریانەوە"(١٣). بۆیـە ئـازادی لـەلای ئەسـیناییەکان بـوو بـە کـەمترین گرینگـی پێـدانی پێداویسـتییە زیندەگییـەکان و شێوەی کەڵك وەرگرتن لە ئـازادی بـۆ ژیـان، بـەڵام بـە هـۆی سـەرکوتکردنیانەوە، کـە لـە پـەراوێزی ناسـیۆنالیزمی ئەسـینایی بـوو، تـەنها شـتێك لـەلای ئـەوان کرابـوو بـە نـرخ، ئـەویش نموونـەی بـاڵای سیاسـیی بـوو، ئـەویش پـێش لەدەسـتدانی ئـازادی، لەدەسـتدانی عەقڵ و چاکەکاری بوو کە ئەفلاتوون دواتر جەختی لەسەر دەکردەوە.

لـە رۆژئـاوادا هزرمەنـدێکی وەکـو (دیڤیـد هیـۆم) ١٧١١ - ١٧٧٦ لـە ئـەزموونی خۆیـدا بـاس لـە کەمتەرخـەمی هۆکـار و تێبینیـەکانی خۆیـدەکات سـەبارەت بـە خوێندنـەوەی دیـاردەی سرووشـتی و رەوشـتی و سیاسـییەکان، هـەروەها (کانـت) یەکێکـە لـەو فەیلەسـووفانەی ئاڵمـان ١٧٢٤-١٨٠٤ گرینگییـەکی سـەرەکیی بـە رەوشـت داوە بـە تایبـەتی لـەنێو کایـەی سیاسـەتدا، ئـەو پێـی وابـوو یاسـای عـەقڵ لـە چـەند شـوێنێکەوە لـە نەرێنییـەتی دەکۆڵێتـەوە، گرینگترینیـان مامەڵەکردنـە لەگـەڵ ئەوانیتر، نـەك لـە ناوەندێکـەوە هـەموو شـت بەسـەر تاکـدا زاڵ بێـت، ئـازادی مـرۆڤ لـە لای ئـەو بریتییـە لـە ئـازادی رەوشـتی و عـەقڵانی، ئـەم تێزەشـی کاریگەرییـەکی زۆری لەسەر هزری لیبراڵی دانا، ئەگەرچـی لـەلای کانـت ئـازادی بریتییـە لـە هـەردوو چـەمکی ئازادی رەوشـتی و عـەقڵانی، لەگـەڵ ئەوەشـدا پێـی وابـوو کـە عـەقڵ و ئـازادی پێکـەوە رێگـرن لـە سـەرهەڵدانی جـەنگ، هـەر ئـەم تێـزەی کانـت کـە جیـاوازی بیرکردنـەوە و تێگەیشـتنێك بـوو لەگـەڵ تێزەکـەی ماکیـاڤیللی بـۆ چـەمکی سیاسـەت کـە بـە پێچـەوانەی ماکیـاڤیللی بـڕوای بـە رەوشـتمەندییەك نـەبوو لـەنێو کایـەی سیاسـەتدا و گرینگـی پێنـەدەدا، هەڵبـەت (جـۆن سـتیوارت میـل) ١٨٠٦-١٨٧٣ یەکێکـە لـە

دامەزرێنـــەرانی فکـری لیبرالّـی سیاسـیی و خـاوەنی چـەندێن کتێبـە لـەبارەی (ئـابووری سیاســـیی و خوێندنـــەوە بـــۆ فەلســـەفەی هـــاملتۆن و ســـوودی سیاســـیی و لـــەبارەی ئازادییەوە).

کاریگـــەری بیرکردنـــەوەکانی میـــل کـــەمتر نەبوونـــە لـــە هزرمەنـــدانی سیاســـیی و فکـری ئـەو سـەردەمە، لیبرالّیـزم کـە یەکێکـە لـە چـەمکە سیاسـییەکان و ئێستەشـی لەگـەڵ دابێـت زۆر لـە حزبـە ڕۆژئاواییـەکان لـەژێر ئـەم ناونیشـانە بەشـداری سیاسـیان هەیە، بـەڵام دەرکـەوتووە کـە تیۆرەکـە سـەرکەوتوو نییـە، چـونکە سیاسـەت ڕێگـە بـەو هەموو ویستە نەدات کە واقیع گەرەکییەتی لە هاوکێشە و ململانێ سیاسییەکاندا.

ئـەوەی کـە لـە سـەدەی ٢٠ دەوڵەتناسـی و سیاسەتناسـی لـە یەکـدیی جیـاکردەوە، پرسـی مـافی هـاووڵاتیبوون بـوو وەك تاکێـك لـەنێو کۆمەڵگـەدا، لـەم بارەیـەوە (جـان جـاك ڕۆسـۆ) تیۆرەیـەکی پێشـکەش کـردووە سـەبارەت بـە هـاووڵاتیبوون، بۆئەمـەش بیرۆکـەی ئـاییینی مـەدەنی و هـاووڵاتی نیشـتمانپەروەری پێشـنیاز کـرد، هـەروەها گفتوگـۆی ئـەوەی چـۆنییەتی بەدەسـتهێنانی هـاووڵاتیبوون، کـە بەشـێك بـووە لـە بناخەی پێکهاتـەی نەتـەوەیی و نیشـتمانی، بـە تایبـەتی بـۆ فەرەنسـا کـە ژان ژاك ڕۆسـۆ لـە پێشـەکی کتێبـی (ئیمیلـدا) نووسـیویەتی، لـە ئـەورووپاش هزرمەنـدەکان کەوتنـە بـیری ئـەوەی گفتوگـۆ لەسـەر دەوڵـەت و سیسـتمی کڵێسـا بکرێـت، هـەر لەسـەر ئـەو بنچـینەیەش پێوەنـدیی نێـوان کڵێسـا و دەوڵـەت، هـەروەها پێوەنـدیی نێـوان هـاووڵاتی ئاسـایی و سیاسـییەکان، پێوەنـدیی نێـوان کڵێسـا و بـاوەڕداران هاتـە کایـەوە، ئـەم سیسـتمە ئایینییـە، کـە دواجـار سیسـتمی سیاسـیی هێنایـە ئـاراوە، کاریگـەری خسـتە سـەر ئیسـلام و دەوڵـەتی خەلافـەت تـا سـەردەمی عەباسـییەکان، دواتـر عوسمانییـەکان کەڵکیان لێـوەرگرت، بـۆ نموونـە تـا ئێسـتە شـوێنەواری لـە هەنـدێك شـوێنی عەرەبسـتان جێهێشتووە.

بـە سـەرهەڵدانی سـەردەمێکی نـوێ بـۆ مومارەسـەکردنی سیاسـەت و دەوڵـەت بـەڕێوەبردن، هزرمەنـدە نوێخوازەکـان فکـری سیاسـیان بـە زانسـتی سیاسـیی رابـردووەوە گرێـدا، یـان باشـتر بڵـێم لەسـەر بنـەمای ئـەو سیسـتمانەی رابـردوو، کـە مێـژوو دەیگێڕێتـەوە وەکـو ئیتاڵیـا و ئاڵمـانی کـۆن و ...هتـد، لـە ڕێگـەی فکـر و یاسـاوە

سیستماتیك كرد، له هەندێ شوێنی ئەورووپا شۆڕشی له پێناودا كرا، هەروەك ئەوەی كه باس له رێنیسانس دەكرێت، یان وەك ئەوەی ناوی لێنرا زانستی سیاسیی یان دەوڵەتناسی، بەو واتایەی كه دیاردەی سیاسەت بەشێكه له رێكخستنی دەوڵەت، ئەمەش یاسا و سەروەری خاك و پێوەندییه جیاوازەكان و گرووپه كۆمەڵایەتییەكان و دەسەڵاتی به گشتیی لیٚ هاته كایەوە..

جێگەی سەرسووڕمان نییە، كه سێیەم مشتومڕ لەسەر ناسیۆنالیزم بووه كرۆكی ئەوەی چۆن و به چ شێوەیەك ناسیۆنالیزم پەرەی سەندووە، ئەگەر نەتەوە به سرووشتی خۆی ببێته خاوەنداریی خۆی و قەوارەی خۆی و شوناسی خۆی، ئەوا هۆكارگەلێكی كەم هەن، كه چۆنییەتی لەدایكبوونی رۆشن بكاتەوە، له لایەكی تریشەوە ئەگەر مرۆڤ نەتەوە به بوونیادنراو ببینێت، گرینگه بتوانێت هۆكار و چۆنییەتی پەرەسەندنەكەی روون بكاتەوە، دواجار زۆرینەی تێكسته رەسەنه كلاسیكییەكان سەبارەت به ناسیۆنالیزم لەسەر حیسابی ئەزموونی غەیره ئەورووپاییەكان، جەختیان كردووەته سەر ناسیۆنالیزمی ئەورووپای، ئەمه رێگەی بۆ مشتومڕێكی دیكەی ساز كردووە سەبارەت بەوەی ناسیۆنالیزم له شوێنێكی وەكو چیندا گەشەی بەخۆی داوە، یاخود ئایا به دەگمەن بۆ وڵاتانی دیكەی وەكو هیندستان كه فره كولتووری و ئایینییه دەپەڕێتەوە یان توانیبێتی كێبەركیٚ لەگەڵ دەوڵەتێكی رەسەنی وەكو چین كردبێت له ئاستەكانی تەكنۆلۆژیا و سیحری تەلارسازی و مانەوەی لەنێو دەوڵەتانی سەرمایەداری زەبەلاح و زلهێزی ئابووری، "دەوڵەتی چینی بەهێزی پێشكەوتوو هەمیشه توانیویەتی ئەو ئەركانه جێبەجیٚ بكات، كه هیندستان نەیتوانیوە، هەر له دروستكردنی شورای بەرزەوە تا دەگاته هێشتنەوەی داگیركەره كۆچەرییەكان له دەرەوە، بۆ ئەنجامدانی پرۆژەی كارۆ ئاویی زەبەلاح له سەدەی بیست و یەكدا، ئایا ئەمه بووەته هۆی ئەوەی گەلی چین له مەودای دووردا باشتر بن، ئەمەیان چیرۆكێكی دیكەیە، چونكه دەوڵەتی بەهێزی چین هەرگیز به سەروەری یاسا سنووردار نەكراوە، كه ببێته هۆی جڵەوگرتنی حەز و هەڵچوونەكانی فەرمانڕەواكان، چونكه كاره زەبەلاحەكانی هەر له شوراكانەوە بگره تا دەگاته بەنداوەكه لەسەر حیسابی ژیانی خەڵكی ئاسایی چین بووە"(١٤).. ئەم

تێگەیشتنە بۆ بەراوردکردنی هەردوو دەوڵەتی رەسەنی وەکو چین و هیندستان بە تەکنۆلۆژیا و مانەوەی چین لە نێوان دەوڵەتانی زلهێز و ئابووری ناکرێ، بەڵکو لەوێدا پووچەڵ دەبێتەوە، کە هیندستان تا ئێستەشی لەگەڵدابێت رەسەنایەتی لێنەسەندراوەتەوە، چونکە هێشتا دەوڵەتی چین بەدەر لە گەورەیی لە قەوارە و جوگرافیا و پێشکەوتنی لە بواری تەندروستی و کۆمپیوتەر و کشتوکاڵ و سینەماوە، هێشتا رێساکانی ئایینی و تایەفەیی و گوێڕایەڵی ئایینی و داب و نەریتەکان نەترازاوە، هەر ئەمەشە، کە بووە بە ناو یەکەمین دەوڵەت لە دنیادا، کە دیموکراسیترین قەوارەی کۆمەڵایەتی، بۆ فرەیی لە ئایین و نەتەوە و کولتوور و سیاسەت، کە هیچ دەوڵەتێك نە ئەمەریکا و نە رۆژئاوایی وەکو رەسەنایەتی بەو شێوەیە نین، بە پێچەوانەوە بە دروستکردنی سیناریۆش نەیانتوانیوە دەربکەون وەکو هیند و چین.

لە پەنا ئەم هەولانەشدا بۆ ناساندنی ناسیۆنالیزم دەکرا لە دەوڵەتانی رەسەن و نارەسەن ئەگەر بکرێ ئەم ناونیشانە بەکاربهێنین، چەند هزرمەندێك پەیدابوون، کە بەرگرییان لە بیری سیاسیی ماکیاڤیللی دەکرد بۆ نموونە "شەپۆلێکی تری تیۆریستینە سیاسییە ئەورووپاییەکان پەیدابوون و گرینگیان بە بۆچوونەکانی ماکیاڤیللی دەدا سەبارەت بە دەوڵەت و سیاسەتکارانەوە کە دەستەبژێرێکی دیاری کۆمەڵگە بوون، هەڵبەت ئەم تەرزە گرینگیان بە بژاردەخوازی دەدا و بوون بە دیاردەیەکی سیاسیی، ئەوانیش بریتی بوون لە (ڤیلفەردی پارتیۆ ١٨٤٨-١٩٣٠ و گایتانۆ مۆسکا ١٨٥٨-١٩٤١ و رۆبێرت میخێلز ١٨٧٦-١٩٣٦. هەرسێکیان پێیان لەسەر رۆڵی رۆڵی حاشا هەڵنەگری بژاردەکان دەکرد لەدیارکردنی چارەنووسی کۆمەڵگە، ئەگەر ناوی پارتیۆ لە سەرەوەی قوتابخانەی بژاردەخوازیدا دەدرەوشێتەوە، بەو هۆیەی، کە هیچ کەس لەو روونتر و راشکاوانەتر پێناسەی بژاردەی نەکردووە، لەبەرئەوەبوو کە بژاردە کەسانێکن لە خودی خۆیاندا خاوەنی جوانی و هۆش و جەستە و دەروونێکن، کە دەبنە هۆی بەرزتر بوونیان بەسەر کەسانی دیکەدا"(١٥).

هەڵبـەت کـە کـارکردن لەسـەر گـرووپ و دابەشـکردنی گرووپـەکانی کۆمەڵگـە بـۆ سێ چـینی جیـاواز، لـەژێر کاریگـەری بـیری ئـەفلاتوونی بوونـە، لـەم بارەیـەوە پـارتیۆس دەڵێ لە راستیدا هەروەك ئـەفلاتوون مرۆڤـەکانی بـە سـێ دەسـتەی (زێـڕ و زیـو و ئاسـن) دابەش کردووە و شـوبهاندووە، کەواتـە ئـەوان جیاوازییـان هەیـە، بۆیـە دابەشـی کـردوون، لـەم حاڵەتـەدا ناسـیۆنالیزمێك، کـە لـە سـەردەمی ئەسـینای یۆنـان هـەبووە، لەسـەر پشـتی ئـەو چـینە بـوون، کـە کۆمەڵگـەیان پێکـدەهێنا، (پـارتیۆ) مرۆڤـەکانی بـە دوو دەسـتەی گشـتی واتـە (بـژاردەکان و جـەماوەر) دابـەش کـردووە، کـە لـەنێو هـەر کامێکیـان بـە تایبـەت دەسـتەی یەکەمـدا زۆر پلـەی وردتـر جێگـە دەکاتـەوە، ئـەم نابەرابەرییـە لـەنێو تـەواوی گرووپـە کۆمەڵایەتییەکانـدا بـەدی دەکرێـت، ئـەو کەسـانەی خاوەن بەهرەتر و لێهاتووترن رێبەری گرووپەکە بەدەست دەگرن"(١٦).

هەرچی (گایتاگۆ مۆسـکایە) تیـۆری خـۆی لـە پـێش پـارتیۆ پێشـکەش کـرد، بـەڵام پارتیۆ کەڵکی لێوەرگرت و ناوبـانگی لـەم بارەیـەوە کـەمترە، مۆسـکا سـێ بەرهـەمی لـە پـاش بـەجێماوە، کـە بـریتین لـە (توخمـەکانی زانسـتی سیاسـیی. نامیلکـەی مـافی بنـەڕەتی. مێـژووی بـیر و قوتابخانـە سیاسـییەکان) لێـرەوە پنتێکـی تـری گـرینگ دێتـە بەرباس، کە لە کتێبی (توخمـەکانی زانسـتی سیاسـی) بریتـی بـوون لـە دوو خـاڵ، یەکـەم ئەوەیـە کـە لـە هـەر کۆمەڵگەیەکـدا تاکـەم بکرێنـە و تاکـەکان لێکجـودا بکرێنـەوە، (ئەوانـەی حـوکم دەکـەن و ئەوانـەی حوکمیـان بەسـەردا دەکرێـت) چـینی یەکـەم تـەواوی فـۆڕمی کۆمەڵگـە رێکدەخـەن و فـۆڕمێکی تایبـەتی پێبـدەن، لـە گرووپـی دووەم بـێ هەست و بێ دەسەڵات رادەستیی یەکەم بن"(١٧).

هەر وەك لە شـوێنێکی تـردا دەڵـێ: "ئـەوەی دەبێتـە هـۆی بەرزتربوونـەوەی گرووپـی کەمینـە بەسـەر زۆرینـەدا رێکخراوبوونیانـە، گرووپێکـی بچـووکی رێکخـراو، تەنانـەت ئەگەر خاوەنی ئـەو بەخششـە خواییانـە نـەبێ کـە پـارتیۆ دەیگـوت، دیسـان بـە سـانایی بەسـەر زۆرینەیـەکی رێکنـەخراودا زاڵ دەبـن، هەرچـەند میخێلـز خـاوەنی کتێبێکـە بـە ناوی حزبە سیاسـییەکان سـەبارەت بـە بـژاردەکان، لـەو کتێبـەدا تیڕوانینـی بـۆ خواسـتی ئۆلیگارشـییەکان لـەنێو رێکخـراوە دیموکراتەکانـدا زۆرینـەی ئـەو حزبـە ناودارانـەی ئـەو سـەردەمە، کـە زیـاتر بـەلای سۆسـیالیزمدا دایانشـکاندەوە خسـتبووە بـەر راڤـەکردن،

واتە مەبەستی ئەوەیە، کە حزبە سۆسیالیستەکان هەمیشە گرووپێکی کەمن بەسەر زۆرینەدا زاڵن، ئەو پرۆسەیە تا ئەو جێگەیە دەچێتە پێش، تەنانەت حزبە بە ناو بێ ڕێبەرەکان هەمیشە (وەکو ئەوەی حزبەکان شتومەکی سەرۆکەکان بن) وایە، هەروەك چۆن لە نێوان ساڵەکانی (١٨٦٣- ١٩٧٥) ئەم ستایلە حزبییە لە ئاڵمان بەڕێوەچوو، لەگەڵ ناوەکانی وەك لاسالەکان، بە ناوی ڕێبەری حزب پێر لاسال و مارکسیستەکان بەرەو ڕووبوونەوە، لە فەرەنساش سۆسیالیستەکان و گیدیستییەکان بە ناوی (ژول گید و ژووریستەکان بە ناوی ژان ژوورس) ناودەبران)(١٨).

سیاسەتناسی و خەڵکناسی و دەوڵەتناسی و مێژووناسی ئەو چەمکانەن، کە لە پەراوێزی کۆمەڵناسی سیاسیدا هاتوون، ئەمەش بەرهەمی فکری تیۆری هزرمەندانی خۆرئاوان، بەڵام بە بۆچوونی دکتۆر (حسن ئەلسەعب)، کە لە زنجیرە کتێبی (العالم السیاسە)ی چاپی خانەی نابلسدا هاتووە هزرمەندانی سیاسیی وەکو (ڕوجیا سۆڵتۆ، جان دابن و مارسیل بریلۆ) بوون، کە جیاوازیان لە نێوان ئەو دوو چەمکەدا کرد، واتە سیاسەتناسی و دەوڵەتناسی وەکو دوو چەمکی جودا تەماشاکراون، بەو پێیەی دەوڵەت بۆ هەمووانە و سیاسەتیش بۆ دەستەبژێرێکی دیار، هەروەکو بریلۆ دەڵێ: "دەوڵەت شێوازێکی گرینگتر و کاملترە لە ژیانی کۆمەڵدا، چونکە تەنها شتێك هەبێت ویستی مرۆڤە، کە بە دوای چارەسەری کێشەکانی سیاسەتەوەن، هەرچی دەستەبژێری سیاسەتیشە تەنها کاریان ململانێی سیاسییە و سیستمی دەوڵەتیش بە ئاقاری بیروڕای ئەو دەستەبژێرە دەڕوات و دەوڵەتیش هەر بەو ئاقارەدا بەڕێوەدەچێت"(١٩).

سەبارەت بە بەرژەوەندی و سوودیی سیاسیی و کارکردن لەنێو گرووپە کۆمەڵایەتییەکان و دابەشکردنی کار، (جۆن ستیوارت میل ١٨٠٦ -١٨٧٣) فەیلەسووف و ئابووریناس و سیاسییەکی لیبراڵ و ئەندامی پەرلەمانی بەریتانی بوو، ئەو پێی وابوو ئەوانەی، کە سیستمی سیاسیی گەڵاڵە دەکەن (لە بەشەوە بۆ هەموو، لە هەمووەوە بۆ بەشێك) کار دەکەن، واتە خاڵی هاوبەشی تەواوی کۆمەڵگە ئەوەیە، کە گرووپێك بۆ هەمووان کاردەکات، هەموانیش هاوکاری گرووپێکی سیاسیی دەکەن، کە دەوڵەت بەڕێوە دەبەن و خاوەن بڕیاری سیاسین، لەنێو قەوارەی

دەوڵەتیشدا پرسی بوونی خاڵە هاوبەشەکانە واتە نەتەوە، لەوانەش کولتووری هاوبەشە و زمان و خاك وەك شوێنی نیشتەجێبوون و مێژووی ئەو قەوارەیەی کە پێناسەی کۆمەڵێك دەکات، ئیدی هەر لەوێشەوە ئەم کۆمەڵە کە خاڵی هاوبەشیان لە ژیاندا هەیە، بەدوای شوناسەوەن، شوناسێك کە پێناسەیەك بدات بەو کۆمەڵە خەڵکەی کە بە جیاوازی کولتوورەوە هەم ژیانی ئاسایی بەڕێوەدەبن و هەم بەشداری لە ژیانی سیاسیی دەکەن، ئەم جۆرە ژیانە سیاسییە دەوڵەت بەرهەمیدەهێنێت، لەژێر ناونیشانی نەتەوەیەك خۆی نمایش دەکات"(٢٠).

ئەم بۆچوونە لەلای (فریدریكماینك) کە تیۆریستێکی سیاسیی ئەمەریکییە پێچەوانە دەبێتەوە، ئەو نەتەوەی کولتووری و نەتەوە بە سیاسیکراوەکان پۆلێن دەکات و لە یەکتر جوداییان دەکاتەوە، بەڵام کاتێك لایەنە سیاسییەکان مەبەست لەو حزبە ئایدیۆلۆژیانەیە، کە کولتوورەکان پێکەوە گرێ دەدەن، ئەوا ئەرك لە پێناو بەدەستهێنانی مافە سیاسییەکانی نەتەوەیەك زەحمەت دەبێت، هەروەك ئەوەی، کە لە حاڵی سیاسیی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دەبینرێت.

ناسیۆنالیزم و تیۆری سیاسیی

سەدەی ١٨ و ١٩

کارل مارکس ١٨١٨-١٨٨٣

مـارکس کۆمـەڵناس و ئابوورینـاس و سیاسـییەکی جیـاواز بـوو لـەو کەسـانەی، کـە سیسـتمی سیاسـیان پێشـکەش کـردووە، ئـەم فەیلەسـووفە بیرکردنـەوەی بـۆ فەلسـەفە دابڕانێکی مەعریفی بـوو لـە تـەواوی بوارەکـان و بـە تایبـەتیش کۆمەڵناسـی سیاسـیی و ئابووری، لە بەرانبەر ئـەو کەسـانەی کـە لـەو سـەردەمەدا و لـە پـێش خـۆی ژیـان، دوای خوێندنـەوەی مێـژووی سیاسـیی گریـك و ئاسـیا و ئەفـەریقا لـە رووی کۆمەڵایـەتی و هۆکـارە ماتریالییەکانـەوە بـووە، خـاوەن ئایدیایـەك، کـە لـە بنـەماکانی پرۆگرامـی کۆمەڵایـەتی یـان ئـابووری و سیاسـیی پێکـدێنن، مـارکس بایـەخێکی تـەواوی بـە نـامۆبوونی مـرۆڤ داوە لـەژێر سـایەی دنیـای چینایەتیدا لـە بەرانبـەر دەسـەڵاتی رەهـا و کـار و ریفـۆرمی سیاسـیی، کـە (بـرۆدۆن و گۆتـە و ئـۆین) وەکـو سـێ هزرمەنـدی سـەردەمی خـۆی خـاوەنی هـەر یـەك لـەم تیۆرانـە بـوون و بـە جیـاواز لـە هـەموو هزرمەنـدەکانی دیکـە، لـە بەرانبـەر ئـەو لەخۆنامۆبوونـەی هیگـڵ، کـە گرێـی دابـوو بـە روحـەوە، روحـیش هـەمان شـتی بەرهـەم دەهێنایـەوە، ئەمـە رەوتـی گەشەسـەندنی کۆمەڵایـەتی و پێوەندییـەکانی بەرهـەمهێنانی رەتـدەکردەوە، لـە هەمبـەر گەشەسـەندنی هێزەکـانی بەرهـەمهێنان لـە پرۆسـەی کـاری کۆمەڵایـەتی، کـە دەبێتـە هۆکارێـك بـۆ لـەخۆنامۆبوون، هەڵبـەت فەلسـەفەی هیگڵـیش تـەنها وەڵامێـك بـوو بـۆ باردۆخەکـەی

ئــەو ســەردەمە، بــەڵام بــە لای مارکســەوە ئەمــە وێنەیــەکی بــەراوازوو بــوو، کــە خوێندنەوەیــەکی میتــافیزیکی بــوو بــۆ کۆمەڵگەیــەك کــە لــە ژیــانێکی فیزیکیــدا هەمیشــە تووشــی بەریەککــەوتن دەبــوو، بــۆ نموونــە ئایــدیای رزگــاربوون لــەو ستەمە جیاوازانــەی، کــە لــە ڕێگــەی تیــۆر و میتــۆدی نابــەجێوە دانرابــوون، هــەروەکو ئــەوەی فیختــە و هێــردەر بــۆ ناســیۆنالیزم و بــیری تەســکبینی و تونــدڕۆیی نەتــەوەیی گــەلی ئاڵمان و پرسـی کـار و بەرهــەمهێنان، بۆیــە ئــەو نــامۆبوونی کرێکـاری گرێـدەدا بــە ئــەو بەرهەمەی کە لـە ڕێگـەی هێـزی ئەوانـەوە بەدەسـتدێت و کەڵکیشـی لێوەرنـاگرن و نـاوی لێنــــابوو نــــامۆبوون لــــەنێو دیوارەکــــان و بەرهــــەمی کــــار، بۆیــــە جیاوازییــــە چینایەتییەکانیشــــی هــــەر لــــە ڕێگــــەی ئــــابووری و هێــــزی کــــار و پێوەندییــــە کۆمەڵایەتییەکان و پێوەندیی کار و سەرمایەوە دەناسی.

لــەلای ئــەو باشــترین کاراکتــەریی چــالاکی سیاســیی کرێکــار بــوو، بیرۆکــە سیاســییەکانی شــۆڕش بــوو دژی سیســتمی ســەرمایەداری، بۆیــە جــەختی لەســەر رزگـارکردنی دنیـای دوو چـینی و نابەرابـەری دەدا بـۆ ئـەوەی کرێکـار ژینـی ژێـر دەسـت نــەبێت، کــە ئەمــە بیرکردنەوەیــەکی هیومانیســتییە، هــەروەها تاقیکردنــەوەی مەرجــە ئابوورییــەکان یــەکێك لــەو فاکتەرانــەی، کــە بــیر لــەوە بکاتــەوە سیســتمی جــێگیر سیستمێکی نەگونجاو دابنێت و پێـی وابـوو ئـەو سیسـتمە بـۆ بـارێکی گونجـاو بگۆڕێـت و هەموو مرۆڤ تیایدا بەهرەمەند بێت.

جیــاوازی میللــی و دژایــەتی نێــوان گەلــەکان، ڕۆژ لــە ڕۆژ زیــاتر بــەرەو پێشــتر دەچـێت و پەرەســەندنی بــۆرژوازی لەبــەر ئــازادی بازرگــانی و لەبــەر بــازاڕی جیهــانی، لەبـەر یەکسـانبوونەوەی شـێوەی بەرهـەمهێنان و لـەنێو هەلومـەرجی ژیانـدا، کـە لەگـەڵ ئەمانــەدا دێتــەوە لــەنێو دەچــێ، مێــژووی بــیروڕا چــی نیشــان دەدا، جگــە لــەوەی کــە خەســڵەتی بەرهــەمهێنانی فکــری، بــەپێی ئــاڵوگۆڕی بەرهــەمهێنانی مــادی گــۆڕاوە؟ هەمیشـــە بـــیروڕای زاڵ لـــە هـــەر دەورەیـــەك دا بیروبـــاوەڕی چـــینی دەســـەڵاتدار بــووە".(٢١). لێــرە مــارکس مەبەســتی لــە بــیروڕای چــینی دەســەڵاتدار، ئــەو نەتــەوە سەردەستانەیە، کە زاڵبــوون بــە ســەر نەتــەوەی هــەژار و کەمینــە و ژێردەســت، بــە بــڕوای مـارکس بەشێك لـە خـەباتی چـینایەتی بـۆ نەهێشـتنی ئـەو سەردەسـت و ژێردەسـتییەیە،

کــه بــۆرژوازی کــەڵکی لێوەرگرتــووە و بــە پێچەوانەشــەوە کــەڵکی لــەو ململانێیــە وەرگرتووە، کە لە نێوان نەتەوەکاندا هەمیشە بەردەوامی هەیە.

تێزەکـانی مـارکس بـۆ کـار و پێوەنـدیی بەرهــەمهێنان، هــەم رامـانی جیـاوازی بـۆ کــراوە، هــەمیش تۆمــەتی فکــری بــۆ دروســتکراوە و دەرخــواردی خوێنــەری ســاویلکە دراوە، هزرمەنـدێکی مارکســی کــەتواربینی وەکــو (تــیری ئیگلتــۆن) پشــگیری لێــدەکات و تێزەکە چاك دەکاتەوە و بــەرگری لــەو جــۆرە کاتــە دەکــات، کــە گوایــە میتافیزیکانەیــە کــە پێچــەوانەکەی راســتە و مەبەســت لــە کــاتی بــۆش و بەتاڵــە، کــە ســەرمایەداری و هزرمەنــدەکانی ســەرمەیاداری ئــەم تێــزە دەشــێوێنن و هــەوڵ دەدەن ناشــیرینی بکــەن" مــارکس خــۆی بــڕوای بــە پرەنســیپێك بــۆ بەرهــەمهێنان هەیــە، بــەڵام بــە واتایــەکی فرەوانی وشەکە ئــەو پێــی وایــە خۆریــالیزەکردن، یــان خــۆ بــەدیهێنانی مــرۆڤ دەبێــت وەك ئامانجێــك لــە خــۆدا هەڵبســەنگێندرێت و نابێــت تــا ئاســتی ئــامرازی گەیشــتن بــە ئامانجێــك کــورت بکرێتــەوە و دابــەزێنرێت، ئــابووری کــاتی کــار دروســت دەکــات، واتــە جۆرێك لــە میتــافزیکی کــار، هــەر ئــەوەی هــەمووان کەوتوونەتــە هەڵــەوە کاتێــك دەڵــێن ئەمــە مارکســە میتــافیزیکی کــاری دروســتکردووە، بــەڵکو بــە پێچــەوانەوە ئایدیاکــەی مارکس کاتی کــار نییــە، بــەڵکو کــاتی بەتاڵییــە، واتــە هــەر ئــەو کاتــەی مــرۆڤ دەبێــت خەباتی بۆ بکات تاکو پێــی بگــات، کــاتی بــەتاڵیش ئــەو کاتەیــە، کــە ئێمــە بــە هۆیــەوە پەڕە بە توانا و بەهرە و لێهاتوویەکی خۆمان دەدەین"(٢٢).

ئەگەرچــی مــارکس لــەژێر کاریگــەری تیۆریســتینە سیاســییەکانی ســەدەی ١٩ی رۆژئــاوا بــوو، یــەکێك لەوانــەش هیگــڵ بــوو، چــونکە هیگــڵ لــەبارەی مێژووەوە بۆچوونی تایبــەتی خــۆی هــەبوو، لــە لای ئــەو مێــژووی زەمینەســازی بــوو، بۆ بزاڤی بەرەو کــاملبوونی عــەقڵ و لۆژیــك، بــەڵام مــارکس بــە پێچــەوانەوە مێــژوو زەمینەیــەکی رەخســاند بــوو دەرکــەوتنی ماتریــالیزم و ئــەو یۆتۆپیایــەی، کــە لــە خــەیاڵ و فکــری ئــەودا بــووە ، هــەروەها گــۆڕینی رووخســاری جیهــان، لەگــەڵ ئەوەشــدا بــە شــیکردنەوەی واقیعــی کۆمەڵایــەتی و گۆشــەنیگای خــۆی بــۆ سیاســەت ئاوێتــەی یــەکتر کــردووە، بۆیــە گوتوویــەتی "ئــەم کۆمەڵگەیــە کۆمەڵگەیــەکی چــینایەتییە و لــە رووی سیاســیی و ئــابووری و کۆمەڵایەتیشــەوە ململانێیەکــە لــە

نێــوان دوو چــینی جیــاواز لــه یــه‌کتر" ئیــدی مــارکس بــه‌م تێڕوانینــه‌ی خــۆی دابڕانێکــی مــه‌عریفی سیاســیی دروســت کــرد. له‌گــه‌ڵ ئــه‌و تێڕوانینانــه‌ی، کــه بــۆ سیســتمی سیاســیی پــێش خــۆی دانــراون، لــه روانگــه‌ی مارکســه‌وه هیگــڵ بــاس لــه واقیعی کۆمه‌لایه‌تی ده‌کات، به‌لام به زمانێــك کــه پــڕه لــه ره‌مــز و راز، لــه راســتیدا مه‌به‌ستی هیگــڵ لــه چیرۆکه ئایدیالیســتی و میتافیزیکییــه‌کان هــه‌مان کــاری مــرۆڤ و به‌رهــه‌مهێنانی ئابوورییــه، بــه‌و پێیــه‌ی بابــه‌تی ســه‌ره‌کیی فه‌لســه‌فه‌ی هیگــڵ پرۆسه‌ی کۆمه‌لایــه‌تی و مێــژوویی به‌رهه‌مهێنانــه، نــه‌ك بــوون (بــوون). پاڵنــه‌ری ئــه‌و پرۆســه‌یه‌ش کــاری مرۆڤــه نــه‌ك روح، بۆیــه دیــالیکتیکی هیگــڵ تــه‌نها شــێوازێکی ره‌مــزاوی کــرژی و نــاکۆکی هێــز و پێوه‌ندییــه‌کانی به‌رهه‌مهێنانــه"(٢٣). جگــه له‌مانــه‌ش مــارکس کێشــه‌ی ئــایینی لــه‌و ســه‌رده‌مدا کــرد بــه یــه‌کێك لــه باســه جدییــه‌کان و لــه پــرس ئایینــه جیاوازه‌کــانی کۆلێیــه‌وه، بــۆ نموونــه لــه کتێبــی (لــه‌باره‌ی پرســی جووله‌کــه‌وه) قســه لــه‌باره‌ی کتێبێکــی ئــایینی مه‌ســیحی و جووله‌که ده‌کات، کــه ده‌یانهــه‌وێ ســه‌ربه‌خۆیی خۆیــان هــه‌بێت بــه ئالمــان و ولاتــانی دیکــه‌وه، ئــه‌و کــات ئــایینی مه‌ســیحی ئــایینی ده‌ســه‌لات بــوو لــه سه‌راســه‌ری ئــه‌ورووپا، لــه حاڵێکــدا مــارکس خــۆی لــه خانه‌واده‌یــه‌کی مه‌ســیحی بــوو، پاشــان لــه‌ژێر ناونیشــانی (ئــایین ئــه‌فیونی گه‌لانــه) ره‌خنــه‌ی لــه ئــایین و لاهوتیــه‌ت گــرت و بوو به به‌شێك له تیــۆره سیاســییه‌کانی، بــه‌لام خــراپ کــه‌ڵکی لێــوه‌رگیرا لــه‌نێو فکــر و کایه‌ی سیاسه‌تدا، که حزبــه بــه نــاو کۆمۆنیســته‌کان خــراپ کاریــان له‌ســه‌ر کــرد و ده‌ســه‌لاته سیاســییه‌کانیش ناشــیرینیان کــرد، هــه‌ر بــۆ وه‌بیرهێنانــه‌وه مــارکس ناسیۆنالیســت نــه‌بووه، بــه‌لام هه‌میشــه دژی ئــه‌وه‌بووه، کــه نه‌تــه‌وه‌ی ژێرده‌ســت و سه‌رده‌ست هه‌بێت و ئه‌مــه‌ی بــه دنیــای دوو چــینی ده‌زانــی و به‌شــێك لــه تیۆره‌کــه‌ی، کــه بــۆ نه‌هێشــتنی دنیــای نابه‌رابــه‌ری و جیــاوازی چــینایه‌تی، ئه‌وه‌شــی ســه‌لماندووه، کــه بــڕوای بــه جیــاوازی هــه‌بووه لــه‌ژێر چــه‌تری به‌رابه‌رییــه‌کی ئــابووری کــه بــۆ هــه‌مووان وه‌کــو یــه‌ك بێــت، پرســی نه‌ته‌وایه‌تیشــی بــۆ نه‌هێشــتنی ئــه‌و فــه‌زا ناته‌ندروســته بــووه، نموونــه‌ش ئــه‌و گوتاره‌یــه، کــه بــۆ کێشــه‌ی مه‌جه‌رســتان نووسیویه‌تی و پاڵپشتی له نه‌مانی ئه‌و کێشه‌یه ده‌کات.

مـارکس یـەکێك بـووە لـەو هزرمەندانـەی، کـە لـە سـەردەمی خۆیـدا لایـەنگری لە نەتەوەی ژێردەست دەکـرد و دژی نەتـەوەی سەردەسـت بـوو، بـۆ ئەمـە مـافی داوە بەوەی هەموو نەتەوەکان لـە لایـەن ئـەوانی دیکـەوە بخوێنرێنـەوە، لـە بـەرگی پێجـی سـەرمایە دەڵـێ: "هـەر نەتەوەیـەك شـایانی ئـەوەی هەیـە، کـە لـە لایـەن نەتـەوەی دیکــە و ئــەوانی دیکــەوە لێکۆڵینــەوەیان لەســەر بکــرێ". ئەمــە یــەکێك لــەو ئیمتیازات و گرینگیپێدانە، کە مـارکس بـۆ نەتـەوە بەدبـەخت و بـێ دەوڵـەت و ژێـر دەستەکان گوتویـەتی، بـەڵام لـە لایـەکی دیکـەوە "مـارکس وا بـیری دەکـردەوە، کـە بـۆرژوازی ئاڵمـانی هـیچ چانسـێکی بـۆ گەیشـتن بـە ئاسـتی بـۆرژوازی فەرەنسـا و بەریتانیا نییە و لە جیـاتی ئـەو پێویسـتە کـە لـەم قۆناخـە بـاز بـدات و ئیلـهام لـە هزرەکــانی ئــەو لــە رێگــەی شۆڕشــەوە راســتەوخۆ قۆنــاخی دواتــری گــۆڕانی کۆمەڵایـەتیی دەسـت پێبکـات، فریـدریش لیسـت بـە تـەواوی بـە پێچـەوانەی ئـەو بـیری دەکـردەوە، لـە دواییشـدا روانگـەی ئـەو گیرایەبـەر، لەبەرئەمەیـە، کـە رومـن شپورلوت ١٩٨٨ بە شێوەیەك کـە ستایشـی دەکـات باسـی ئـەو دەکـات، ئـەو نـەك تەنها لیسـتیك واتـە زیـرەك بـوو، بـەڵکو دروستیشـی دەگـووت"(٢٤)، بـەڵام دەبـێ ئـەوەش بڵـێین، کـە مێـژوو تـەنها مێـژووی کێشمەکێشـی نەتـەوەکان و کولتوورەکـان نییـە، بـەڵکو چـیرۆکی دوژمنایـەتی گرووپەکانیشـە، کـە کێشـەی چـینایەتییان کـرد بە کێشەی نەتـەوە، بـە درێـژایی مێـژوو تاکـەکانیش رۆڵێکـی کاریگـەرییان هـەبووە لە ململانێـی یـەکتر بـە خـەڵك و زۆریشـیان لـە یـەکتر کوشـتووە، بۆیـە ئەمانـە لـە بارودۆخی زۆر تایبەتـدا دەرکـەوتن و کێشـە گـەورەکانیان وەلا دەنـا، تـا ئـەو کاتـەی کە پرسـی نەتـەوە بـوو بـە سـیمبولی شۆڕشـەکان و ناسـیۆنالیزم وەکـو فکـر لـەدایك بوو.

دەوڵەت بە واتـای کۆمەڵـەی کۆمەڵـەکانیش دێـت، لـە واتایـەکی دیکـەدا کۆمەڵـەی هــەموو کۆمەڵــەکان ئەفســانەیە و نــاتوانێ بــوونی هــەبێت، "دەوڵــەت لانیکــەم زۆر بنەماڵــەی هــەموو کۆمەڵــە بــە کۆتاییەکانــە، بــەڵام بــۆ ئــەوەی ئــەم بنەماڵەیــە کۆمەڵــەکان، هــەروەها بــۆ ئــەوەی کــە کۆمەڵــە بــەکۆتاکان لــەئارادابن، دەبــێ بــێ کۆتاییــەك هــەبێت، هــەردوو گــوزارە بەرابــەرن، ئینتیمــا بــۆ پێکهێنــانی کۆمەڵــەی

هـــەموو كۆمەڵــە بەكۆتاییــەكان، بــێ كۆتــایی دێنێتــە ئــاراوە، یــان بــە پێچــەوانەوە، مــاركس كــە دەیزانــی خــەیاڵی دەوڵــەت كۆمەڵــەی هــەموو كۆمەڵەكانــە، لــە یەكــەی كۆمەڵایەتیدا كە كۆماری بورژوازی ئاراستەی دەكات"(٢٥).

پووكانــەوەی دەوڵــەت لــە تێگەیشــتنی ماركســدا، كــە بــۆ دەوڵــەتی چــینایەتی بــووە، نــەك فــۆرمی كلاســیكی دەوڵــەت، كــە داهاتووەكــەی ئەمــەی ئێســتەیە، رێگــەی بــۆ گەڕانــــەوەی ئەركــــەكانی دەوڵــــەتی كۆمەڵگــــە خۆشــــكردووە، چــــونكە گەشەســــەندنی دەوڵــەتی ســەرمایەداری خــودی خــۆی ناچــاركردووە، كــە بــڕوا بــەو بەیاســاییكردنەی كــار بهێنــێ، كە لە پرۆسەی كۆمەڵایەتیــدا كــە مــاركس ئامــاژەی پێــداوە، لــە حاڵێكــدا ئەمــە دیســــان بــــە خزمــــەتی سیســــتمی ســــەرمایەداری دەگەڕێتــــەوە وەختێــــك گونجــــاوترین رێوشــوێن بــۆ چارەســەركردنی ئاریشــەكانی دادەنــێ، بــەڵام پێچەوانەكەشــی ئەوەیــە، كــە سنووره گومرگییەكانی دەبنــە بەشــێك لــە كــەرتی تایبــەت و یــاخی دەبــن لــە دەوڵــەت و دۆخەكە تەواو جیــاواز دەبێــت. "چــونكە پێناســەی گــومرگی دەوڵــەتی لــە ئێســتەدا ئــەو چــــەكەیە، كــــە گرووپێكــــی نەتــــەوەیی ســــەرمایەداری دژ بــــە گرووپێكــــی دیكــــەی ســەرمایەداران بــەكاردەهێنن، ســەرەڕای ئــەوەش پێناســەی گــومرگی پێویســت نییــە وەك ئامرازێــك بــۆ پاراســتنی پیشەســازی لــە جوولەیــدا بــۆ خولقانــدنی داگیركردنــی بــازاڕی نــاوخۆیی، لــە ئێســتەدا ئــامرازێكی نایابــە بــۆ دروســتكردنی كارتێلــە پیشەســازییەكان، بــە واتایــەكی دیكــە ئامرازێكــە ســەرمایەدارە بەرهەمهێنــەرەكان لــە ململانێــدان دژ بــە كــۆی كۆمەڵگــەی بەكاربــەر"(٢٦). ئــەم هەوڵــە بــۆ گەشــەپێدانی تەمــەنی دەوڵــەت لــە رێگەی كەرتی تایبــەت و وەبەرهێنانــەوەی كــاڵا و گــەرمكردنی بــازاڕ لــە پێنــاو مانــەوەی ســەرمایەداری دەوڵــەتی وەكــو خــۆی، دوو رووی هەیــە، روویــەكی ئەوەیــە، كــە دژ بــە خۆی ململانێ دەكــات و نــاوی نــاوە بــازاڕی دەوڵــەتی، چــونكە نــاوی دەوڵــەت و ماركــەی دەوڵــەتی پێوەیــە هێشــتا بــەو پێیــەی گــومرگ بــە دەوڵــەت دەدەن، روویــەكی دیكــەی ئەوەیــە، كــە ململانــێ لەگــەڵ كۆمەڵگــە دەكــەن تــاكو بیســەلمێنن مانــەوەی دەوڵــەت، مانەوەی ژیانێكی نوێیە لە رێگەی بەرهەمهێنانەوە.

فردیریك ئەنگڵس ١٨٢٠ـ ١٨٩٥

ئـەم کۆمەڵناسـە سیاسـییە، کـە هـاوڕێی بنـەما فکرییـەکانی مـارکس بـووە، پێشـتر وەکـو مـارکس لـەژێر کاریگـەری هیگـڵ بـیری دەکـردەوە و کتێبێکـی لـەژێر ناونیشـانی (شـیلینگ و ئاشکراکردنی روح) نووسـی. خوێندنـەوەی هەمەلایەنـەی بـۆ کۆمەڵگـەی مرۆیـی هـەبوو بـە بـێ جیـاوازی فکـری و ئایـدیایی، دواتـر ئـەو لەگـەڵ مـارکس هـەردوو کتێبیـان لـەژێر ناونیشـانی (خێزانـی پـیرۆز و ئایـدیۆلۆژیای ئاڵمـانی) نووسـی، سـاڵی ١٨٥٤ کتێبێکـی نووسـی بـە نـاو نیشـــانی (حاڵـــەتی چـــینایەتی کرێکـــارانی ئینگلســـتان) ســـاڵی ١٨٧٨ (دژی دۆهـــرینگ) نووسـی، کـە بـە قـوڵترین روونکردنـەوەی تیۆرەکـانی مـارکس هـەژمار دەکرێـت، زانسـتترین کتێبـی بـە ناونیشـانی (دیالکتیـك سرووشـت) نووسـی، کـە سـەلماندوویەتی خانـە یەکەیـەکی بنچـینەییە بـۆ بوونـەوەری ئۆرگـانی ئـاژەڵی و مـرۆڤیش بـە هـەمان شـت، هـەر وەکـو ئـەوەی سـەلماندی، کـە یاسـای مانـەوەی لـە هێـزی سرووشـتدایە، پاشـان لەگـەڵ مـارکس دوای ئـەوەی رەوتێکـی نارەزایـەتییان دروسـتکرد لـە ئاڵمـان و سەرتاسـەری رۆژئـاوا کاریگـەرییان دانـا و رۆژنامـەی (راین)یـان دەرکـرد، کتێبـی مانیفێسـتی حزبـی کۆمۆنیسـتی ئـەو کاتیـان نووسـی، دواتـر ئـەو مانیفێسـتە کاریگەرییـەکی زۆری خسـتە سـەر بزووتنـەوە سیاسـییەکانی ئـەو سەردەمە کـە چـەندین پـارتی کرێکـاری سیاسـیی بـوون، پاشـان هـەر ئـەم مانیفێسـتە بـوو بـە تارماییـەك کـە تـەواوی دەسـەڵاتەکانی سەرسـام کـردووە و ترسـاندوونی، هـەروەها ئـەنگڵس هاوکـارێکی تـەواوی مـارکس بـوو بـۆ خوێندنـەوەی کۆمەڵگـەی مرۆیـی لـە رووی مێـژوویی و سۆسـیۆلۆژییەوە، ئـەویش بریتـی بـوو لـە پێکهاتـەی خێـزان و کۆمەڵگـەکان، کـە خوێندنـەوەی کۆمەڵناسـانەی دیـالکتیکی بـووە، هـەروەها شـیکردنەوەی مـادەی خزاندووەتـە نێـو خێـزان و سیسـتمی دەوڵـەتی بچـووك کردووەتـەوە بـۆ هـەرەمی خێـزان، لـەبارەی کێشـەی خێزانـەوە کـە کێشـەیەکی کۆمەڵناسـییە، ئـەو ژنـی وەکـو چـینی خـوارەوە و پیـاویش وەکـو چـینی سـەرەوە تەماشا کـردووە، ئـەنگڵس بـەو پێیـەی کۆمـەڵناس بـوو، سـەردانی رۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـتی کـرد بە تایبەتی لە رێگـەی تورکیـاوە سـەردانی جـەزائیری کـرد و لـەوێوە تێگەیشـت، کـە کولتـوور و

زمـــان و ئـــايينێكی دیکــه هه‌یــه، کــه ئــه‌وان شــاره‌زا نــین و پێویســـته کــه‌لك لـــه‌و کولتـــووره وه‌ربگرن، به‌ڵام زه‌مـــه‌ن رێگــه‌ی نــه‌دا کــه شــرۆڤه بــۆ ئــه‌و کولتــووره بکــه‌ن، کــه به‌شــێکی زۆری دنیای داگیرکردووه و کاریگه‌ری هه‌یه له‌سه‌ر مرۆڤایه‌تی.

ئــه‌نگڵس جگــه لــه‌وه‌ی کاره‌کــانی مارکســی کۆکردووه‌تــه‌وه و بــه چــاپی گه‌یانــدوون، پێشــتریش هاوکــاری مــارکس بــووه، کتێبێکــی بــه نــاوی (دیــالیکتیکی سرووشــتی) نووسیوه، کـه بـاس لـه دیـالیکتیکی ژیـان و یاسـای سرووشـتی ده‌کـات و لـه‌وێوه مـاده ده‌خوێنێتــه‌وه بــه شــێوه‌یه‌کی فیزیکــی و بــڕوای بــه ئــاڵوگۆڕێکی ریشــه‌یی هه‌یــه، کــه مرۆڤــه‌کان به‌ده‌ســتی خــۆی لــه‌ژێر کــۆنترۆڵی ســته‌مکاری ده‌ربهێنــێ و مــرۆڤ کــه‌ڵك لــه‌و سرووشته وه‌ربگرێت، که به‌شداره له گه‌شه‌سه‌ندنی.

ئـــه‌نگڵس له‌گـــه‌ڵ چـــه‌ند هزرمه‌نـــدێك بـــۆ ده‌رکردنـــی رۆژنامـــه و بـــیروڕای ئـــازاد، کتێبێکـــی گرینگـــی لـــه‌باره‌ی کۆمه‌ڵناســـییه‌وه بـــه هاوکـــاری مـــارکس نووســـیوه، لـــه‌ژێر ناونیشانی (بنه‌چه‌ی خێـزان و موڵکـداریتی تایبـه‌ت و ده‌وڵـه‌ت) ئـه‌م کتێبـه ره‌خنه‌یـه لـه خاوه‌نـداریتی داب و نــه‌ریت و رێســایی ئــایین و کــۆنترۆڵکردنی ویســتی مــرۆڤ بــۆ ژێــر رکێفـــی ئـــه‌و سیســـته‌مه‌ی تـــه‌نها فـــۆڕمی ده‌گۆڕێـــت و لـــه جه‌وهـــه‌ردا ســـته‌مکاری و به‌کۆیلـــه‌کردنی مـــرۆڤ وه‌کـــو خۆیـــه‌تی، دوا بـــه‌دوای ئـــه‌م کـــاره گرینگـــه‌ی لـــه رووی کۆمه‌ڵناســـی و فکرییـــه‌وه، وه‌ك ئامـــاژه کـــرا پـــاش مردنـــی مـــارکس، تـــه‌واوی کـــاره گرینگه‌کانی مارکسـی چـاپ کـردووه، له‌وانـه‌ش کتێبـه به‌ناوبانگه‌کـه‌ی (سـه‌رمایه)، کـه ره‌خنه‌یه‌کـه لـه سیسـتمی سـه‌رمایه‌داری و وه‌ڵامـی تیـۆره ئابوورییـه‌کانی ئـادام سمیـت و ریکـــاردۆ و تیۆریســـتینانی ئـــابووری ئـــه‌و ســـه‌رده‌مه ده‌داتـــه‌وه، پاشـــان کتێبـــی (گۆندریسه) کـه بـه کتێبـی (به‌شـێکی ون بـوو لـه سـه‌رمایه) ناسـراوه به‌چـاپ گه‌یانـد، وه‌کـو زانـراوه راسـته کـه ئـه‌نگڵس بـه بارتاقـای مـارکس نه‌ناسـراوه وه‌کـو تیۆریسـت، به‌ڵام له‌باره‌ی سۆسیۆلۆژیا شـاره‌زاتر بـووه لـه مـارکس و هـه‌ر ئـه‌و رێنـوێنی کـردووه بـۆ تیـــۆریزه‌کردنی بابه‌تـــه فه‌لســـه‌فییه‌کانی، باشـــترین نموونـــه‌ش ئه‌وه‌یـــه، کـــه گـــه‌ڕۆکێکی شـــاره‌زا بـــوو بـــۆ ناســـینی کۆمه‌ڵگـــه‌کانی ده‌ره‌وه‌ی رۆژئـــاوا، کـــه رۆژهه‌ڵاتییـــه‌کان بـــووه و لـــه تورکیـــا و جـــه‌زائیر و وڵاتـــانی رۆژهه‌ڵاتـــه‌وه ده‌ســـتپێده‌کات، بـــه‌ڵام بـــه هـــۆی ئـــه‌وه‌ی دره‌نــگ فریــا ده‌کــه‌ون له‌گــه‌ڵ هاوڕێکــه‌ی مــارکس، نــاتوانن خوێندنــه‌وه‌ی نــوێ بــۆ ئــه‌و

کولتـــووره بکـــەن کـــە تـــەواوی ئـــەورووپا و هزرمـەنـــدەکانی شـــارەزاییی تـــەواویان لـــەبارەی ئەو فرەییە لە ئایین و کولتوور و نەتەوەییە نەبووە.

فلادیمیر ئیلیچ لینین. ١٨٧٠ـ١٩٢٤

یەکێکــە لــە گــەورەترین پراکتیککــەرانی فکــری مــارکس بــۆ سیاســەت و دامەزرانــدنی دنیایــەکی بــێ چــین و چەوســانەوە، ســاڵی ١٨٧٠ لــە بنەماڵەیــەکی خوێنــدەوار دێتــە دنیــاوە و بەشــی یاســا تــەواو دەکــات، لــەوێوە مــارکس و تیۆرەکــەی دەناســێت و بــەو هۆیــەوە لــە زانکــۆ دوور دەخرێتــەوە بــۆ ســیبیریا و لــەوێ ناتیچــە کرۆپســکایا دەناســێت، دواتــر دەبێتــە هاوســەری. پاشــان دەبێتــە رابــەری بزووتنــەوەی کرێکــاری و کۆمۆنیســت و ســاڵی ١٩١٧ لــە رێگــەی شۆڕشــی بەلشــەفییەوە دەســەڵاتە ســتەمکارییەکەی قەیســەری رووســیا دەڕوخێنــێ و کۆمۆنیزم رادەگەێنێ، کە ئەمە رەخنەیەك بــووە تــا ئێســتە لــە لیــنین، کــە پەلــەی کــردووە لــە راگەیانــدنی ئــەو ســۆڤیەتەی کــە کامــڵ نــەبووە هــەر لــەبارەی کۆمەڵایەتییــەوە تــا دەگاتــە ئــەوەی کــە ســەرمایەداری گەشــەی تــەواوی نــەکردووە، بۆیــە نــەیتوانیوە تەمــەنی درێــژبێت و کۆمــۆنیزمی راســتەقینە بێــت، جگــە لــەوەی بلــۆکێکی سیاســیی جیــاواز بــوو لەگــەڵ سیستمەکانی دیکەی دەوڵەتانی جیهان.

دوای ئــەوەی شــۆڕش دەبێــت بــە سیســتم ســاڵی ١٩١٨ لــە هــەولێکی تیرۆریســتی رزگاری دەبێت. بــە هــۆی رێکــەوتن لەگــەڵ ئاڵمــان کــە دژی بەشــداریکردنی یەکــەمین جــەنگی جیهان بوو، بڕیاریدا برێــك لــە ناوچــە دەوڵەمەنــدەکانی رووســیا رادەســتی ئاڵمــان بکــات، ئــەو بە هۆی ئەوەی لایــەنگری نەتــەوەی ژێردەســت و دروشمــی ئاشــتەوایی هــەبوو بــۆ هــەموو دنیــا، یــەکێك بــوو لــەو ســەرکردە گــەورە و ناودارانــەی، کــە کۆتــایی و شکســتی بــە سیســتمی دەرەبەگایــەتیی هێنــا یەکــەمین داهێنــەری حزبــی نــوێی کۆمۆنیســتی و رزگارکــەری تــاك بــوو لەدەســت دەســەڵاتی خێڵــەکی، هــەروەها یەکــەمین کــەس بــوو، کــە موڵکایــەتی تایبــەتی نەهێشــت دوای ســەرکەوتنی شــۆڕش بەســەر قەیســەردا و کــردی بــە موڵکایــەتیی گشــتی و دەوڵــەت، جگــە لــەوەش هــەولی نەهێشــتنی نەخوێنــدەواری دا لــە تــەواوی رووســیا و وڵاتــانی دیکەی ســەر بــە یەکیــەتیی ســۆڤیەت، لــە رێگــەی نامــە گۆڕینــەوە لەگــەڵ کــلارا زیتکینــەوە

فکـری یەکسـانخوازی لـە نێـوان ژن و پیـاودا فـرەوانتر کـرد، گوتـارێکی گشـتگیر و رادیکـاڵی پێشـکەش کـردووە، کـە تـا ئێسـتەش فێمینیسـت و بزووتنـەوە یەکسـانخوازە راسـتەقینەکان کەڵکی لێوەردەگرن.

لینین لـە ژیـانی خۆیـدا دەسـتکەوتی مـەزنی بـۆ جووتیـار و کرێکـار و پرۆلیتاریـا و ژنـان بەدەسـتهێناوە، وەکـو پێشـتر باسمـان کـرد ئـەو تـوانی لـە سـاڵی ١٩١٧ لەگـەڵ ترۆتسـکی لــە رێگــەی بزووتنــەوەی بەلشــەفیزم شــۆڕش بکــات و حکومــەتی قەیســەر بڕوخێنێـت و سیسـتمێکی دیکـە بـە نـاوی سۆسـیالیزم یـان سـۆڤیەت دابمـەزرێنێت تـا سـاڵی ١٩٢٤ سـەرکردایەتی ئـەم سیسـتمەی دەکـرد، بـەو پێیـەی، کـە لیـنین جـەختی لەسـەر سـەنترالیزمی حزبـی دەکـردەوە، وەکـو یـەکێك لـە پرەنسـیپەکانی حزبیبـوون، رێگـەی بـە بزووتنـەوەی مەنشـەفیك نـەدا بـە ئـازادی چـالاکی سیاسـیی بکـەن، ئـەم سیاسی و هزرمەنـدە بـە ناوبانگـە خـەونی ئـەوەی هـەبوو، کـە دیکتاتۆریـەتی پرۆلیتاریـا بکاتـە مۆدێلێـك بـۆ هـەموو جیهـان و باڵبکێشـێ بەسـەر تـەواو وڵاتـانی دنیـا، بۆیـە دیموکراسـیی،ەتی هەڵبـژاردنی رەتکـردەوە کـە سیسـتمێکی پەرلـەمانتاری بـوو، هـەروەها بڕوای تەواوی بە مـافی گـەلان هـەبوو، کـە لـە کتێبـی (مـافی دیـاریکردنی چارەنووسـی گەلان) ئاماژەی پێـداوە، بـەو واتایـەی رزگـارکردنی هـەموو گـەلێکی چەوسـاوە بەشـێکن لـە شۆڕشـی سۆسیالیسـتی، باشـترین کتێبـی بـە ناوبـانگی کـە هێـزە کۆمۆنیسـتی و نەوەکانی سـەدەی رابـردوو کاریـان پێـدەکرد، "لیـنین چـەمکی ئیمپریـالیزمی خسـتە نـاو شـیکردنەوەیەکی مارکسـیانەوە بـۆ پەرەسـەندنی سـەرمایەداری و ئامـاژەی بـۆ ئـەوەش کـرد، کـە چەوسـاندنەوەی ناوچـەکانی کـەنار رەهەنـدێکی گرینگـە بـۆ پەرەسـەندنی سـەرمایەداری و زیـاترە لـەوەیش، کـە هـەر تـەنها قۆنـاخێکی تێپـەڕبێت، چـونکە ئـەو وای دەبینی، کـە سـەرمایەداری پێویسـتی بـە هـەناردەکردنی سـەرمایە هەیـە بـۆ ناوچـە کەنارییـەکان، هـەروەها پێویسـتی بـە کەرەسـتە خاوەکـان و بـازاڕی ناوچـە کەنارییـەکان هەیـە، ئـەوەبوو پێشـبینی چـەند جـەنگێکی ئیمپریالیانـەی کردبـوو کـە سـەرلەنوێ دابەشکردنی ناوچەکانی کەناری لێدەکەوێتەوە". (٢٧).

لە کتێبی (چـی بکـەین)، هـەروەها هـەردوو کتێبـی (دەوڵـەتی لیـنین و لیـنین و دەوڵـەت) بە چڕوپڕی باسی لـەو ئاریشـە سیاسـیانە کـردووە، کـە دەبنـە رێگـر لەبـەردەم ئـەو تیۆرانـەی،

کـە بـۆ رزگـاری نیشـتمانی و گـەلان پێشـکەش کـراون، هۆشـیمنە ١٨٩٠-١٩٦٩ یەکـەم داهێنـــەری بزووتنـــەوەی نەتـــەوەیی ڤێتنـــامی بـــوو کـــە دواجـــار دەوڵـــەتی ڤێتنامیشـــی دامەزرانـد، پاشـان بـوو بـە سـەرۆك کۆمـاری ڤێتنـام، ئیلـهامی لـەو چـەمکە وەرگـرت، کـە لینین بـۆ مـافی بڕیـاردانی چارەنووسـی گـەلان پێشکەشـی کـرد، ئەمـە جگـە لـەوەی چـەندین کتێبـی دیکـەی هەیـە لەوانـەش لـەبارەی بزووتنـەوەی سـۆڤیەت و (هەڵبـژاردەکانی لیـنین)، کـە لــە دە بــەش پێکهــاتووە، هــەروەها نامــە فەلســەفییەکانی لــەبارەی خۆشەویســتی و ئەلتـــەرناتیڤی سیاســـیی و سۆســـیالیزم و بزووتنـــەوەی ناســـیۆنالیزم و ئیمپریـــالزم و پرســـی لاوان و پرسی ژنان لـە هـەموو جیهانـداو... هتـد. هەڵبـەت ئـەو تیۆرانـەی لیـنین پێشکەشـی کـــردوون، زۆرینـــەی ئـــەو حزبـــە کۆمۆنیســـتی و یەکســـانخوازانەی جیهـــان وەکـــو تیـــۆری چارەسـەری بـەکاریان هێنـاوە، تـا ئـەو رادەیـەی کـە لەدەسـتووری خۆیانـدا جێگـەیان بـۆ کردووەتەوە، ئەمـە جگـە لـەوەی بەشـێك لـە بیرکردنـەوەکانی لیـنین لـە بـاس و لێکۆڵینـەوەی ئەکادیمیانەدا وەکو سەرچاوەی تیۆری پشتی پێبەستراوە.

لیۆن ترۆتسکی ١٨٧٩-١٩٤٠

لە گونـدی بانۆفکـای وڵاتـی ئۆکرانیـا لـەدایك بـووە، لـە خێزانێکـی جووتیـاری مـام ناوەندی ژیـاوە، هزرمەنـدێکی سیاسـیی سـۆڤیەت بـوو لـە ریـزی بەلشـەفیەکان بەشـداری شۆڕشـی ئۆکتۆبـەری کـرد و رەخنـەی لـە ئینتەرناسـیۆنالی لیـنین گـرت، جـەختی لەسـەر شۆڕشـــی بـــەردەوامی کرێکـــاری دەکـــرد، کـــە دەبـــێ لـــە سەراســـەری دنیـــا سیســـتمی ســـەرمایەداری نـــەمێنێت، ئـــەوکات کرێکـــار و سیســـتمی یەکســـانخوازی بەرهـــەم دێـــت و سۆســـیالیزم بەرقـــەرار دەبێـــت، ئـــەو زۆر لـــەژێر کاریگـــەری فکـــری مـــارکس بـــوو تـــا ئـــەو جێگەیـــەی، کـــە ســـەرمایەی بـــە تـــەواوەتی هـــەرس کردبـــوو، لـــە دوای لیـــنین بـــەردەوامی دەدات بـە سیاسـەت و سـۆڤیەت و سیسـتمەکەی وەکـو جۆرێـك لـە ناپـاکی لـە شۆڕشـی ئۆکتوبــەر پێناســە دەکــات، چــەند پۆســتێك وەردەگرێــت لەوانــەش ســەرۆکی ئەنجومــەنی بترۆگـراد و وەزیـری دەرەوەی سـۆڤیەت، یـەکێك لـە خـاوەنی بـیری دامەزرانـدنی سـوپای سووری سۆڤیەت بووە، پاشـان بـە هـۆی جیـاوازی فکرییـەوە، رەخنـە لـە جۆزیـف سـتالین

دەگرێت و ناوی دیکتاتۆری سیاسیی لێدەنێت، دواتر کتێبێك بە ناوی (شۆڕش و ناپاکی) لە ساڵی ١٩٣٦ دەنووسیت، لە دوای ئەوە چەند کتێبێکی دیکە دەنووسیت لەوانەش (شۆڕشی بەردەوام و بەرگری لە مارکس و ژیانم و دەوڵەتی سێیەم دوای لینین بێ خەتام)، ئەگەرچی لەنێو سیستمی حوکمڕانی سۆڤیەت دەمێنێتەوە و چەندین پۆست وەردەگرێت، بەڵام لەسەر جیاوازی فکری و هەڵوێستە سیاسییەکەی لە دژی بیری ستالینیزم، چەند جارێك زیندانی دەکرێت و دوودەخرێتەوە بۆ بەریتانیا و تورکیا، پاشان ناچار دەبێت لە ترسی ستالین و سیستمەکەی لە سۆڤیەت هەڵبێت و بچێتە مەکسیك، لەوێ لە ڕێگەی کەسێکی نزیکی خۆی و بە پاڵپشتی ستالین بە قیزەونترین شێوە تیرۆر دەکرێت.

ئەنتۆنیۆ گرامشی ١٨٩١_١٩٣٧

هزرمەند و کەسایەتییەکی جیاواز و مارکسییەکی ئیتاڵی و تیۆریستینێکی کۆمەڵایەتی بوو، زۆرترین ڕەخنەی لەسەر ڕۆشنبیرانی سیاسیی بووە، کە بەر لە هەر هزرمەندێکی دیکە ئەو داوای هەڵوێستی لە ڕۆشنبیران دەکرد، زۆر بە وردی تیشکی خستووەتە سەر مارکسیزمی ئەرسەدۆکسی و هۆکارە ئابوورییەکانی، بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە بانگەشەی دامەزراندنی یەکێتیی پرۆلیتاریای کردووە، بنچینە و بنەما سۆسیالیستییەکانی شرۆڤە کردووە، بەرانبەر بە فۆڕمێکی ناتەواوی ڕۆشنبیرانی ئەو کات کۆششی سیاسیی ڕۆشنبیرانی بەهەند وەرگرتووە، هەروەها چەمکی بلۆکی مێژوویی لەل ای گرامشی، بریتییە لە کۆبوونەوەی هێزی کۆمەڵایەتی دیارکراو و ڕێکەوتنیان لەسەر بنەمایەکی سیاسیی و ئابووری و کولتووری و کۆمەڵایەتی دیارکراوە، بەدەر لەو بۆچوونانەی گرامشی بۆ ماوەی چەند ساڵێك لە ماوەی ١٩٢٩-١٩٣٥ لەسەر ئەو بیروڕایەی لە ئەمەریکا زیندانی دەکرێت، تا ئێستەش تیۆرەکەی لەبارەی ستایلی مومارەسەکردنی ڕۆشنبیری و هەڵوێستی وەکو کتێبێکی کراوە مامەڵەی لەتەك دەکرێت و لەنێو میتۆدی خوێندن کراوەیە.

تیۆری ڕەخنەیی سیاسیی سەدەی بیست

هەڵبەت بەشێك لەو هزرمەندانەی پێشووتر باسمان کردن، پێیەکیان کەوتە نێو سەدەی بیستەمەوە، بەڵام تەمەنی سیاسیی و تەمەنی خۆشیان درێژ نەبوو، کە بڕن بە تیۆریستینەی سەدەی بیستەم، بەهەرحاڵ تیۆرێکی دیکەی سیاسیی، کە لە سەدەی ۲۰ سەریهەڵدا، تیۆری ڕەخنەیی سیاسیی بوو، کە ئەویش قوتابخانەی فرانکفۆرت بوو، ئەم قوتابخانەیە ساڵی ۱۹۲۳ دامەزرا و لە ساڵی ۱۹٦۹ هەڵوەشایەوە، یەکێك لە پێڕەوان و بەشداربووانی ئەم تیۆرە ڕەخنەییە ماکس هۆرك هایمەر ۱۸۹۵-۱۹۷۳ ئەم هزرمەندە یەکێك بووە لە دامەزرێنەرانی قوتابخانەی فرانکفۆرت، کە لەسەر چەمکی ڕەخنەیی لە فکری ڕۆژئاوای مۆدیرنیزم کاریان دەکرد، بەڵام ئەم هزرمەندە جیاواز لە هەموویان کەسێك کە دەروونناسێکی سیاسیی بوو، شیکردنەوەی بۆ سیستمی سەرمایەداری لیبراڵی کرد، کە لە سەرەتای دامەزراندنی کۆمەڵگەی پیشەسازی بوو، ساڵی ۱۹۳۵ هۆرکهایمەر وەك ئەوەی ڕەخنەی لە تیۆری کلاسیکی گرت و دژایەتی پراگماتیزمی کرد، ئەوەش کە پێی دەگوترێت گواستنەوەی هیگڵ بۆ مارکس میتۆدێك بوو بەهەند وەرگیرا، دواتر هەر ئەو میتۆدە بوو بوونیادگەری پاشان خودی چەمکەکە کەلێن و کێشەی تێکەوت و ڕەخنەی لێگیرا، کە پاش بوونیادگەریش هاتە ئاراوە، سەبارەت بە وێناکردنەکەی قوتابخانەی فرانکفۆرت، ئەم هزرمەندە دوو ستایلی تیۆری ڕەخنەیی بەدەرخست، یەکەم مەغزای بەسەروەریکردنی ئایدیالیزمی هیگڵ بوو، مەبەست لە بڕوای فکری و پەی بە هەموو توخمە بنەڕەتییەکانی نێو بوون بردووە، دووەم دۆخێکی ئەرێنی و عەقڵانی بوو، کە تیۆری ئایدیالیزمی دیالیکتیك دەچێتە نێو کۆی تیۆری کلاسیکی، بەڵام بیرۆکەی دیکە هەبوو بۆ نازیزمی ئاڵمان و ستالینیزمی سۆڤیەتی، کە لەنێو ئەو سیستمە دەوڵەتی و فکرییەدا کێشەی فکری لە ڕۆژئاوا سەریهەڵدا، دواجاریش لە نێوان ئەواندا کۆتایی بە جەنگ هات، پاشان لە ڕێگەی لێکۆڵینەوەدا بۆ هزرمەندانی ڕۆژئاوا دەرکەوت، کە جەنگخوازی بووەتە کولتوور، بۆیە دەبوو ڕەخنەی لێبگیرێت. "ئەو تێزە ڕەخنەییەی لەسەر بنچینەی تێڕوانینێکی ڕەخنەییانە

بۆ کۆمەڵگە و کولتووری ئەو سەردەمەی ئاڵمان دامەزرابوو، لە راستیدا ئەم تیۆرە رەخنەییە، کە لە دەزگەی لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتییەکانی فرانکفۆرت کردبووی بە میتۆدی بیرکردنەوەی تیۆری خۆی، لەژێر کاریگەری هزری هزرمەندانێکی وەکو مارکس و کانت و هیگڵ و شوپنهاوەردا و لە رووبەڕووبوونەوەی راستەوخۆیدا لەگەڵ دیاردەی بە عەقلانیکردنی زیاتری دەزگە کۆمەڵایەتییەکانی ئەو رۆژگارەی ئەورووپادا کە حاڵەتێکی ناعەقلانیان بە خۆوە گرتبوو، هەروەها گەشەی سەرمایەداری دەوڵەتی مۆنۆپۆلکەر و فۆرمۆڵەبوونی شێوەی نوێی دەوڵەت لە رەهەندە سەرکوتکەر و بیرۆکراتییەکەیدا، دەسەڵاتگرتنە دەستی نازیزم لە ئاڵمان و بالادەستی ستالینیزم لە سۆڤیەتدا وەکو دوو دیاردەی سیاسیی کۆمەڵایەتی بکری کۆمەڵگەی نوێ و دەسەڵاتداریتی ئایدیۆلۆژی لە بوارەکانی کولتوور و هونەردا، وایان لە هزرمەندانی قوتابخانەی فرانکفۆرت کرد لە لێکۆڵینەوە لەبارەی ئەم دیاردانە بۆ سیستمە فکرییەکانی سەدەکانی پێشووی ئەورووپا بگەڕێتەوە"(٢٨).

بەلام بە رەخنەگرتنیش لەو تیۆرە ستەمکارییە هێشتا کار نەگەیشتبۆوە ئەوەی کێشەی نەتەوەکان چارەسەر بکرێت، باشترین نموونەش کێشەی نەتەوەیی بوو لە پۆلۆنیا کە جەنگی هەردوو ئاڵمانی مەترسیدار و سۆڤیەت کە سنووری بۆ دووەمین جەنگی جیهانی دانا، بۆیە لێرەوە باسەکە دێتە سەر ئەو نەتەوانەی، کە هێشتا کێشەی چارەنووسیان هەیە و نەگەیشتوون بە ئامانجی گشتی، ئەگەر بەشێکی پێوەندیی بە سیاسەتیی نێودەوڵەتی هەبێت، کە غەدری لێکردوون، بەشە زۆرەکەی خۆیەتی کە نەك هەر کەلکی لە بیرۆکەی ناسیۆنالیزم وەرنەگرتووە، بەلکو دژایەتی خۆشی کردووە و ناسیۆنالیست نەبووە بۆ ئەوەی لە رێگەی ئەم چەمکەوە ئاسۆی نادیاری خۆی وێنا بکات و رادەستی نەوەکانی بکات و خۆی ببێت بە دیارکەری ئایندە و چارەنووسی خۆی، کورد ئەو نەتەوە شازەیە، کە ئێستەشی لەگەڵ بێت کە زێڕینترین سەردەمە تێیدا دەژی، کەچی دژایەتی هەموو ئەو دەستکەوتانە دەکات، کە بە خوێن دەستی کەوتووە و خۆی دژایەتی شوناسی خۆی دەکات، کە بەرلەوەی دژایەتی نەتەوە بێت، ئەمەش دژایەتی چەمکی ناسیۆنالیزمە لە بەرانبەر نەتەوەکانی دیکە و نەیارەکانی.

هێربەرت مارکۆز. ١٨٨٩_١٩٧٩

ئەم فەیلەسووفە تیۆریستێکی سۆسیۆلۆژی ئاڵمانی بوو، ڕەخنەی لە کۆمەڵگەی پیشەسازی سەرمایەداری گرت و بە سیستیمێکی چەوساندنەوەی لە قەڵەم دا، هەروەها ڕەخنەی لە مرۆڤی تاك ڕەهەند گرت و کتێبێکی بەو ناونیشانە نووسیوە. پاشان تەواوی فۆڕمەکانی ئۆپۆزسیۆنی خستە مشتومڕەوە، لەپاڵ کرێکاران دا، کە مارکس بەهێزی یەکەم و کاریگەری و ئاڵوگۆڕی سیستمی سەرمایەداری دادەنا، مارکیۆز وەکو خاوەنی تیۆری شۆڕشگێڕانە بۆ ڕۆشنبیر و خوێندکاران، گەشەی بەو بیرکردنەوەیەدا و خوێندکارانی بە پاڵپشتی کرێکاران لە قەڵەم دا و وەکو تۆێژێکی کاریگەر و چالاك لە کۆمەڵگەدا. تا ئەوکاتەی کە شۆڕشی خوێندکارانی ساڵی ١٩٦٨ لە ئەورووپا بەرپابوو، هەروەها مارکیۆز لە رووی تیۆری دەروونناسییەوە یەکێکە لەو کەسانەی، کە بە گرووپی چەپی فرۆیدی ناسراوە لەپاڵ هەریەك لە ویلهێم رایش و جاك لاکان، کە ئەوانیش بە شێوەی خۆیان ڕەخنەیان لە سیستمی سیاسیی گرتووە و سەرقاڵی دیاردەناسی کۆمەڵگەی ڕۆژئاوایی بوون، لە لایەکی دیکەوە لاکان بەدەر لەو کارانەی سەرقاڵی کێشەی زمان بوو لە دنیای سایکۆلۆژی و دیاردەناسیدا.

یۆرگن هابرماس ١٩٢٩

تیۆریستێکی سیاسیی ئاڵمانیە و نەوەی دووەمی قوتابخانەی فرانکفۆرتە و کۆمەڵگەی سەرمایەداری بەوە تاوانبار کردووە، کە سەرچاوەی هەموو تەنگژەکانی مرۆڤە، ئەو نەوەیەکی دیکەی سەدەی بیستەم و سەدەی بیست و یەکە، کە بەپێی تیۆرەی نوێ بۆ مارکس مامەڵە لەگەڵ سیستمی نوێی سەرمایەداریدا دەکات.

عەقڵانییەت، پاشانیش ڕەخنە لە عەقڵانییەت لەلای ئەو بەشێکی زۆری لە تیۆرەکەی داگیر کردووە، هەروەها بارگرژییەکانی سیستمی سەرمایەداری و چەمکی

دیموکراسـی. دواتـر ئاڵتۆسـێر وەکـو شـرۆڤەکارێکی سیاسـیی مارکسـی، ڕەخنـەی لـە سیسـتمی سـەرمایەداری گـرت، هـەروەها ڕەخنـەی لـە ئایـدیۆلۆژیای مارکسـی گـرت و ڕووبـەڕووی تـەکنۆلۆژیا وەسـتایەوە، کـە لـە ئاسـت گەشـی تـەکنۆلۆژیا کرێکـار بووەتـە کۆیلـەی ئـەم سیسـتمە بـە ڕوویـەکی دیکـەدا، کـە کێشـە لـە دەزگـە ئایدیۆلۆژییەکانـە سیستمی سیاسیی و دەوڵەت دووچاری ئیشکالیەت دەکەن.

چاپتەری یەکەم

مێژووی چەمکی ناسیۆنالیزم

ناسیۆنالیزم ئەو چەمکە کە بەندە بە لێکدژییە جەوهەرییە ناوەکییەکانی نەتەوەکان، لە هەموو چەمکە دیارکراوەکانی کۆمەڵگەی مرۆییدا، ئەم لێکدژییە لە نێوان دوو لایەندا سەرهەڵدەدات، لەلایەکی لەلایەن هەموو واتە هاوبەشی مرۆڤەکان چ لە رووی تایبەتمەندیی بایۆلۆژی و دەروونی و هۆشمەندییەکان، کە بە تەواوەتی نکۆڵیکردنی نەژادییە، بەو واتایەی بانگەشەیەکە لە رووی تیۆرییەوە تایبەتمەندیی خۆی هەیە، لەلایەکی دیکەوە پرۆژەیەکی هاوبەشی داهاتووخوازانەیە، کە سۆبێکتیڤیتەی تایبەتخوازی، کە لە کەتواری مێژوویی کۆمەڵە مرۆییەکاندا بە روونی دەردەکەوێ، لە رووی زانستیشەوە وەڵام بۆ ئەم چەمکە، رەهەندی جیاوازی هەیە، کە لایەنێکی بەشە و لایەنێکی دیکەی گشتە و هەردوو لایەنەکە جودان، لەسەر ئاستی گوزارشتی ئایدیۆلۆژی ئاگایی کۆمەڵایەتی، باسەکە ئەوەیە، کە تایبەتمەندێتی گشت دەسڕێتەوە، ئەم تیۆرە لە رووی ئایدیۆلۆژییەوە رەوایەتی بە بانگەوازی بەش دەدات، دیسان رووەکەی دیکەی ئەوەیە، کە گشتێتی رۆڵێکی شیکاری زانستی هەیە بۆ خوێندنەوەی رەخنەگرتن لەو ئایدیۆلۆژیایە، کە شێوازی

تێگەیشتنەکە گوزارشت لەو لێکدژییە دەکات کە ناوی نراوە ناسیۆنالیزم و لەسەری بوونیادنراوە.

تا ئێستە گفتوگۆکردنی ئەم چەمکە جەختکردن بووە لەسەر لایەنە مێژووییەکەی، بەپێی دەق و بۆچوونی بەشێك لە هزرمەندە عەرەبی و ئەوروپاییەکان بێت، لە مێژوودا تیرە و نەتەوە هەبوون، کە پێوەستبوون بە بۆنە و کولتوور و نەریت ئایین و یاسا و ڕێسای خۆیانەوە، ئەمەش جۆرێك بووە لە خۆپاراستن لە کۆمەڵێکی دیکە بۆ ئەوەی لەناو نەچن، ئەوەش کە پێویستی هەم بەپێناسەکردنی خودی چەمکەکەیە، هەمیش پێویستی بە شرۆڤەکردنی هەیە، لە دوو لقی جیاوازدا جێگەیان دەبێتەوە، ئەوەی لقی یەکەمە و پێناسەکەیەتی، زاراوەکە واتە (ناسیۆنال یان ناشنال) کە ئینگلیزییەکەی (**national**) کە پێشتر بە زمانی لاتینی گوتراوەتەوە و لەوێوە سەرچاوەی گرتووە، کەواتە لە سەردەمی گریکەوە ئەم چەمکە سیاسییە فکرییە هاتووە و لەبری چەمکی هاوولاتیبوون بەکارهاتووە، دواتر ڕۆژئاواییەکان ئاڵوگۆڕیان بەسەر ئەم چەمکەدا هێناوە و وشەی (ناتالیان) بەکارهێناوە، کەبە واتای نەتەوە هاتووە، بە واتایەکی دیکە نیشانەی ڕێزگرتن بووە بۆ بەرانبەر، پێشگرەکەشی کە (ئیزم)ـە، دەیکات بە نەتەوەخوازی، لە لقی دووەمدا ناسیۆنالیزم، کە شرۆڤەکەیەتی، ئەو ئایدیۆلۆژیا سیاسییەیە، کە لە نێوان نەتەوەکان و دەوڵەتە نەتەوەییەکاندا سنوورێك دادەنێت، سنووردانانەکەش بەشێکی لە ستەمی میللیەوە سەرچاوەی گرتووە، بەشەکەی دیکەی لە دەمارگرژی و ڕاسیزم و چاوچنۆکییەوە هاتووە، کە بەشێکە لە مێژووی مرۆیی و تا ئێستەش ئەم تێگەیشتنە ناعەقڵانییە بەردەوامی هەیە، کە نەتەوەیەك گەرەکییەتی کۆنترۆڵی نەتەوەیەکی دیکە بکات و لەوێوە قەڵەمڕەوی خۆی بەکاربهێنێ، ئەمەش بۆ خۆی بەپێی شوێن و هەلومەرجی سیاسیی و کات و مێژوویان جیاوازی هەیە.

ناسیۆنالیزم یەکەم ئایدیۆلۆژیای مۆدێرنەیە لە هەموو مێژووی مرۆڤایەتیدا، کە پێشنیازی ئەوە بکات و دەسەڵات و ڕەوایەتیی سیاسیی یەکدەست بن، ئەویش خەڵکە، ئەگەرچی ئەو داتایە لە لای هەموان ئاشکرایە، کە نەتەوەیەك نییە لە سەرەتای ژیانەوە هاتبێت یان نەتەوەیەك بەپێی تێڕوانینی ئایین خودا نەتەوەیەکی

دروست کردبێت و پێی گوتبن فەرموون لەو سنووره جوگرافیایە بژین و ئێوه رەسەنن، بۆیە ئەمە وەهمێکی سیاسیی،ە کە سیستمی سەرمایەداری و دەسەڵاتەکان کردوویانە بە واقیعێکی بیٚ بنەما وەکو کارتێکی سیاسیی بەرکاری دەهێنن، بەڵام (ئێرنست رێنان) پسپۆڕی بواری سیاسیی و شارەزایە لە کێشەی نەتەوه مێژووییەکان و کتێبێکی بە ناوبانگی هەیە لەژێر ناونیشانی (نەتەوه چییه؟) دەڵیٚ "زاراوەی نەتەوه شتێکی تازەیە، لە کاتی خۆیدا میسر و چین نەتەوه نەبوون، بەڵکو دەستوپێوەند بوون لە بندەستی ئیمپراتۆرەکان، بەو شێوەیە نەهاووڵاتی و نە شارنیشنی لەئارادا نەبوون"(٢٩).

کەوابوو بەپێی قسەی رێنان بێت خودی نەتەوه بەرەنجامی جەنگ و جیاکردنەوەی سنوورەکان بووه و دیاردەی دیکەی لێکەوتووەتەوه، لە شوێنێکی تردا دەڵێت: "ئیسپانیا و ئیتالیا لە توانەوەدا بوون لەلایەن ئیمپراتۆری رۆما، ئیمپراتۆریی فارس و ئەسکەندەری، ئیمپراتۆری ئاشووری، هەرگیز نیشتمانپەروەر نەبوون، هەر فارسەکانە لە ساختومانێکی دەرەکیدا بوون، هیچ رەچەڵەکێکی تریش خۆیان نابەنەوه سەر کردەوه پڕ لە گێچەڵەکانی ئەسکەندەری گەورە، ئەگەرچی ئاکامەکانی بەپێز بوون، هەروەها رێنان درێژه بەم راوبۆچوونەی خۆی دەدات و پێی وایە سازکردنی مێژوو بۆ نەتەوەکان، خۆ خەریککردن بە لێکۆڵینەوەی نەتەوەکان، کە دەمانبەنەوه سەر زەبروزەنگێك، کە لە مێژووی سیاسەتدا قەوماوه، بۆ نموونە یەکگرتنی سەرووی فەرەنساکان لەگەڵ میدی ئاکامی کوشتوبڕ بووه، کە ماوەی سەدەیەکی داگیر کرد، ئەوەی کە هیچ هاووڵاتییەکی (بورگاندی یان تایفالك یان فیسگۆتی) دەبووه هۆی کوشتوبڕی پاراتۆلۆمیۆ، ئەو کۆکوژییەی، کە لە سەدەی سێزدەیەم قەوما و لەبیریان بەرێتەوه، هەڵبەت بەپێی قسەی رێنان لە فەرەنسا ١٠ بنەماڵە دەست ناکەوێت رەچەڵەکەیان بچێتەوه سەر فەرەنسای کۆنی بەر لە دەوڵەت و قەوارەبوون، لەسەر ئاستی وڵاتانی وەکی هۆڵەندا و بەلژیکا و سویسراش، کە نەتەوەی جیاجیایان تێدایە، لە ئاکامی ویستی راستەوخۆی شارەکان بوون کە بە سەرکەوتنی دەرەبەگیدا دەرکەوت، کەچی هەر خودی تیۆریستینەکانی فەرەنسا باس لە داهێنانی نەتەوەخوازی ناسیۆنالیزم دەکەن، کە فەرانسییەکان شانازی پێوه

دەکەن، کەوابوو لە قسەکانی ڕێنان وا دەردەکەوێ، کە نەتەوەی نوێ و باو لەلایەن بنەماڵە و سەرەتاکانی ڕژێمی دەرەبەگیدا سەرچاوەیان گرتووە، نەتەوەی مێژوویی ڕەسەن، کە هەندێ جار مێژوویی نووسراو چیرۆکەکانمان بۆ دەگێڕنەوە، ئەگەرچی تا ساڵی ١٨١٠ لە کۆی ١٥٩ تەنها ١٥ دەوڵەتی نەتەوەیی بوونیان هەبووە، بەڵام دواتر لە نەتەوە یەکگرتووەکان ئەم ڕێژەیە بەرز بووەتەوە، کە لە ئەنجامی داواکاری نەتەوەکانەوە هاتە ئاراوە و ئەندامگیرییان کرد، بەڵام لەبەرئەوەی لە رووی کولتوورییەوە دەوڵەت هیچ کات خاوەنی یەك کولتووری تایبەت نەبووە و نییە، بەڵکو فرەییە، تەنها شتێك ڕەوایەتی پێدەدات ئەویش بەزۆر کۆچ پێکردنی کۆمەڵە خەڵکێك یان کۆمەڵگەیەکی خاوەن یەك زمان و یەك کولتوور بن وەکو کەمینەیەك چاویان لێبکرێت، بۆیە هەموو دەوڵەتێك تێکەڵەیەکە لە کولتوور و زمانی جیاجیا و ئایینی جیاجیا، کە بە دەوڵەتی فرە کولتووری دەناسرێ.

کەوابوو دەوڵەتی نەتەوەیی بەپێی ئەو تێزە بێت ئێستە لە ڕۆژئاوا باوە، نەك ڕەوایەتییەکی یاسایی نییە و دیموکراسی نابێت و جێگیریش نابێت، چونکە کەمینە و زۆرینەی نەتەوەکان دێتە ئاراوە، ئەم ئاریشە سیاسییە، نموونەی وەك نازیزم و فاشیزمی ڕۆژئاوا دووبارە دەکاتەوە، کە خەریکە ڕاسیزمیش بەرهەم دەهێنێ بە بۆنەی چوونی خەڵکێکی زۆری ڕۆژهەڵاتییەکان بۆ ڕۆژئاوا بە ناوی ڕاکردن لە جەنگ و لێقەوماوان و پەنابەری سیاسییەوە، ئەمە بەرهەمێکە، کە پرسی دەوڵەتی نەتەوەیی و دەوڵەتی دیکتاتۆری سیاسیی بەرهەمهاتوو دروستی کردوون، هەروەها بەشێکە لە خراپەکاری دەوڵەتی نەتەوەیی، بەشەکەی دیکەی ئەوەیە، کە دەوڵەتی نەتەوەیی ناتوانێ ئابوورییەکی تایبەتی هەبێت، مەگەر ستایلی سیاسیی نوێ ئەمەی بەهەند وەرگرتبێت و بە یەکێك لە کۆڵەکەکانی دەوڵەت بیناسێنێ، لە کاتێکدا کە زیاتر لە نەتەوەیەك لەسەر ئەو خاکە دەژین و خاوەنی مێژووی ئەو سامانەن.

هەروەها ناسیۆنالیزمی مەدەنی و نەژادیش هەن، هەرچی ناسیۆنالیزمی نەژادییە دەبێت دەستەجەمعی بێت، چونکە لەسەر بنەمای خوێن یاخود نەژاد یاخود گرووپی ئیتنیکی سەرچاوە دەگرێت، لە کاتێکدا ناسیۆنالیزمی مەدەنی ناسیۆنالیزمی تاکگەران، بەڵام دەکرێت ببێتە دەستەجەمعی، بەریتانیا و ئەمەریکا

نموونـــەی دوو ناســـیۆنالیزمی مـــەدەنی تاکگـــەران، هـــەروەها نموونـــەی دەوڵـــەتی شەڕانگێزن، کە داینـەمۆی جـەنگن لـە پێنـاو بەرژەوەنـدیی خۆیـان لـە هـەموو جیهانـدا، هــەروەها فەرەنســاش نموونــەی ناســیۆنالیزمێکی مــەدەنی دەســتەجەمعیە، ئاڵمانیــا و رووســیاش دوو نموونـەی ناسـیۆنالیزمی نـەژادی دەسـتەجەمعین، لـە مـاوەی ١٨٥٠ بـۆ ١٨٧١ لـە ئـەورووپا دەوڵـەتی نەتـەوە بـە شـێوەیەکی روون بـە کـامڵی خـۆی گەیشـت، ئـەوەبوو ناسـیۆنالیزمی لـە شارسـتانییەتی کۆمەڵگـەی رۆژئاواییـدا بـوو بـە بنەمایـەکی جەوهەری، ئەگەرچـی پێشـتر و لـە مـاوەی شۆڕشـەکانی بـەرتانیا و فەرەنسـا ناسـیۆنالیزم لــەم دوو دەوڵەتــەدا هــەر هــەبوون، بــەڵام لــەم ماوەیــەدا ١٨٧٠ بــۆ ١٨٧١ تــەواوی ئەورووپای گرتەوە، بۆ نموونە فەرەنسـا لـە مـاوەی رژێمـی نـاپلیۆنی سـێیەم لـە ئیتاڵیـاش هــەر لــەو کاتــەدا، کــەو لاَت یەکیگرتــەوە، هــەروەها لــە ئاڵمانیــاش لــەو کاتــە کــە وڵات یـــەکی گرتـــەوە و لـــە ولایەتـــە یـــەکگرتووەکانیش لـــە دوای جـــەنگی نێوخـــۆیی ئـــەو جەنگـەی، کـە لـە پێنـاوی یەکپارچـەیی وڵاتـدا روویـدا و یـەکیان گرتـەوە، هـەمان ئـەو ئیشــکالییەتیان بــۆ دروســت بــووە، کــە بــۆ ماوەیــەك سیاســەت و ژیــانی سیاســیی پاشــکەوت و پێشــکەوتنی کۆمەڵایەتیشــی راگــرت، چــونکە کاریگــەری سیاســەتیی بەسەرەوە بوو.

هەموو ئـەو نموونانـە ئـەوەمان پێـدەڵێن، کـە ناسـیۆنالیزم لـە مێـژوودا ئـەو نموونەیـە نەبووە، کە ئێستە خۆی دەنوێنێـت، سـەرباری هـەموو ئـەو پێناسـانەی، کـە بـۆ نەتـەوەی سەردەســـت و نەتـــەوەی ژێردەســـت دەکرێـــت و رەوایـــەتی دراوە بـــە ناســـیۆنالیزم و ســەرهەڵدانی بزووتنەوەیــەك لــەژێر ئــەو ناونیشــانە، ئێســتە هــەم چــەمکەکە کەوتــە بــەر رەخنــەی فکـری، هــەمیش بــەکارهێنانی لــە ئاسـتی بزووتنــەوەی جــەماوەری و سیاسـیی و چــەکداریدا مەترســی تێدایــە و دنیــا ســڵ لــەو جولاَنەوەیــە دەکــات، کــە نەتــەوە بــێ دەوڵەتــەکان خــەریکن کــاری پێدەکــەن، بۆیــە بــە هــەموو لایــەك خــەریکن تێگەیشــتنی نوێی مۆدێرنی بۆ دروست دەکەن تاکو کێشەی دیکەی لە پەنادا سەرهەڵنەدات.

پێناسەی نەتەوە بەپێی دەوڵەت

"دەوڵــەت و دەســەڵات نەتــەوە دروســت دەكــەن، نــەك ئــەوەی نەتەوە دەوڵەت دروست دەكات" هیگڵ

ئەگەرچـی بـەپێی پێناسـەیەك هـەردوو هزرمەنـد (تۆمـاس هـۆبز و جـۆن لـۆك) ئاماژەیان پێداوە، بـەڵام بـە چـوونی لـۆك دروسـت بـە پێوانـەی هـۆبز بـوو سـەبارەت بـە دەوڵـەتی رەهـا، هـەروەها هزرمەنـدانی سیاسـیی جیـاوازی گـەورە لـە نێـوان دەوڵـەت و نەتـەوە دەبیـنین، دەوڵـەت ئامـاژە بـەو دامەزراوانـە دەكـات، كـە دەوڵـەتێك بەڕێوەدەبـەن، بـە پێچـەوانەی ئـەوەی نەتـەوە بـە خەسـڵەتێكی سـایكۆلۆژی دەبیـنن، ئـەو شـتەیە، كـە تاكـە كەسـەكانی لێـوە دەناسـرێت، بـە واتایـەكی دیكـە دەوڵـەتێكی نەتـەوەیی، كـە داهێنـانی رۆژئاواییـە و لـە سـەدەكانی ١٦ و ١٧ سـەریهەڵدا، یەكـەمین هـەنگاو بـۆ ئـەم پرسـە، بریتـی بـوو لـەوەی، كـە دەسـەڵات بـدرێت بـە پاشـا و لـە چـنگی فیـودالیزم وەربگیرێتـەوە، كـە هـەمان دەسەڵاتی كۆنە، بەڵام بە سـتایلێكی نـوێ و بـە كەرەسـتەی نـوێ، كـە شـار و كـار و پێوەنـدیی كۆمەڵایـەتی نوێیـە، "پەرەسـەندنی ئـەقڵی دەوڵـەت یەكێكـە لـە رواڵەتـە دواتریـیـەكانی تیـۆری دەسـەڵاتی رەهـا، ئـەو تێڕوانینـەش، كـە زیـاتر ئـاڵۆزە بـۆ تیۆری دەسـەڵاتی رەهـا لـە دەوڵەتـدا، دەكرێـت بـە روونـی لای ریتشـیللو بـۆ سـۆیە ببینین نەك لەلای بـودان، ریتشـیللو بـە روونـی دەوڵـەتی گشـتی بـە مـیر ناسـاندووە، ئەمـەش پێوەنـدیی بـە ئـارەزووە كەسـییەكانی مـیر و چـاكە و سـوودی گشـتییەوە هـەبوو بـۆ دەوڵـەت"(٣٠). هەڵبـەت بۆیـە هزرمەنـدانی وەكـو ریتشـللو و بـودان

باسی میریان کردووە وەکو خاوەن دەسەڵاتی ڕەها، چونکە میر باس لەوە دەکات باشترین تیۆر بۆ سیستمی سیاسیی، بەخودا بوونی دەسەڵاتدار و پادشای دەوڵەت و دوورخستنەوەی خەڵکە لە سیاسەت و بەکارنەهێنانی ڕەوشتمەندییە لە سیاسەت و دەوڵەتداریی.

بەم پێیەش سیستمی بوونیادنراو لەسەر هاوسەنگی نێوان هێزەکان دروست بوو، بزووتنەوەی نەتەوەیی مافی چارەنووسی گەلانی لە دوای پەیامی شۆڕشی فەرەنسا گەشەی کرد، چونکە لەو کاتەدا ناپلیۆن یەکێك لە پێشێلکارییەکانی مافە نەتەوەییەکان بوو، چوونی ناپلیۆن بۆ ئیتاڵیا لە ساڵی ١٨٠٦ بزووتنەوەی ناسیۆنالیزمی نەتەوەیی بۆ ئیتاڵیەکان بەهێز کرد، ئەمەش بووە هۆی دروستبوونی دوو دەوڵەتی پاشایەتی ئیتاڵیا و ئیمپراتۆریەتی ئاڵمان، دواتر هەر ئەمانە شوێنەواری خراپیان بەجێهێشت، لەوانەش تێکدانی هاوسەنگی هێزەکان و زەمینەخۆشکردن بۆ یەکەمین جەنگی جیهان، بەڵام پاش ئەم جەنگە دەیان دەوڵەتی دیکە زەمینەی ئەوەی بۆ خۆشبوو، کە چارەنووسی خۆی دیار بکات ببێت بە دەوڵەت یان بمێنێتەوە لەپاڵ دەوڵەتێکی زلهێز، لەپەنا ئەم هەلەش کاریگەرییەکی نوێی خوڵقاند، کە جەنگ هەستی نەتەوەیی فکری ناسیۆنالیزمی بەهێزتر بکات و هەروەك کردی، چونکە بیرکردنەوە لەبەرگریکردن لە وڵات و نەتەوە لە ئەنجامی ئیمپراتۆریەتەکان و دەوڵەتە زلهێزەکانەوە سەرچاوەی دەگرت.

ئەگەر بە پێچەوانەوە دەوڵەتە داگیرکەرەکان پێشتر کاریان بە پرسی مافی گەلان و مافی مرۆڤ بکردایە، بەو شێوەیە ناسیۆنالیزم گەشەی نەدەکرد، هەر ئەمەش بوو یاسای نێودەوڵەتی سەریهەڵدا، لە لایەکی دیکەوە ئەگەر بۆچوونەکانی مارکس کاریگەری نەرێنی لەسەر دروستبوونی دەوڵەتی ئازاد کرد، هەر ئەوەی کە مارکس گوتوویەتی: "بەبەراورد لەگەڵ وڵاتانی ئەورووپا دواکەوتووە، بۆیە لە پانتایی جووڵەی سیاسەتیی ئاڵمان بوو، کە ڕەخنەی ئابووری سیاسیی (ئەنگلۆ ساکسۆن) گرت، چونکە مارکس لە ڕوانگەی ژێرخان و سەرخانی دەوڵەتەوە تەماشای ئەورووپای دەکرد بۆ کێشەی نەتەوە، کە وەکو چینی ژێردەست و چینی پرۆلیتار تەماشای دەکردن، لە کاتێکدا ئەورووپا بۆ

ماوەیەکی زۆر لـە سـەرمایەداری پیشەسازی مانچسـتەر سـاڵی ١٨٤٠ دەسـتی بـە پێکهێنانی دەوڵـەتی ئـازاد کـرد، ئـەم بۆچـوونە بەشـێکی تـر بـوو لـە رێگرییـەکانی بــەردەم بزووتنــەوەی ناســیۆنالیزم و پێکهێنــانی دەوڵــەتی ئــازاد، کــە لــە دوای دروستبوونی سۆڤیەتەوە گەشەی زیاتر کرد"(٣١).

دوای نزیــك بــە ســەدەیەك ئــەورووپا بــەپێی کۆمــەڵێك پەیماننامــەی نێودەوڵــەتی خۆیان پابەندی ئەوەکرد، کە لـە رێگـەی رێزگـرتن لـە مـافی مـرۆڤ و نـەمانی کۆیلایـەتی و مافی نەتـەوەکانی دیکـە، کـە خـاوەنی دەوڵـەت نـین، ئـەم بارەیـەی بەلایـەکی دیکـەدا برد، بۆ نموونە رێزگـرتن لـە پرەنسـیپی مرۆیـی لـە جەنگـە وشـکاییەکان لـە راگەیـەنراوی پترسـبۆرگی سـاڵی ١٨٦٨ و کۆنفرانسـی برۆکسـل سـاڵی ١٨٧٤ و کۆنفرانسـی لاهـای و یاسـایی هەڵوەشـاندنەوەی کۆیلایـەتی سـاڵی ١٨٩٠ دەستپێشـخەری ئینگلتـەرا، کـە داوا لە هەموو وڵاتان کرابوو ئەم پرەنسیپە جێبەجێ بکەن"(٣٢).

بۆیــە ئــەو فەزایــەی کــە کێشــەی نەتــەوەی بــۆ سیاســەت و کێشمەکێشــەکان زیــاتر کردبوو، لـە ئاڵمانـەوە دەسـتی پێکـرد، دواتـر لـە مەجەرسـتان پاشـان بـەرەو لەناوچـوون رۆیشت، هـەر ئەمـەش بـوو، کـە پرسـی نەتـەوەیی بـوو بـە پاشـکۆی سیاسـەت، چـونکە هــەموو گــەلان تێگەیشــتن لــەو ســەروبەندەدا کێشــەی ئــەزەلی نەتــەوەکانیش و هــەموو خـەڵك، کێشـەی چـینایەتی و کێشـەی چەوسـاندنەوەی ئابوورییـە، بۆیـە کێشـەی نەتـەوە قالبێکی دیکەی سیاسـیی وەرگـرت، کـە بەشـێك بـوو لـە ململانێـی چـینایەتی، ئێسـتە لەوەش ترازاوە بووە بە کارتێك لەنێو ململانێی نێودەوڵەتی و هاوکێشەی سیاسیی.

پێوەنــدیی چـــەمکی ناســـیۆنالیزم بـــە مێـــژووەوە، بەشـــێکی ئـــەو ســـیڤیە نووسـراوەیە، کـە نەتـەوەکان لـە پێنـاو سـەربەخۆیی و رزگـاربوون لەدەسـتی سـتەم بـووە بـە ناسـنامەی شۆڕشـگێڕییان و لافیتـەیان بـۆ هەڵـداوە و قوربانیـان بـۆ داوە، تیـۆریزەکردن و کـەڵك وەرگـرتن لـەو چـەمکە لەلایـەن رۆژئاواییەکانـەوە بـە تایبـەت لـەلای هەریـەك لـە فیختـە و هێـردەر وەکـو دوو رێنیشـاندەر و تیۆریسـتینی ئـەڵمان توندوتیـژی نەتـەوەییان بەرهـەمهێنا، (فیختـە) لـە کتێبـی (خگـاب الی الامـە المانیـە)دا بـاس لـەوە دەکـات، کـە دەبـێ ئەڵمانـەکان خۆیـان لـە سـەرووی هـەموو نەتەوەکانەوە تەماشـا بکـەن و شـانازی بـە ئـەڵمانی بـوونی خۆیانـەوە بکـەن، ئیـدی

ئـــەوە ســـەرەتای بیرۆكـــەی تونـــدڕۆی و راســـیزمی نەتـــەوەیی بـــوو، كـــە فیختـــە (١٧٦٢-١٨١٤) زۆر نەژادپەرســـتانە ئـــەم چـــەمكی ناســـیۆنالیزمەی بـــەكارهێنا و پێـــی وابـــوو، كـــە دنیـــا بـــەرەو نـــەمان دەچـــێت و جگـــە لـــە ئـــەڵمان، هـــیچ كۆمەڵگەیـــەكی تـــر مـــافی بەدەســـتهێنانی نییـــە، ئـــەوەبوو پـــراكتیكیش كـــرا لەســـەر دەستی هیتلەر و كارەساتی مرۆیـی لـێ بەرهـەم هـات. جگـە لەمـەش فیختـە بـڕوای وابـــوو "نەتـــەوە وەك كۆمەڵگەیـــەكی خـــاوەن ئـــیرادە، هێزێكـــی بـــەزەبری هەیـــە و دەتوانێـــت وڵات و ئابوورییـــەكی بـــەهێزیش دروســـت بكـــات" دوای ئـــەو هێـــردەر بـڕوای وابـوو بناخـەی نەتـەوەیی كۆمەڵگـەی سیاسـیی لـە گوتـارە جەماوەرییەكانـدا دەبینـــرێ". هەرچـــی (ئێرنســـت رێنان)یشـــە، كـــە هزرمەنـــدێكی داهێنـــەری دووەمـــی چـــەمكی ناســـیۆنالیزم و نەتەوەیـــە، پێـــی وایـــە كـــە دروســـتكردنی شوناســـە نەتەوەییـــەكان بـــۆ مەبەســـتی سیاســـیی. هـــەم بـــۆ رابـــەران، هـــەمیش بـــۆ پێڕەوانـــی بەشـــێكی بەڵگەنەویســـتە، واتـــە ســـەرەتاییە كـــە ئـــەمڕۆ لـــە پانتـــایی تیـــۆرە سیاسییەكاندا فەرامۆشكراوە"(٣٣).

ئەو تیـۆرە سیاسـیانەی، كـە لەلایـەن (هێـردەر و فیختـەوە) لـە سـەروەختی خۆیـدا هاتنە كایەوە سەبارەت بـە چـەمكی نەتـەوەیی و دەوڵـەت، بـە شـێوەیەك لـە شـێوەكان دەمارگیرییـــەكی نەتـــەوەیی و كاریگـــەری نەرێنییـــەكانی دیكـــەی لێكەوتـــەوە، بـــەپێی ئـــەزموون رەهەنـدی دیكـەی وەرگـرت، ئـەوەبوو دواتـر هیتلـەر و نـازیزمی لـێ بەرهـەم هـــات، (ئێرنســـت رێنـــان) بـــەو ئاڕاســـتەیە كـــاری كـــردووە، كـــە ناســـیۆنالیزم وەك چەمكێكی تەسك لەبەرچـاو بگیرێـت، چـونكە بـە پێچـەوانەوە لـە هەنـدێك شـوێن ئـەم چـەمكە هەڵدەوەشـێتەوە و نەتـەوە دەكەوێتـە بـەردەم چارەنووسـێكی مەترسـیدار لـە سایەی سیستمە زۆردارەكـان هـەروەك ئـەوەی كـە لـە دووەمـین جـەنگی جیهـان روویـدا تا ئێستەشی لەگەڵ بێت سیاسەتەكە بەردەوامە، بەڵام ستایلەكەی گۆڕاوە.

ئەگەرچـی ئـەم چـەمكە گفتوگـۆی زۆر لەسـەر كـراوە، حـزب و ئایـدیۆلۆژیاش پێگەیـــەكی دیكـــەی ناڕاســـتەوخۆبوونە بـــۆ كۆمـــەك پێكردنـــی، یـــاخود بـــەپێی ئاركۆلۆژیایـــەكی ئینترۆپۆلۆژیانـــە، كـــە هزرمەنـــدانی نـــوێی رۆژئـــاوا كردوویانـــە، دەركـەوتووە كـە ناسـیۆنالیزم یـاخود نەتـەوەخوازی، شـتێك نییـە بنـەمای هـەبێ و

نەتــەوەکان لــە ئەزەلــەوە بــەو ناونیشــان و کۆمەڵــە خــەڵك و نــەریت و زمــان و هــەموو بنەماکانەوە سەریانهەڵدابێت هــەروەك لــە پێشــدا باســمان کــرد، بــەڵکو ئــەوە سیاســەت و ململانێــی نێــوان گرووپــەکان و رەگــەز و کۆمەڵــە جیاجیاکــان بــووە، ئیــدی بــەو ململانێیە قەناعەتی بــە بنەماڵــە و خێڵــەکان کــردووە، کــە لــە یــەك قــەوارەدا ژیــاون و کردوونــی بــە نەتەوەیــەك، ئەمــەش هــەم رەوایــەتیی داوە بــە قــەوارەی دەوڵــەت و جوگرافیا، هەم رەوایــەتیی بــە ململانــێ سیاسییەکان داوە، کــە هەرچی زیــاترە هێــز و ماتریــاڵی مرۆیــی بــۆ پەیــدا بکــەن، بــەڵام ئــەوەی کــە توندوتیژییەکــەی کــەمێك رەوانــدەوە بــیری یەکســانخوازی و سرووشــتگەرایی و پێکــەوەژیان و ئــەزموونی نــەفرەتکردن لــە جــەنگ و ...هتــد، (ئــەنتۆنی دی سمــیس) لــە کتێبەکەیــدا بــە نــاوی (رەگــەزەکانی نەتــەوە) بــاس لــەوە دەکــات، کــە نەتــەوە دیاردەیــەکی خۆڕســك نییــە" نەتەوە مۆدێرنــەکان بــە هــۆی وەرگرتنــی ســیمبۆلیزم و ئەفســانەی کۆمەڵگــە رەگەزییــە مۆدێرنــەکانی پــێش خۆیانــە، کــە ئــەو پێــی دەڵــێ (رەگــەزەکان). کەواتــە نەتــەوە لــە مێــژووەوە دروســت نــەبووە، یــاخود رەگــی دانــەکوتاوە لــەنێو زمــان و کولتــوور و کۆمەڵەکانی بەگشتی، ئەمــەش ئــەوەمان بــۆ دەردەخــات، کــە بنەماڵــە و خێڵــەکان لــە ترســی لەناوچــوونی خۆیــان و پاراســتنی بەرژەوەندییــەکانیان قــەوارەی خۆیــان فــرەوانتر دەکــردەوە و پاســەوانیان لــە کولتــووری خۆیــان دەکــرد، رەنگــە بــۆ ماوەیــەکی درێــژ هــەوڵی بەدەســتهێنانی دەوڵــەتیان دابێــت، یــاخود داوای ســەربەخۆییان کردبێــت، بۆیــە نەتەوە مۆدێرنەکان دێنە ئاراوە"(٣٤).

بــەگوێرەی ویســتی مــرۆڤ و سرووشــتی گــەردوونی بێــت، دەبێــت ســنووری فەرهــەنگ و ئــایین و کولتــوور و ناوچــە ببــەزێنێت و فــرەوانتر بێتــەوە، بــە پێچــەوانەوە هەســتی بەدەســتهێنانی ناســنامەی ناسیۆنالیســتی لــەلای هــەر کۆمەڵگەیــەك و هــەر تاکێــك، نــاتوانێ هەســتی مرۆڤێکــی ئاســایی و ناتوندوتیــژ و بەرژەوەنــدخوازی گشــتیی بەرهــەمبهێنێ، ئەمــەش واتــای ئــەوە نییــە، کــە ئــەم بۆچــوونە ئــەنتی ناسیۆنالیســتی بێــت، بەقــەد ئــەوەی هەقیقــەت و ئامــانجێکی سیاســیی ئاشــکرا دەکــات، کــە بــەپێی ناســنامە، مرۆڤــەکان دابــەش دەکات لەنێو یــەك کۆمەڵگــەدا، مەگــەر ئــەو دۆخــە رەوایــەتیی بداتــە ناســیۆنالیزم، کــە خــۆی لــە کۆلۆنیــالیزم بپــارێزێ، یــان بەرهــەمی چــەمکەکە لــەنێو ناوەنــدە مرۆییەکانــدا، تەنانــەت

سیاسـیش پەروەردەیـەك نەگوازێتـەوە كـە ببێتـە هـۆی لـەدایكبوونی راسـیزم، هـەروەك چـۆن رەش پێسـتەكان لـە رێگـەی جـەختكردن لـە ناسـنامەی كولتـووری ئەفەریقیاییـەوە، ئایـدیای گارڤیَ پەسـەند دەكـەن و داوای دەسـەڵاتی رەش دەكـەن لـە هـەر شـوێنێك ئـەوان زۆرینـە بـن، یـان هەسـت بـەبوونی رابردوویـەكی زەمـەنی مێـژوویی بكـەن و ئێسـتە لـە كـەمی دەدەن و خەریكـە بـەرەو نـەمان دەچـن، ئـەم مەترسـییە لەلایـەن كۆمەڵگـەی دیكـەش هـەن، كـە هێشـتا خـەون بـە سـەلماندنی بـوون و شوناسـی خۆیانـەوە دەبیـنن و ئەوانـەش، كـە هێشـتا نەهاتوونەتـە نێـو شارنشـینەكانەوە، نموونـەش پاشمـاوەی ئـەو كۆمەڵگەنـەن، كـە لـە مۆزەمبیق هەن تا ئێسـتە تـەنها كـەناڵێكی وەكـو ناشـناڵ جوگرافیـك توانیویـەتی ئاشـكرایان بكـات و قسـەیان لەگـەڵ بكـات بـەبێ تـرس و بـێ ئاگـان لـەو دۆخـە جۆراوجـۆرەی ئێسـتە كۆمەڵگەی مرۆیی تێی كەوتووە و بووەتە بەشێك لە سەرچاوەی كێشە بۆ خۆی(٣٥).

نەتەوە بێ خاك و بێ دەوڵەتەكان.

بێ ئایینی ... یەكێك لە ڕێگرییەكانی بەردەم ناسیۆنالیزم

لە سەرەتاوە لەگەڵ ئەو بیروڕایەی بەختیار عەلی كۆكم، كە لەبارەی ناسیۆنالیزم و هەوڵدانی بۆ دەوڵەت هەیە، كورد لەسەر بنچینەی ناسیۆنالیزم خەباتی نەتەوەیی نەكردووە، بۆ سەلماندنی ئەمەش ئێستە دەبێت ناسیۆنالیزمی كوردی هەوڵ بدات لەسەر فكرەی بوونیادنانی دەوڵەت دروست ببێت و هەوڵ بدات كۆتایی كۆكردنەوەی خەڵك و تێپەڕاندنی شوناسە بچووكەكانی هەبێت. ئەم بۆچوونە لە تێڕوانینێكی واقیعیانەوە سەرچاوەی نەگرتووە، كە كورد هەمیشە لەبەردەم یەك هەڵبژاردە بووە بۆ پاڵپشتی خۆی لەبارەی فكرییەوە، ئەویش یەكەم خۆی خاوەنی ئەم چەمكە نەبووە و تەواو تێنگەیشتووە لە ناسیۆنالیزم، دووەم نەیتوانیوە دەستبەرداری ئایینێك بێت، كە موڵكی خۆی نییە و زمانی خۆی نییە تاكو بەسەریدا زاڵ بێت و چاوەڕوانی ئەوە نەكات لاواز بێت، تاكو فكرەكە سەربگرێت، بۆ نموونە دەوڵەتی نەتەوەیی لە هەلومەرجێكدا ڕەوایەتیی یاسایی و مرۆڤدۆستانەی سیاسیی دەبێت، وەختێك ڕووبەڕووی عەقڵی ئایینی ببێتەوە، بەو هۆیەوە دەتوانێ حزب بوونیادبنێ وەكو دەرهاویشتەی سیستمی نوێ و كەڵكی لێوەربگرێت بۆ نەتەوەخوازییەكەی كە داواكاری خەڵكەكەیەتی، یان وەختێك دەتوانێ فكرێكی دیكە، وەكو جەوهەرێك بۆ یەكگرتن و نوێبوونەوەی نەتەوە بكات بە لایەنگری داخوازی نەتەوەیی، نەك لایەنگری ئایین بێت.

"ئەگەر بوونی دەوڵەت بابەتێكی گشتگیر نییە، بە هەمان شێوەش ناسیۆنالیزم بابەتێكی گشتگیر نییە، بەو شێوەیەش نییە كە لەسەر بنەمای پرەنسیپی

ناسـيـۆناليزم مرۆڤـەكان و شـوێنەكان خوازيـاری يەكسـانی سـنووری يەكـە كۆمەڵايەتييـەكان و يەكـە كولتوورييـەكان لەگـەڵ يـەكتر بووبێـت، يـاخود بيانـەوێت تـەنها لـەنێو هاوكولتوورەكـانی خۆيانـدا بـژين و دووری ئـەوانی ديكـە بگـرن، بـە پێچـەوانەوە مرۆڤـەكان هەميشـە هەوڵيانـداوە لەگـەڵ ئـەو كۆمەڵانـەدا ژيـاون كـە دژبەرييان لەگەڵ ئـەم پرەنسيپەدا هـەبووە"(٣٦). لێـرە ئـەوەی گلينـەر جـەختی لەسـەر دەكاتەوە ئەو پرەنسيپانەيە كـە بـۆ گشـتيری نـاگونجێن و بـە پێچـەوانەوە مـرۆڤ و بەشـێك لـەو كۆمەڵگەيانـەی هـان نـەدراون، نايانهـەوێ، بگـرە بـە پێچـەوانەوە لەگـەڵ كۆمەڵگـەكانی ديكـەدا گەرەكيانـە بـژين، نـەك جيابوونـەوە لـەو گشـتيگيرييەی، كـە پێكـەوەيی دروسـت كـردووە، هەڵبـەت ئەمـە بـەو مەرجـەی ئەگـەر ئـەوانی تـر دژبەرييەكـەيان نەگەيشـتبێتە ئاسـتی داگيركردنـی كولتـوور و زمـان و خاكەكـەيان و بييـان چەوسـێننەوە هـەروەك ئـەوەی كـورد و ئـەمازيغی و ئەرمـەن و پەشـتۆ و حوسـی و پێشـتر لـە ئـەورووپا و ئێسـتەش هەيـە كۆمەڵگـە داگيركـراون و پێويسـتيان بـەو گشتگيرييە نييە، كە ئازاری هەست ونەستييان دەدات.

كـورد لـە ناوچـەی رۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـت بـە قسـەی بەشـێكی كـورت لـە مێـژووی نەنووسـراو بێـت، لەمێـژە هـەبووە و پێشـتريش دەسـەڵاتدار و قەڵـەمڕەوی هـەبووە وەكـو دەڵێن مادی، يان ميدييەكان حـاكمی رەهـای ناوچـەكە بـوون، بۆيـە هەميشـە ئـەوەی لـە خەياڵدانی خـۆی زينـدوو كردووەتـەوە و كردوويـەتی بـە يـەكێك لـە گـرێ دەروونييـەكان و بـە دوای وەرگرتنـەوەی ئـەو قەڵەمڕەوييـە دەوڵەتييەوەيـە، بۆيـە ئـەم نەتەوەيـە لەمێـژە و لـە دوای نـەمانی دەسـەڵاتەكەی بـيری سـەربەخۆيی كەوتووەتـە سـەری، بـەڵام هەڵەكـەی ئەوەبووە كە لە رێگـەی حزبـەوە نـەبووبێت خـەباتی نـەكردووە وەكـو خـەباتی جـەماوەری، بۆيـە لـەلای حزبـەكانيش فەزايـەكی خولْقانـدووە، كـە نـەتوانراوە تێپـەڕێت و دوور بخرێتەوە لە سياسەت بۆ گەيشـتن بـە ئامـانجی نەتـەوە وەكـو هێزێكـی ناسيۆناليسـتی، بـە تايبـەتی كـورد وەختێـك شۆڕشـی كـردووە، تـەنها شۆڕشـی چـەكداری لەبەرچـاوگرتووە، نـەك شۆڕشـی هۆشـياركردنەوەی نەتـەوە لـە رێگرييـەكانی بـەردەم رزگـاربوون و هۆشـياربوونی، بۆيـە هەميشـە ئـايينی دەرەوەی ئايينـە رەسـەنەكەی خـۆی وەكـو پاڵپشت بۆ شۆڕشەكەی بە گـرينگ نـەزانيوە، يەكـەم بـۆ ئـەوەی سـنووری ئايـديای خـەڵك

نەبـەزێنیٚ و دوژمـن کـەڵکی لێوەرنـەگرێت بـە نـەرێنی، دووەم لەبەرئـەوەبووە، کـە خـۆی کەڵك لە ئایین وەربگرێـت بـۆ نەتـەوەخوازی، هـەر لـەوەی کـە بـە پرەنسـیپە ئایینییـەکان کـاری کـردووە، شـەهید و سـتەم و پاڵـەوانێتی بـە واتـا ئایینییەکـەی و پشتبەسـتن بـەهێزێکی نادیـار و چـاکە و خراپـەکاری و ...هتـد، ئـەو بەهایانـە بوونـە، کـە شـۆڕش یـان بزووتنـەوەی ناسیۆنالیسـتی کـوردی کـاری پێکـردوون و سـۆزی بەرانبـەر و ئـەوانی دیکـەی پـیٚ راکیشـاوە و هەمیشـە خـۆی وەکـو گوناهێـك نمـایش کـردووە، بۆیـە نـەیتوانیوە ببێـت بـە هێزێکـی پـڕ بەپێسـت ناسیۆنالیسـت و لەوێشـەوە بەپشـت بەسـتن بەو فکرەیەی کـە لـە دنیـای سـەرمایەداری مۆدێرنـەوە سـەریهەڵداوە و بـوو بـە مـۆدێلی سیاسـەت بـۆ نەتـەوە ژێردەسـتەکان، داوای دەوڵـەت بکـات و نەترسـێت لـەوەی هەلومـەرجی سیاسـیی لـەبار نـەبووە، رەنگـە هـەر ئـەم هۆکـارەش بێـت کـە رێکەوتنـەکانی وەکـو سـایکس بیکـۆ و بـەلفۆر و جـەزائیری سـاڵی ١٩٧٥ کاریگـەری نەرێنی لەسەر بـیری نەتـەوەیی و رزگـاربوون لـە بندەسـتی دانابێـت، چـونکە وەکـو دیـارە ئەم نەتەوەیە بەپێی دیکۆمێنتـەکان ئەوەنـدەی خـۆی پێوەسـت بـووە بـە عێراقـەوە، وەکـو ئـەوەی داوای دیموکراسـی بـۆ عێـراق و خودموختـاری بـۆ کوردسـتان کـردووە، ئەوەنـدە خواسـتی نـەبووە دەوڵـەت رابگـەیٚنیٚ، هۆکـارە بابەتییەکـەش کـە نەتەوەیـەك بـووە جوگرافییەکـەی گـریٚ کـوێرەی تێدایـە و دابەشـی سـەر ٤ وڵات کـراوە و هـەر وڵاتێکـیش بـە ناسـنامەیەکی ناسیۆنالیسـتی جیـاوازەوە، وەکـو فـارس و تـورك و دوو جـۆر نەتـەوەی عـەرەب، بۆیە هـەرگیز هـەنگاوی چارەسـەری نـەناوە و قـورس بـووە ئـەو خواسـتە بکـات و هـیچ هێزێکـی جیهـانیش هاوکـاری راسـتەقینەی نـەبووە، جگـە لـەوەی کـەڵکیان لێوەرگرتووە بۆ باڵانسی سیاسەت لە ناوچەکەدا.

گفتوگۆیـەکی تـر لەسـەر چـەمکی ناسـیۆنالیزم، ئەوەیـە کـە نەتـەوە بـیٚ خـاك و دەوڵەتـەکان هـەن و لـە تەنیشـت نەتـەوەکانی تـری خاوەنـداری دەوڵـەت دەژیـن، رەنگـە هەنـدێك لـەم کۆمەڵـە خەڵکـە کـە بـەبیٚ هەوڵـدان بـۆ پەیـداکردنی شـوناس و دروستکردنی دەوڵـەتی نەتـەوەیی، بـە خـاتری ئـەوە بێـت کـە نەتـەوەی سەردەسـت هـیچ سانسۆر و توندوتیژییـەکی نیشـان نـەدابێت بەرانبـەر نەتـەوە بـیٚ خـاك و بـیٚ دەوڵەتـەکان نموونـەش ئاڵمـان و هۆڵەنـدا و سـوید و نەرویـژ و دانمـارك و فەرەنسـا و بەشـێکی زۆر لـە

ڕۆژئاوا، تەنانەت لە هەندێك شوێنی ئەمەریكاش هەر وایە، بەڵام بەشێكی تریان كە لە هەوڵی دروستكردنی قەوارەی سەربەخۆن وەكو دەوڵەت، بەرمەبنای ئەوە بووە، كە نەتەوەی سەردەست هەموو جۆرە سەركوتكردنێكی سیاسیی و كولتووری و بەزۆر سەپاندبێت بەسەریاندا و ڕێگەی بەهیچ جۆرە مومارەسەیەكی ئازادی زمان و سیاسەت نەدابێت، هەربۆیە لەم دواییەدا ئەو نەتەوانە كەوتوونەتە خۆیان و بوون بە بەشێك لە هاوكێشەی سیاسیی، هەندێكی تر لەو نەتەوانە نموونەیان (چیك و سلۆڤاكیا و لیتوانیا و چیچان و سربیا و هێرزگۆڤینیا و مەلّدۆڤیا و ئازەربایجان و جۆرجیا و ئۆزبەكستان و ...هتد) بەشێكی بەرهەمی هەرەسهێنانی بلۆكی بە ناو سۆسیالیستی سۆڤیەت بوو، كە ئیتر قەوارەكە لەبەریەك هەڵوەشایەوە و سەربەخۆیی خۆیان وەرگرت، هەندێكیشیان بوون بە قوربانی سیاسەت، ئەمەیان نموونەیەكی دیكەی ئەو كۆمەڵانە بوون، بەڵام كۆتاییەكەی هەر گەڕانەوە دەبێت بۆ ناوەندێتی دەوڵەت كە سیاسەت سنوورەكانی بۆ دیار دەكات، مەگەر ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست كە چاوەڕێی نەخشەیەكی نوێی سیاسیی و جوگرافییە و بگۆڕێت و ببێت بە زۆرترین دەوڵەتۆچكە، تاكو درێژە بەو سیاسەتە ئابوورییە بدرێت كە لەسەر پشتی خەڵكی ڕۆژهەڵات بەرهەم دێت، ئەمەش لەوێوە ئاشكراترە كە كێبەركێی زلهێزەكان لەسەر خواردنی بەروبوومی نەوت و فۆسفات و فسفۆڕ و گاز و ...هتد، بە گەرمكردنی بازاڕی چەكفرۆشی بە ناو ئۆپۆزسیۆنە دژە دەسەڵاتەكان كە بە ناوی ئیسلامەوە ناوچەكەیان كردووە بە دۆزەخ و لە ناونیشانی ناسیۆنالیزم و مافی كەمینە دەرچووەتە دەرەوە، درێژەدان بەو جەنگە نادیارەی كە نە دۆست و نە دوژمن دیارە لە هیچ هێزێك و لە هیچ نەتەوەیەك و مەزهەبێكی دیاركراو، باشترین سەلمێنەریش ئەو فەزا دروستكراوەیە، كە بە ناوی ئازادی و گۆڕینی سیستمی سیاسیی و ڕزگاركردنی پێكهاتەكان لە ئارادایە.

وەكو گوتمان لەگەڵ هەڵوەشانەوەی سۆڤیەت و سەركەوتنی سەرمایەداری و هاتنی سیستمی جیهانگەرایی و پۆست سەرمایەداری مەبەست لەم سیستمە باوە جێگیربووەی ئێستەیە لە سەرانسەری جیهاندا، كاری لەسەر ئەم چەمكی ناسیۆنالیزمە كرد، بەڵام بە پێچەوانەوەی پێشووتر بەرەو ئاقارێكی دیكەی برد و

هەرچی زیاتر کاڵ بووەتەوە، بەو بیانووەی کە بیری ناسیۆنالیستی و تاك نەتەوەی زاڵ لە دەسەڵات، هیچ کۆمەکێك بە دەوڵەتی نەتەوەیی سیستمی دیموکراسی ناکات، بە پێچەوانەوە کۆمەڵگەی فرە نەتەوە و فرە کولتوور بووەتە باو، ئەمە باشترین سەلمێنەرە سیاسەت و خودی سیاسەتکارانی هێزە نێودەوڵەتییەکان لە هەر وەختێکدا جۆرێك مامەڵەی جودا لەگەڵ چەمکەکاندا دەکەن، یان هیچ نەبێت بیانووی یاسایی نێودەوڵەتی بۆ پەیدا دەکەن، هەروەك چۆن مامەڵەکردن لەتەك چەمکی دیموکراسیدا لە زەمەنی جیاوازدا شێوازی دیکەی هەبووە، دروست لە پێش خۆیدا جیاوازبووە، بۆ نموونە دیموکراسییەتی سەردەمی یۆنان زۆر جیاوازترە لە دیموکراسییەتێك، کە مۆدێرنە لە سەدەی ١٨ و ١٩ دێتە ئاراوە، یان دیموکراسییەتێك لە دوای شکستی سۆڤیەت و بوونی بەدنیا بەتاك جەمسەری دێتە ئاراوە هەبووە، لەمەش واوەتر بزووتنەوەی ئازادیخوازی نەتەوەیی مۆدێرن کە لە هەزارەی دووەمدا سەریهەڵدا، بوونی کۆمەڵگەی یۆتۆپیایی بە بوونێکی نەرێنی تەماشا کردووە، چونکە لە سەدەی ١٩دا هەموو ئامانجی ئەم بزووتنەوانە بەدەستهێنانی رزگاربوون لە ستەم و دەوڵەت بوو، نموونەی بەرەی رزگاریخوازی ڤێتنام و نیکاراگوا و ڤێتنام و فەڵەستین و جەزائیر و مەجەرستان و پۆڵۆنیا و بەشێك لە دەوڵەتانی ئەورووپای رۆژهەڵات و ...هتد، ئەم بزووتنەوە ناسیۆنالیستانە ئامانجی نەتەوەییان بۆ نەریتێکی سیاسیی جیاواز گۆڕی، ئیدی ئازادی نەتەوەیی بەکەڵك وەرگرتن بە بیری ئینتەرناسیۆنالیزم بوو بەلقێك لە فکری مارکسیزم، هەروەها داواکانی نەتەوە لەلابردنی ستەم و چەوسانەوە چووە دەرەوەی سیاسەت، ئەم پرۆسە سیاسییە مۆدێرنە هەم گوتاری سیاسیی گۆڕی لەلایەك، هەم لەلایەکی دیکەوە ئاستی هۆشیاری نەتەوەکانی گۆڕی چ لەباری کولتوورییەوە و چ لە نێوان هاوکێشە سیاسییەکانەوە بێت، کورد لەمەشدا نەیتوانیوە کەڵك لە بیری مارکسیزم وەربگرێت بۆ چارەسەرکردنی کێشەی نەتەوایەتییەکەی خۆی بەقەد ئەوەی یان تواوەتەوە لەنێو سیاسەتەکەی نەك فکرەکە، یان ئەوەتا دژایەتی کردووە بەبێ هۆکاری لۆژیکی، چونکە بیرکردنەوەی دەرەبەگایەتی و دواکەوتوویی و ئایینی زاڵ بووە.

ناسیۆنالیزم و مۆدێرنە

مێژووی ئەم چەمکە لەو کاتەوە دەستپێدەکات، کە وەکو فکری بەرهەم هاتووە و لەوێوە گەشە دەکات، کە مۆدێرنیتە لە هەموو کایەکاندا ڕەنگی دەدایەوە، بە تایبەتیش کایەی مەعریفی و ڕۆشنبیری لەلای هزرمەندانی ڕۆژئاوا، هەروەها خەیاڵی ئەو شاعیرانەی، کە لە بیری دابڕانێکی مەعریفی بوون بۆ بیری کلاسیکییەت لەنێو شیعردا، ئەو قسەیە باوە، کە هابرماس دژی پرۆژەی مۆدێرنەیە و بەمنداڵدانی عەقڵانییەت و توندوتیژی سیاسیی و سەربازی ناوی دەبات، هەروەها پۆستەکەشی واتە پۆست مۆدێرنە بە پرۆژەیەکی ناتەواو دەزانێ، کە گوایە تەواوکەری مۆدێرنەیە، بەڵام ڕوویەکی دیکەشی هەیە بۆچوونەکەی و دەڵێ "ئەگەرچی مۆدێرنە پرۆژەیەکی نوێ نییە بە مەبەستی فکر و مەزهەبی فەلسەفی و ئەدەب کەڵکی لێوەرگیراوە، بەڵام لە ڕاستیدا ئەم چەمکە چەردەیەکی زەمەنی دووبارەیە و بە مەبەستی بەرهەمهێنانی سیستمێکی نوێ لەدووتوێی مەعریفەدا و بەهای مەعریفی هەڵگرتووە، کە مەرجە عەقڵانییەکانە، بەپێی جۆرج باڵاندیەش بێت ئەم چەمکە بۆ وەسفکردنی خەسڵەتە هاوبەشەکانی وڵاتانی ئابووری و پیشەسازی پێشکەوتوو لەسەر ئاستی ژیانی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی دنیاش بەکارهاتووە، ئەمەش وای کردووە، کە دەوڵەتی ناسێنترالیزم لەدژی دەوڵەتی سەنترالیزمی بێتە کایەوە"(٣٧).

لەلایەکی ترەوە ئەم چەمکە ڕەهەندێکی سایکۆلۆژی هەیە بەرانبەر کۆمەڵگەی کلاسیکی کۆن و نەگۆڕ کە ڕۆژهەڵاتییەکانن، مەبەستە سایکۆلۆژییەکەش بەستراوەتەوە بە سێ بەشی سەرەکیی (خودگەرایی و عەقڵانییەت و زانستگەرایی) کە لە فەلسەفەی هیگڵەوە سەرچاوەی گرتووە، بەڵام ئایا ئەم چەمکە وەکو مەعریفە و سیاسەت لە قەیراندایە، هابرماس دەڵێ: "بەڵێ لە قەیراندایە و پرەنسیپی خودگەرایی قەیرانی سێنترالیزەکردن لەسەر خود و وەلانانی ئەویدیکە، کە هەقیقەت زادەی تەنها خودێکە، پرەنسیپی زانستگەرایی لە لیکۆڵینەوە لە ڕاستی هەر

شـــێوازێکی مـــەعریفی کـــە مرۆڤـــەکان بـــبن بـــە کۆیلـــەی ئایـــدیۆلۆژیا، قـــەیرانی عەقڵانییـــەتیش ئەوەیـــە، کـــە پێوەنـــدیی بـــە مرۆڤـــەوە دەکـــات و دەیکـــات بـــە شـــت واتـــە بەشـــتکردنی مـــرۆڤ"(٣٨). ، لێرەوەیـــە کـــە رەخنـــە لـــە مۆدێرنـــە بـــە هـــەموو رەهەنـــدە سیاســـیی و مەعریفییەکانیانـــەوە، رەخنەیـــە لـــەو لکاندنـــەی چـــەمکی سیاســـەت بـــە مۆدێرنیزم، کـــە لـــە میانـــەی دەزگـــەکانی دەوڵەتـــدا مۆدێرنـــە کـــاری پێـــدەکرێ، کـــە ئەمـــە لـــە ژیـــانی رۆژانـــەی کۆمەڵایـــەتی و جیاوازییـــە رەگـــەزی و نەتەوەییەکانـــدا دەبینرێـــت، چـــۆن مـــۆدێرنیزم کاریگـــەری لەســـەر دروســـتکردنی شـــێوازی ژیـــان کـــردووە بـــە واتـــای چـــینایەتییەکەی، "مـــارکس بـــۆ خـــۆی زیـــاتر لـــەوەی کـــە فەیلەســـووف بێـــت، ئـــەنتی فەیلەســـووف بـــوو، لـــە راســـتیدا (ئـــاین بالیـــار) گوتوویـــەتی لەوانەیـــە ئـــەو گـــەورەترین ئـــەنتی فەیلەســـووفی مـــۆدێرن بێـــت، ئـــەنتی فەیلەســـووفەکانیش ئـــەو کەســـانەن کـــە بەرانبـــەر فەلســـەفە زۆر هەســـتیارن"(٣٩).. ئەمـــەی کـــە مـــارکس مامەڵـــەی لەگـــەڵ فەلســـەفەدا کـــردووە و بـــە تایبـــەتی فەلســـەفەی مۆدێرنیتـــە کـــە لـــە خزمـــەتی سیســـتمی ســـەرمایەداری بـــوو، بـــەپێی ئـــەو فکـــرەی کـــە گوتبـــووی (چـــیتر فەلســـەفە وێنـــای واقیـــع ناکـــات، بـــەڵکو دەبـــێ واقیـــع بگۆڕێـــت)، ئیـــدی مـــارکس وەکـــو کەســـێك، کـــە بـــەرگی لـــە دنیـــای نابەرابـــەر نـــاکرد و ئـــەنتی ئـــەو دنیـــا جیـــاوازە بـــوو، رەخنـــەی لـــە تـــەواوی ئـــەو چـــــەمکانە دەگـــــرت، کـــــە ســـــەرمایەداری و رۆشـــــنبیرانی ســـــەر بـــــەو سیســـــتمە بەرهەمیانهێنابوو، ئەنتی دەوەستایەوە، ئـەو چـەمکانەی کـە لـە پـەنا مـۆدێرنیزم هاتنـە کایـەوە، وەکـو ناسـیۆنالیزمی تونـدڕۆ لـە پێنـاو سـتمە لـە نەتەوەیـەکی دیکـە یـان دژی ئـەوانی دیکـە و دژی پێکـەوەژیانی گشـت، یـەکێك بـوو لـەو چـەمکانەی دەکەوتـە بـەر رەخنـەی مـارکس، ئـا لێرەوەیـە کـە مـۆدێرنیزم کـەڵکی لـە سیاسـەت و بـە تایبـەتیش چـەمکی ناسـیۆنالیزم وەرگرتـووە و خـۆی بەرهەمهێناوەتـەوە خسـتوویەتییە خزمـەت یەکێك لە پایەکانی سەرمایەداری.

ئەم چەمکەی کـە لەگـەڵ جیهانگـەرایی لـەدایك بـوو، لـە تـەواوی دنیـادا ئەسـتێرەی جۆراوجـۆری بەرهـەمهێنا و کردنـی بـە فـۆڕمی پێشـکەوتنی سیاسـیی و فەرهـەنگی خـۆی، لیبراڵیـزم لـە رێگـەی تـەکنۆلۆژیاوە شاشـە و میـدیای کـرد بـە کاڵایـەك کـە لـە رێگـەی بینـەر و کۆیلـە کۆنترۆڵکراوەکانییـەوە، ئەسـتێرەی جۆراوجـۆری وەکـو میسـی و

کریستیانۆ لە وەرزش و ئـەنجیلا جـۆلی لـە هونـەر و تـرم پلـە سیاسـەتیی پۆسـت مـۆدێرن و ئەبوبـەکر بەغـدادی وەکـو کاراکتـەری وەهمـی لـە رێگـەی هۆلیـۆدەوە کـرد بـە ئەسـتێرەی سـنووربڕ و دروسـتکردنی پەروەنـدەی نـوێ بـۆ بـازاڕی سیاسـیی و ئـابووری و گۆڕینی جوگرافیای سیاسیی و ئابووری و ...هتد،

دەرکەوتنی کەسـێکی وەکـو هێنـری لیفـی وەکـو ئـایکۆنێکی جیهانگـەرایی نـوێ کـە شـارەزا و رەخنـەگری بـواری سیاسـیی و سـینەمایە، کـە لـە یـەکێك لـە قوتابخانـە گرینگـەکانی فەرەنسـا دەرچـووە و ئـەو قوتابخانەیـەش کەسـانی بـالاّ بەرهەمـدێنیێ، بـۆ نموونە ئاکتیف بوونی لە دروستکردنی جوگرفیای بالّق

باڵکـان و لیبیـا و ئـۆکراین و ...هتـد، هەرچـی زیـاتر ئـەوە دەردەخـات، کـە ئـەم جـۆرە کاراکتەرانـە بـە وزە و توانـای خۆیـان نـەهاتوون بـۆ ئـەوەی کاریگـەرییان هـەبێت لەسـەر سـێکتەری سیاسـیی و فەرهـەنگی، بـەڵکو ئەجێندایەکـە بـۆ لاوازکردنـی رەوتـی چـەپ کـە دوای ئـەوەی سـەرمایەداری هاوچـەرخ دووچـاری قـەیرانی ئـابووری و ئیلیتـی بـووە لـە سیاسـەت و بوارەکـانی تـر، بۆیـەش کەسـێکی وەك هینـری لیفـی دەردەکـەوێت چـونکە کایـە تێکـەڵاوەکان چـڕتر دەکـات و میـدیاش دەهـەژێنێت. ئەمـەش بـۆ سەرمایەداری گرینگە لەم ساتەدا .

هەڵبەت ئەم تێگەیشـتنە دواجـار بـە هـۆی کێشـەی نێـوان نەتـەوەکان و دابەشـکردنی گـەلان لـە لایـەن داگیرکـەرانێك کـە مـۆدێرنیزم و سـەرمایەداری سـەدەی ۲۰ دروسـتی کردبـوون، جوگرافیـای گـەلان و نەتـەوەکان دابەشـکران، بۆیـە ناسـیۆنالیزم کـە بەرهـەمهاتووی مۆدێرنیتەیـە ئاوێتـەی یـەکتر بـوون و بـوو بـە هاوکـارێکی باشـی سیاسەت لـەو سـەدەیەدا، هەڵبـەت لـەلای کـوردیش ئـەم چـەمکە کـاری پێـدەکرێ وەکـو سیاسـەت، بـەڵام پێشـتریش بـە هـۆی سـتەمی میللیـەوە هـەر بیرۆکەکـە هـەبووە، بۆیـە لـەو کاتـەوە سـەرهەڵدەدات کـە شـاعیران بـیر لـە فکـری ناسیۆنالیسـتی دەکەنـەوە، ئەویش لـە خـانی شـاعیرەوە دەسـتپێدەکات، کاتێـك تێکسـتی (مـەم و زیـن) دەنووسـیت پـاش ئـەویش (حـاجی قـادری کـۆیی) کـە گەشـە بـەبیری نەتـەوەخوازی دەدات، بـەڵام دیسان بـەو هەسـتە سـۆزدارییەی، کـە نەتەوەیـەکی سـتەملێکراوە، نـەك نەتەوەیـەك کـە خـاوەنی ویسـتێکە و بڕیـاری داوە ئـەم فکـرە بەرهـەم بهێنێتـەوە، بـەڵام کـە چـەمکەکە

گەشـــەدەكات و دەگاتـــە كوردســـتان وەكـــو سیاســـەت، هـــیچ ئاڵوگۆڕێـــك بەســـەر ژیانـــە سیاســـییەكەی ناهێنێـــت، بـــە پێچـــەوانەوە بـــەرەو دواوە دەگەڕێتـــەوە، بـــۆ نموونـــە لـــەبری ئەوە كـورد خـۆی فلتـەر كـردووە بـە ئـەزموون گەیشـتووەتە ئـەو ئاسـتەی خـۆی بـەڕێوە ببات و كەڵك لـە رابـردوو وەربگـرێ، بـە پێچـەوانەوە پـاش دەكـەوێت و لـەجیاتی ئـەوەی دژەكـانی بیكـەن بـە شـت، خـۆی لـە مرۆڤبـوون دەخـات و دەبێـت بـەو شـتەی كـە سەرمایەداری هاوچـەرخ كـەڵكی لێـوەربگرێ و لـە سـەربانی كۆمەڵگەكـەی خـۆی بەرهـەم بهێنێتـــەوە چ لـــە رێگـــەی كـــاڵا و چ لـــە رێگـــەی وەربـــەرهێنان بـــە سیاســـەت و كولتوورەكانیـان، بۆیـە بـەردەوام ئـەو بەشـتبوونەی كردوویـەتی بـەو بوونـەوەرەی كـە بـیر لە دەوڵەتی سێنترالی بكاتەوە نەك خۆی ببێت بە سێنترال لە ناوچەكەدا.

یـــەكێك لـــە دیاردەكـــانی چـــاخی مـــۆدێرن ســـەرهەڵدانی بەســـەنتەركردنی دەوڵـــەتانی زلهێز و خـاوەن دەسـەڵاتی گـەورە و ئـابووری زەبـەلاح بـوو، لـە بەرانبەریشـدا كەنارخسـتنی وڵاتانی بێ شوناسـیان نەتـەوەی بـێ شـوناس بـوو، ئـەم سـەنتەرخوازییە كـارێكی كـرد، كـە خـــۆ بەســـەنتەركردنی خۆرائـــاوا بـــوو بـــە دەقێكـــی ســـیحراوی لـــەنێو ئـــەدەب و هونـــەر و زمانیشـــدا، لـــە كاتێكـــدا ئـــەو دەوڵەتانـــەی، كـــە كـــەنارخران، وەكـــو رۆژهـــەڵات و ئـــەو نەتەوانـــەی كـــە ژێـــر چـــنگی بـــەریتانیا و ئاڵمـــان و فەرەنســـا و ئیتاڵیـــا و عوسمـــانلی كـــەوتن، زۆرتـــر لـــەوان خاوەنـــدارێتی ســـیحری كولتـــوور و زمـــان و نـــەریت و ئـــابووری بـــوون، لـــە ئابووریدا نـەوت و فۆسـفات و گـاز، لـە زمانـدا فرەیـی لـە شـێوەزار و زمـانی جیـاواز، لـە كولتـــوور و شارســـتانییەتدا خـــاوەنی دەقـــی كـــراوەی ئـــایینی و شـــوێنەواری مێـــژوویی و ...هتـد، بۆیـە بەناچـاری لـەبری دەوڵەمەنـدی خۆیـان چـەمكیان بـۆ هـاوردەكرد و كردیـان بە سـیحری ژیـانی سیاسـیی و سۆسـیۆلۆژی و كولتـووری. "دەوڵـەتی مـۆدێرن لەسـەر سـێ ئەســتوون (دیموكراســی و ناســیۆنالیزم و پیشەســازی) دادەمــەزرێت، بــەڵام حكومەتــەكانی رۆژهـــەڵاتی نـــاڤین هـــەر لـــە ئەفـــەریقاوە هـــەتا ئەفغانســـتان، هیچـــیان خـــاوەن پێكهاتـــە و تایبەتمەنـدیی دەوڵـەتی مـۆدێرن نـین هـەتا ئـەمڕۆش هـەر بـە شـێوەی دیكتـاتۆری و تـاك دەنگـی حكومـەت دەكـەن و هـەر فەرهـەنگی شـوان - مێگـەل پەرەپێـدەدەن و دایـالۆگ و فرەدەنگی و فرەچەشنی لەوانـدا قەدەخەیـە"(٤٠). ئەمـە بـۆ كـورد وانەیـەكی دروسـتە، كـە بـەو ئاراسـتەیە كـار بكـات و ئـەو ئەسـتوونانە كـە بەشـێكیانی هەیـە، بەهەنـد وەریـان

بگرێـت، بـەو پێیـەی خـاوەنی سـامانە، کـە بەشـێکە لـە کایـەی پیشەسـازی، خـاوەنی ئەزموونـە، بـەڵام بـە خراپـی لـەبارەی سیسـتمی حـوکمڕانی و بـە نـاوی دیموکراسـییەتەوە مامەڵەی کردووە، تاکە شتێك کـە مـەرجی مۆدێرنەیـە کـورد هـەیبێت، ئەوەیـە کـە ئەگـەر گەرەکییەتی رزگـاری بێت لەدەسـت ئـەوانی تـری غـەیرە خـۆی، دەبـێ ناسیۆنالیسـت بێـت و چیتر دەستشکاندنەوە لەگـەڵ خـۆی و لـەناو خـۆی ئـەنجام نـەدات، لانیکـەم ئـەو نێوبانگـە نەتەوەییـە بپـارێزێ کـە نەچـێتە لیسـتی ئـەفغان و وڵاتـانی ئەفـەریقا، یـان لانیکـەم ئـەو شوناسە لەدەست نـەدات، کـە زیـاتر لـە سـەدەیەکە بانگەشـەی بـۆ دەکـات گوایـە کێشـەی نەتـەوەیی هەیـە و دەبـێ دەوڵـەتی هـەبێت وەکـو خـەونێکی دەیـان سـاڵە، کەچـی دەبیـنین وەکو شیعە و مەزهەبـە جیاجیاکـانی موسـڵمانی عێـراق مامەڵـە لەتـەك سیاسـەت دەکـات و خـۆی لـەو فەزایـە جیـا دەکاتـەوە کـە رێگەیەکـە بـەرەو رزگـاربوون لـە پێوەسـتبوون بـە دەوڵـەتانی دیکـەوە، نموونـەش کێشـەی کـورد و کـوردە لـە نێـوان هێـزە سیاسـییەکان بـە ئەوپەڕی راست و ئەوپەڕی نەتەوەخوازی و دیموکراسیخواز و بە ناو عەلمانی.

ئـەوەی کـە لـە رووی فکرییـەوە هەسـتی پێنـاکرێ وەکـو بـیری ناسیۆنالیسـتی کوردی، ئەوەیـە کـە کـورد بـە تێگەیشـتنی خـۆی جـۆرە ناسیۆنالیسـتییەکی وەرگرتـووە، کـە تـەنها بـۆ دەوڵەمەنـدکردن و گـەورەکردنی قـەوارەی سیاسـی حزبـە بـە نـاو ناسیۆنالیسـتەکانە، ئـەویش تـاکو دەگاتـە دەوڵـەت، کـە ئەمـە هەڵـە تێگەیشـتنە لـە چـەمکەکە، ئیـدی لـەوێوە کاریـان بـەم چـەمکە نـامێنێ، چـونکە کـورد لـە تێگـەی ناسـیۆنالیزم تێناگـات وەکـو چـەمکێك بـەردەوام لـە تەنیشـت سیاسـەت و سـەرهەڵدان و بەرەنجامـەکانی کـاری پێبکـات، بـەڵکو تـەنها بـۆ جۆرێـك لەمانـەوە و دژایـەتیکردنی نەتـەوەکانی تـورك و عـەرەب و فارسـە و هیچـی تـر، تەنانـەت بـۆ دژایـەتیکردنی بەعسـیش، کـە حزبێکـی ناسیۆلیسـتی عـەرەبی بـوو، وەکـو حزبـی سیاسـیی ناسیۆنالیسـتی دژایـەتی نـەکردووە، بـەڵکو وەکـو دەسـەڵاتی دەوڵـەتێك ململانێـی کـردووە، ئەمـە بـۆ سیاسـەتیی حزبـی کـوردی لـە پارچـەکانی دیکـەش هـەر وەهایـە، هـەروەك ئـەوەی کـە لـە سیاسـەتیی کـوردی بـاکوور دەبینرێـت بەرانبـەر بـە حزبـی دەسەڵات، ئەم خۆوێناکردنـە لـە بەرانبـەر ئـەویتر بـۆ سـەلماندن و بەرهەمهێنانـەوەی خـود نەتـەوەیی، هێنـدە لاوازە کـە نـاتوانێ بـەرگری لـە بـوون بکـات لـە کـاتی شکسـت و

تێکچوونی شۆڕشەکانی، کێشەی بوون لەلای کورد کێشەیەکی نەبڕاوە و پرسیارێکی هەڵواسراوە، کە بە درێژایی مێژوو وەڵامی وەرنەگرتووە، بۆیە وەختێك دێتەوە و گەرەکییەتی لەژێر ئەو ناونیشانە خۆی نمایش بکاتەوە، نەوەیەکی بەجێهێشتووە و چاوەڕێ دەکات لە ڕێگەی شاعیرەکانەوە بیری ناسیۆنالیزم زیندوو بکاتەوە، بۆیە هەمیشە وەکو خەونێك بۆ کۆتا وێستگەی کێشەی نەتەوەیی تەماشای دەکات.

جیهان پێشتر سەرقاڵی ئەوەبوو کە چۆن و بە چ شێوەیەك خۆی بپارێزێ و ناسیۆنالیستیانە بیرنەکەنەوە و خۆیان بپارێزن، کێشەی نەتەوە لە پۆڵۆنیا و گرێدانی بە کێشەی جولەکەوە لەلایەن زایۆنزمەکانەوە، هەروەها کێشەی بۆسنیا و گرێدانی بە ئایینی مەسیحیەوە، کێشەی بۆرمییەکان بە کێشەی ئایینی بوزییەوە و گرێدانی کێشەی فەلەستین و لوبنان و کێشەی عەرەب بەگشتی بە کێشەی قورئان و ئایینی ئیسلامەوە و ...هتد، هەروەك ئەوەی لە دوای خەلافەت و فتوحاتەوە بۆ سەر نەتەوە و ناوچەکانی دیکە تا دەگاتە ئەندەلووس، هەروەها خستنی گەرای ئایین بەگشتی لە ڕێگەی گرووپەکانی دیکەی نزیك لەو ئایینانە و لەو نەتەوەخوازانە و ڕەنگدانەوەی بەسەر تەواوی دەسەڵات و خەڵکی ناوچەکەوە، زۆر جیاوازی هەیە لەو ناسیۆنالیستەی کە لە هیندستان و لە ئەمەریکای باشوور هەبووە،

کەوابوو پرسی ئایین کە ئەزموونی گەلانی پێشووتر بووە و مێژوو گەواهیدەری ئەم جۆرە لە ناسیۆنالیزمە، هۆکارێکی سەرەکییە بۆ هەموو نەتەوەکان و کۆمەڵگەکانی دیکە، بەڵام بۆ کورد کە تا ئێستە لەنێو کایەی مەعریفیش قسەی لەسەر نەکراوە، ئەو نهێنییەیە، کە پێوەستە بەدرەنگ هاتنی کوردەوە وەکو هاتنێکی کردەنی بۆ نێو مۆدێرنە، وەکو ئەوەی ئەمین زەکی بەگ لە کاتی عوسمانییەکاندا، کە سەرکردەی یەکێك لە سوپاکانی عوسمانی بووە، دواتر تێگەیشتووە، کە دەبێ بیر لە پرسی نەتەوە بکاتەوە، چونکە ئەو هیچ پێوەندیی بەو هێزەوە نییە، کە بەنیازە ناوچەکە بەگشتی داگیر بکات، بۆیە پرسی کورد وەکو بەشێکی زۆر لە نەتەوە پەراوێزخراوەکانی تر مێژووەکەی نادیارە، کورد وەکو نەتەوەیەکی دەرەوەی مێژوو و فیگەرێکی ناسراوی ڕووداوەکان بووە، تاکو لەو دۆخە ئارەزووبەخشانە شارەزایی هەبێت و پرسیار لە چۆنییەتی چێژوەرگرتن ببینێ لە

مۆدێرنه و دیاردەکانی دیکەی، بۆ نموونە ئەو ئازادییەی کە لەلایەن دەسەڵاتەکانەوە لێی قەدەخەکرابوو، هێندە تامەزرۆی بوو هێندە تینووی بوو، کە واتای زۆر بوو تاکو مومارەسەی بکات، وەلێ لەو نهێنییەش ئاگەدار نەبوو کە (ئەریك فرۆم) وەکو مەترسییەك باسی لە ئازادی دەکرد بۆ ئەو تاك و کۆمەڵگەنەی کە بەم درەنگ وەختە چێژی لێدەبینن، لە کاتێکی ئەو فەلسەفەیە هێشتا کاری پێدەکرێت کە هەر شتێك لەوەختی خۆیدا کەڵکی لێوەر نەگیرا، ئەوا زیانی زیاترە لە سوودەکانی، بۆ ئەمە کورد خۆی پەندی هەیە و دەڵێ " کەنگر و ماست بە وەعدەی خۆی". لە دۆخێکدا وەکو ژاك لاکان لە زاری فرۆیدەوە دەیگێڕێتەوە، کە باوك مردووە، ئاوهاش کورد نەیدەزانی کە باوکە بزربووەکەی مردووە و خۆشی بەشێکە لەو جەستەیەی، کە چیتر ناتوانێ ئەلتەرناتیڤی ویستە سیاسییەکانی خۆی بێت.

لەگەڵ هاتنی مۆدێرنەدا قسەی زۆر لەسەر مردنی باوك کرا هەروەك لەلای فرۆید ئەمە گوتراوە و لەلای نیچەش بە مردنی خوا وەسف کراوە قۆناخەکە، کورد وەختێك ئەو چەمکانەی وەرگرت کە سەرەکیترینیان ناسیۆنالیزم بوو، ئیدی باوی باوك نەمابوو تاکو بیکوژێت، بەڵکو چاوەڕێی تارماییەکی دەکرد باوکێکی بۆ دروست بکات یان هیچ نەبێت خۆی ببێت بە باوکێك لە غیابی باوکدا، ئەم نموونە لەو حاڵەت و فەزا کۆنە دەچێت، کە رۆژئاوا تووشی مۆدێلێکی ئیلحاد هاتبوو، کەچی گەرەکی بوو بە چاکسازییەکانی (مارتن لۆسەر) چارەسەری قەیرانەکان بکات، ئەوەش کە بەو درەنگ وەختە کورد دەستی بۆ چەمکی ناسیۆنالیزم دەبرد و بەدەستییەوە نەدەهات، چونکە نەخۆی دەست و پەنجەی لەگەڵ گەرمکردبوو، نە تازە دەیتوانی نەوەکانی فێرە ئەو تێگەیشتنە بکات، جۆرێك گێچەڵ پێکردن بوو بەو وشانەی کە هەیکەلی زاراوەکە بە بارتاقای جەوهەرەکەی تەمومژ و قووڵایی هەبوو.

دوابەدوای مردنی چەمکی باوك وەکو چەمکێکی فکری بەرهەمهاتووی مۆدێرنە بۆ نەتەوەی ژێردەست و بێ دەوڵەت، چەمکی پۆست مۆدێرنیزم کە هەڵایەکی گەورەی نایەوە و بووە جێگەی گفتوگۆی زۆر لە هزرمەندانی رۆژئاوا، پۆست مۆدێرنیزم بانگەشەیە بۆ راستییەکی ئاشکرا کە دەرخەری ئەم خاڵەیە کە واقیعی کۆمەڵایەتی، مێژوویی و بایۆلۆژی رابردووە، کاتێك وەك سەرچاوەی هونەر

بــەکاردەهێنرێت، ئەمــە واقیعێکــی بەڵگاندنــە، بــە شــێوەیەکی دیکــە بەڵگانــدنی رابــردووە کــە شــوناس لەخۆیــدا دیاردەکــات"(٤١).. لــە کاتێکــدا ئــەم رەوتــە واتــای تەواوی بــان مۆدێرنیزمــە وەکــو پەرچــەکردارێك دژ بــە خــودی مۆدێرنەیــە، چــونکە مــردن و کۆتــایی هــاتنی هــەژموونی دەوڵــەت و نەفیکردنــەوەی دەوڵــەتی بەرهــەمهێنا وەکــو ســیمبولی نەتــەوەیی، چــونکە بیرێــك پەیــدابوو، کــە ســەردەمی لەناوچــوونی روانینــە بــۆ مێــژوو، ئەمــە لەسەردەســتی فۆکــۆ یامــا بەرهــەم هــات، تــا ماوەیــەکیش خوێنــەرێکی زۆر لــە دنیــادا کــەڵکیان لێــوەرگرت، هــەروەها لــەباری مەعریفییــەوە کــە پێشــتر وەکــو ئابووری قۆرخ کرابــوو بــۆ گرووپێکــی دیــارکراو، پۆســت مۆدێرنــە دژایــەتی ئــەو پارادایمــە مەعریفییەی کرد کە پێشبینی نەخوازراوی بە نالۆژیکی دەزانی.

ململانــێ سیاســییەکانی نەتــەوە ئیتنیکــەکان و بەشــە جیاوازەکــانی چــینەکان لــەنێو ســــنووره نیشــــتمانییەکاندا، بەڕاســــتی وەك نــــانی رۆژانــــە وەهایــــە بــــۆ سیاســــەتە لۆکاڵییــــەکان، بــــەڵام بەتــــەنها ئــــەو کاتانــــە دەکرێــــت دەلالــــەت و ئەنجامــــەکانی شــــی بکرێتــەوە، کــە بــە شــێوەیەکی بــەردەوام مــرۆڤ واتــای چــالاکییە دامەزراوەییــەکانی و خواســتە سیاســییەکانی رۆشــن بکاتــەوە، ئــەوەش لــە پێنــاوی چــالاککردنی ئــابووری جیهــــانی، ســــەرمایەداریش پێویســــتی بــــەوە هەیــــە گرووپــــەکان شــــوێن بەرژەوەندییــــە ئابوورییــەکانی خۆیــان بکــەون و لــە بــازاڕێکی ئــابووری تــەنهادا هــەوڵی پەرتــەوازەکردنی ئەم بــازاڕە دەدات لــە پێنــاو بەرژەوەندییــەکانی خۆیــدا"(٤٢).. ئەمــە بابەتــە بۆیــە هاتــە بــەرباس، چــونکە هــەموو نەتــەوەکان لــە پێنــاو بەرژەوەنــدیی خۆیــان و ئــەوانی تــر سیاســەتی مــۆراڵی و لۆکــاڵی خۆیــان دەکــەن، هەڵبــەت بەشــێکی بــۆ خــۆ نوانــدن و خۆســەپاندنە و بەشــێکی دیکــەی بــۆ چــالاککردنی ئــابووری جیهانییــە، کــە بەرژەوەنــدیی زلهێزەکــان پاڵپشــتی خــۆی پــێ دەوڵەمەنــد دەکــات، بۆیــە ســەرمایەداری وەکــو هێــز و وەکــو سیســتەم پێویســتی بــەو گرووپانــە هەیــە، کــە بــەردەوامی بــەو ململانێیــە دەدەن و بازاڕە ئابوورییەکــە لــە گشــت لایەکــەوە گــەرم دەکــەن و کەرەســتەی جــەنگ بــە هــەرمێن دەکــەن، هــەروەك ئــەوەی لــە رووی سیاسیشــەوە بابــەتی جیهانگــەرایی دەبێتــە بابــەتی سەر زاری تاکی نێو نەتەوەکان، کە بەشێکە لە سەرخانی سەرمایە.

ئەمانــە بەشــێك بــوون لــە ئەركــە سیاســیی و مەعریفییەكــەی، بــەڵام لــە رووی كۆمەڵناســییەوە ئاكــاری وەكــو كەرەســتەیەكی نابــەجێی كۆمەڵایــەتی رەتكــردەوە و دژایــەتی هــەر جــۆرە بــەكارهێنانێكی ئاكــاری كــرد، لــەباری ئابوورییشــەوە لــەبری ئــەوەی گەشــە بــە دیموكراســییەتی دەســەڵات گشــت بــدات، بــە پێچــەوانەوە كولتــوورێكی جێكەوتــەكرد كــە بیرۆكراســییەت مــافی بــەكارهێنانی دەســەڵاتە بــۆ دەســتەبژێری سیاســیی و لەوێشــەوە بەدەســتهێنانی ئــابووری بــێ شــوناس كــە چــاودێری سیاســیش نــەتوانن كەیســەكان ئاشــكرا بكەن، چــونكە ئــەم بیركردنەوەیــە گومــانی لــە عــەقڵی مــرۆڤ پەیــدا كــرد، بــەو پێیــەی مــرۆڤ بووەتــە رۆبــۆتی تــەكنۆلۆژیا و كــاڵا لــە بــازاڕی سیاســیی و ئابووریــدا، هەڵبــەت ئەمەشــی لــە بــەكارهێنانی كەرەســتەیەكی بــەهێزەوە چــنگ كــەوت، ئــەویش میــدیا و ماتریــالی میــدیایی بوو، كە بــووە هۆكارێــك بــۆ شــێتكردنی تــەواوی مرۆڤــەكان لــە كۆمەڵگــەدا و بڕواهێنــان بــەو ئیدیالــە سیاســیی و ئــابووری و مەعریفییــەی كــە سیســتەم پشــتگیری لێــدەكرد، ئــەویش پۆست مۆدێرنیزمە كە تــا ئێســتە گفتوگــۆ لەســەر ئەوەیــە كــە ئایــا تەواوكــەری مۆدێرنیزمــە، یان پرۆژەیەكی سەربەخۆیی كایەكانە.

لەگــەڵ هــاتنی ســەرمایەداری لــەبارەی گەشەســەندنی ئــابووری و فرەوانبــوونی شــار و پەیــدابوونی ناوەنــد و كــەنار كــە تــا ئێســتەش مۆدێلەكــە مــاوە، ئیــدی كۆمەڵگــە نەریتییــەكان لــە كــاتی قۆنــاخی پێشــوەختی گۆڕانكــاریی پیشەســازی بــوون و خۆیــان دەرباز كرد و بوون بە دەوڵــەتی ناوەنــد و بڕیــار بەدەســت، چــونكە رزگــاربوونی خۆیــان لــە شۆڕشــی جــەماوەری نــەدەبینی، بــەڵكو لــە شۆڕشــی پیشەســازی كــە بەشــانی خــەڵكی هــەژار دەكــرا، تــاكو بیســەلمێنن دواتــر لــە سیســتەمەكەدا قــەرەبوو دەكرێنــەوە، هــەروەكو ئەوەی لــە رۆژئــاوا بینیمــان، ئەمــە یەكــەمین ئامــانجی سیســتمی ســەرمایەداری بــوو بــۆ تێوەگلانی گشت نەتەوە و نەریتــە جیاوازەكــان بــەو سیاســەتە ئابووررییــەی كــە لــە كــاتی دەوڵەتیــدا خــۆی دەنوانــد، بــەڵام بەمەشــەوە نەوەســتا بــوو بــە سیاســەتێكی جیهــانی و تــاكو جــارێكی تــر لــەو دنیابینییــەوە دەوڵەتــە دواكــەوتووەكان وەكــو چــینی ژێردەســت بمێننــەوە و دەوڵــەتانی دیكــە وەكــو ناوەنــد، بەمــەش جــارێكی دیكــە تیــۆری ماركســیان بەوە تاوانبــار كــرد، كــە گوایــە رزگاركــەر نییــە بەقــەد ئــەوەی كۆمەڵگــە دوادەخــات بــۆ چارەنووسێكی نادیار و ئەمەش جێكەوتە بوو.

ناسیۆنالیزم

بیرێك بۆ بەرز راگرتنی رۆژئاوا

زۆر لەو هزرمەندە رۆژئاواییانەی کە پرسی نەتەوەخوازییان گفتوگۆ کردووە، جیاوازی فەرهەنگ و رژێمی سیاسییان لە قەوارەیەکدا گیرکردووە، وەکو پێشتر باسمان کرد، هێردەر گرینگییەکی زۆری بە نەتەوە داوە و گرێیداوە بە زمان و فەرهەنگەوە، کە لە هێدلاینەکانی تردا باس لە زمان و نەتەوەکان دەکەین، بۆچوونی هێردەر وەردەگرین، کە لێکچوون و جیاوازی قسەکردن ئەدەبیاتی زمان شرۆڤە دەکات، هەروەها گرێی دەدات بە شێوەزاری رۆژئاواوە و باشووری ولاتانی ئەورووپاوە "پرسی پێکهاتە نەتەوەییەکان، هەروەها پێوەندیی زمان بە نەتەوەوە میسیۆلۆژیای نەتەوەکانەوە، ئەمە جگە لەوەی کولتوورەکان کاریگەری زۆریان هەیە لەسەر زمان، بە تایبەتی بۆ کولتووری ئەڵمان و بولگار و سلۆڤاکیا و ولاتانی ئاسیا و ئەورووپاییەکانی ئەو کات. هەروەها هێردەر (١٦٦٨- ١٧٤٤) کە هزرمەندێکی نەتەوەخوازی ئەڵمان بوو، هەمیشە باسی لە فرەرەنگ و نەتەوە دەکرد، (**nation culture**) گرینگی زمان لە ژیانی نەتەوەدا بەرجەستە دەکردە متمانەیەکی بلندتر لە دەولەت و رژێمە سیاسییەکان لە شوێنێکی تردا دەڵێ جیاوازی یەکسانی نێوان نەتەوەکان و هەولی ئەوان بۆ هاتنەدی هیواکانیان باس دەکات و بە تایبەتی بالاتربوونی نەتەوەی ئەڵمان لەوانی دیکەی زیاتر لەبەرچاو گرتبوو" (٤٣).

فیختەش بە هەمان شێوە ستایلی بیرکردنەوەی هێردەر پێوەری سەرەکیی بۆ تێگەیشتن لە نەتەوە و بە شێوەیەکی نەژادپەرستانە تەنها بۆ ئەڵمان بەکاردەهێنێ، بە رادەیەك باس لە شکۆمەندی ئەڵمان دەکات، تا ئەو جێگەیەی کە دەڵێ:

"ئەڵمانـــەکان دەتـــوانن مەشـــخەڵی شارســـتانی بـــەرەو پـــێش بـــەرن" هەڵبـــەت فریـــدیك ماینـــك (١٨٦٢-١٩٥٤) پرۆفیســـۆر لـــە نووســـینەوەی مێـــژوو، کتێبێکـــی بـــە ناونیشـانی (نیشـتمانی جیهـانی و دەوڵـەتی نەتـەوەیی) دەکـات کـە ئاڵمـان لـە بەرانبـەر دەوڵـەتانی وەك ئەمـەریکا و فەرەنسـا و بـەریتانیا بـەرز رادەگـرێ". ئـەم تێگەیشـتنەی فریدریك ماینك تێگەیشـتنێکی تاقانـە نییـە، لـە دوای فیختـە کـە ئاڵمـان لـە سـەرووی هەموو نەتـەوە و پێکهاتـە بەراییـەکانی سـەر رووی زەمـین دەناسـێ، بـەڵکو ئـەم فکـرەی فیختە بـووە بـە تیۆرێـك بـۆ زۆرینـەی هزرمەنـدانی ئاڵمـان، هـەمان بیرکردنـەوە بەرهـەم دەهێننـــەوە، کـــە ئێســـتە رەوتێکـــی سیاســـیی لـــێ بەرهـــەم هـــاتووە و مەترســـی سەرهەڵدانەوەی راسیزم و نازیزمی زیندووە کردووەتەوە.

هەڵبـەت ئـەم بیرکردنەوانـەی هەریـەك لـە فیختـە و هێـردەر و فریـدریك ماینـك بـۆ ئاڵمان، ئەگەر بەشێکی بـۆ ئـەوە بگەڕێتـەوە، کـە نەتـەوە بکەنـە یـەکێك لـە بنـەماکانی دەوڵەتی ئاڵمان، بەشەکەی دیکـەی بـۆ ئـەو مەیلـە دەگەڕێتـەوە، کـە لـە نێـوان ئـەڵمان، بـەریتانیا، ئەمـەریکا و فەرەنسـا هـەبووە، یـان باشـتر بڵـێم ئـەوە بـۆ ئـەوە بـووە کـە دامەزرانـدنی بـیری نەتـەوەخوازی لـە لای فەرانسـاییەکان شـانازی پێـوەکراوە و ئـەوان وەکـو هزرمەنـدانی فەرەنسـا یەکـەم کـەس بوونـە ناسـیۆنالیزمیان کـردووە بـە تیـۆر و گـەلانیان پـێ هانـداوە لـە رووی فەلسـەفی و فکریـی سیاسـییەوە، "سـەرهەڵدانی شۆڕشـی فەرەنسـا لـە سـاڵی ١٧٨٩ ئـەورووپا ژێردەسـتی چـەندین ئیمپراتـۆری گـەورەبوو، ئـەم ئیمپراتۆرانـە گـەلێك وڵاتـی بچـووکیان لـەژێر دەسـتدابوو، دوای تێکشـانی ئـەم ئیمپراتۆریانـە هـەوڵیان دا هەرێمـەکان ببەنـەوە سـەر دۆخـی نەخشـەی جاران، لەو سەردەمەدا ئـەڵمان بریتـی بـوو لـە چـەند وڵاتێـك، لـە هەمووشـیان گـەورەتر ئـۆتریش بـوو، کـە بـە ڕێبـەر دەناسـرا، دوای ئـەوی (بسـمارك) ڕێبـەری ئـەڵمان یـەکێتی نێـوان وڵاتـانی ئـەڵمانی راگەیانـد، وەزیـری دەرەوەی ئـەم وڵاتـە مـانگی ١١/١٨٧٩ گوتی بـەبێ سـوپایەکی بـەهێز کەشـتیڕانی شـەڕکەر، وڵاتـی ئێمـە نـاتوانێ بـە ئاشـتی و هێمنـی بـژی، بۆیـە دەبـێ ئـەڵمان (یـان کوتـك بـێ یـان سـندان) ئەمـەش بـە ئامـانجی ناسیۆنالیزمی ئەڵمان بـوو، کـە قـەرەبووی دواکـەوتوویی خۆیـانی کـردەوە و چـوونە ریـزی وڵاتانی داگیرکەری وەك فەرەنسا و ئینگلستان" (٤٥).

ئەوەی کە ناچارمان دەکات چیرۆکی دروستبوونی وڵاتانی وەکو ئاڵمان بخەینە نێو ئەم باسەوە، ئەوەیە کە ئەزموونێکی سەختی ناسیۆنالیزمە لەسەر وەختی خۆیدا و بووە بە ستایلی بیرکردنەوەی سیاسیی هەم لە رووی تیۆری، هەمیش پراکتیکی، چونکە هەمیشە لەژێر چەپۆکی وڵاتانی داگیرکەر بووە، پاشان کە ئەم بیرکردنەوەیە دەبێتە ئایدیۆلۆژیایەکی سیاسیی نێودەوڵەتی و نازیزمی لێ بەرهەم دێت، ئیدی دەبێتە نموونەیەکی قێزەونی سیاسیی.

دیستۆت کۆنت فەیلەسووفێکی فەرانساییە، لە ساڵی ۱۸۰۱ باس لە ئایدیۆلۆژیایەکان دەکات، کە چۆن دەبێتە داینەمۆی دەوڵەتێکی ئایدیۆلۆژیا و بەو ئاراستە بەرنادات و دەڵێ: "بوونی ئایدیۆلۆژیا شتێکی رێکەوت نییە بە مێشکی مرۆیی عاقڵدا هاتبێت، بەڵکو لەگەڵیدا لەدایك بووە وەکو باڵێك لە جەستەی ئایینەکانەوە دروست بووە"(٤٦). ئەم بۆچوونەی کۆنت کارێکی کرد، کە قەشەکانی ئەو سەردەمەی پێ قەڵس بێت باجەکەشی دایەوە، وەك ئەو هزرمەندانەی تر کە پێش فکری سەردەمی خۆیان کەوتن، بۆ نموونە لە سەردەمی گریکەکان سوکرات و ئەفلاتوون، دواتر دیکارت، پاشان لە سەدەی ۱۸ مارکس و ئەنگلس، دواتر و لە سەدەی بیست و یەك، جاك درێدا پێشبینی وەها رۆژگارێکی سیاسیی دەکات.

(پۆڵ سویزی) هزرمەندێکی فەرانساییە و تیۆریستێکی مارکسییە لەبارەی چەمکی ناسیۆنالیزمەوە کتێبێکی هەیە کە ئەو تێکەڵ بە فکری مارکسی دەکات و باس لە یەکسانخوازی نەتەوە دەکات بە تایبەتی بۆ رابەران و نەهێشتنی نابەرابەری نێوان سەرکردە و خەڵکی عەوام و دەڵێ: "هەر بزووتنەوەیەکی ناسیۆنالیستی لە دەروونی خۆیدا هەڵگری بزووتنەوەیەکی سۆسیالیستییە، چونکە گەلێکی باڵادەست دەبێتە چینێکی باڵادەست و نەتەوەکەی دیکە ژێردەست دەکات و دەبێتە چینێکی سەردەست، کە ئەمە خەباتی چینایەتی دەوێ، سەرکەوتنیشی هەر دەبێت بەو شێوەیە کۆتایی پێبێت کە خەڵك بە هۆی شۆڕشی دژە چەوسانەوە، رابەرەکان قەبووڵ دەکەن، بەڵام دواتر کە دەبینن ژیان بۆ بارێکی دیکە دەگۆڕێت بە ناچار لە دوای سەرکەوتنی شۆڕش قەبووڵیان ناکەن، چونکە ژیانی نەتەوە دەبێتە دوو لەتەوە و خەڵك لە چینێکدا دەژین و رابەران و پیاوانی دەسەڵات و حکومەت سەر بە چینێکی تری دەوڵەمەند و

بـۆرژوا دەبـن، بردنـەوەی ئـەم گـرەوە لـە لایـەن سـەرکردەکانی بزووتنـەوەی ناسیۆنالیسـتی لەوێدایـــە، ئەگـــەر ئـــەم بزووتنەوەیـــە ســـەرکەوتنی بەدەســـتهێنا و لـــەژێر بـــاڵی گەلـــە سەردەسـتەکان رزگـاری بـوو، ئەگـەر نـەیتوانی دادپەروەرییـەکی کۆمەڵایـەتی دەسـتەبەر و بەرقـــەرار بکـــات، نـــەك بەرقـــەرارکردنی ئازادییـــەکان، کـــە هـــەرگیز جێگـــەی یەکســـانی ناگرێتـەوە، ئـەوا بـە شـێوەیەك لـە شـێوەکان ئـەو چـینەی، کـە جڵـەوی کۆمەڵگـەی بـە دەسـتە، دەبێتـە چـینی سـەرمایەدار سـەرکوتکەر و دیکتـاتۆر، ئیـدی رابـردوو و شـۆڕش و بــەرخودانی رۆژانــی رابــردوو، هــیچ بەهایــەکی نــامێنێ، کــە چــینێکی دیکــە لــە دوای شۆڕش سەریهەڵدا و بـوون بـە ژێردەسـتە، بۆیـە نەتـەوە لـەو کاتـەدا لـەبری بردنـەوەی ژیـان لــە ژێردەســتییەوە لــە لایــەن گــەلێکی دیکــە، شۆڕشــیش دەدۆڕێنــێ کــە بەرهەمەکــەی جارێکی دیکە سەرکەوتکردن و ستەمە، بەڵام بە ناوێکی دیکە.

دەوڵـــەتی نەتـــەوەیی لەوێـــدا چـــییەتی خـــۆی لەدەســـت دەدات، کـــە نەتـــەوەی سەردەسـت دوای رزگـاربوون و بـوون بـە دەوڵـەت، ئیـدی هـەم جیـاوازی لەگـەڵ نەتـەوە بچـووکەکان بکـات بـەبێ یاسـا، هـەم ئـایین و مەزهـەبی نەتـەوەیی زۆرینـە زاڵ بکـات بەسـەر ئـایین و مەزهەبـەکانی دیکـە لـە رێگـەی دەسـتوورەوە، هـەم خـەباتی رابـردووی نەتـەوە و ئایینـەکانی دیکـەی رابـردوو لەبەرچـاو نـەگرێت و جیـاوازی بخـولقێنێ، لێـرەوە سەرمایەداری وەکو سیستم دەبێتە شوناسـی ئـەو نەتەوەیـەی، کـە پێشـتر سـەر بـە دنیـای ستەملێکراو بوو، هـەموو ئـەو نەتەوانـەی لـە دوای هەرەسـی سیسـتمی سـۆڤیەتەوە، کـە بوون بە دەوڵـەتی سـەربەخۆ، هـەمان سـتایلی دەوڵـەتی سـەرمایەدارییان بـەکارهێنا و بـۆ خەڵکی عەوام، کە چاوەڕێ نـەبوون ئـەو وێنـە ببیـنن، کـە لـە خەیاڵـدانی ئەوانـدا نـەبوو، بەمەش دەرکەوت، کـە شـۆڕش و رزگـاربوون لـە سـتەمی رابـردوو لـە ئـەدەبیاتی حـزب و دەسەتەبژێری سیاسیی، کـە بـە قورمیشـی زلهێزەکـانی دنیـا دژی سـۆڤیەت هـان درابـوون بـوو بـە وەهـم، بۆیـە هـەموو ئـەو خەیاڵانـەی، کـە هـەبوو بـۆ دوای سـۆڤیەت جگـە لـە چیرۆکێك، کە پـڕ بـوو لـە تراژیـدیا، هیچـی دیکـەی بارنـەهێنا، بـەڵام ئـەو دەوڵەتانـەی، کـە ئـەزموونی سیاسـیی تـەکنۆلۆژیان هەیـە بـەرەو پێشـەوە چـوون، جوگرافیـای خۆیـان یەکالاکرد بـۆ هـەموو نەتـەوەکان و کولتوورەکـان، نـاوی دەوڵـەتی نەتـەوەییان گـۆڕی بـۆ دەوڵەتی فرەیی لە نەتەوە و کولتوور.

ئـەم بۆچـوونە تـەواو دروسـتە وەختێـك دەبیـنین بزووتنـەوەی ناسیۆنالیسـتی چ لـەناو عەرەب، تـورك و فـارس، کـوردیش کـە لەتەکیانـدا دەژی، راسـتییەکان دەسـەلمێنێت، کـە لـە بنەچـەدا جـەنگی نێـوان گـەلان، جـەنگی چـینە باڵادەسـت و چـینە ژێردەسـتەکانە، ناسـیۆنالیزمیش هـەمان سـتراتیژی سیاسـیی هەیـە، کـە بیـانووی ناسـیۆنالیزم کێشـەی چـینایەتی پـێ پـەردەپۆش دەکـرێ، ئەرنسـت گلینـەر پێـی وایـە پرسـی کولتـوور وەکـو سـەرخانی سـەرمایە سـەرەکیترین بابـەتی ناسـیۆنالیزمی سـەرەتایی بـیری ناسـیۆنالیزمە بۆ نەتەوە تازەکـان، "کولتـوور رێکخـراو دوو تـوخمی بنـەمای ژیـانی کۆمەڵایـەتین ئـەوان وەك مادەیەکی خاون، کـە شـێوە بـە هـەموو لایەنـەکانی ژیـانی کۆمەڵایـەتی دەبەخشـن، ئەگەری ئەوە هەیە ئەم دووە بـە تـەواوەتی لـە یـەکتر سـەربەخۆ نـەبن، بـۆ نموونـە مـن وا بـیر ناکەمـەوە، کـە نووسـینی کتێبێـك لـەبارەی ناسـیۆنالیزم بـۆ مـن دەلـوا، ئەگـەر نەمـدەتوانی ئـەم گۆرانییـە ناوچـەییانە، کـە بـە رێکـەوت حـەزم لـەو مۆسـیقایانە بـوو، ببیسـم و بەیارمـەتی پێکێـك شـەراب فرمێسـك برێـژم، هەڵبـەت هـۆگری بـۆ گۆرانییـە ناوچـەییەکانی چـیك بـاوکمی نـەدەکردە ناسیۆنالیسـتێکی چـیکی، چـونکە لـەو بـاوەڕەدابوو ناسیۆنالیسـتەکانی چـیك بـە دەگمـەن مەعریفـەی تـەواویان لـەبارەی ریشـەکانی ناسـیۆنالیزمەوە هەیـە"(٤٧). هەڵبـەت ئەمـەی گلینـەر دەیڵـێ سـەرخان سـەرمایەی نەتەوەیـە، راسـتە، چـونکە ئەگـەر کەسـێك لـە ریشـەی کولتـووری خـۆی و هونەرەکانی خـۆی لـە بنـەمادا شـارەزایی نـەبێت، چـۆن دەتـوانێ ببێـت بـە ناسـیۆنالیزم، ئەگەر کوردێك نەزانێ ئەو گۆرانییە لە بنەچـەدا یـان ئـەو موزیکـە یـان ئـەو رایەخـە یـان ئەو چـنینەی جلوبـەرگ هـەر شـتێك مـوڵکی ئـەو نـین، چـۆن دەتـوانێ بـەرگری بکـات و ئارگومێنـت بهێنێتـەوە، چـۆن دەتـوانێ مـۆرکی خـۆی بدۆزێتـەوە و وەکـو کارتێـك جـەنگی پـێ بکـات، ئەمـە سـەرخانێکی لـە سـەرمایەی نەتـەوە و هـەر نەتەوەیـەك خاوەنی ئەم سـەرمایەیە نـەبێت، کێشـەی بـیری هەیـە کێشـەی یـادەوەری هەیـە کێشـەی بوونی هەیە وەکو رەسەنایەتی.

هەڵبـەت گفتوگـۆکردنی ئـەم چـەمکە وەکـو شـتێکی ئەبسـتراکت یـان دامـاڵراو لـە سـۆزی نەتـەوەخوازی، یـاخود ئـەو نۆسـتالیژیایەی، کـە نەتـەوەخوازەکان شـانازی پێوەدەکـەن، گفتوگۆیـەکی تیۆرییـە و قسـەگەلێکی زۆری لەسـەر کـراوە، بـەڵام لـەکن

ئێمــە وەکــو کــورد کــەمتر وەکــو تیــۆری پــەڕەگرتنی فکــری سیاســیی نــوێ گفتوگــۆی لــەبارەوە کــراوە، لەلایــەکی تــرەوە ئێســتە بــاوترین قســە ئەوەیــە ناســیۆنالیزم ئــەو چەمکەیە لە مێــژوودا بــاس کــراوە و بەرهــەمێکی فکــری سیاســیی نــوێ نییــە، هــەروەك چــۆن ئەوروپاییــەکان شــانازی پێــوە دەکــەن، هــەروەها شــێوەیەکی تــری هەڵــەی فکــری مێــژوویی مرۆیــی بــووە، بــەڵام راســتییەکەی ئەوەیــە کــە پێشــتر ئینترۆپۆلۆژیســتەکان قســەیان لەســەر نەتــەوەکان و نەتــەوەخوازی کــردووە، تەنانــەت لــە دەقــە پیرۆزکراوەکــانی ئــایینیش هەیــە، بــەو واتایــەی نەتــەوەخوازی یــەکێك لــە پرەنســیپەکانی خوداپەرســتی بــووە بــە واتــا ئایینییەکــەی، ئەمــەش بــۆ خــۆی وەکــو موڵکیــەتێکی کۆمەڵــە خــەڵکێك لەبیری مرۆڤـدا هــەبووە، هــەر ئــەوەی لــە رۆژهــەڵاتی ناوەڕاســتدا، ســۆمەرییەکان باســیان لە دەسەڵاتێکی رەها کردووە، کــە پێشــتر لــە ناوچــەکەدا هــەیان بــووە، هەنــدێك بــاس لــە وڵاتی میزۆپۆتامیا دەکــەن لەوانــەش میــدیاکان، کــە کــورد بــە مێــژووی خــۆی دەزانێــت، وەك پێوەســتکردنێك بــە مێــژووی هەریــەك لــەو نەتەوانــەی کــە لــەم ناوچــەیەدا ژیــاون، ئەمە جگە لە نەتــەوەی عــەرەب، کــە تــا ئێســتە لــە رێگــەی تێکســتی ئایینییــەوە بــرەو بــە بــوونی خۆیــان دەدەن، هــەروەها جگــە لــە چــەند نەتەوەیــەکی تــری وەکــو ئەکــەدی، ساســانی، بــابلی و ئاشــووری لــەم ناوچــەیەدا هــەبوون، دواتــر لەناوچــوون و نــەمان، ســۆمەرییەکان پێوەســتی دەکــەن بــە ئــایینی خۆیانــەوە، کلــدان و ئاشــووریش بــە هــەمان شــێوە، مەبەســتمە گفتوگۆکــە ببەمــە ســەر ئــەوەی ئــەوکات لایــەنی ئــایینی بــیری لــە چەمکی ناســیۆنالیزمی کردووەتــەوە لــە ناوچــەکەدا بــە ئــەوەی ئێستەشــەوە، کــەوابوو لــە پراکتیکــەوە ئاریشــەکە زیــاتر لــە خــودی چــەمکەکەدا کۆدەکاتــەوە، نــەك پراکتیزەکردنــی بەشێکی دیکەی ناواخنی چەمکەکە.

لینین و چەمکی ناسیۆنالیزم

ئەمــە پێــدراوێکی حاشــا هەڵنــەگرە، کــە هــیچ ســەرکردەیەکی شــۆڕش لــە دوای ســەرکەوتنی ســەرمایەداری بەســەر قۆنــاخ و سیســتمی دەرەبەگایــەتی، ڕەوایــەتیی بــە نەتــەوەکان نــەدا بــە مــافی چارەنووســی خۆیــان بگــەن و بڕیــاری لەســەر بــدەن جگــە لــە لیــنین، بۆیــە لــە دوای ئــەوەی شۆڕشــی ئۆکتوبــەری ســاڵی ١٩١٧ ســەرکەوتنی بەدەســتهێنا و حکومــەتی قەیســەر هەرەســی هێنــا و ســۆڤیەت دروســت بــوو، (فلادیمیر ئیلــیچ لیــنین) رابــەری ئینتەرناســیۆنالیزمی دووەم و دامەزرێنــەری ســۆڤیەتی پێشــوو، بــیری لــە کێشــەی نەتــەوەکان کــردەوە وەك چارەســەرێکی ئینتەرناســیۆنالیانە بــۆ نەتــەوە ستەملێکراوەکان، ئــەوەبوو مــافی بڕیــاردانی چارەنووســی بــە نەتــەوەکان بــە رەوا زانــی و تیۆریزەی کرد، بەمەرجێك ئــەم مافــە نەبێتــە مایــەی دروســتبونی ئاریشــەی سیاســیی بــۆ بزووتنــەوەی کرێکــاری ئینتەرناســیۆنالیزم لــە تــەواوی دنیــادا، لــەم ڕاستاییەشــدا هاوکــاری زۆر لــە نەتــەوە ژێردەســتەکانی کــردووە، تــا ئــەو جێگەیــەی، کــە هاوکــاری مــادی و مەعنەویشــی کــردوون، بــە تایبــەت ئــەو نەتەوانــەی لــەژێر دەســتی ئیمپریــالیزم بوون لــە رۆژهــەڵاتی ناوەڕاســت و وەکــو بەشــێك لــە خــەباتی چینایەتی پێناســەکرد، لــە راســتیدا بەشــێك لــەو پشــتگیرییەی، کــە ســەرمایەداری لــە ســەدەی ٢٠ بــۆ نەتــەوە ژێردەســـتەکان هـــەیبوو، ئامـــانج لـــەوە بـــوو بزووتنـــەوەی چـــەپگەرایی و ئینتەرناسیۆنالیســت و کرێکــاری و کۆمۆنیســتی شکســت پێبهێنــێ، نــەك بــە خــاتری ئــەوەی نەتــەوەکان بــە مــافی خۆیــان بگــەن، چــونکە هــەر ئــەو نەهامەتییــەی بەســەر نەتــەوە ژێردەســتەکاندا هــاتووە لــە ئــەنجامی داگیرکــاری و دابڕانــی نەتــەوەکان بــووە لــە خاك و نیشتمانی خۆیان.

"دوای مردنــی مــارکس بزووتنــەوەی سۆســیالیزم گەڕایــەوە ســەر پرەنســیپەکانی خــۆی، یەکســانییەکی رووکەشــی بــۆ گــەلان راگەیانــد، هــەموو ئــەو پێوەندییــە پاشــکۆییە بەکردەنییــەی لــە نێــوان خــۆی و ئــابووری و کۆمەڵایەتییــە مەرجــدارەکان هــەبوو پشــگوێی خســت، ئــەم گەڕانەوەیــە دەســتکەوتی دیموکراســییەتی کۆمەڵایــەتی ئاڵمــان بــوو، کــە دژی

دوژمنکاری دەسەڵاتی دەوڵەت بوو بەسەر کەمینەکاندا لە بواری یەکگرتوویی هەردوو دەوڵەتی (پۆڵۆنیا و دانیمارك و کەرتی شازفیج و ئالالزاسیین)، بەڵام ئەمە بۆ چاکردنەوەی سیاسەت دیاردەیەکی تەواو نەبوو و خاڵی بوو لە پارادۆکسێك لەبارەی ململانێ نەتەوەییەکان کە لەنێو ئاسۆی سۆسیالیزمدا بوو، ئەمە بەبێ ئەوەی بزانن و پێناسەیەك بکەن، کە چۆن مافی بڕیاردانی چارەنووسی گەلان وەردەگیرێت"(٤٨).. لە دوای ئەم هەوڵەوە کە پاش مردنی مارکس بوو، ئیدی تێڕوانین بۆ پرسی نەتەوەیی گۆڕا، بەمەش بزووتنەوەی ناسیۆنالیزم گەشەی کرد، وێنەیەکی رۆشنتر بۆ کەمینە نەتەوەییەکان و کێشەی نەتەوە دروست بوو، کە بوو بە ململانێ لەگەڵ بۆرژوازییەتی ئەو سەردەمە، دواتر دیموکراسییەتی کۆمەڵایەتیی جێگیر کرا.

ئەگەرچی لینین کێشەی گەلانی وەکو بەشێك لە کێشەی کرێکاران و پرۆلیتاریای جیهان تەماشا کردووە، بەڵام خودی بیرکردنەوەکە بۆ ئەوە نەبووە، کە دەوڵەتی نەتەوەکان بکات بە مۆدێل، بە قەد ئەوەی نەتەوە سەردەستەکانی وەکو ئیمپریالیزم ناساندووە، ئیمپریالیزمیش وەك بەشێك لە سەرمایەداری، بەو واتایەی، کە نەتەوەی سەردەست، نەتەوەی بۆرژوازییە و نەتەوەی ژێردەستیش پرۆلیتاریایە واتە چینێکی خوارتر لە سەردەستەکان کە ناویان لێنراوە نەتەوەی خواپێداو، ئیدی ئەم ئەلتەرناتیڤە سیاسییە، کە پاڵپشتییە لە گەلانی ستەملێکراو، بەشێك بووە لە دژایەتیکردنی سیستمی سەرمایەداری ئەوکات و ئێستەشی لەگەڵدا بێت، بزووتنەوە سیاسییە نەتەوەییەکان کەڵك لەم بیرۆکەیە وەردەگرن.

" لینین چەمکی ئیمپریالیزمی خستە نێو شیکردنەوەیەکی مارکسیانەوە بۆ پەرەسەندنی سەرمایەداری و ئاماژەی بۆ ئەوەش کرد کە چەوساندنەوەی ناوچەکانی کەنار رەهەندێکی گرینگە بۆ پەرەسەندنی سەرمایەداری و زیاترە لەوەش کە قۆناخێکی تێپەڕبێت، ئەو وای دەبینێ سەرمایەداری پێویستی بە هەناردەکردنی سەرمایە هەیە بۆ ناوچە کەنارییەکان، هەروەها پێویستیشی بە دەستبەسەرداگرتنی کەرەستە خاوەکان و بازاڕەکانی ناوچە کەنارییەکان هەیە، ئەوەبوو پێشبینی چەند جەنگێکی ئیمپریالیانەی کردبوو کە سەرلەنوێ دابەشکردنێکی ناوچەکانی کەناری لێبکەوێتەوە، لەلایەن هێزە سەرمایەدارییە

پێشکەوتووەکانەوە، لینین پێشبینی پاشەکشەی ناوەندە رەسەنەکانی پەرەسەندنی سەرمایەداری کردبوو لە ئەورووپادا"(٤٩).

(رۆزا لۆکسمبۆرگ) کە لە سەردەمی لینین ژیاوە، تا ئەو کاتیش، کە لە ساڵی ١٩١٩ لە لایەن ئەفسەرەکانی ئاڵمانەوە شەهید کرا هەر لەژێر کاریگەری فکری لینین بوو، سەبارەت بە مافی نەتەوەکان، بەڵام جیاوازی بیرکردنەوەیان هەبووە وەکو لینین خۆی لە ناوەڕۆکی بەرنامەی حزبی کرێکارانی سۆسیالیست دیموکراسی رووسیایی، دەڵێ: "ناوەڕۆکی هەڵەکەی رۆزا لەوێوەیە، کە لە پێگەکانی وڵاتانی زۆرلێکراوەوە سەرچاوەی گرتووە، بۆیە لە بیرورا چەوتەکانی نەتەوەدا لایدابوو" ئەو کات لینین لەو بارودۆخەدا پرسی نەتەوایەتی خستبووە روو، بزووتنەوەی دیموکراتیانی تێکۆشانی جووتیاران گەشەی دەکرد، لینین لە ساڵی ١٩١٨ لە کۆنگرەی پێنجەم ئاماژەی بەوەدا، کە نەیتوانیوە پرسی فیللەندا چارەسەر نەکات، کە (فیسنخافود) سەرۆکی بوو، هەر ئەوەی کە گوتوویەتی، لەسەرمان بوو دیموکراتییەت نەگۆڕین و مافی گەلان دەستەبەر بکەین، لەگەڵ فیسنخافود سەرۆکی وەفدی پەرلەمانی فللەندا دەستمان لەنێو دەستی یەکترنا، هەریەك لەئێمەش بیرمان لەوە دەکردەوە ئاخۆ کامان پێش ئەوی دیکە لە سێدارە دەدات، چونکە پیاوێکی کۆنەپەرست بوو، بەڵام توانیمان گەورەترین چەمکی پڕوپاگەندە لەدەستی وەرگرینەوە، کە دەیویست لە دژی ئێمە بەکاری بهێنێت، ئەوەبوو هەر لەو ساڵەدا ئەنجومەنی کرێکاران و سوپای سووور دامەزرا، دوای ئەوەش لە ئاسیای ناوەڕاست کۆماری تورکستانی سۆڤیەتی پێکهات"(٥٠).

ئەمانە بەشێك بوونە لە ئەو هەوڵانەی لینین بۆ دانپێنان بە کێشەی گەلان، ئا لێرەوە لە دوای بانگەوازەکەی لینین بۆ بڕیاردان لەسەر مافی نەتەوە لەل ایەن خۆیانەوە، وەکو پرەنسیپێك بوو بە مۆدێلێکی فکری سیاسیی و زۆرینەی نەتەوە ژێردەستەکان لە دژی سەردەستەکان لەژێر هەمان ناونیشان شۆڕشیان کرد و بەشی زۆریان سەرکەوتنیان بەدەستهێنا، ئەم شانازییە فکری و سیاسییە تا ئەو رادەیە وەرگیرا، کە چووە نێو میتۆدی خوێندنی زانکۆکان و مێژووەوە.

ئەگەرچی لینین لـەبارەی نەتـەوەوە بـیروڕای ئـەوەبوو، کـە دەبێـت هـەموو نەتـەوەکان وەکو یەك بـژین و کێشـەی نەتـەوە نـەمێنێت و خۆیـان بڕیـار لەسـەر چارەنووسـی خۆیـان بدەن، بەڵام لـە لایـەکی دیکـەوە بـە دەسـتکردی بـۆرژوازی دەزانـی و دەڵـێ: "ئـەورووپای ڕۆژئـاوا ئـەم جیاوازییـەی لـە مـاوەی سـەدەی رابـردوودا دۆزییـەوە، ئـەورووپای ڕۆژهـەڵاتی و ئاسـیاش تێکـەڵ بـە بـەڵێن شۆڕشـی بـۆرژوازی نـەبوو، کـە لـە سـاڵی ١٩٠٥ ڕووسیا و ئێـران و تورکیـا و چین و میسـر و باڵکـان و... هتـد لـەو تێکەڵەیـەدا نـەبوون، کـوێریش بـە تـەنها ئـەو زنجـیرە ڕووداوە نابینێـت، کـە لەلایـەن تایەفـە و بزووتنـەوە نەتەوەییـە بۆرژوازییـە دیموکراتییـەکان هـەبوو، لادان بـەلای سـەرهەڵدانی دەوڵـەتی سـەربەخۆ و یـەکگرتووش لەلایـەکی تـرەوە بوەسـتێت، بۆیـە ئایـدیۆلۆژیای نەتـەوەیی یـەکێك بـوو لـە بەرژەوەندییـەکانی بۆرژوازییـەت کـە بـە شـێوەی ئاشـکرا لـە مێـژوودا دیـارە، سـا بـا ئەمـە لـە ئـەورووپای سـەرمایەداری بێـت، کـە ئەرکـە نەتەوەییەکەی لە کـاتێکی دیکـەدا، یـان لـە ئاسـیا و ئـەوانی تـری جیـاوازەوە بینیبێـت، ئـەو بەرژەوەندییـەی، کـە لـە سـەرەتای سـەدەدا گرینگـی پێـدا"(٥١).. ئـەوەی کـە ئـەم دیدگەیـە دەسـەلمێنێت ئەوەیـە کـە پرسـی نەتەوایـەتی و کێشـە مێژووییـەکانی، سـەرمایەداری لـە چـەند گۆشـەیەکەوە وەبـەرهێنانی پێکـەوە دەکـرد، ئـەوەبوو کـە کێشـەکەی بـۆ بەرژەوەنـدیی سیاسـیی و مـادی بـوو لەگـەڵ ئـەو وڵاتانـەی لەمپـەر بـوون لەبـەردەم سـەرمایەداری ئەمـەریکا، بۆیـە کردبـوونی بـە گرێیـەکی دەروونـی سیاسـیی و سۆزداری و مـافی مـرۆڤ و ...هتـد، چـونکە لـە پـەنای ئـەو بەرگرییـەی کـە لـە نەتـەوە دەکـرا، هـەم گوشـاریان لەسـەر ئـەو وڵاتانـە دروسـت دەکـرد بـۆ ئـەوەی ملکەچـی سیاسـەتیی هاوچـەرخ بـن، هـەم لـە ڕێگـەی کێشـەی نەتەوەییـەوە قـازانج بکـەن و ئەمبارەکانی چەکیان خاڵی بکەنەوە و کـەڵك لـەو سـامانە وەربگـرن، کـە سـەر بـە خـاکی نەتەوە خاوەن کێشەکانن، وەکو ئەوەی نەتەوەی کورد هەیبوو.

کێشـەیەکی دیکـەی گـەلان ئـەو قەیرانـە ماتریالییـە سـەرمایەیە بـوو، کـە سـەرمایەداری لـە سـەدەی ١٩ تـاکو نیـوەی یەکـەمی سـەدەی ٢٠ دووچـاری بـوو لـە ڕووی سیاسـییەوە، ئـەویش "پێشـکەوتنی پێوەندییـەکانی سـەرمایە و بـە تایبـەتیش ئاڵمـان کـە وایکـرد بەشـێك لـە خانەدانـەکان عـەقڵانی بـن لەگـەڵ پێوەندییـەکانی

بەرهەمهێنانی بۆرژوازی، ئەو خانەدانانە بوونە نەك جووتیارەکان، ئەوان بوون کە بوون بە هاوپەیمانی سرووشتی بۆرژوازی، چونکە شۆڕشی کشتوکاڵ قورستر بوو کۆنترۆڵی بکات، بۆیە تەنها هەڕەشە بوو بۆ سەر خاوەندارییەتی تایبەتی دەرەبەگایەتی، ئەمەش گەشەسەندنی موڵکیەتی بۆرژوازی بوو، هەروەها سیاسەتێك بوو لە نێوان پەرلەمان و پاشایەتی، ئەمە ئەو نموونەیەیە، کە لە تیۆرەکەی کامبهاوزن دا هاتووە، ئەوەیە کە باسی چاکسازی کشتوکاڵ و رزگارکردنی جووتیار و قەرەبووکردنەوەی دەربەگەکانی دەکرد بەرانبەر قەرەبوویەك بەپارە، ئەمە یەکێك بوو لەو هۆکارانەی، کە بۆرژوازییەت لەو کاتەدا بە خزمەتی خۆی کاری پێکرد"(٥٢).

راستییەکەی سەرکەوتنی ئەم جۆرە تیۆرە لەو سەردەمەدا لەوەدابوو، کە کەسانی وەکو مارکس دژایەتی ئەو جۆرە چاکسازییەیان دەکرد دژی جووتیار و پرۆلیتاریا، کە کێشەی نەتەوەی پەراوێز خستبوو بە هۆی هەلپەرستی جووتیارەکانەوە کە رێگر بوون لە بەرزکردنەوەی کێشەی نەتەوەیی لەو وڵاتانەی کێشەی ناسیۆنالیزمیان هەبوو. هەڵبەت بەشێکی ئەو ترسەی، کە جووتیار لە شۆڕشی ناسیۆنالیستی هەیەتی، ئەوەیە کە ناسیۆنالیزم دەرکەوتەیەکی سیستمی سەرمایەدارییە و ئەم سیستمەش کشتوکاڵ بە پیشەسازی دەکات و بەرهەم لەژێر کۆنترۆڵی جووتیارێك دەردەهێنێت و پێشکەوتنی کشتوکاڵ لە پیشەسازی و سەرمایەدا کۆدەکاتەوە وەکو بوونی کەرتی تایبەت بۆ بەرهەمهێنان، نەك مانەوە لە جوگرافیایەکی دیارکراو و ویستێکی دیارکراو وەکو ئەوەی شۆڕش پشتگوێ بخات، یان لانیکەم پرسی نەتەوایەتی دوابخات بۆ کاتێکی نادیار لە پێناو خزمەتی خۆیدا، هۆکارەکەی دیکەی ئەوەیە کە ناسیۆنالیزم خاك و زەوی لە خزمەت نەتەوەیەك دەبینێ نەك تاکێك، ئەمە مەترسی بۆ سەر وەرزێر یان جووتیار دروست دەکات، بۆیە بە سەرکەوتنی ئەم توێژە لە سەدەی رابردوودا پرسی ناسیۆنالیزمی تا ئەو جێگەیە وەرگرتبوو، کە خزمەت بە مانەوەی خۆی دەکات نەك دژایەتیکردنی دەرەبەگ وەکو شۆڕشێك.

ئــەوەی لــە بەڵگەنامــە نهێنییــەکانی بــەریتانیا دیکۆمێنــت کــراوە، شــێخ مــەحمودی نــەمر لــە ســاڵی ١٩٣٤ زۆر هەوڵیــداوە لــە رێگــەی نامەیەکــەوە بــۆ لینینــی نــاردووە، کە باس لە نەهامــەتی کــورد دەکــات و داوای لێــدەکات هاوکــاری بــن بــۆ پاڵپشــتیکردنی دەوڵەتەکەی، بــەلاّم وەکــو بــە پێچــەوانەی ئــەو تیــۆرەی کــە خــودی لیــنین بــۆ چارەســەری کێشــەی نەتــەوە، یــان لانیکــەم پشــتگیریکردنی ئــەو نەتــەوە ژێردەســتانە، وەکــو گــوتراوە هــیچ وەلاّمێکــی ئــەرێنی لــە لایــەن لیــنین نــەبووە بــۆ شــێخ مــەحمود، ئیــدی لەلایــەن بەریتانییەکانــەوە شــێخ مــەحمود رەوانــەی هیندســتان دەکــەن و دووری دەخەنــەوە، ئەمــە وەکــو رەخنەیــەك لــە یــەکێتی ســۆڤیەتی ئــەوکات گــیراوە و بــەردەوام دووبــارە دەبێتــەوە، کە چــۆن دەبــێ لیــنین لــەبارەی نەتــەوە ژێردەســتەکانەوە باســی مــافی چارەنووســی گــەلان دەکات، کەچــی بــەهانای کــوردەوە نایــات کــە لــەژێر ســتەمی ئینگلیــز و حوکمڕانــەکانی دیکە بووە، بەلاّم دەبێ ئەوەش لەبیر نــەکرێ، کــە خــودی شــێخ مــەحمود لــە شــوێنی خــۆی کە ناوچــەی بازیــان بــووە، ئەوەنــدەی وەکــو شــێخێك و وەکــو موڵکــدارێك و خــاوەن زەوی و کشتوکاڵ و ســتەمکاری وەرزێرەکــان ناســراوە، ئەوەنــدە وەکــو پاشــایەك و وەکــو پیــاوی شۆڕش خــۆی نمــایش نــەکردووە، باشــترین ســەلمێنەریش گــەواهی ئــەو کەســانەیە، کــە لــە ســەردەمی ئــەودا ژیــاون یــان لانیکــەم چیرۆکی ئــەو ســەردەمەیان بیســتووە لەســەر زاری کەســانی دیکــەوە، بۆیــە بەشــێك لــە ئاغــا و پیــاوانی دیکــەی وەرزێــر نەکەوتنــە ژێــر کاریگەری شێخ مــەحمود و پیاوەکــانی، ســا بــا بــە هــەر بیانوویــەك بێــت لــەو بیانووانــەی کە بۆ خاوەندارێتی هەیە.

نەتەوە و نێونەتەوەیی

نەتەوە کە بریتییە لـە خـاڵی هاوبەشـی کۆمـەڵێك خـەڵك لـەبارەی زمـان و کولتـوور و جـوگرافی و شـێوەژیان و رەگورِیشـە مێژووییەکانـەوە، بـەڵام لـە رووی تیـۆری و رەگورِیشـەوە "زاراوەی نەتـەوە دیاردەیـەکی مێـژووی سیاسـییە زیـاتر، نەتـەوە یەکینەیـەکی گـەورەی سیاسـییە، کـە لـە نێـوان کولتـوور و هۆشـیارییەکی هاوبەشـدا گرێبەستێك سـازدەکات، پێناسـەیەکی دیکـەی ئـەم زاراوەیـە بریتییـە لـە کۆمەڵگەیـەکی هاورِەگـەز، کـە خـاوەنی پێشـینەیەکی مێـژوویی یەکسـان و بەرژەوەندییـەکی هاوبـەش و زمانێکی یەکگرتوو بێت"(٥٣).

جیـاوازی لـە نێـوان داب و نـەریت و هەمەچەشـنی لـە کولتـووری جیـاواز لـە کۆمەڵگەیـەکی فرەییـدا، رێگـە لـە گرووپبەنـدی و ململانێـی ناپەسـەند و نـاجۆر دەگرێـت، بـەڵام وەختێـك ئـەم بابەتـە بـوو بـە هـەوڵی بـە قـەوارەبوونی وەکـو نەتـەوە و فـرەوان بـووەوە، ئـەو کاتـە شوناسـێکی دیکـەی لـە شـێوەی نەتـەوە وەردەگرێـت، بۆیـە "هەسـتی نەتـەوەیی راسـتییەکە نکـوڵی لـێ ناکرێـت، هاوکـات پێویسـتە دەزگـەکانیش بە هێنـد وەریبگـرن، ئەگـەر نکـوڵی لێکـرا، ئـەوا بـەهێزتر دەبێـت و دەبێتـە سەرچـاوەی تێکۆشانی درێـژ، ئـەو کاتـە هێوورکردنـەوەی ئەسـتە، مەگـەر ئـەوەی وازی لـێ بهێنرێـت ئازادانـە مامەڵـە بکـات تـا ئـەو کاتـەی مەترسـی هێرشـکردنی لـێ ناکرێـت، بـەڵام هەستی نەتـەوەیی خـۆی لـە خۆیـدا بـاش و پەسـەند نییـە، سنووردارکردنیشـی هاوسـۆزی مرۆیـی کـارێکی ناعـەقڵانی و خراپـە، چـونکە ئـەم سـنووردارکردنە دەبێـت بـە هـۆی دروستبوونی دووبەرەکی لە نێوان مرۆڤەکاندا"(٥٤).

دەتـوانین بڵـێین نەتـەوە جێگـەی دەبێتـەوە لـەنێو بـیری نێونەتـەوەیی، ئـەم تێگەیشـتنە لـەو تێرمـە لەوێوەیـە، کـە نەتـەوە کـە تـاك بـووەوە دەبێتـە هـۆی ناسـیۆنالیزم، بـە پێچـەوانەوە ئەگـەر پێکـەوە بـوون و بـوون بەگشـتێکی یـەك واتـە یـەکێتیی نەتـەوەکان دروسـت بـوو، ئـەو کـات دەبیـنین نەتـەوە جێگـەی دەبێتـەوە لـەم بیرۆکەیـە، ئـەم چوارچـێوە فکرییـە ئەگەرچـی دژکـاری هەیـە لەگـەڵ تیۆرەکـەی مـارکس

بـــۆ چارەســـەرکردنی کێشـــەی نەتـــەوەکان، هـــەروەها دەوڵـــەتیش وەکـــو قەوارەیـــەك بـــۆ پیرۆزکـــردن و پاراســـتنی شوناســـی نەتـــەوە و دوورخســـتنەوەی لـــە ململانێـــی نەتـــەوەیی، زانســـتێکی نـــوێ نـــەهات بـــۆ چارەســـەرکردنێکی واقیعـــی نەتـــەوەکان جگـــە لـــە بـــیری نێونەتـــەوەیی، تیـــۆری توانـــەوەی بـــەردەوام کـــە سیاســـەت بـــۆ دەوڵـــەتی دیـــارکردووە، هـــەروەها ئـــەرکێکی رووکەشـــانەی داوە بـــە دەزگـــە سیاســـییەکان، ئەمـــە لـــە ئـــەدەبیاتی تایبەتی دەوڵەت نـــە ســـنووری بـــۆ دیـــارکراوە و نـــە راگـــەیانراوە، بۆیـــە رەوشـــی سیاســـەتیی نەتـــەوەیی لـــە شـــوێنێکدا وەهـــا تێکەڵکێشـــی شۆڕشـــە نێونەتەوەییـــەکان کـــردووە، کـــە نەتوانین کێماسیی تێدا ببینینەوە، هـــەروەك ئـــەوەی کـــە بـــەو ناونیشـــانە شـــۆڕش لـــە پێنـــاو نەتـــەوەی ژێردەســـت دەکرێـــت و ســـۆزی سیاســـیش بـــەلای خۆیـــدا رادەکێشـــێ، ئەمـــە پێویســـتبوونیی ئـــەو جەوهەرەیـــە، کـــە بـــیری نێونەتـــەوەیی دەپـــارێزێ و لـــە تێگەیشـــتنێکی مرۆیـــدا کـــۆی دەکاتـــەوە، ســـەرباری ئـــەوەش کـــە خزاندوویەتییـــە نێـــو نەتـــەوەکانی دیکـــەی خاوەنداری کەسایەتی و شوناس و بـــێ کێشـــە لـــە چوارچـــێوەی دەســـتوور کـــە وەکـــو ئـــەوەی لـــە ســـوید یـــان رۆژئـــاوا هەیـــە، یـــان خـــاوەن دەوڵـــەتن و لەگـــەڵ بۆرژوازیـــدا کـــۆکن پێکەوەبـــژین، ژیـــانێکی مۆدێرنیـــان خولّقانـــدووە، کـــە نزیـــك نەبنـــەوە لـــە تێکـــدانی بارودۆخەکـــە لـــەژێر ناونیشـــانی نەتـــەوەی بـــێ مـــاف و بـــە نـــاوی نێونەتەوەییـــەوە بچـــنە ململانێوە.

"راگرتنـــی سیســـتەمبەندییەکەی هیگـــڵ لەلایـــەن مارکســـەوە ئـــەوەی کـــە پێشکەشـــی کـــرد، بـــە زنجیرەیـــەك هۆکـــاربوو، هۆکـــاری یەکـــەم ئـــەوەبوو، کـــە بـــۆرژوازی ســـەرکردایەتیی دەکرد و دەیکرد بە بـــازاڕێکی سیاســـیی کـــە نەتـــەوە دەبێـــت ببێـــت بـــە دەوڵـــەت، ئەمـــەش گرێـــدراوی بـــەهای پێوەندییـــە هۆکارییەکانـــە کـــە تـــاك لایەنەیـــە و لـــە نێـــوان بـــۆرژوازی و نەتـــەوەدا پشـــتگوێ خـــرا، نارەزایـــەتیی ئێمـــە کـــە پشتگوێخســـتنی ئـــەو تیـــۆرە بـــوو کـــە رەنگبێـــت وەکـــو واقیعێـــك ئاراســـتەیەکی پێچـــەوانە وەربگرێـــت، بـــەو پێیـــەی کـــە وەڵامـــی نەتـــەوە بـــۆ دەوڵـــەت بـــۆ پێوەندییـــە ئـــابووری و کۆمەڵایەتییەکانـــە کـــە دەکەوێتـــە بوارێکـــەوە کـــە پـــێش خۆیـــەتی، هـــەروەها ئینکـــاریکردنی هـــەر جـــۆرە ســـەربەخۆییەکی رێژەیی لەنێو نەتەوەکانی دیکەی پـــەنا خـــۆی، ئەمـــەش کارێـــك دەکـــات کـــە نەتـــەوە بـــەرەو

دەوڵەت بڕوات لەنێو کۆمەڵگەی بۆرژوازی کە کۆمەڵگەیەکی پێشکەوتووە دەمرێت، یان دەتوێتەوە لەنێو سیستمی بۆرژوازی"(٥٥).

مارکسیزم نەك خودی مارکس وەکو فکرێکی سەربەخۆ، ئەوان واتە مارکسییەکان پێیان وایە نەتەوە وەکو سەرەنجامێکی ئۆتۆماتیکی، کە تێپەڕاندنی نێونەتەوەییە بەرەو نەهێشتنی کۆمەڵگەی چینایەتی دەچێت کە ئەمە رەفتارێکی مێژوویی دیارە، چونکە گەڕانەوەی بوونیادنانی سەرخانی نەتەوە، لە شوێنێکدا مافە و لە شوێنێکی دیکەدا تێکدانی کۆمەڵگەیە کە لەژێر دروشمی نوێدا پێکەوەدەژین، بە پێچەوانەوە کە تیۆرە کۆنەکە بەرەوی پێدرا، کەواتە بیرۆکەکە بەشێکی بۆ هێشتنەوەی بەهای موڵکیەتی تایبەتە، کە بەشێك لە نەتەوەخوازەکان گرەوی لەسەر دەکەن، بەشەکەی دیکەی وەکو شێوەیەك لە شۆڕشی بنەماڵەیە و نابەرابەری تەماشای دەکەن، لە هەردوو دۆخدا هەردوو تێگەیشتنەکە نەتەوەکانیان قۆستووەتەوە بۆ سیاسەتێك ،کە ململانێی نێودەوڵەتی بەرهەمی هێناوە.

ئەم چەمکە واتە نێونەتەوەیی، لەلایەکەوە کۆمەکی بە ناسیۆنالیزم کردووە، لەلایەکی دیکەوە گورزێکی کوشندەی لەو نەتەوانە داوە ،کە ستەمیان لێکراوە و تا ئێستەش کێشەکەیان لە ئاستی نێودەوڵەتیدا بە هەڵواسراوی ماوەتەوە و بووە بە بازاڕێکی بەنرخ بۆ سەرمایەداری، هەروەك چۆن جگە لە کورد، کێشەی فەڵەستین و ئەمازیغ لە بیابانی رۆژئاوایی ماوە و پرسی کەتەلۆنیا و کشمیر و قرم و تەنگەبەری تاریق لە نێوان ئیسپانیا و مەغریب و بەشێك لە ئەمەریکای لاتین هێشتا لە نێوەندە نێونەتەوەیی و نەتەوە یەکگرتووەکان بوێری ئەوەیان نییە باسی بکەن.

ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی

لـە رۆژئـاوا کـە ناسـیۆنالیزم بـوو بـە تیـّزی فکـری، ئیـدی بـۆ نەتـەوەخوازە بـێ دەوڵەتـەکان دوو مۆدیـل پەیـدا بـوو، مـۆدێلی یەکـەم ئیتنـۆ کولتـووری و مـۆدێلی دووەم دەوڵـەتی بـوو، نەتـەوەی سیاسـیی کـە پێدەچـێ بەرهـەمی هاوکێشـەی سیاسـیی بێـت، وەکو ئەو نەتەوانەی کـە بـە درێـژایی مێـژوو لەگـەڵ دەوڵـەتی سـەنتەریدا بوونـە، ئێسـتە بـە ئاراسـتەی سیاسـەتیی نێودەوڵـەتی لـەژێر ناونیشـانی دەوڵـەت تەڵەبیـدا داوای مـاف دەکەن، ئەوانەن کـە گەمـەی سیاسـیی دەکـەن، ئەوانەشـن کـە بـە درێـژایی مێـژوو بـوون بـە کەرەسـتەیەك بـۆ فـرەوان بـوونی سـتراتیژیی ئـابووری و سیاسـیی و یـەکلایی کردنەوەی ململانێی نێودەوڵەتی و گەشەی سەرمایەداری پۆست مۆدێرنیزم.

ئێمە لێرەدا بە هـەموو پێودانگـەکانی ئـەم زاراوەیـەوە بـاس لـەدوو مـۆدێلی نەتـەوە دەکـەین کـە ناسیۆنالیسـتیانە شۆڕشـی چـەکداری یـان سیاسـیی یـان رۆشـنبیری و فەرهەنگی دەکـەن، مـۆدیلی یەکـەم نەتـەوەی سیاسـیی پێشـتر و لەبەشـەکانی پێشـتر بـە درێـژیی باسمـان لێـوەکرد و بیـانوو و پاسـاوی ماتریالیمـان بەدەسـتەوە داوە، بـۆ ئـەم مۆدێلەش کـە نەتـەوەی کولتوورییـە، وەکـو مـۆدێلی دووەم کـە ئـەو نەتەوانـە دەگرێتـەوە کولتووریان هەیە و بەدەنگی بـەرز خواسـتی دەوڵـەتیان نییـە، ئـەو مۆدێلەیـە کـە لەگـەڵ نەتەوەکانی دیکەی نێو قەوارەکـە حـەزی بـە دەوڵـەت بوونیـان لەسـەر مەرجێکـە کـە بـە میراتی کولتـوور و زمانـەوە لەسـەر خاکێـك دەژیـن، "لـە حاڵـەتی نەتـەوەی کولتووریـدا دەشـێت حـەزکردن بـە دەوڵـەتی هاوبـەش هـەبێت، بـەڵام یـەکبوونی سیاسـیی لـەم چـەمکەی نەتـەوەدا مـەرج نییـە، یـەکبوون لـە میراتـی کولتـوور و زمـان، لـە پێوەسـت بـوون بـۆ خـاك و نیشـتمانی هاوبەشـدایە، لـە ئـایین و ئەفسـانە و کولتـوور و داب و نـەریتی مێـژوویی دایـە، ئـەم شـێوە یەکبوونـە، لای نەتـەوە کولتوورییەکانـە، دەبێـت خـاڵی دەسـتپێکی سـەربەخۆیی و مـەرجی خۆسـەلماندنی سیاسـیی، لـە فـۆڕمێکی سادەدا. نەتەوە پێش دەوڵەت دەکەوێت"(٥٦).. .

"ڕێسایەکی گشتیتر کە دەتوانین لە گواستنەوەوە بیگەینێ، ئەوەیە کە داهێنانی ناوەڕۆکێکی نوێ زۆرجار تەنیا لە ڕێگەی گەڕانەوەیەکی وەهمییەوە دەرخسێت بۆ راستییەکی سەرەتایی، با بگەڕێینەوە بۆ پرسی پرۆتستانیزم، کە (مارتن لۆسەر) گەورەترین شۆڕشی لە مێژووی مەسیحییەتدا خستەگەڕ لە کاتێکدا پێی وابوو خەریکە بە تەواوەتی راستییەکی مێژوویی دەردەهێنرێت، کە گەندەڵی کاسۆلیکەکان بۆ چەندین سەدە دایانپۆشیبوو، ئەمە سەبارەت بە زیندووکردنەوەی نەتەوەییش هەر راستە، کاتێك گرووپێکی ئەتنی خۆی لە شێوەی دەوڵەتێکی نەتەوەییدا دادەمەزرێنێت، زۆرجار ئەم دامەزراندنە وەك گەڕانەوە بۆ ریشەی ئەتنیکە دێرین و لە بیرکراوەکان دەدەنە قەڵەم، ئەوەی کە سەرنجیان ناچێتە سەری، ئەوەیە کە ئەم گەڕانەوەیە دامەزرێنەری خودی ئەو شتەیە، کە دەیانەوێت بۆی بگەڕێنەوە، ئەوانە خودی گەڕانەوە بۆ نەریت نەریتێکی دیکە دادەهێنن، وەك ئەوەی مێژوونوسان دەیزانن، تەنوورە پیاوانە سکۆتلەندییەکان بە شێوە و شێوازە ئەمڕۆییەکەی لە ماوەی سەدەی نۆزدەدا داهێنران"(٥٧).. ئەم تێبینییەی ژیژاك باسی دەکات، جارێکی دیکەیە لە دروستکردنی نەریتێك، کە ئەتنیك یان نەتەوەیەك لە ڕێگەی ناسیۆنالیزمەوە دایدەهێنێت و ئەوی دیکە لە بیری دەکرێت کە لە چ ئایین و ئایینزایەکە و لە چ نەتەوەیەکە و چۆن دەتوانێ لەو داهێنانە نەریتگەراییە بەشداربێت یان قبوولی بێت و بوونی خۆشی ببینێ، لە راستیدا ئەمەیە کێشەی نەتەوە بێ خاك و بێ دەوڵەتەکان، کە درەنگ هاتوون و دەیانهەوێ زوو بگەن بەو شەمەندەفێرەی بەجێی هێشتوون و دەیانەوێ پەلە بکەن و لەسەر حیسابی ئایین و نەتەوەکانی دیکە بگەن بە وێستگەیەکی نوێ.

(کاتەگۆری) واتە چینێکی تایبەت، کە بزوێنەری خەڵکن، لە کۆمەڵگە فرە ئیتنیکییەکان شێوازی جۆراوجۆریان هەیە، چونکە پێکهاتەیەکن خاوەنی زیاتر لە کولتوورێك و زمانێك کە بە کۆمەڵ رازین پێکەوە بژین، "یەکەم شێواز کە رەنگە سەرەتاییترین قۆناخی مێژووی تۆمارکراو بێت، بریتییە لە (کاتەگۆری ئیتنی) دانیشتوانێك کە خاوەنی ناوێکی بە کۆمەڵن و لە یەکێك یان زیاتری پێکهێنەرە کولتوورییەکاندا هاوبەشن، ئەوانیش بریتین لە زمان و نەریت، کە لە خەڵکی دیکە

جیایـان دەکاتـەوە، لـەو بڕوایـەدان یـان لـە دیـدی خـەڵکی دیکـەوە پێوەسـتی خـاکێکی دیـارکراون، هەرچـەندە ئەمـە لەوانەیـە نـاجێگیر و لـە گۆڕانـدا بێـت، ئـەم گاتەگۆرییانـە لـە دەرەوە وەك (ئیتنـی) دەبینـرێن". (٥٨).. ئـەم کاتگۆرییـە لـەنێو هـەموو نەتەوەکانـدا هـەبووە و هەیـە، ئێسـتەش بـە تایبـەتی لـەنێو نەتـەوە ژێـر دەسـتەکان گرووپێـك هـەم بزووێنـەری خـەڵکن بـە ئاراسـتەی سیاسـەتێك کـە خۆیـان گەرەکیانـە و بـە بەرژەونـدی خۆیـان تـەواو دەبێـت، هـەروەها وەهـاش دەریدەخـەن کـە ئـەوان بەرژەوەنـدیی گشـتییان لـەلا مەبەسـتە لـە حاڵێکـدا پێچـەوانەکەی راسـتە، چـونکە بـەکارهێنانی کۆمەڵگـە بـە نـاوی ناسـیۆنالیزم و هــەر چـەمکێکی دیکـە، بەرلـەوەی بـۆ خزمـەت و بەرژەوەنـدیی گشت بێت، بۆ بەرژەوەندی ئەو کاتەگۆرییە دەبێت.

گـەڕان بەشـوێن جوگرافیـادا وەکـو مـوڵکی نەتـەوە، لـەلای ئـەو نەتەوانـە بووەتـە گرێکــوێرەی ســایکۆلۆژی کــە دەوڵــەتیان نییــە و وەکــو نەتــەوەی دووەم مامەڵــەی هاووڵاتییان لەگەڵ دەکرێـت و ئـەوانیش بـەو هۆیـەوە داواکـاریی رەوایـان هەیـە، هـەر بـە هۆی هەڵگرتنی ئەو شوناسـەی هەیانـە بـە نـاوی وڵات یـان نەتەوەیـەکی دیکەوەیـە، یـان لــەژێر ناونیشــانێکی دیکــەی سیاســییە، یــەکێك لــەو هۆکارانەیــە، کــە نەتــەوەی ستەمدیدە دەکات بـە خـاوەن خواسـتی دەوڵـەت، بەشـێکی دیکـە پرسـی جیـاوازی زمـان و کولتــوورە، کــە ئەمــە مــۆدێلی یەکەمــە و پێشــتریش لــە رۆژئــاوا ئــەم کێشــەیە و گرێکوێرەیــە لــە مەجەرســتان (هــەنگاریا) درێــژەی کێشــا. هەڵبــەت ئــەم داواکارییــە تەنها بـۆ پاراسـتن نییـە لـە شـوناس و خـود، بـەڵکو لەگـەڵ سـەرهەڵدانی مۆدێرنیزمـەوە بوو بە مۆدێل، بـەڵام دەبێـت ئـەوەش بگوترێـت کـە بـەبێ هەلومـەرجی سیاسـیی گونجـاو ئــەم جــۆرە نەتەوەخوازییــە ســەرهەڵنادات، چــونکە نــاوەڕۆك و ئامــانج ناپێکێـت ئەگـەر پرۆسـەکە زەمینـە بـۆ پرسـی ئیلیتیـك، واتـە کەسـایەتیی نەتەوەکـە خـۆش نـەکات و نەبێتــە کــارتێکی بــەهێز بــۆ دروســتکردن و زیندووکردنــەوەی بــوونی نەتــەوەیی لــە سەربەخۆیی جوگرافیادا.

هەڵبــەت لــەلای ئــەو نەتەوانــەش کــە تــەنها گرفتــی کولتــووری و زمانیــان هەیــە، وەختێکــە کــە هەســت بــە ســتەمی کەمینــەیی دەکــەن بــە تایبــەت لــە رێگــەی گوتـاری زاڵــی ئــایینی و نەتەوەییــەوە، وەکــو کلــد و ئاشــوورییەکانی کوردسـتان، ئەمـە بەشـێکی

پیشەسازی سەرمایەداری هاوچەرخە، کە خەریکە پارچە پارچەکردنە لە رووی جوگرافیاوە کە لە یەك پارچەیی و یەکبوونی گشتەوە کەڵك وەرناگرێت، بە تایبەتی کە کار گەیشتە رەسەنایەتی و بنەچە و مێژوو و موڵکداری بۆ نەتەوە و کولتوورێکی کۆنتر لەوەی دیکە، هەروەك ئەوەی لە کەنەدا هەمان نموونە دووبارە دەبێتەوە و لە ئێرلاندا و لە ئێرانیش کە لەنێو هەموو نەتەوە و کولتوورە جیاوازەکانی دیکە، کە هاوبەشن لە مێژووی دروستکردن و پاراستنی وڵاتەکە، کەچی تەنها ناوی نەتەوەی فارس لەبەرچاوە و بەو پێناسەیە شوناسی وەرگرتووە، ئەمە دیسان لە لوبنانیش هەیە کە مارۆنی و دروز هەیە، کەچی بە ناوی دەوڵەتی عەرەبی شوناسی وەرگرتووە، دیسان لە مەغریب و جەزائیر و تونس ئەمازیغی هەن، مەبەستم هەمان رەوشیی نەتەوەیی و سیاسیی هەیە، کە بەربەر و ئەمازیغی وەکو نەتەوەی رەسەن هەن، کەچی ناونیشانی دەوڵەت بە شوناسی عەرەبی هاتووە، کە ئەمە نارەواییە، لێرەداتبۆ چاودێری سیاسیی و لێکۆڵەری سیاسیی و کۆمەڵناسی دەردەکەوێ کە دژە ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزم چۆن پێکەوە دەبن و لە هەمان کاتیشدا ململانێی یەکدیی دەکەن.

چەمکە فکرییەکان و نەتەوەی ژێردەست

زۆرینــەی ئــەو نەتەوانــەی کــە بــە درێــژایی مێــژوو، ژێردەســتەی سیســتمە تۆتالیتارەکــان بــوون یــان لــە ئــەنجامی جەنگــە جیهانییەکانــەوە چــەپێنراون ســەرمایەی ســەربەخۆیان نــەبووە، بۆیە نەبوونەتــە خــاوەن چــەمك و ســەرخانی فکــری خۆیــان، چــونکە خــاوەن ژێرخــانی ئــابووری خۆیــــان نەبوونــــە و ئیمپریــــالیزمی جیهــــانی کــــەڵکی لێوەرگرتــــووە، زۆر بەدەگمــــەن کۆمەڵگەیــەکی وەك هینــدی و چــینی توانیویانــە کولتــووری خۆیــان بپــارێزن، هــەروەك ئــەوەی بیرمەنــدێکی وەك گانــدی کەســێکی وەك کۆنفۆشــیۆس و بودایــان هەیــە، یــان دەوڵــەت و کۆمەڵگەیــەکی وەك ئێــران ماوەتــەوە وەك خــۆی و هەنــدێ چــەمکی بەرهــەم هێنــاوە، کــە لــە ســەهرەوەردی و شــیرازیدا کۆدەکرێتــەوە، یــان ئــەوەی گرینگییــان داوە بەسیســتمی سیاســی و فەرهــەنگی خۆیــان، بــەڵام قەوارەیــەکی نەتــەوەیی و جوگرافیایــەکی وەك کوردســتان کــە یــەکێك لــەو رووبــەرە ئابلۆقەدراوانەیــە لــە چوارچــێوەی چــەند دەوڵــەت و سیســتم و زمــانی جیــاواز لــە زمــانی خــۆی، ئــەویش هەرێمێکــە بــە کۆشــش و خــەبات بەدەســت هــاتووە، نــەك لەئــەنجامی جــەنگی جیهــانی کــە پاڵپشــتی کرابێــت لەلایــەن دەوڵــەتێکی زلهێــزەوە، بۆیــە نــەیتوانیوە مێــژووی کولتــووری خــۆی بنووســێتەوە و بچــێتە نێــو مێــژووەوە وەك هــەر کۆمەڵگەیــەکی تــر، بــەو واتایــەی ئەگــەر ئــەوەی ئێســتەش پاڵپشــتی دەکرێــت لەلایــەن هێــزە نێودەوڵەتییەکانەوە، ئەوا بەقــەد ئــەو کاتــە هێــزی نییــە، کــە جەنگــە جیهانییــەکان دەوڵــەتانی وەك نیشتمانی عەرەبیان دروست کرد، بە پێچەوانەوە کوردیان پشت گوێ خست.

سیستم: بەو یاسا و رێســا دەوڵەتییــە دەگوترێتــك کــە بــۆ قەوارەیــەك و بــۆ دەوڵــەتێك بــەپێی دەســتوور و کولتــوور و ئــایینی ســەرەکیی دەوڵەتەکــە دانرابێــت، لــە هەنــدێك شوێنیشــدا سیســتم واتــە نــەزمێکی کــارکردن بــەپێی مەرجــە بنەڕەتییــەکان، بــەڵام لــە رووی رەوشــتمەندیی سیاســییەوە رێزگــرتن و پێوەســتبوونە لــەو پابەندییانــەی کــە لــە دەســتووردا دانــراوە بــەپێی ئــەرك و مــاف بــۆ هاووڵاتییــان، پاشــان ئــەم سیســتمە رۆدەچێتە نێو ژیانی سیاسیی و کارگێڕی و بۆ نێو فەرهەنگ و تەواوی کایەکان.

ناسیۆنالیزم: پێشتر لەبەشەکانی دیکەدا باسمان کردووە و پێناسەمان کردووە، کە بریتییە لە نەتەوەخوازی و کارکردن بۆ بەرزراگرتنی بەهای نەتەوە حزبییەت لە هەموو کایەکاندا و بە تایبەتی فەرهەنگ و کولتوور و سیاسەت بەرانبەر بە ئەویدیکە تا رادەیی نەگەیشتن بە راسیزم و شۆڤێنییەت، چونکە ناسیۆنالیزم کارکردنە بۆ کۆکردنەوەی نەتەوە هەر لەباری مێژووەوە تاکو دەگاتە پەروەردە و راگرتنی تەناهیی نەتەوەیی.

پەرلەمانتاریزم: سیستمێکە بۆ هەر دەوڵەت و قەوارەیەکی سیاسیی، بە واتای ئەو دەسەڵاتە دێت، کە پەرلەمان لێقەگەری سەرەکییە بۆ بڕیاردان لە هەر چارەنووسێکی سیاسیی بۆ دەوڵەت، بەبێ ئەوەی قبوولّ بکات ئەو سەرۆکایەتییە لاگیری بکات بۆ هەر حزبێکی سەرکەوتوو و خاوەن دەنگی زۆرینە و پەراوێزخستنی کەمینەی نەتەوەیی و ئایینی و مەزهەبی و ...هتد نێو پەرلەمان، لە روویەکی تریشەوە پەرلەمانتاریزم، ئەو واتایەی هەیە، کە نەتەوە یان قەوارە سیاسییەکە بڕوای تەواوی بەوە هەبێت، کە هەر چوار ساڵ جارێك هەڵبژاردن بکرێت و خەڵك رابێت لەسەر ئەوەی دەسەڵاتە باڵاکەی پەرلەمان و دەزگەکەش بزانێ کە نوێنەری خەڵکە و بڕیار لە بەرژەوەندی چینە باڵاکانی سیاسەت و ئابووری نەدەن و هەژار و هاووڵاتی پشتگوێ نەخەن.

دیموکراسی: ئەم چەمکەیە کە پێش ۳۵۰ ساڵ بەر لە مەسیح لە یۆنانی کۆن بەرهەمهاتووە، دواتر دوو قۆناخی دیکەی بڕیوە و هەر نەگەیشتووە بە پێناسە رەسەنەکەی خۆی، قۆناخی یەکەم سەرمایەداری بوو، کە بوو بە سیستمی سیاسیی و پەرلەمانتاری حزبی و خاوەن دەسەڵاتەکانی بەرهەمهێنا، قۆناخی دوای ئەوە کە هەزارەی سێیەم هات قۆناخێکی دیکە بوو، کە بووە سیستمی ئابووری و هاوکێشە سیاسییەکانی بالانس کرد و رەوایەتیی بە داگیرکاری نوێ دا، کە هەر دەوڵەتێك گەرەکیان بێت سامانەکەی بخەنە خزمەت خۆیانەوە، بەڵام هەرگیز چەمکەکە نەبوو بە خاوەنی پێناسە راستەقینەکەی خۆی کە دەسەڵاتی خەڵکە.

حزبیەت: ئەو چەمکەیە کە بەرهەمهاتووی سەرمایەداری مۆدێرنە و واتای رزگارکردنی تاك بووە لە بنەماڵە و خێڵ و بەرهەمهێنانی ئازادییەك بۆ هەموو تاك و بۆ کۆمەڵگەش، حزبیەت ئەو بەهایەی هێنایەوە نێو کۆمەڵگە، کە خەڵك بیر لە فکر بکاتەوە، چونکە فکر حزب فەزای کۆمەڵایەتیش دروست دەکات، نەك ئەوەی

حزب فکر دروست بکات، ئەمە تێگەیشتنێکی نوێیە بۆ حزبیەت، وەکو ئەوەی کە چەمکەکانی دیکەش نوێن بۆ کورد، چونکە بەرهەمهاتووی کولتووری کوردی نین و ئاشنا نین نەك بە تێگەیشتنەکە، بەڵکو ناتوانن پراکتیکیشی بکەن، هەروەك ئەوەی کە دەبینین لەنێو فەزای سیاسیدا چۆن شکستیان هێناوە.

هەڵبەت جگە لەم چەمکانە چەندین چەمکی دیکەی سیاسیی هاتووەتە نێو دنیای فەرهەنگی سیاسیی کوردییەوە، بەڵام بەبێ ئەوەی لە رەگوڕیشەوە شارەزایی هەبێت خۆی پراکتیك دەکات بەپێی چەمکەکە، باشترین نموونەش چەمکی کۆمەڵگەی مەدەنی و میدیایە، کە هەردوو کایەکە نزیکن لە یەکتر، بەڵام گورزێکی کوشندەیان لە کورد داوە و ریگەیان نەداوە هۆشیاری بەدەست بهێنێ، بۆیە لێرەوە تێدەگەین کە کورد کێشەی سەرەکیی ئەوەیە کە هۆشیاری سیاسیی و فەرهەنگیشی نییە، بۆیە کە فکرێك دێت بەبێ ئەوەی خوێندنەوەی بۆ بکات لەبارەی ئەوەی ئایا بەکەڵکی ئەوە دێت لەگەڵ فەرهەنگەکەی بگونجێت، خێرا کاری پێدەکات و دواتریش شکست دەهێنێت.

بۆیە کورد تازە دارەدارەی مومارسەکردنی فەرهەنگ و ئەزموونی دیموکراسییەتی راستەقینە دەکات و خەریکە دەچێتە نێو هاوکێشەی سیاسییەوە، ئەگەر نا تارادەیەکی زۆر لە دونیادا نەوەك فەرهەنگی نەتەوەیی و نە وەك قەوارەیەك، کە زمانی تایبەتی خۆی هەیە نەناسراوە، ئەمەش کاریگەرییەکی زۆری کردووەتە سەر ئەوەی جێگەی نەبێتەوە ناوەندە رۆشنبیری و هزرییەکان، تەنها ئەوە نەبێتك کە لەنێو هاوکیشەی سیاسیدایە لە ناوچەکەدا، هەرئەوەی کە هەڵپەی ئەوەدەکات رۆشنبیری خۆی بگەێنیتە دونیا لەبوارەکانی هونەر و سینەما و ئەدەب، بەڵام لەپەراوێزی ئەو چەمکە فکریانەیەدا، کە لەرۆژئاوا مومارەسە کراوە و خەریکە ئەلتەرناتیڤی نوێ دەدۆزرێتەوە، بۆیە لە رووی سۆسیۆلۆژییەوە ئاسان نییە شیتەڵکاری کۆمەڵگەی کوردی بکەین بەپێی ئەو چەمکە فکرییانە پراکتیکی لەسەر بکەین، کە لە پێشەکی باسەکەماندا ناویان ریزکراوە، نزیکترین نموونەش ئەوەیە، کە سیستمی رەخنە و پرۆژەی رەخنەگرتن لە دونیای رۆشنبیری کوردیدا غیابی هەیە، بۆیە رەخنەگرتن لە سیستمی کۆمەڵایەتی و پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی کورد قورسترە لە رەخنەگرتن لە رۆشنبیری کوردی، ئەمە ئەو

کۆسپە گەورەیەیە، کە بوێری و توانایەکی لە رادەبەدەری دەوێ قەناعەت بە کۆمەڵگە بکەین رەخنەگرتنی لەلا ئاسایی ببێتەوە، هەتا ئەو پرۆژەیەش جێگیر نەبێت و لێبووردەیی نەبێتە کولتوور، لە هەموو بوارەکاندا لە جێگەی خۆی دەمێنێتەوە و گەشەسەندنی تەکنۆلۆژیش لە شوێنێکی دیکە بوەستێت، بەڵام ئەگەر بڵێین هەوڵی جدی نییە بۆ ئەم مەبەستە و بەرهەمهێنانی چەمکی فکری و ئاڵوگۆڕی کولتووری، ئەوا غەدرێك دەکەین لەم قەوارەیە، بەڵام هەوڵێکی هەژارانەیە و ناتوانێ ئەو هەموو دوورییە ببێت، کە شەمەندەفەری پێشکەوتن جێی هێشتووە.

ئەوەش کە بەشێکی گەورە لە پانتایی سیاسی داگیر دەکات، لە رووی سۆسیۆلۆژییەوە کۆمەڵگەی کوردی لە سەدەکانی پێشووەوە حزبی وەك ئەلتەرناتیڤی سیاسی وەرگرتووە و مومارەسەی سیاسی پێکردووە، سا با بە هەر ستایلێك بوو بێت، کە بەشێکی زۆری شۆڕشگێڕی بووە، بەڵام لەبەرئەوەی نەتەوەی ژێردەست بووە کەمتر کەڵکی لەو فەزا سیاسییە وەرگرتووە، کە لەنێو هاوکیشە سیاسییە نێودەوڵەتییەکان کاری پێکراوە، بۆ نموونە گۆڕانی چارەنووسی کورد لە پەیمانی سیڤەرەوە بۆ پەیمانی لۆزان، بەبێ ئەوەی هیچ پاڵپشتێکی نێودەوڵەتی هەبێ، بە پێچەوانەوە کودەتای لەسەر کراوە، بەڵام سەرەنجام دەستبەرداری سیاسەتی تاکڕەوی نەبووە.

هەژاری دەنگدان و بەشداریکردن لە پرۆسەی هەڵبژاردندا لە رووی سۆسیۆلۆژیای سیاسییەوە، هەژاری بیرکردنەوەی خەڵکە لە چۆنییەتی و چەندایەتیی هەڵبژاردنی حزب و لیستەکان، ئەو پاساوەش بیانوویەکی یاسایی نییە، کە خەڵك ئامادەن بچن بۆ دەنگدان، بەقەد ئەوەی هۆشیاری لەوەدایە، کە لە بەرئەنجامی دەنگەکانی خۆیان بکۆڵنەوە، یان ئەوەی لە دەستووردا مافەکانیان بناسنەوە وەك هاوولاتی بەبێ لەبەرچاوگرتنی پلەبەندی هاوولاتیبوون و پرسی ئیتنیکی و مەزهەبی و ئاینی و کولتووری، ئەمەش ئەو پێوەرەیە، کە بەپێی سۆسیۆلۆژیای هەڵبژاردن خوێندنەوە بۆ سۆسیۆلۆژیای هەڵبژاردنی کوردستان بکەین، هەر ئەمەش تاکە رێگەی دەرچوونە لە هەژاری هەڵبژاردن و مومارەسەکردنی دیموکراسییەت، باشترین پێوەریش بۆ خەڵك لەم هەلومەرجەدا بەرژەوەندییەکانی خۆیان بزانن و بەرنامەی چاکسازی و پێشکەوتوو هەڵبژێرن، نەك ئەوەی پەراوێز بخرێن. بۆیە سەرەنجام ئەگەر کورد بتوانێ لەم ئەزموونەیدا

سەربکەوێت، کە تائێستە ڕۆشن نییە چۆن پەرلەمان دەگۆڕێت و چۆن حکومەت پێکدێنێت لەنێو ئەو هەموو قەوارە سیاسییەدا، ئەوا دەتوانێت لێرە بە دواوە ببێت بە خاوەنی پرۆژەی ڕەخنەیی، هەروەها خوێندنەوەی پێکهاتە و کولتووری کوردی دەچێتە نێو قەوارەیەکی ترەوە لە دەرەوەی خۆی، بەمەش گەشە و هەڵدانێکی چۆنایەتی سیاسی و فکری بە خۆیەوە دەبینێ، بەم پێیە بێت، کە قەوارەیەك کێشە نێوخۆییەکانی پێ چارەسەر نەکرێ و یەکتر قبوول نەکەن، ئیدی چۆن دەکرێ لە ئاستی سۆسیۆلۆژیای سیاسیدا بتوانین هەڵسەنگاندنی بۆ بکەین، چۆن بتوانین تێڕوانینی ئەرێنیی بدەین لەبارەی ئەم قەوارەیەوە، وەختێك دەبینین نە سنووری جوگرافی، نە سنووری سیاسی دیار نییە، خەڵکیش کە بەشێکی گەورەن لە دیارکردنی چارەنووسی سیاسی ئەم ناوچەیە، تەنها بۆ دەنگدان دەچن دەنگ دەدەن، بەبێ ئەوەی هیچ هۆشیارییەکیان هەبێت لەبارەی هەڵبژاردن و خودی پرۆسەکە، ئیدی چۆن بتوانین ڕەخنە لەم سیستمە سیاسییە بگرین، کە هێشتا ناتوانێ لە دەرەوەی بەرژەوەندی ئایدیۆلۆژیای سیاسی و حزبی، خاوەن یەك گوتاری سیاسی بێت، ئەم ڕەوشە سیاسییە، کە درێژە دەخایەنێت، مەترسییەکی ترە بۆ سەر تەواوی کایەکان بە سۆسیۆلۆژیای سیاسیشەوە، بەم پێوەدانگانەش بێت کە بەشێکیمان لە سەرەوە باسکرد، ڕەنگە کاردانەوەیەکی وەهای هەبێت، کە ئیتر بەشداری سیاسی نەکەن، بەڵکو بەشداری سیاسی ئەوەیە، کە خەڵك ڕێز لە دەنگەکانیان بگرن و دوای هەڵبژاردنیش بە دوای دەرەنجامی ئەو هەڵاو زەنایەوە بن، کە بەر لە هەڵبژاردنەکان بینیمان، ئیدی بەو پێودانگانە بێت لێرە بە دواوە حزبەکانیش بەو وەهمە دیموکراسییە خۆشحاڵ بن، ئەم تێگەیشتنە کە ماوەی دەیان ساڵە خەڵکی پێ جۆشدراوە، هیچی لە کۆنترۆڵی سیاسی کەمتر نییە، ئەگەر ئەم تێبینیانە شوێنی خۆی گرت و جێکەوتە بوو لە مێشکی خەڵك و حزبەکانیش چوونە پای ڕەوشەکە، ئەوا دەتوانین ببین بە خاوەنی ڕەخنە و لێکۆڵینەوەی سۆسیۆلۆژیای سیاسیی بۆ کۆمەڵگەی کوردی، بەپێچەوانەوە وەکو خۆی دەمێنێتەوە، سەرەنجام ئەگەر حاڵ وا بڕوات، کۆمەڵگەی کوردی لە شوێنی خۆیدا پێکوتە دەکات و نابێتە خاوەن قەوارەیەکی سیاسیی نێودەوڵەتی، نەك قەوارەیەکی نەتەوەیی باوەڕپێکراو، ئەوەش کە زەرەمەندی یەکەمە خەڵکە هەم وەکو نەتەوە، هەمیش وەکو هاوولاتی کوردستان.

دیموکراسی... چەمکە کوشندەکەی نەتەوە

ئەگەرچـــی ناونیشـــانی دەوڵـــەتی نەتـــەوەیی مـــۆدێلێکی کـــۆنتری سیاســـەتیی نێودەوڵەتییــە بــۆ نەتــەوە بــێ دەوڵەتــەکان، گوایــە دەرفــەتێکی بــاش دەداتــە نەتــەوەکان مافی خۆیـان بەدەسـت بهێـنن، سـا بـا ئـەو مافـە لـە ڕێگـەی هەڵبـژاردن بێـت یـان لـە ڕێگـەی دیکـەی سیاسـییەوە بێـت، بـەڵام کـە دیموکراسـی وەکـو چـەمکێکی سیاسـیی دەبێتە هۆکار بـۆ دەوڵـەتخوازانی نەتـەوەخوازی، ئـایین لـەل ایـەك و بزوتنـەوە ئایینییـەکان لەلایـــەکی تـــر، وەکـــو بەرهەڵســـتکارێك لـــە دژی ئـــەم داواکارییـــە بـــە ناونیشـــانی گوناهــەکانی جیــاوازی نەتــەوەیی، یــان بــە ناونیشــانی ئــەوەی بەشــداری دەکــەن لــە پرۆســەی سیاســیی و دەچــنە نێــو هەڵبژاردنــەوە، ئیــدی بــۆ نەتــەوەخوازەکان کاریگــەری نـــەرێنیی لەســـەر جەماوەرەکـــەیان دروســـت دەبێـــت و ڕەنگـــە زۆرجـــار بـــەو هۆیـــەوە دەرەفەتەکـــە و هەڵبژاردنەکـــەش بـــدۆڕێنن، ئـــەم داخراوەییـــە ئەگەرچـــی بەشـــێکی لـــە بابـــەت نـــەبوونی جیـــاوازی نەتـــەوەیی لـــە ڕووی مرۆڤییـــەوە ڕاســـتی تێدایـــە کـــە گەشەســەندنی ئــەم بــیرە، هــەروەها دەبێتــە هۆکــارێکیش بــۆ ســەرهەڵدانی بزووتنــەوەی ڕاســـیزم و ڕەگەزپەرســـتی و ...هتـــد، بەشـــەکەی دیکـــەی دواخســـتنی پرۆســـە سیاسـییەکەیە بـە نـاوی دیموکراسـییەوەو کـە بـڕوای بـە سـەرەتاکانی ئـازادی نییـە لـە دیارکردنی چارەنووسی نەتـەوەییو کـە جگـە لـە سیاسـەت لـەلای گـرووپ و دەسـتەبژێری سیاسـیی، ڕاپرسـی ئـەو مافـە مەدەنییەیـە بـۆی هەیـە جوگرافیـا دیـار بکـات، بـە پێچەوانەشەوە ڕەنگـە جوگرافیـا لەدەسـت بـدات، هـەروەك ئـەوەی لـە ئێرلەنـدا بەرانبـەر بە هەڵبژاردنی سـەربەخۆیی یـان مانـەوە لـە پـەنا بـەریتانیا، ئێرلەندییـەکان جوگرافیایـان لەدەسـتدا و بـە ئینتیـداب واتـە سـەر بـە بەریتانیاییـەکان مانـەوە، چـونکە سـەربەخۆیی ئابوورییـــان لەدەســـتدەدا، ئەمـــە یـــەکێك لـــە هۆکارەکـــانی چـــەمکی دیموکراســـی وەکـــو چـــەمکێکی کوشـــندە بـــۆ نەتـــەوە دەوڵـــەتخوازەکان دەبـــێ لەبەرچـــاو بگیرێـــت، ئەمـــە بیرۆکەیەك بوو ئەفسانەی بۆشی بـەتاڵ کـردەوە، بـەڵام لـە لایـەکی تـرەوە ئەوانـەی ڕەخنـە

لەم تێزە دەگرن رایـان وایـە، کـە دیموکراسـیبوونی دەوڵـەتێك واتـای ئـەوە ناگـەیێنێت، کـە گەلەکـەی هەمیشـە دژی جـەنگ دەنـگ دەدەن، چـونکە ئامارەکـان پێمـان دەڵـێن، کـە دەوڵەتـە دیموکراسـییەکانیش وەك دەوڵـەتانی نادیموکراسـی جـەنگیان بـەرپا کـردووە، لـەوەش زیـاتر گەلەکەشـیان دەنگیـان لـە بەرژەوەنـدی جـەنگ داوە"(٥٩). بۆیـە ئاشـتی و دیموکراسیی لەلای ئەو نەتەوانـەی، کـە هێشـتا کێشـەیان هەیـە، بیرۆکەیەکـە تـەنها لـە خـەیاڵێکی رۆمانسـی دەچـێت، چـونکە پارتـە تۆتالیتارەکـان دەسـەڵاتی هەمیشـەییان لەلا دەبێـت بـە هۆکارێـك بـۆ بـەرپاکردنی جـەنگ، بـەڵام حـزب و دەوڵـەتی لیبراڵـی کـە لەسـەر بنچـینەی ئازادییـە مەدەنییـەکان و قەدەخـەبوونی موڵکایـەتی تایبـەت و هەڵبـژاردنی نوێنەرانـدا دروسـتبوون، ئـەوا هەمیشـە دژ بـە جـەنگ بـوون، مەگـەر هەلومەرجێك ناچـاری کـردبن جـەنگ بکـەن، چـونکە ئـەوان پێیـان وایـە دەسـتکەوتەکان لە سایەی ئارامی سەقامگیری نەبێت ناپارێزرێن.

لـە کۆنفرانسـێکدا سـاڵی ١٩٩٠ دوو کـەس لـە لێپرسـراوە باڵاکـانی سـەردەمی کـاربگێڕیی رۆناڵـد رێگـەن دوو وەڵامـی جیاوازیـان پێشـکەش کـرد، جێرشمـان سـەرۆکی بەخشینە نیشـتمانییەکان لـە پێنـاو دیموکراسـیدا، رای وابـوو شـتێکی بەڵگەنەویسـتە کـە هـەر کۆمەڵگەیـەك بتوانێـت بـە شـێوەیەکی دیموکراسـییانە خـۆی رێـك بخـات، ئـەوا شێوازی ئاشتیخوازانە باڵادەست دەبێت و خەڵك دەنگ دەدەن دژ بەجەنگ.

سەرهەڵدانی چاخی پیشەسـازی کـە دواجـار مۆدێرنـەی لەگـەڵ خـۆی بەرهـەم هێنـا، ئیـدی دەبـوو سیسـتمەکەش بگۆڕێـت، کـە سـەرمایەداری پێشـڕەوایەتیی هـەموو کایەکانی ژیـانی دەکـرد، باشـترین ئـەو رواڵەتانـەش بـۆ وەڵامدانـەوەی بلـۆکی سـۆڤیەت، پرسـی دیموکراسـی بـوو کـە پێشـتریش لەگـەڵ لـەدایکبوونی سـەرمایەداری ئـەم چـەمکە بـوو بـەباو، بۆیـە کـرا بـە سیسـتمێکی دانسـقە، چـونکە وا بانگەشـەی بـۆ دەکـرا، کـە وەڵامـی هـەموو پرسـیارێکی سیاسـیی دەداتـەوە و هـەموو پێکـەوە دەتـوانن بـژین کـە وەهمێکی سیاسـیی بـوو "دیموکراسـی سیسـتمێکی دانسـقەی فەرمانڕەواییـە، لـە فۆڕمـە هاوچـەرخەکەیدا بەرهـەمێکی چـاخی پیشەسـازی، یـان ئـەوە چـاخی مۆدێرنیتەیـە، کـە بـە عیلمانییـەت و بەشارسـتانیکردن و لیبراڵیزمـدا دەناسـرێتەوە، سـەرهەڵدان و پێشـکەوتنی ئـەم سـەردەمە چـەند سـەدەیەکی خایانـدووە، لـەم تۆژینەوەیـەدا چـەند

رواڵـــەتێکی مێـــژوویی ئـــەم پرۆســـە درێژخایـــەن و ناهاوســـەنگە، بگـــرە تـــا ئاســـتێکی ترســـناك نـــاکۆکیش دەپشـــکنین، بـــە پشـــکنینێك کـــە دەچـــێتە شـــێوەی گێڕانـــەوەی واقیعـــەکان و وردکردنـــەوەی چـــەمکەکانەوە" ئەمـــە بۆچـــوونی دکتـــور فـــالح عەبدولجـــەبارە، کـــە کۆمـــەڵناس و هزرمەندێکـــە لـــەبارەی چـــەمکە سیاســـییەکانەوە شـــیکردنەوەی جیاوازی هەیە.

دەرکـــەوتووە کـــە دیموکراســـی ئەگەرچـــی گۆڕانکـــاریی کۆمەڵایـــەتی دروســـت دەکـــات، بـــەڵام هێنـــدەی دیکـــە زیـــان لـــە خـــودی دیموکراســـی دەدات لـــە ئاســـتی کۆمەڵایەتیـــدا، ئـــەویش قبـــووڵ نـــەکردنی یـــەکتر بـــە نـــاوی مـــافی گشـــتییەوە، هەڵبـــەت لـــەبارەی سیاسیشەوە کە چـەند گەمـەی سیاسـیی کراوەتـر بکـات و رێگـە بـە هێـزی سیاسـییەکان بـدات بەشـداربن، دیسـان هێنـدەی تـر خـەڵك پەرشـوبڵاو دەکاتـەوە و دووریـان دەخاتـەوە لـــە بەشـــداریکردنی راســـتەوخۆ لـــە دیـــاریردنی چارەنووســـی خۆیـــان، بـــە پێچـــەوانەوە چارەنووس رادەسـتی گرووپـە دەسـتەبژێرە سیاسـییەکان دەکـەن، بۆیـە لێـرەدا دەردەکـەوێ دیموکراسی چ فێڵێکـی سیاسـییە بـۆ دواخسـتنی داواکـاری گـەلان، ئەمـە گەمەیەکـە بـۆ دەوڵەمەندکردنی ئابووری سەرمایەداری هاوچەرخ.

ئـــەوەی کـــە دیموکراســـی مـــۆدێرن هێنـــای و بـــوو بـــە تووڕەبوونێـــك و نەتـــەوە بـــێ دەوڵەتەکانی کردە خـۆراکی گەمـەی نێودەوڵـەتی، هـیچ کـام لـە گەمـەکانی رابـردوو کـە کۆلۆنیـــالیزم نـــەیکردووە، بـــە بەڵگـــەی ئـــەوەی دنیـــای پڕکـــرد لـــە بـــیروڕای جیـــاوازی موزەیەف و نەهێشـتنی جەمسـەرێکی دیکـە بـۆ پـەنادانی ئـەوانی دیکـەی سـتەمدیدە و ئـــایین وەکـــو کەرەســـتەیەك بـــۆ بـــەردەوامبوونی جـــەنگی تایبـــەت و لـــە پـــەنا ئەمـــەش دەوڵەمەنـدکردنی هەرچـی زیـاتری کۆمپانیـا زەبەلاحـەکان لـەژێر ناونیشـانی نەتـەوەی جیـــاواز، بـــەڵام دیموکراســـی هـــەر ئەوەنـــدە قبـــووڵی جیـــاوازی دەکـــات تـــاکو گەمەکـــە تێکدەچـێت، وەکـو ئـەوەی لـە عێـراق و سـووریا و لوبنـان و یەمـەن و میسـر و تـونس رووی‌دا، لـە حاڵێکـدا دیموکراسـی جگـە لـە زەمەنـە جیاوازەکـانی کـە کـاری پێکـراوە بـۆ جێگیرکردنـــی سیســـتم، جگـــە لـــەوەی بـــەکارهێنانی وەکـــو هۆکارێـــك بـــۆ بـــەرپاکردنی جەنگ لە ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، یان لە وەهمێك بەولاوە شتێکی تر نییە.

لــــە ناوچــــەکەدا هـــیچ بزووتنەوەیـــەکی سیاســـیی وەکـــو کـــورد لـــە رووی ناسیۆنالیســـتییەوە خـــۆی رانەگەیانـــدووە و بـــە پێچەوانەشـــەوە هـــیچ نەتەوەیـــەك بـــە بارتەقای ئەم نەتەوەیە دوژمنی خـۆی نـەبووە، کـە دیموکراسـی گـورزی لێـداوە، بـۆ نموونـە ناســیۆنالیزمی کــوردی لەگــەڵ حکومەتــە یــەك لــە دوای یەکــەکان کــە داواکارییــە سیاسییەکەی دیموکراسی بوو بـۆ عێـراق و مـافی خـۆی بـۆ نەتـەوەی کـورد، کەچـی هـەر دیموکراسی رێگەی نەدا بە مـافی خـۆی بگـات، دوای روخـانی رژێمـی بـەعس لـە عێـراق و دوای ئـــەزموونکردنی حـــوکمڕانی بـــە هـــەموو کێماســـییەکانییەوە لـــە هەڵبـــژاردن و ململانێـی لەگـەڵ لایەنـە غـەیرە کـورد، هـەم لـەنێو خـۆی و هـەم لـە ئاسـتی عێـراق و ناوچـەکە کاریگـەری خراپـی نـەکردە سـەر بەرژەوەندییـەکانی، تـا ئـەو جێگەیـەی کـە رێگـەی نـەدا بـەری ئـەو دیموکراسـییەتە بخـوات کـە شـانازی پێوەدەکـات، تـاکو وەڵامـی فرەیی لە بەشداری سیاسـیی و جیـاوازی سیاسـیی بداتـەوە، بۆیـە تـا ئێسـتەش ئاریشـەی گەورەی ئەوەیە، کـە لـە یـەك گوتـاری تێناگـات و نابێتـە خـاوەنی یـەك گوتـاری، رەوتـە ئایینییەکان بە خـراپ کـەڵك وەرگـرتن لـەم کەلێنـە کـە لـەنێو نەتەوەخوازەکانـدا هەیـە و سیاســەت خولّقاندوویــەتی، هۆکــارێکی یەکــەمی ئــەو هەڵــە سیاســییە، کــە کــورد نەیتوانی ببێتـە خـاوەن شوناسـێك و هـەموو جیاوازییـەکان دوابخـات بـۆ کـاتێکی نادیـار و چارەسـەر نـەکردنی کێشەکەشـی نەخۆشـییەکی درێژخایەنـە، لەلایـەکی دیکەشـەوە ئـەو بـە نـاو کرانەوەیـە بـوو لـە ئاسـتی سیاسـیی و داخسـتن بـوو لـە ئاسـتی کۆمەڵایـەتی و فەرهەنگی، چونکە لـە پـەنا سیاسـەتدا نـەبوو بـە خـاوەنی سیاسـەتێکی فەرهـەنگی، کـە لانیکـەم فەرهـەنگی نەتـەوەیی بپـارێزێ و نەبێتـە قوربـانی بـۆ خـاتری گوتـاری ئـایینی، کە لە خزمەت نەتەوەکانی دیکەی غەیرە کوردن.

نەتـەوەی دیموکراسـیخواز بـە هـۆی نـەبوونی کەسـایەتیی دەوڵەتییـەوە، هێنـدە لاواز دەبێـت، چـونکە شـکۆی بـەردەوامی بـەردەوام سـنووردار دەبـێ، چـونکە بـەردەوام لـە جێبــەجێکردنی پــرۆژەی سیاســیدایە و دەیهــەوێ لەگــەڵ رەوڕەوەی پێوەســتبوونی بەکۆمەڵایـەتیبوون بـڕوات، ئـەو گەلانـەی پێویسـتییان بـە دیموکراسـی هەیـە بـەردەوام لــەژێر چـاودێری و تاقیکردنــەوەدان، بۆیــە بــەردەوام لــە ململانێــدان بــۆ پێڕەوکردنــی پرەنســیپی دابەشــکردنی دەســتکەوتەکانی، ئەمــە جگــە لــەوەی هەمیشــە مەترســی

ئــەوەی هەیــە شــیرازەی کۆمەڵایــەتی بپچــڕێت، ئــەم دۆخــەی کــە نەتــەوەی دیموکراســخواز هەیەتی کــە نــاتوانێ توانــای رووبەڕووبوونــەوەی هــەبێت بەســەر ئاســتەنگەکاندا، (یــۆرگن هابرمــاس) هزرمەنــدێکی سیاســییە پێــی وایــە، کــە نەتــەوەی دیموکراســیخواز کێشــەی دەرەوەی خــۆی هەیــە، بۆیــە هێنــدە عــەودالّی دیموکراســییەتە "نەتــەوەی دیموکراســیخواز لاوازتــرین دەوڵــەت بوونیــاد دەنێــت لــە بەرانبــەر دەوڵەتــە خاوەنــدارەکان کــە نەتــەوەیان نــەکردووە بــە کارتێــك بــۆ دەوڵــەت، ئەمــەش بــە هــۆی ئــەوەی کــە خــۆی خــاوەنی موڵکییــەتی سیســتمەکەی خــۆی نییــە و نابێــت، بــەڵکو لــە دەرەوەی خۆیــەوە بــۆی هــاوردە دەکرێــت، لــە ســەرەتاوە دووچــاری کێشــەی ئــابووری دەبێــت و لــەوێوە رۆدەچــێتە نێــو کێشــە کۆمەڵایــەتی و ئایینییــەکان و شــیرازە هەمیشــە لەبــەردەم تێکچــووندا دەبێــت، بــەو پێیــەی کــە ســنووری ئامانجەکــەی نەتەوەییــە و نــاتوانێ ئاســۆی دیکــە ببینێ، جگــە لــەو تێگەیشــتنە بــۆ دەوڵەتگــەرایی، ئەمــەش لــەوێوە سەرچــاوەی گرتــووە، کە جارێك لــەژێر تاقیکردنــەوەی نێوخۆدایــە و جــارێکی تــر لــەژێر تاقیکردنــەوەی ئــەوانی تردایە، بۆیــە گەرەکییــەتی خــۆی رابهــێنێ لــەو موومارەســە سیاســییەی کــە گەرەکییــەتی بــەردەوامی هــەبێت تــاکو جێگــەی خــۆی دەکاتــەوە، پاشــان دەبێتــە ئــەو مۆدێلــە دەوڵەتییەی، کە لە هــەر شــوێنێکی تــری دنیــا هەیــە و بــە شوناســی نەتــەوەوە سیاســەت ناکات"(٦٠).

جیهانگــەرایی بەشــێکی ئەرکەکــەی بــۆ دروســتکردنی کــەنار و ســەنتەرە، ئــەم کــەنار و ســەنتەرە رەهەنــدێکی ئــابووری هەیــە، کــە لــە شــوێنێکدا زیــان بــە سیاســەتیی کەنارکــەوتووەکان واتــە نەتــەوە بــێ دەســەڵاتەکان و وڵاتــە لاوازەکــان دەگــەیێنێ، باشــترین نموونە ئــەو دۆخــە بــوو، کــە رۆژهەڵاتناســی ناوەڕاســت بــە خۆیــەوە بینــی و بــەردەوامیش دەبێــت و جــارێکی دیکــە دەبێتــە پاروویــەکی چــەور بــۆ رۆژئــاوا و کۆمپانیاکــان کــە بــە هۆی قەیرانی داراییەوە زیانیان لێکەوتبوو.

لــە پــەنا هــەموو ئــەو چــەمکانەی، کــە پێشــتر بزووتنــەوەی کــورد کــەڵکی لێوەرگرتبــوون، چــەمکی جیهانگــەرایی، کــە دنیــا وەکــو چــەمکێکی هەمــەگیر و هەمەلایــەنی سیاســیی و فکــری و ئــابووری و تــەکنۆلۆژی، هــەروەها وەکــو سیســتمێکی سیاســیی نــوێ کــەڵکی لێــوەرگرت، کــورد لەمەشــدا پاشــکەوت و نــەیتوانی کــەڵك لــە

دەرهاویشتەکانی بکات، نموونەش ناساندن و نمایشکردنی تێکستی فۆلکلۆری و رۆشنبیری و هونەری کە مۆرکی کوردی پێوەبێت، ئاراستەی جیهانی دەرەوەی خۆی بکات، ئەمە هەلێکی لەبار بوو، کە کورد و نەتەوەخوازە بێ دەوڵەتەکان دەیانتوانی مومارەسەی بکەن و بە خزمەتی نەتەوە بگەڕێتەوە، کەچی لەبری ئەوە رێگەیان بە رەوتە فکرییە توندڕۆکان دا، لەبری کوردیش شوناسێکی ناشیرین پێشکەش بکات، ئەویش کوشتنی هەموو بەها رۆشنبیری و فۆلکلۆری و فەرهەنگی و کۆمەڵایەتییەکان بوو بە ڕووی دەرەوەدا، چونکە نەتەوە تەنها خواستێکی سیاسیی نییە، بەڵکو کولتووریشە، بۆیە لە رێگەی دیموکراسییەتەوە، کورد ئەگەرچی نەیتوانیوە دیموکراسی بێت و کولتووره بنەماڵەیی و بنەچەخوازی و کۆنەپارێزییەکە خۆی رزگار بکات و هێشتا بەو فەرهەنگەوە سیاسەت دەکات، بەڵام لە رووی سیاسییەوە لە نەتەوەکانی ناوچەکە زیاتر گرینگی بە دیموکراسییەت داوە لە ترسی ئەوەی دادگەیی سیاسیی نێودەوڵەتی نەکرێت و لەسەر بنەماکانی سیاسەتیی نێودەوڵەتی وەکو ئەزموونێك لێپێچینەوەی لەگەڵ نەکرێت. بەڵام سەرەنجام بەوەش نەیتوانیوە ببێتە نەتەوەیەکی خاوەن کولتووری هاوچەرخی و مۆدێرن و پێشکەوتوو و خاوەن یەك شوناس و یەك دەنگ و یەك گوتار، هەر ئەمەشە خاڵە لاوازەکەی، کە بەدێژایی مێژوو گورزی کوشندەی لێداوە.

ئەوەی کە پێشتر باس دەکرا کۆلۆنیالیزم لەژێر ناونیشانی دیموکراسییەت لە سەدەکانی پازدەوە تاکو سەدەم بیستەم، دژی ژیانی ئاسایی و مافی گەلانی چەوساوە و کەمدەرامەتە، لە سەدەی بیست و یەك جارێکی دیکە بە شێوەیەکی دیکە دووبارە بووەوە، بەڵام فۆڕمێکی دیکەی وەرگرت، "ناکرێ بەبێ ئاماژەدان بە جێ پەنجەی دەورانی فرەوانبوونی کۆلۆنیالیزمی رۆژئاوایی لە سەدەکانی ١٥ تاکو ٢٠ باس لە نوێبوونەوەی گەلان بکرێ، ئەوەی کە بووەتە جێگەی گفتوگۆ لەسەر سرووشتی رۆژئاوا لەبارەی جەنگەوە، بێگومان بەشێکی پێوەندیی بە چاوپۆشی مێژوویی هەیە لە نێوان هێزی سەرمایەداری جیهانی و ئاڵوگۆڕە ستراتیژییە ئابوورییەکانی لە باڵانسکردنی هێز لە ململانێ نێودەوڵەتییەکاندا، ئەمەش پێکهاتەی ژینگەی نێودەوڵەتی نوێی نەخوڵقاند، جگە لەوەی جەوهەری پێوەندییە

نێودەوڵەتییەکان و مانەوەی پێگە و دەسەڵاتی لە نێوان ئەوانەی لایەنگیر بوون و ئەوانەش لایەنگیر نەبوون"(٦١).

ئەم بۆچوونە لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە خووی، نەوەیەکی واقیعی بۆ کۆلۆنیالیزمی کۆن و نوێ دەکات و کاردانەوەی بەسەر ژینگە و ژیانی سیاسیی ئەو نەتەوە و گەلانەی کە بە درێژایی ٥ سەدە رەوشیان وەکو پێشووتر خراپتر بوو لە رووی جەوهەری سیاسییەوە، چونکە بوون بە گۆڕەپانەی یەکلایی کردنەوەی کێشەی نێودەوڵەتی و مەیدانێك بۆ گەشەسەندنی ئابووری نێودەوڵەتی، خۆ ئەگەر بە پێچەوانەوە ملکەچیان نەکردبێت، ئەوا وەکو کورد و ئێرلەندی و ئەمازیغی و حوسی و بەشێك لەو نەتەوانەی، کە لە هیندستان و پاکستان بە ژێردەستەیی ماونەتەوە تا ئێستە. ئەمەش بۆیە لە گۆڕەپانی ئەو نەتەوانە جەنگە هەمەلایەنەکان یەکلایی دەکرانەوە، چونکە ئەوان دیموکراسییەتییان بۆ ناوەوەی خۆیان بوو، جەنگەکەش لە دەرەوەی خۆیان و ئەزموونێك بۆ چاکسازی سیستم بووە.

هزرمەندەکانی رۆژئاوا باشتر لە گەمەی رۆژئاوا تێگەیشتوون، کە بوونیاد کێشەی سەرەکیی نەتەوەکانن، ئەم باسە پێوەندیی بە کرانەوە هەیە، وەختێکیش نەتەوەیەك لە پەنا شۆڕش و سەرهەڵدانەکانی پێشبڕکێی کرانەوە بکات و کەلێنەکەی بۆ ئەم بەشە پڕ بکاتەوە، دووچاری کێشەی دیکە دەبێت، چونکە هێزێك هەیە بە ئاسانی لێناگەڕێت نەتەوەیەك هێشتا خۆی بوونیاد نەناوە بکرێتەوە بەرەو فەرهەنگ و ژیان، جاك درێدا فەیلەسووفی فەرانسایی بوونیادشکێن و کرانەوەی بوونیادەکان، دەڵێت: "لە هەموو بوون و بوونیادێکی ژیان و مەعریفە و فەلسەفەدا کەلێنێك بۆ نەزانین و نەتوانین هەیە، کە نابێتە مایەی گرفت، بگرە هۆکارێکە بۆ کرانەوە، ئەم وتەیەی جاك درێدا، کە لە کتێبی (تارمایی مارکس)دا هەیە و مەبەستی لەوەیە کە لە هەموو بوون و رەهەندەکانی مرۆڤدا نەزانین و نەتوانین هەیە، نەتەوەش وەکو یەکێك لە بوون و بوونیادەکان و فەرهەنگیش وەکو سەرخانی ئەو بوونیادە کەلێن یان بۆشایی نەزانین و نەتوانینی تێدایە، هەروەکو چۆن بە هۆی زمانی ئێستەوە ناتوانین واتا و مەبەستی نوێ پەیدا بکەین، هەر بە شێوەی رابردوو یان بوونیادی مێژووییمان وەڵامدەرەوەی پێداویستی و رەهەندەکانی نوێی ژیانمان نابێت"(٦٢).

ئـەم ئاریشـە سیاسـییە تـاکو ئێسـتەش کـە ژیـان بـە تەواوەتـەی ڕەهەنـدە هـزری و ئابووری و سیاسـییەکانی بـە شـێوەیەکی دیکـە ئاراسـتە کـردووە، هێشـتا لـە فەرهـەنگی کوردیدا بە پاساوی نـەزانین و کـەڵك وەرنـەگرتن لـە پۆسـتمۆدێرنە و سیاسـەتیی نـوێ، لـە فەزای بیرکردنەوەی کـۆن مامەڵـە لەگـەڵ فـەزای گشـتی دەکـات و نـاتوانێ وەڵامـی هـیچ کـام لـە پرسـیارە دەرەکییـەکان و پرسـیارە ناوەکییـەکان بداتـەوە، هەڵبـەت بـۆ بەشـداریکردنیش لـە هاوکێشـە سیاسـییەکانی ناوچـەکە. هێشـتا وەکـو نەتەوەیـەکی ستەمدیدە خۆی پێناسـە دەکـات، لـە حاڵێکـدا خـۆی بەشـێکە لـە دەسـەڵاتی سیاسـیی و کارتی سیاسـیی لـە ناوچـەکەدا، نـەزانین بـۆ نەتـەوەی کـورد تـا ئـەو ڕادەیـە نەرێنییـە و کاردانەوەی خراپی هـەبووە، کـە شوناسـی لـە پنتێکـی دیـارکراوی مێژوویـدا بـە هۆکـاری نـەبوونی وجـودێکی ماتریـاڵی فکـری دیـار نییـە، دیـار نـەمانی ئـەم خاڵـە مێژووییـە کارێکی کردووە، کە تـەواوی دنیـا پرسـیار لـەو بوونـە مێژووییـە بکـات کـە بۆچـی دوای ٢٧١٨ ساڵ لـەنوێوە دەردەکـەوێ و دەبێتـە ئەلتـەرتانیڤی سیاسـیی لـە ناوچـە و دەبێتـە کارتێـك بـە نـاوی سـەرهەڵدانی ناسـیۆنالیزمێکەوە، کـە کۆلۆنیـالیزمی نـوێ و سـەرمایەداری هاوچـەرخ هاوکـاری دەکـات. لـە کاتێکـدا خـۆی کەرەسـتەی تـەواوی بەدەستەوە نییە بۆ سەلماندنی بوونی خۆی لە ڕووی مەعریفی و فکری و مێژووییەوە.

ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیزم .. ئێمە و ئەوان

وەختێــك چــەمكێك ئــەنگوت یــان ئامانجێــك دێتــە ئــاراوە، یــان ڕۆشــنتر بڵــێم بــە رووكەش و فۆڕم بــۆ بەدەســتهێنانی ئامــانجی نەتــەوەیی كــاری پێــدەكرێت، لــە بنەڕتیشــدا بــۆ مەبەســت و بەرژەوەنــدیی سیاســیی و ئابووریــدا، دروســت بــە ئاقــارێكی تــردا دەڕوات و دەبێتــە ئایدیۆلۆژیایــەكی رووت، ئایــدیۆلۆژیاش بــۆ خــۆی چــەمكێكی فكرییــە، كــە مۆدێرنیتــە لــە ســەدەی ١٨ لــە هــەناوی خۆیــدا بەرهــەمیهێنا، دواتــر لــە ســەدەی ١٩ گەشــەی كــرد، راســتەوخۆ لەگــەڵ ڕەوتــی ڕەخنەگرتنــدا دەچــێتە پرۆســەیەكی درێژخایــەنی سیاسییەوە و بەهایەكی دیكەی دەبێــت، ئایــدیا بــە واتــای فكــر دێــت، كــە هــەر بابــەتێك بۆ خۆی فكرێكی دیاركراوی لە پشتەوەیە.

وەكــو پێشــتر باســمــان كــرد تێــزی ڕەخنــەی سیاســیی لــە قوتابخانــەی فرانكفۆرتــەوە ســەریهەڵدا، لــە پــێش هەموویانــەوە (لیــۆ ئالتۆســێر)، كــە ڕەخنــەی لــە ماركسیســتەكان گــرت و دوو جــۆر ماركســی پــێ ئاشــنا كــردین، (ماركســی لاو .. ماركســی كامــڵ) هەروەها پرسی دەزگە ئایدیۆلۆژییــەكان بــوو، كــە ڕەخنــەی لێگــرت، هــەر ئــەم بۆچــوونەی ئالتۆســــێر و هــــەوادارانی، هــــەروەها نموونەشــــیان (هانــــا ئارێنت)ــــــە، چــــەمكی تۆتالیتــاریزمی سیاســـیی دایـــە بـــەر ڕەخنـــە و وەكـــو ئایدیۆلۆژیایـــەكی مەترســـیدار تەماشــای دەكــرد. ئــەو پێــی وابــوو بــەرەنجامی سیســتمی ســەرمایەداری مۆدێرنــە بــوو، كــە شــۆڤێنیزم و نــازیزمی بەرهــەمهێنا و جەنگــە جیهانییــەكانی گــەرمتر كــرد، یــان ئــەوەی كــە ئایــدیۆلۆژیای كــۆنكرێتی كــردە مــۆدێلێكی سیاســیی و ڕەنگیدایــەوە، ئالتۆســێر ئایــدیۆلۆژیا وەكــو نموونەیــەكی كــارپێكراو لــە هــەموو كایــەكانی ژیــان دەبینێت، كە مــرۆڤ ناچــار دەكرێــت پابەنــدبێت پێــوەی، ئــەو كــە بــاس لــە ئایــدیۆلۆژیا و دەزگەكانی دەوڵەت دەكات، بــاس لــە جۆرێــك لــە ملكەچــی ئــەو دەزگەیانــە دەكــات، كــە دەسەڵات بەسەر كۆمەڵــدا ســەپاندوویەتی، جــا ســەپاندنەكە بــە هــەر بیانوویەكــەوە بێــت، نیشــتمانپەروەری بێــت یــان پابەنــدی سیاســیی و هــاوولاتیبوون بێــت بــۆ دەوڵــەت و دەســـەڵاتەكەی، ئیـــدی ئەمـــە دەبێتـــە فێركردنێـــك كـــە دواجـــار دەبێتـــە سیســـتمێكی كۆمەڵایــەتی، ئەمــە جگــە لــەوەی كــە ئــەو كۆمەڵگــەی لــەلا بوونیــادێكی تاكــە كەســی

نییە تاکو رزگاری بێت لە ئایدیۆلۆژیا، بەڵکو دەسەڵات و دەوڵەت هەمیشە لە خۆ بەرهەمهێنانەوەدایە بۆ بەرز راگرتنی ئەو ئایدیۆلۆژیایەی تا رادەیەك پیرۆز رابگیرێت.

روونترین شت بۆ تاکە کەس یاخۆ هاووڵاتییان بریتییە لەوەی ئەو ئایدیۆلۆژیایە قبوولٚ نەکەن، کە بە توندی جیهان دابەش دەکات بۆ زاراوەی (ئێمە پێچەوانەی ئەوانین). یاخود ئەو سەرکردانە هەڵبژێرێت، کە هەڵوێستی لەم شێوەیەیان هەیە و بەگژ ئایدیۆلۆژیای نازیزمی ئاڵمان و توندڕۆکانی ئێستەدا بچێتەوە. لەم بارەیەوە (د. عەباس وەلی) هزرمەندێکی کوردە و شارەزایی لەبارەی ئەم چەمکەوە هەیە و بە ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیزم ناوی دەبات، لە وتارێکدا سەبارەت بە چەمکی ناسیۆنالیزم بە تایبەتی، ئەو پێی وایە چەمکی ئایدیۆلۆژیا (بە واتای سیستمێك دێت، کە بە شێوەیەك لە شێوەکان بەرنامە، یان پێکهاتەی سیاسیی هەمیشە لە پێوەندیدایە، چونکە ئەم پێناسەیە بۆ ئایدیۆلۆژیا پێناسەیەکی بێلایەنی نییە و کەوتووەتە نێو بزووتنەوە سیاسییەکان و لەقالٚب دراوە، بە تایبەتی ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیزمن بەر لەوەی فکری بێت، بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی دەبێتە داینەمۆی حزب و هەڵوێستی پێوەردەگیرێت، بۆ نموونە ناسیۆنالیزمێك لەژێر ئالای مارکسیزمدا خۆی نمایش دەکات، جیاوازتر دەبینرێت لەگەڵ ناسیۆنالیزمێك، کە فیختە بۆ کۆمەڵگەی ئاڵمانی پێشنیازی دەکات، واتە ئەوەی لەژێر پەرچەمی مارکیسزمدایە فلتەرێکی فکری مێژوویی هەیە، چونکە پێوەندییەکی پتەوی هەیە لەگەڵ ئاگایی ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسیی، یاخود بوونیادی کۆمەڵایەتیی سیستمی ئابووری و جارێکی دیکە راڤەی دەکاتەوە، نەك سەرەونخونکردنی خودی چەمکەکە بە ئاقارێکی تردا کە مەرامێکی سیاسیی تری لە پشتەوە بێت، بەو پێیەی کە مارکس لە دوای ساڵی ١٨٤٦ بایەخێکی تەواوی بە چەمکی ئایدیۆلۆژی داوە، بەڵام لە ساڵی ١٨٨٢ بە دواوە ئەم زاراوەیەی بەکارنەهێناوە، چونکە پێشتر وەك رەخنەیەك لە ئایدیۆلۆژیای ئاڵمان کاری لەسەر کردووە و وەك نەریتێکی لێدێت لەنێو فکری سیاسیدا، ئیدی ئەم پرەنسیپە سیاسییە لێکدانەوەی

جیاواز بۆ مـارکس دەخـولقێنیّ، هـەر ئـەوەی کـە تیـۆر و پراکتیـك دەبنـە دوو چـەمکی یەکگرتوو، کە دواتر لەنێو گوتاری سیاسیدا رەنگدەداتەوە"(٦٣).

وەختێـك مێـژوو بـاس لـە کێشمەکێشـی نەتـەوەکان دەکـات، وەك ئـەوەی بەشـێکی زۆر لـە پانتـایی کێشمەکێشـی چـینەکان داگیردەکـات، ئـەوەی ئێسـتەش هەیـە هـاتنی مۆدێلێکـە لـە کۆمـەڵێك مەزهـەب و سـتایلی بیرکردنـەوە لـە ناسـیۆنالیزم کـە بـۆ قەوارەیـەك گرینگـە، (برویلـی) هزرمەنـدێکی نـاوداری ئـەم بوارەیـە و خـاوەن کتێبێکـە بـە نـاوی (نەتـەوەخوازی دەوڵـەت)، لـە لقێکـی پێشـتری باسـەکەماندا کتێبەکـەیمان بـە نموونـە هێنایـەوە و گرینگـی بـە ئامرازەکـانی پێوەنـدیی بـە هـاوولاتی و کۆمەڵگـە دەدات و لـە شـوێنێکدا دەڵـێ: "خـەڵك هـەوڵی بـوون بـە ئەنـدامی کۆمەڵگـە دەدەن و هەستی بـەهێزیان بەرانبـەر بـە ئێمـە و ئـەوان و بـوونی خـاك وەکـو نیشـتمان و سـەر بـە جیهـانێکی دیـارکراو و پێناسـەکراو لـە رووی کولتوورییـەوە، کـە واتـا دەبەخشـێتە جیهانیان، بـەلام لـە ئاکامـدا زۆرینـەی زۆری ئەمانـە دوورن لـە شـیکردنەوەی لـۆژیکی و لـەو بڕوایەشـدام لـە دەرەوەی شـرۆڤەکاری مێژووناسـانن"(٦٤). مـن خـەریکم بـیر لـە چـەمکی ناسـیۆنالیزم دەکەمـەوە، کـە سیاسـەتیی نیودەوڵـەتی و کۆمپانیـا نێودەوڵەتییـەکان بـۆ مـەرامی سیاسـیی و کێبـەرکێی ئـابووری زینـدووی دەکەنـەوە، لـە کاتێکـدا ئـەم چـەمکە خەریکـە جـارێکی تـر وەکـو دیـارە بـە شـێوەیەك لـە شـێوەکان خەریکە کاڵ دەبێتـەوە (ریجـیس دوبریـە) لـە کتێبـی (نقـد العقـل السیاسـی)دا پشـتگیری لـە بۆچـوونەکانی (ئۆگۆسـت کۆنـت) دەکـات و لـە شـوێنێکی دیکـەدا پشـتگیری لـە دیالیکتیکەکـەی مـارکس دەکـات و بـە پێشـکەوتووی لـە قەڵـەم دەدات و دەڵـێ: "ئـەو ئایدیۆلۆژیا ئایینییەی کـە بـاس لـە ناسـیۆنالیزم دەکـات، عەقڵیەتێکـە لـە جەسـتەیەکی نەخۆشدا، خەڵکەکان وەکو خـۆی نـابینن، ئەمـەیش وەکـو ئـەوە وایـە ئاوێنەیـەك شـێوەی تـەواوی کەسـێك نـەدات بەدەسـتەوە، ئـەو دیالکتیکیـەی هیگڵـیش خـۆی لـە خۆیـدا فکرەیـەکی پێشـکەوتووە، بـەلام ئـەو دیالکیتیەکـەی کـە مـارکس پێشکەشـی کـرد، لـە رووی تیـۆری و پراکتیکیـەوە جیـاوازی هەیـە و واقیعێکـی پێشـکەوتووترە، چـونکە بـە ئاراسـتەی مێـژوودا دەڕوات، هـەر بۆیـە ئایـدیۆلۆژیای ئـەڵمان دەکەوێتـە بـەر رەخنـەی

مــاركس و هیگــڵ، چــونکه ئایــدیۆلۆژیای پیــاوانی ئــایینی و یاســاییەکان و سیاســییە ڕەوشتمەندەکانیش لەسەر سەر ڕاوەستاون"(٦٥).

کــەوابوو ئایــدیۆلۆژیای سیاســیش کــە لایــەنێکی جیــا نەکراوەیــە لــە ئایــدیۆلۆژیای ئــــایینی، نــــاتوانێ نەتــــەوەکان لــــە قــــەوارەی خۆیانــــدا ڕاگرێــــت و بەرژەوەندییــــەکانیان بپارێزێــت، بــە پێچەوانەشــەوە نــاتوانێ پرســی نەتــەوەکان ڕەتبکاتــەوە، وەختێکــیش کــە نەتەوەیــەك دەکەوێتــە ژێــر کاریگــەری ئایدیۆلۆژیایــەکی دیــارکراوەوە بــۆ گەیشــتن بــە ســــتراتیژیی نەتــــەوەیی لــــەژێر چــــەمکی ناســــیۆنالیزم، هیچــــی زیــــاتر نییــــە لــــەو ئایدیۆلۆژیایــەی کــە ئــایین بانگەشــەی بــۆ دەکــات، ســەرەنجام نەتــەوەخوازی، کــە بــە واتایــەك لــە واتاکــان، میتــا ناســیۆنالیزمە، تــەنها بــۆ ڕیــوڕەسمێکی سیاســی لافیتــەی بــۆ هەڵــدەدرێت، نــەك لــە ڕێگەیــەوە ڕیشــەی نەتــەوەکان ئاشــکرا بکــات و بیانخاتــە نێــو مێــژووەوە، ئەمــــەیش بــــە ئاشــــکرا لــــە حزبــــە پارێزگــــار و ڕاســــتڕۆکان، هــــەروەها لــــە سیاســەتیی حزبــە بــە نــاو چــەپەکان و ئایینییــەکانیش دەبینرێــت، کــە چــۆن کــەڵك لــەم چەمکە وەردەگیرێت.

"یــەکێك لــە خاڵــە بــەهێزەکانی مــارکس وەك ڕێبــازێکی ئۆپۆزســیۆن، دواتــریش ڕەخنەگرانــە، ئــەوە بــوو تــەنها بایــەخی بــە ناکۆکییــەکانی سیســتمەکە نــەدەدا، بــەڵکو بایــەخی بــە نــاکۆکی ئایدیۆلۆژییــەکانیش دەدا، ئەمــەش پێــداگیری لەســەر بینینــی ئــەو واقیعــە مێژووییــەی، کــە نــەگونجاوی ئــەو نموونانــە نیشــان دەدات، کــە بــۆ شــیکردنەوەی کۆمەڵایەتییانــــەی جیهــــان خرابــــووە گــــەڕ و، ڕەخنــــەی مارکســــییەکان لــــە نموونــــە پەتییەکانــدا بیانوویــەکی عــەقڵانی وشــکیان بینییــەوە، ئــیتر لەگــەڵ ئاماژەکردنیــان بــۆ تێکشــــکانی نــــەیارەکانیان لــــە شــــیکردنەوەی گشــــتی کۆمەڵایەتیــــدا، بــــە شــــێوەیەکی بنــەڕەتی گفتوگــۆی پرســەکەیان نــەکرد"(٦٦). کەواتــە بۆچــی بــەو ئاراســتە نــەڕۆین کــە وەســفێکی باشــترمان بــداتێ بــۆ واقیعــی کۆمەڵایــەتی؟. لــە ڕووی پرەنســیپەوە وەڵامەکــە بەڵێیــە بــەڵام پراگماتیکییانــە و لــە ڕێگــەی جیــاوازەوە کــە لــە زۆرینــەی دەوڵەتانــدا مارکســییەت بــە شــێوەیەك لــە شــێوەکان لــە دەســتووری دەوڵەتانــدا بەرقــەرارە، چــونکە مارکسییەت تەنها ڕێبــازی هــزری نییــە، بــەڵکو پراکتیکــی بەشــێك لــە کایــەکانی ژیانــە لەنێو یاسادا کە سەرمایەداری کەڵکی لێوەرگرتووە.

لەبەرئــەوەی تــاکی ســوودگەرا بــە ئایــدیۆلۆژیا وەســفکراوەکانەوە پێوەســت بــوو، رێبــازی دژ بــە ســوودگەراش کــە رژێمــی تۆتالیتــاریزم پێــڕەوی لێــدەکرد و بەتــەواوەتی بەرانبــەر بــە بەرژەوەنــدیی جــەماوەر کەمتەرخــەم بــوو، مایــەی سەرســوڕمان بــوو، ئــەو پرســیە هۆکــارێکی نادیــاری دەهێنایــە نــاو سیاســەتیی هاوچــەرخەوە"(٦٧). ئــەم تێڕوانینــە بــۆ ئایــدیۆلۆژیا کــە ســوودگەرایە و لەلایــەك دەســەڵات وەکــو نەخشــە رێگــە وەریگرتــووە، لەلایــەکی دیکــە هاوپەیمانێتییــە لــە نێــوان خــەڵك و دەســەڵات، ســەرەنجام رژێمێك بەرهــەم دێنێــت کــە ســوودگەرایە و بــە نــاو ئایــدیۆلۆژیاوە کــار لەســەر چــەمکی بەرژەوەنــدیی دەوڵــەت دەکــات، پڕوپاگەنــدەش بــۆ بەرژەوەندییــە ســتراتیژییەکانی دەوڵەت هەر لەوێوە سەرچاوەی گرتووە.

ئەو (ئێمە و ئەوانــەش) کــە هــزری سیاســیی ناســیۆنالیزمی لــە رێگــەی ئایــدیۆلۆژیا و ســەبارەت بــە نەتــەوە و چــەمکی ناســیۆنالیزم بەرهــەمی هێنــاوە، واتــە بــە جیــاواز تەماشــاکردنی مرۆڤــی رۆژئــاوا و نەتــەوەی جیــاواز و رەش پێســت و ســپی پێســت، جگــە لــە هەڵایــەکی ســیحراوی بــۆ ســڕینەوەی یــەکتر لەســەر بــانی کۆمەڵگــەی مرۆیــی هــیچ شــتێکی تــری لــێ بــەدی ناکرێــت، ئەگــەر ئایــدیۆلۆژیا وەکــو چــەمك پێناســە بکــەین، دەبێــت بەســەر دوو رەگــەزی نێــر و مــێ دابەشــی بکــەین، ئــەوەی کــە رەگــەزی نێــرە لــە پیــاوێکی بــڕوادار و خــاوەن دەســەڵات دەبێــت و شــانازی بــەهێزی بــازووەوە دەکــات، هــەروەك هیگــڵ ئایــدیۆلۆژیای وەك چارەســەری واقیعــی دۆزییــەوە، ئــەوەش کەمینەیــە میتۆدی هــزری و فەلســەفەیەکە بــۆ جیهــان و ژیــان، کەواتــە یەکــەمجار شــۆڕش و دواجــار سیاســەت هەڵدەبــژێری، چــونکی ئایدیۆلۆژیســتەکان لــە دۆخــی تایبــەتی خۆیانــدا دەژیــن، ئەوەش کە مــارکس رەخنــەی لێــدەگرێت و نەتــەوەکان لــە یــەك قــەوارەی فرەوانــدا جێگــە دەکاتــەوە، ئــەوە ئــەو مەرامــەی لــەخۆ نــەگرتبوو، کــە مارکسیســتەکان لــە رێگــەی ئایــــدیۆلۆژیای سۆسیالیســـتی و کۆمۆنیســـتی، زەمینــــە بـــۆ داگیرکـــەرانی نەتـــەوە ژێردەســتەکان خۆشــبکات، تــاکو گرێیــەکی ســایکۆلۆژی سیاســیی لــە هۆشمەنــدی مرۆڤــدا دروســت بکــات، مرۆڤــی ســتەملێکراویش لــە بەرانبــەر ئــەو داگیرکارییــەی نەتەوەکــەی و کولتوورەکــەی و خاکەکــەی هــەڕمێنی سیاســیی پێــدا، هــەر ئەمــەش بــوو کــە نیــازی بــۆرژوازی مــۆدێرنی دەوڵەمەنــدکرد، لــە رووی سیاســییەوە، هەڵبەتــە بــەپێی قســەی

(ریجیس دوبریه) ئەو گوتارەی کە مارکس وەکو تێزێکی سۆسیۆلۆژیستیانە پێشنیاز کرد سەبارەت بە سۆسیالیزم، بە تایبەتیش سۆسیالیزمی نەتەوەکان، جۆرێك بەختەوەری بۆ کۆمەڵگەی مرۆیی و نەهێشتنی نەتەوەی بندەست و ژێردەست، لەلایەکی تریشەوە وەڵامێك بوو بۆ ئەو گوتارە تیۆرییەی، کە ئەوروپاییەکان لەسەر وەختی خۆیدا کەڵکی سیاسیی و فکرییان لێوەرگرت.

لەگەڵ ئاوابوونی خۆری هەر فکرێك لە کایەی سیاسیی و فکریدا، سەرمایەداری هەموو جومگەکانی خۆی وەگەڕدەنێ بۆ سووککردنی ئەو فکرە باوەی، کە ریزبەندی خۆی وەرگرتووە، ئەو جیهانبینییەی کە پێشتر بۆ نەتەوەیی هەبوو، واتە رزگارکردنی نەتەوە لە ستەمی ئەوانی تری نەتەوەی سەردەست، هەوڵ دەدات بۆ بارێکی تری وەرگەڕێنێت، ئیمانوئێل والرشتاین لە کتێبە سێ بەشییەکەیدا کایەیەکی نوێی زانستە کۆمەڵایەتییەکانی داهێنا بە ناوی تیۆری سیستمە جیهانییەکان، لەم تیۆرەدا گوتی: "مرۆڤەکان ناتوانن تەماشای مێژووی نەتەوەکان بکەن بە تەنها، بەڵکو پێویستە وەکو سیستمێکی جیهانی ببینن، کە هەمووی پێکەوە گەشە دەکات، بەگ وێرەی ئەو ریزبەندییەی کە لە ناوەندی دەوڵەمەند و کەناری هەژار ریزکراون، هەروەها ئەو کۆمەڵە دەوڵەتەی نێوەڕاستیش کە هەندێك تایبەتمەندی هەردوو لایەنەکەی تیادایە و وەکو دۆخی نیمچە کەناری دەبینرێن، ئەوانەی بەشداربوون لەدەست بەسەرداگرتنی ئەو دەوڵەتانەی لە دەرەوەی ناوەندن، دواتریش هەڵوەشاندنەوەیان، بە هەمان شێوە باجی دەوڵەتە سۆسیالیستەکانی بە شێوازێك دەخستەڕوو وەك ئەوەی تەنها مۆدێلێك بن بۆ سەرمایەداری دەوڵەتی، لەبەرئەوەی حکومەتەکانیان هەڵسوکەوتی خاوەندارانە دەکەن"(٦٨). ئەمە بۆ سەلماندنی ئەوەی کە تاکو جیهانی سیاسیی لە دوو جەمسەریدا دەژیا، بەیت و بالۆرەی دژە نەتەوەکان بوو کە دەوڵەتیان بۆ خزمەت سیستمی ئایدیۆلۆژی سۆسیالیستی خستووەتە گەڕ، بۆیە لەگەڵ دەستپێکی هەڵوەشاندنەوەی ئەو سیستمە ئیتر کەنار و ناوەند هاتەپێشەوە، کە گوایە ئەوە سیستمە کلاسیکییەکە بووە، بۆیە نەتەوەکان نەهاتنە نێو ناوەندەکەوە و هەر لە کەنار ماونەتەوە، هەروەك چۆن بەکارهێنانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ئاسیای خواروو، کە خاوەن دەوڵەتن، لەگەڵ ئەوانەش کە خاوەنی

ئابوورییـــەکی دەســـتکورتن، بـــە ئایـــدیۆلۆژیا و ئایینـــەوە خـــەریکیان کـــردوون، تـــاکو پێشکەوتنی ئابووری و دەوڵەتی و سیاسیی و مرۆیی بەخۆیانەوە نەبینن.

ئـەو گوتـارەی کـە کـاری لەسـەر دەوڵـەتی نەتـەوەیی دەکـرد و دژایـەتی فکـری ناســـیۆنالیزمیان دەکـــرد، جـــەنگی ئـــەوەی کـــە ئەوروپاییـــەکان بەگشـــتی و فەرانسـاییەکان بـە تایبـەت باسـیان لـە ئایـدیۆلۆژیای ناسـیۆنالیزم کـرد و تیۆریزەیـان کـردووە و خۆیـان داهێنـەری ئـەو چـەمکە بـوون، کـە ئێسـتە هـەر خۆیـان قەناعـەتییان پێنـەماوە و خەریکـە بـەرەو کاڵبووونـەوە دەچـێت، وەك بڵێـی ئـەو مۆدێلـە سیاسـییە کاتی بەسەرچووبێت، بەقـەد ئـەوەی شـێوە ژیـانێکی تـر بەباشـتر دەزانرێـت لـە سیسـتمی ژیـانی سیاسـیی و کۆمەڵایـەتی و فەرهەنگیـدا کـاری پـێ بکرێـت، باشـترین نموونـەی بەردەستیش ئەوەیە کـە ئێسـتە ئەوروپاییـەکان گرینگـی نـادەن بـە دەوڵـەتی نەتـەوەیی، بەقـەد ئـەوەی دەوڵـەتی فـرە نەتـەوە و فـرە کولتـوور بەچـاکتر دەزانـن و کـەڵیان لـە ماتریالـە مرۆییەکەشـی وەرگرتـووە، ئەمـەش واتـای ئـەوە نییـە، کـە مـادام ئەوروپاییـەکان دوای ئـەزموونکردنی دەوڵـەتی نەتـەوەیی بۆمـاوەیی چـەندین سـەدە، دەبێ ئەو نەتەوانـەش، کـە ئێسـتە ژێردەسـتن و خـاوەن دەوڵـەت نـین، بـە هـەمان سـتایل کاربکەن، بـەڵام ئـەوەشمان بـیر نەچـێت کـە ناسـیۆنالیزمی رۆژهـەڵاتی هـەمان ئـەو فکـرە دەمارگیرییـە بەرهـەم دێنێـت کـە سـەدەکانی ناوەڕاسـت لـە ئـەورووپا بینیمـان، یـان لـە ئەمـەریکای لاتـین بینیمـان لـەنێو رەگەزپەرسـتەکان و ئێسـتە هـیچ رەگـەزێکی دیکـە دژایەتی ئەوی دیکە ناکات و هـەر هـەموویان بـە هـاووڵاتی ئـەو دەوڵەتانـە ناسـراون، لـە شـوێنێکی تـردا دەبیـنین سـەرمایەداری هاوچـەرخ خەریکـە مـۆدێلی نـوێی نەتـەوەخوازی توندڕۆ و راسیزم لەژێر پـەردەی نەتـەوەخوازی بەرهەمـدێنێ، کـە هـەر یـەك لـەو نەتەوانـە شوناسـێکن بـۆ داپۆشـینی کۆمپانیـا زەبەلاحـەکان و رەوایەتیـدان بـە بـاج ئەسـتاندنی نـــوێ و رەوایەتیـــدان بـــە رادەســـتکردنی دەســـەڵاتی دەوڵـــەت بـــۆ کۆمپانیاکـــان و سـەرقاڵکردنی خـەڵك بـە بـاج و پێداویسـتی ژیـان و داواکـاری کـارکردن و چارەسـەری بێکاری، کە ئەمە مۆدێلی نوێی سیستمی سەرمایەداری هاوچەرخە....

ناسیۆنالیزمی کورد و ئەوانی دیکە.

هـیچ ناسـیۆنالیزمێك بـەبێ بیرتەسـكی ناسیۆنالیسـتی ئـەوانی دیكـە نایەتـە بـوون، ناسیۆنالیزمی رۆژئاوایی، کـە سـەرەتا ریشـەی داکوتـا، لـەوێوە سەرچـاوەی گـرت کـە ئـەوانی دیکـەی دژە نەتـەوە ژێردەسـتەکان بانگەشـەی بـوونی رەسـەنی خۆیـان دەکـرد، ناسـیۆنالیزمی عـەرەبی بـەبێ ناسـیۆنالیزمی رۆژئـاوایی هـیچ واتایـەکی نـامێنێ، چـونکە رۆژئـاوا بـە گوتـاریکی ئـاینی کریسـتیانی هاتەپێشـەوە، بۆیـە عـەرەب هـیچ چارێکی نـەما دەسـت بـە گوتاری ئایینی خۆیانـەوە بگـرن، کـوردیش وەختێـك دەسـتی بـرد بـۆ گوتـاری ناسیۆنالیسـتی، وەختێك بینـی کـە فـارس و تـورك و عـەرەب هەرسـێك پێکـەوە خـاڵی هاوبەشـیان هەیـە لـە داگیرکردنـی خـاك و زمـان و کولتـوور و فەرهـەنگی، بۆیـە تاکـە شـتێك پشـتیان پێبەسـت، زمـان و کولتـوور بـوو، بـەڵام نـەیانتوانی ئایینێـك وەکـو ئەلتـەرناتیڤ وەربگـرن، یـان ئایینێکی مێژوویی خۆیان بکەن بە کارتێك بۆ بەرگری لە ناسیۆنالیزم.

ئەگـەر وای دابنـێین بیرکردنـەوەی ئـەو کـات بـۆ ناسـیۆنالیزم وەك ئـەزموونێك و مومارەسـەیەکی سیاسـیی خۆڕسـکانە بـووە، یـاخود ئـەو هەلومەرجـە سیاسـییە پێویسـتی بـەو بیرکردنـەوە بـووە، لـە دۆخێکـدا ئـەم مومارەسـە سیاسـییە کـە لـە ئایدیۆلۆژیایـەکی وشـکدا چـەقی بەسـت، لـە لایـەك کـارێکی پێشـوەختە بـووە، لـە لایـەکی دیکـەوە تیـۆرێکی زانسـتی بـووە بـۆ وەڵامدانـەوەی پرسـیارگەلێکی وەهمـی بـۆ نەتەوەکان، "ئـەوەی کـە ئـەنگڵس رەخنـەی لـە ئایـدیۆلۆژیای فیورباـخ گـرت لـە کتێبـی ئایـدیۆلۆژیای ئاڵمـان، ئـەوەبوو ، کـە ئـەو فۆرمـە لـە ئایـدیۆلۆژیا کـەڵك لـە هێـزی چـینەکان وەردەگـرێ بـۆ مـەرامی خـۆی، هـەروەك چـۆن کـەڵك لـە ئایـدیۆلۆژیای پرۆتسـتانت وەرگـیرا لـە سـەدەی شـازدەیەم لـە وڵاتـانی ئـەورووپادا، ئەمـەش بـەپێی قسـەی ئـەنگڵس لـە خـاڵێکی هـزری سـنووردارا دەوەسـتێت، هـەروەها بـارودۆخێکی ماتریـالی بـوو بـۆ وەلانـانی بـارودۆخێکی دیکـەی بابـەتی، بەشـێکی دیکـەی تێزەکـە ئەوەیـە، کـە چـۆن قەڵاچـۆکردنی کـاری سـیخوڕی کـە هێـز و دەوڵەتـە پیشەسـازییەکان گرینگـی پێـدەدەن و دەیکـەن بـە بـازاڕێکی سیاسـیی بـە هـەڕمێن، هـەروەها جـۆرە

ڕێگرییەکیشــە لــە بزووتنــەوەی چــینایەتی و پێکــەوەژیانی نەتــەوەکان بــەبێ ئــەوەی دژایــەتی یەکــدیی بکــەن و یەکــدیی بســڕنەوە"(٦٩). هــەر ئــەوەی کــە ئێســتە هــیچ وڵاتێکــی ئــەورووپایی و کیشــوەرەکانی دیکــە نــابینن، زیــاتر لــە نەتــەوە و کولتــوور و مەزهــەبی جیاجیایــان تێــدا نــەبێ، کەچــی پێکــەوە دەژیــن و هــیچ کێشــەیەکی زمــان و کولتــوور و جوگرافیایــان نییــە، ئەگــەر ناســیۆنالیزم و ئــەو لافیتەیــە بووایــە بــۆ بەدەستهێنانی مافەکان، دەبوو ئێستە لــە هــەر یــەك لــەو وڵاتانــە بــۆ نموونــە لــە سویســرا و ســوید و هۆڵەنــدا و هیندســتان و ئوســترالیا وەك کیشــوەرێکی تایبــەت، ئەمــەریکا و ...هتــد، پارچــە پارچــە بوونایــە و دابەشــبوونایە بەســەر چــەندین دەوڵــەتی نەتــەوەیی و خــاوەن ئــاڵا و خــاك و ســنووری تایبــەت بــە خۆیــان، کەچــی پێکــەوەژیان ســەلماندی، کــە دەوڵــەتی نەتــەوەیی بــە بــێ دیمــوکراتی جگــە لــە ســەرکوتکردنی نەتەوەیــەکی سەردەست بەسەر نەتەوەکانی دیکەوە هیچی تر نییە.

لــە ســەرەتای شەســتەکانی ســەدەی ڕابردبــوو واتــە لــە دوای ١٩٦١ی ســەدەی ڕابــردووەوە، تورکمانــە توندڕۆکان لــە دژی کــورد هەڵوێســتیان وەرگــرت. ئەمــە چــەند ســاڵێك بــەردەوام بــوو بــە پاڵپشــتی حکومــەتی ئــەو کــاتی عێــراق و ســەرەتای هــاتنی بەعسییەکان. ئــەوەبوو تۆرانییــەکان بــوون بــە حــەرەس قــەومی و مــاڵ و حــاڵی کوردیــان تالآن کرد و خوێنەکەش بۆ دەسەڵاتدارانی حکومەتی ئەو کاتی عێراق بوو.

کــەموکووڕی ناســیۆنالیزمی کــورد لــەوەدا بــوو، کــە بەرنامەیــەکی ڕوونــی بــۆ چارەســەرکردنی کێشــەی پێکهاتــەکانی نێــو کوردســتان نــەبوو، لــە بەرانبــەردا پێکهاتــەکان بــە تایبــەتی هەنــدێك لــە تورکمانــەکان لــە ئاکــامی خۆبەســتنەوەیان بــە بەرژەوەندییــەکانی دەرەوە کەوتنــە دژایــەتیکردنی شــۆڕش، ئەگەرچــی هەنــدێکی دیکــە لە تورکمانەکان هاسۆزبوون لەگەڵ بزاڤی نەتەوایەتی کوردستان

بــەڵام لــە دوای ڕاپــەڕینیی ســاڵی ١٩٩١ بــوون بــە لایــەنگری هــەرێمی کوردســتان، دواتریش حزبیــان دامەزرانــد، لەلایــەکی دیکــەوە هەنــدێکیان لایــەنگری خۆیــان بــۆ تــورك نەشاردەوە و خــەریکی ئــەوەبوون، کــە خــراپ کــەڵك لــە بــارودۆخی نەهامــەتی و قــەیرانی دارایی و هەژاری کوردستان وەربگرن.

هــەر بــە هــەمان شــێوە بەشــێك لــە پێكهاتــەكانی دیكــەی كوردســتان ڕووبــەڕووی هەمان كێشە بوونەوە، كـە لـەبارەی ئینتیمابوونیـان بـۆ كوردسـتان ، ئەمـە جگـە لـەوەی بە بڕیاری سیاسیی سـەركردایەتی كوردسـتان بوونـە خـاوەن كورسـی كۆتـا لـە پەرلـەمانی كوردســتان، لــە بەرانبــەردا وڵاتــانی دژی كێشــەی كــورد و تونــدڕۆ ئاییننییــەكان خــراپ كەڵكیان لەو دۆخە وەرگرت و كەمینەكانیان هاندا، كە دژی بەرژەوەندی كورد بن.

ناسیۆنالیزمی فارسی

فارســەكان ئەگەرچــی لەگــەڵ مێــژوودا هــاتوون و دانــەبڕاون و جەنگــەكانی یۆنــانی كــۆن و رووســەكان و عــەرەبی نیمچــە دوورگــەی عــەرەبی كــە ویســتوویانە نیشــتمان و زمانیــان داگــیر بكــەن، لــە بەرانبــەردا گیانفیــداییان كــردووە و رێگــەیان لــە داگیركــاری گرتــووە، ســەرەتا ســاڵی ٥٥ ی پ. ز. كــۆڕش ســەركردایەتیی كــرد لــە دژی ئــەو جەنگــەی میــدیاكان بــەرۆكی فــارس و ئێرانییــەكانیان پێگرتبــوو، دواتــر دروســتبوونی دەوڵــەتی هاخامەنیشــنی، دواتــر روخــانی و "دوا دەوڵــەتی نیــوە فارســی دەوڵــەتی ساســانی (٢١١١-٦٥١) بــوو، كــە لەلایــەن ئەردەشــێری پاپەكانــەوە دامــەزرێنرا، كــە عـەرەبــە موســڵمانەكان پــەلاماری ئێرانیــان دا و شــەڕی بویــب و قادســیەیان لــە ٦٣٥ تــاكو ٦٣٧ دا بــردەوە، توانیــان لــە ٦٥٢دا بــە یــەكجارەكی دەوڵــەتی ساســانی بــڕوخێنن، هەڵوێســتی داگیركەرانــەی عەرەبــەكان بــیری ناســیۆنالیزمی فارســی ئێرانــی بزواند، ئەم بیرە بە ئاشـكرا لـە شـانامەی فیردەوسـی دەبینـرێ، كـە یـەك پارچـە شـانازی كردنە بە ئێرانەوە لە دژی توران". بۆ نموونە فیردەوسی دەڵێ

" چو ایران نباشد. تن من مباه. بدین بووم و بر زەندە یك تن میاه
هنر نزد ایرانیان است و بس نگیرند شی رژیان را بەكس
همە یك دلانند و یزدان شناس بگیتی ندارند ازكس هراس" هتد

واتە ئەگەر ئێران نــەبێ بـا لەشــی منــیش نــەبێ بـا لەســەر ئــەم زەوییــە یــەك كــەس نــەمێنێ، هونــەر هــەر لــەلای ئێرانییەكانــە و بــەس، شــێری بــەرەڵا بــە كــەس ناگیرێــت و

ئێرانییەکان هەموو یەك دڵ و خودیٚ ناسن، لە جیهاندا ترسیان لە کەس نییە، ئەز دەبیٚ نرخی ئێران بناسم... هتد". (٧٠).

دوای ئەو مێژووەی کە فارسەکان خۆیان وەکو بە ناچاری بە ئایینی ئیسلامەوە هێشتەوە و بوون بە بەشێك لە مەزهەبێکی ئەو کولتووره، بەڵام لە ڕێگەی دژه گوتاری ئیسلامی کە سونەگەرایی بووه بە درێژایی مێژوو، ئەوانیش شیعەگەراییان هەڵبژارد بۆ مانەوەی خۆیان، ئیدی لەوێوه قەوارەی دەوڵەتی و هەرێمایەتی و پاشکۆکانی خۆیان زیاتر پیٚ پارێزرا.

ناسیۆنالیزمی تورکی

تورك بەو پێیەی کە لە ناوچەی باڵکان و قەوقاز و لە ڕەگوریشەیەکی بیٚ شوناس و نەناسراوەوه هاتوون، هیچ ڕەچەڵەکێك نییە بیسەلمێنیٚ بنەچەی تورك چۆن و لە کوێوه هاتوون، ئەگەر جەنگیز خان و ئیمپراتۆرییەتەکەی وەکو سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی تورك حیساب بکەین، هەڵەیەکی گەورەیە، بەڵام توانیان بوونی خۆیان لە ڕێگەی هێزەوه بسەلمێنن، بەکارهێنانی ئەنادۆڵ وەکو ناوچەیەك بۆ پاراستنی شوناس و زمانی خۆیان، دوای ئەوەش هاتنیان بۆ ڕۆژهەڵات و عەرەبستان وەکو ئیمپراتۆرییەت، هەروەها لە گەڕانەوەیاندا کاریگەری ئایین و زمانی قورئان لەسەر خۆیان و زمانەکەیان، باشترین هێز و توانای بە تورك دا، پاشماوەی نەتەوەکانی دیکە بکاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوه، تەنانەت کولتووری سیاسیی و کۆمەڵایەتی و پیشەسازیش بەجێبهێڵێت لە ناوچەکە و تا ئێستەش بنکە کۆمەڵایەتییەکەی کە پێیان دەگوترێت تورکمان، باشترین خزمەتی بە تورك کردووه، بیری ناسیۆنالیزمی تورکی کۆنترە لە دامەزراندنی دەوڵەتی تورکی، پرسی زمانی تورکی لەژێر کاریگەری عەرەب، گەورەترین دەمارگرژی بۆ تورکەکان خوڵقاند، کە ڕێگە نەدەن سووکایەتی بە غەیرە تورك بکەن، بە تایبەتی دوای ئیمپراتۆرییەتەکەیان ساڵی ١٩١٠ تورکەکانی تیژتر کرد، کە بکەونە گیانی نەتەوە غەیرە تورکەکان و ئازەربایجان و تورکمانستان، تا ئەو ڕادەیەی کە پیاوێکی وەکو" (جمال السفاح، واتە

جەمالی خوێنرێژ گەلێك لە سەرکردەی عەرەبەکانی کوشت، شایانی باسە زیا گویکئالپ ١٨٧٦-١٩٢٤ یەکێك بوو لە سەرکردەکانی کۆمەڵەی ئیتحاد و ترقی ساڵی ١٩٢٣دا زنجیرەیەك وتاری بە زمانی تورکی بە نێوی بنچینەکانی تورکیزمەوە بڵاو کردەوە، کە لەوێدا هەندێك ئامانجی بزووتنەوەی تۆرانیزمی روون کردەوە، وەك ئەوەی کە تۆرانییەکان بە زۆری چەك هەموو جیهان بخەنە ژێردەست خۆیانەوە"(٧١). دوای ئەمە سەدان خێزانی عەرەبی لە زێدی خۆیان دوور خستەوە بۆ ئەنادۆڵ و ئەرمەنەکانیان قەتلوعام کردن و کوردیان کرد بە داردەستی خۆیان، بەڵام لە سەرووی ئەمانەوە دوای شکستە گەورەکەی تورك کە وڵاتە سوێندخۆرەکان بردیانەوە و تەنها ئەستەنبوڵ و چەند ناوچەیەك بەدەستی تورك مانەوە، مستەفا کەمال ئەتاتورك ساڵی (١٨٨١-١٩٣٨) کە موفەتیش بوو لە سوپای تورکیا، بیری ناسیۆنالیزمی تورکی فرەوانتر کرد و مانیفێستی نوێی ناسیۆنالیزمی تورکی دامەزراند، ئەمەش کارێکی کرد، کە بۆ تاهەتاییە تورکەکان بەرووبوومەکەی بخۆن، ئەویش بە عەلمانیکردنی دەوڵەت و گۆڕینی پیتی عەرەبی بۆ پیتی لاتینی، ئەم ئەزموونەی تورکەکان بۆمان دەسەلمێنێ کە ناسیۆنالیزم بە بێ دوژمن دروستکردن و بەبێ دژایەتیکردنی ئەویتر، ناتوانی تەنها پشت بە زمان و خاك ببەستێت بۆ ئامانجی کۆتایی.

ناسیۆنالیزم و دەوڵەتی سێنترالی

ئەگەرچی دەوڵەت بەپێی رێکەوتنی ئارەزوومەندانەی نێوان گرووپە سیاسییەکان و پێویستبوونیی دەزگە یاسایی و جێبەجێکارییەکان سەری هەڵداوە، یاخود گرێبەستێکی کۆمەڵایەتییە و لە رێگەی تاکەکان و دەسەڵاتەوە دروست بووە، چونکە دەسەڵاتی سەروەری و دەزگەکانی ئاسایش باشتر دەتوانێ بیانپارێزن لە هەر ئاژاوە و درندەییەك، ئەمە بە بەرژەوەندی گشتی کۆمەڵگە ناودەبرێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەوڵەت لە بنەڕەتدا کۆمەڵە دەزگەیەکە دەستەبژێرێك بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی خۆیان دەیبەنە رێوە و لە بەرانبەریشدا تاکەکانی تەواوی کۆمەڵگە، لەگەڵ ئەوەدان کە بەشداری دەزگەکان دەکەن، هاوکات سەرکوتیش

دەكرێن و هەندێ جاریش بێبەش دەكرێن لە بەشداریكردنی راستەوخۆ، جا چ لە رووی سیاسەتەوە بێت یان لە رووی بەڕێوەبردنەوە بێت، هەندێك جاریش رەخنەگرتن و ناڕەزایی خەڵك بە دوژمنكاری لە قەڵەمی دەدەن، ئیدی بە بیانووی ئەوەی دەسەڵاتن، دەستەبژێر دوژمنەكانیان سەركوت دەكەن لە هەر جۆرە جموجوولێك، كە بە بەرژەوەندی دەوڵەت ناكەوێتەوە..

هەڵبەت ئەم پیناسەیە لە دەوڵەتی مۆدێرنیشدا بوونی هەیە "(جۆن بروێلی) تیۆریستێكی سیاسیی و نەتەوەخوازێكی مۆدێرنە و لەو پێناسەیەدا، كە لە كتێبەكەیدا بە ناوی (نەتەوەخوازی دەوڵەت) ساڵی ١٩٩٣ نووسیویەتی و ئاماژە بۆ كولتوور دەكات، ناسنامەی كولتووری وەك كاراكتەرێكی پێناسەخوازی رەتدەكاتەوە، لەلای ئەو نەتەوەخوازی (بریتییە لە دیاردەیەكی رووت و داماڵراو، بەڵام بە شێوەیەكی مۆدێرن). چونكە لەو بڕوایەدایە كە ئەمە بەرەو دواوەیە و بۆچوونی پرایۆردیالانەی نالۆژیكی بۆ پێویستی سەر نەتەوە بوون دەمانگێڕێتەوە، سەرباری ئەوەش ئەو دان بەوەدا دەنێ كە نەتەوەخوازی هێزی زۆری خۆی لەنێوی ناڕاستیانەوە بەدەستدەهێنێ و باوەشیان بۆ دەكاتەوە"(٧٢).

دەستەبژێرە كلاسیكییەكانی وەك (گیتانۆ مۆسكا و ڤیل فرۆیدۆ و پارتیۆ و رۆبرت میكل)، پێیان وایە دەسەڵاتی سیاسیی ئەوەی كە بە فۆڕم دەسەڵات بەڕێوەدەبن لەژێر دەستی دەستەبژێرێكی بچووكدایە، وەك سۆسیالیزم و دیموكراسی ئەفسانەن، ئەگەرچی (برۆدۆن) كە بە ئانارشیزمی دەوڵەت و دژی دیموكراسی ناسراوە، لە زۆر لایەنەوە دژی ئەو چەمكانە ناسراوە و بە تایبەتی چەمكی سۆسیالیزم و گفتوگۆیەكی توند لەگەڵ ماركس دەكات، هەر لەو بارەیەوە كتێبێك لەژێر ناونیشانی (فەلسەفەی هەژاری) دەنووسیت، دواتر ماركس لە كتێبێكدا بە ناوی (هەژاری فەلسەفە) وەڵامی دەداتەوە.

(بیار جۆزیف برۆدۆن) (١٨٠٩-١٨٦٥) هاوشانی (سان سیمۆن) جەختیان لەسەر ئەوە كردووەتەوە، كە پرسی یەكگرتنی گەلان و بوونی دەوڵەتێك كە دەسەڵاتی سیاسیی گەرەكییەتی، چارەسەری كێشەی كۆمەڵایەتی خەڵك ناكات، ئەوەش كە لەبارەی دیموكراسییەتی گەلانەوە قسەی لێدەكرێ، برۆدۆن كە لە دژی

شۆڕشـی ١٧٩٨ وەسـتایەوە دەڵـێ: "دیموکراسـییەت وشـەیەکی وەهمیـە و واتایـەکی ڕۆمانسییە بۆ گەل، وەکو خۆشەویستی کوڕان بۆ کچان و بە پێچەوانەشەوە کچانە بۆ کوڕان، بەڵام ئەم زاراوە ڕۆمانسییە واتای دەسەڵاتی گەل نییە، تەنها ئەوە نەبێت کە هۆشیارکردنەوەی گەلانە". سەبارەت بە دەوڵەتیش دەڵێ: "دەوڵەت دەسەڵاتێکی سێنترالییە و هیچی تر، مەرج ئەوەیە دەوڵەت یەکسانی بکاتە باو و ڕێز لە هاووڵاتییان بگرێت، هەروەها کەڵك لە ئایین وەرنەگرن بۆ دەسەڵاتی کڵێسا، دوای ئەم بۆچوونانەی بڕۆدۆن، فۆریە وەکو مامۆستای ئەم میتۆدە ناسرا و ڕەخنەکەی ڕاستەوخۆ ئاراستەی پاشای فەرانسا کرد، دواتر بە چەند ساڵێك زیندانی کرا"(٧٣).

ئەگەرچی دواتر مارکس وەڵامی برۆدۆنی بە کتێبی (الفلسفه البۆس)ی داوەتەوە لەو کتێبەدا وەکو پێشتر باسمان کرد، بەڵام بەپێی قەناعەتی مارکس دەوڵەت لە پێکهاتە کلاسیکییەکەی دەردەچێتە دەرێ و کرێکاران لە ڕێگەی شۆڕشەوە ئەو کۆمەڵگە بەرابەرییە بخوڵقێنن کە کۆمەڵگەی سەرمایەداری چینایەتی خوڵقاندووە و بەردەوامی پێدەدات، هەر لێرەشەوە تەواوی ململانێکان سەرهەڵدەدەن بەردەوام دەبن، هەروەها پێی وایە ناکرێ دەوڵەت لە پێکهاتەی ئابووری کۆمەڵگەدا جودا بکرێتەوە، چونکە سەرەنجام دەوڵەت سیستمێکی سەرمایەدارییە و لەسەر کۆمەڵێك پایەی پتەو ڕاوەستاوە، یەکێك لەو پایانەش ئابوورییە کە بنمیچی سیاسیی دەوڵەت رادەگرێت، ئەمەش هۆکارێکی تری زاڵبوونە بەسەر چینی خوارەوە واتە چینی کرێکار و هەژار و نەدار، ئەمە لە کاتێکدایە مارکس ئەوەی بەیان کردووە کە کرێکار لە هەر شوێنێك بێت سەر بە هەمان چینن کە دژی سەرمایەداری چاوچنۆکن و لە پشت هەموو سیناریۆکانەوەن، تەنانەت بەو سیناریۆیانەش کە گوایە سۆزیان بۆ نەتەوە هەیە بن بە قەوارەی دەوڵەت، بەڵام کرێکار چونکە خاوەنی هیچ موڵکێك نین وەك جووتیار کە موڵکدارێتی بە خاکی دەبەستێتەوە کە تێیدا دەژی و بەناچار دەبێتە نیشتمانپەروەر، سا با ئەو جووتیار و کرێکارە سەر بە هەر نەتەوە و ڕەچەڵەك و ڕەگەزێك بن، هیچ مەترسییەکی نییە لە پێوەستبوونی بە خاکێکی دیارکراوە و شوێنێك بۆ ئەو وەکو جوگرافیا و موڵکییەت، کەواتە دەوڵەتی نەتەوەیی یەك ستراتیژی سیاسیی و ئابوورییان هەیە، سا با لەژێر هەر پەرچەمێکدا

بــن و هــەر نــاوێکی تریــان هــەڵگرتبێت، یــان بــا بــەدەنگی تــەواوی خــەڵك بناخــەی دەوڵەتەکە دروست کرابێت.

پێشــتر بەشــێکی زۆر لــە دەوڵــەتان لــە ڕێگــەی پێناســەی نەتــەوەوە، مامەڵــەی سیاســییان لەتــەك دەوڵەتــدا دەکــرد، دواجــار ئــاڵوگۆڕە سیاســیی و ســەربازییەکان و کۆمپانیــا زەبەلاحــەکان فەزایــەکی وەهایــان خولقانــد کــە نەتــەوەکان تێکــەڵ بــن و دەوڵــەتی فرەیــی ببێتــە دیفــاکتۆ، بــەپێی قســەی ئایدیۆلۆژیستەکانی فەرانسا بێت، تا ســاڵی ١٧٨٩ پێیــان وابــوو یــەکێتیی تاکــەکان یاســایەك فــەرمانڕەوایی دەکــات کــە ئەنجومــەنی یاســادانان نوێنەرایــەتیی دەکــەن، لــەم ڕاستایەدا دەوڵــەت بــە شــێوەیەك لــە شــێوەکان کــەڵکی لــەم چــەمکە فکرییــە وەرگرتــووە، وەکــو هێزێــك کــە بــەرگری لــە سیســتمی حــوکمڕانی بکــات، واتــە پاشــکۆیەتیی بــۆ دەوڵــەت نــەك بــۆ ڕژێمێکــی سیاسیی، لێرەوە تــەواوی ئــەو بەرژەوەندییانــەی تــاك یــان بنەماڵــە یــان خێــڵ هەیــەتی، دەبنــە بەشــێك لــە قــەوارەی نەتــەوەیی و بەرژەوەندییــەکانی، واتــە لێــرە سیاســەت فەزایــەك دەخــوڵقێنێ کــە هــەموو لایــەك لــە پێنــاو پاراســتنی بەرژەوەندییــە کۆمەڵایەتییەکانیان، خۆیان بە قەوارەی نەتەوەییەوە گرێ بدەن بۆ مانەوەیان.

هەڵبــەت دەوڵــەتی نەتــەوە لــە ڕوانگــەی کۆمــەڵناس و مرۆناســانەوە، نەتــەوە پرۆســەیەکی جێگرتــووی مێــژووی دەســتکردی ســازکراوی کۆمەڵایەتییــە، کۆمەڵناســان هــەموو شــێوە تێڕوانینێکــی زانســتخوازانە و چارەنووسســازانە ڕەتدەکەنــەوە و پێیــان وایــە کە دەوڵەت بە تایبــەتتر دەوڵــەتی نەتــەوە لــە ڕووی فۆڕمــەوە بــە بــێ دیموکراتی چارەســەری کێشــەی سیاســیی مــرۆڤ ناکــات، بــە پێچــەوانەوە بــە گشــتی کــە کۆمەڵگــە زیــاتر لــە پێکهاتــە و نەتــەوە و مەزهــەبێکی ئــایینی تێدایــە، بۆیــە لــە ڕەهەنــدەکانی تــردا کــە دەوڵەت سکەی خۆی وەردەگــرێ تێدەگــەن کــە سیاســەت و شــۆڕش لــە پێنــاو وەهــا ســتراتیژ و ئامــانجێکی سیاســیی لــەژێر ناونیشــانی نەتــەوەخوازی، جگــە لــە دووبارەبوونــەوەی کۆیلــەبوونی مــرۆڤ بــە گشــتی لــە دەســەلات و دەســتەبژێرێکەوە بــۆ ئەویــدیی هیچــی تــر نییــە، ئــەم وەهمــە سیاســییە بــە درێــژایی مێــژووی ژیــان بــەردەوام بــووە، بــەلام لەویســتی دەرەوەی مرۆڤــی ئاســایی بــووە، تــەنها سیاســییە بازرگانــەکان نــەبێ کــە دەیــانزانی ئــەم ســـوژەیە بـــازاڕێکی بـــە بەهایـــە بـــۆ سیاســـەت و بـــەردەوامبوونی سیاســـەت و

دەوڵەمەنـدبوونی گرووپێکـی دیـارکراو، بـەڵام وەختێـك بـاس دێتـە سـەر سۆسـیالیزم کـە مـارکس تـاوتوێی دەکـات بـۆ چارەسـەرکردنی پرسـی میللـی، تـەنها مەبەسـتەکە ئەوەیـە ئـەو جیاوازییـە لـە نەتەوەکانـدا نـەمێنێ ژێردەسـت و سەردەسـت وەکـو بەشـێك لـە چەوسـانەوەی چـینایەتی نـەمێنێت، بـۆ ئـەوەی ئـەوە ئیلـهام بەخشـی گـرووپ و دەسـتەبژێری سیاسـیی سەردەسـت و ژێردەسـت نـەبێ بازرگـانی بەمرۆڤگـەلی ئاسـاییەوە بکرێ و هیچی تر، وەختێك گفتوگـۆی چـەمکی دەوڵـەت وەکـو سیسـتم دێتـە پێشـێ، هـەر ئەمە ئەرکەکەیە بۆ رێگری لێکردنی لە چەواشە و بەوەهمکردنی باسەکە.

کـەوابوو مـادام نەتـەوەکان بـە گشـتی دروسـتکراون و هـیچ نەتەوەیـەك نییـە لـە رۆژی ئەزەلەوە خودا بـەو شـێوەیە و بـە نـاوی نەتەوەیـەکی ناسـراوەوە پێناسـەی پێـدا بـن و مێژووش ئەم سـەلمێنەرەی نییـە، کەواتـە کـورد هـەم نەتەوەیەکـە دواکـەوتووە لـە رووی زەمەنەوە، کە دەبـوو پێشـتر بـەو شـێوەیەی کـە ئێسـتە خـۆی کۆبکردایەتـەوە و دروست بووایـە و دیـار بووایـە لـە نێوەنـدی سیاسـیی و جیهـانی، هـەم لـەبارێکی تـرەوە دەوڵـەتێکی لـەو شـێوەیەی ئێسـتە خـەونی پێـوە دەبینـێ، دەبووایـە بـۆی دروسـتبکرایە یـان رێگـەی پێبدرابایـە، دەبینـێ یەکێکـە لـەو نەتەوانـەی کـە شانسـی هەیـە لـەم سـەدەیەدا لـە ئاسـتی نێودەوڵـەتی دەنگـی بـۆ بـدرێت ئـیتر لـەو نەهامەتییـەی جـارانی دابڕێـت بکرێتـە قەوارەیـەکی سـەربەخۆ، چـونکە ئێسـتە مـۆدێلی سیاسـیی گـۆڕاوە هـەر دەوڵەتێك لـە رووی ئابوورییـەوە سـەربەخۆ نـەبێت سـەربەخۆیی خـۆی لـە دەسـتداوە، سـا با هەر سنووریی دیارکراو و ئاڵای خۆی هەبێت.

هەڵبەتە لـە رابـردوودا بەرژەوەنـدی گشـتیی بـووە قەناعـەتی بـە بنەماڵـە و خێڵـەکان هێناوە، کە لە یەك قـەوارەدا بـژیێن و بـبن بـە نەتەوەیـەك، ئەمـەش هـەم رەوایـەتیی داوە بە قـەوارەی دەوڵـەت و جوگرافیـا، هـەم رەوایـەتیی بـە ململانـێ سیاسـییەکان داوە، کـە هەرچـی زیـاترە هێـز و ماتریـاڵی مرۆیـی بـۆ پەیـدا بکـەن، بـەڵام ئـەوەی کـە توندوتیژییەکـەی کـەمێك رەوانـدەوە، وەك (ئـەنتۆنیی سمـیس) لـە کتێبەکەیـدا بـە نـاوی (رەگـەزەکانی نەتـەوە) دەڵێـت: "نەتـەوە مۆدێرنـەکان بـە هـۆی وەرگرتنـی سـیمبۆلیزم و ئەفسـانەی کۆمەڵگـە رەگەزییـە مۆدێرنـەکانی پـێش خۆیانـە، کـە ئـەو پێـی دەڵـێ (رەگـەزەکان). کەواتـە نەتـەوە لـە مێـژووەوە دروسـت نـەبووە، یـاخود رەگـی دانـەکوتاوە

لەنێو زمان و کولتــوور و کۆمەڵــەکان بــە گشــتی، ئەمــەش ئــەوەمان بــۆ دەردەخــات، کــە بنەماڵــە و خێڵــەکان لــە ترســی لەناوچــوونی خۆیــان و پاراســتنی بەرژەوەندییــەکانیان قــەوارەی خۆیــان فــرەوانتر دەکــردەوە و پاســەوانیان لــە کولتــووری خۆیــان دەکــرد، رەنگــە بــۆ ماوەیــەکی درێــژ هــەوڵی بەدەســتهێنانی دەوڵــەتیان دابێــت، یــاخود داوای سەربەخۆییان کردبێت، بۆیە نەتەوە مۆدێرنەکان دێنە ئاراوە"(٧٤).

بــەهێز کردنــی ئینتیمــا بــۆ خێــڵ و بنەماڵــە، نیشــانەی بــەهێزکردنی ئــەو قەوارەیەیــە کــە دواجــار نەتــەوەخوازەکان بــۆ گــەورەبوونی بنکــەی جــەماوەری خۆیــان کــاری لەســەر دەکــەن، بۆیــە دواجــار لــەنێو کایــەی تــری بەڕێوەبردنیشــدا جــارێکی تــر پێیــان دەبەخشــرێتەوە کــە لــە قــەوارەی دەوڵەتــدا سیســتماتیك کــراوە، بــەڵام بــە هــەمان عەقڵییــەتی بنەماڵــە، کەواتــە بەرژەوەنــدیی تــاك دەبێتــە خــەیاڵ و لــە واقیــع دوور دەکەوێتــەوە، هــەروەها بیرکردنــەوەی تــاکیش بیرکردنەوەیــەکی جیــاوازە لــە بیرکردنــەوەی کۆمەڵگــە، بیرکردنەوەیەکــە لــە دەرەوەی نــەریت و کولتــووری دەســەڵات، بیرکردنەوەیەکــە بــۆ دابــڕان لــە کولتــووری بــاو و رێســا گشــتییەکان کــە بەرژەوەندییــەکانیان دەپارێزێــت، بــە پێچــەوانەی ئــەوەی کــە تــاك لــەدەرەوەی هەڵســوکەوتی ئــەو کۆمەڵگەیــە دەیهــەوێ چــالاکی بکــات، ئەمــە بەشــێکی ئــەو ئاریشــانەیە کــە لــە سیســتمی دەوڵــەتی نەتەوایەتیــدا هەیــە، ئــەو ئاریشــانە کــە لــە پــرۆژەی نەتــەوە هاتووەکانــدا زەقــتر دەبینــرێ، بەشــەکەی تــری یەخــەی هێــز و گــرووپ ئــایین و کولتــوور وە نەتەوەکانی تر دەگرێــت، چــونکی لــە ســایەی دەوڵــەتی نەتــەوەیی، نەتــەوە و گرووپــەکانی تــری کۆمەڵگــە راســتەوخۆ دەبنــە هــاووڵاتی پلــە دوو، یــاخود دەچــنە پــەراوێزی نەتــەوە سەردەستەکان، کــە دەوڵــەت لــە رێگــەی راگەیانــدنی ئــاڵا و دراو و یاســا و رێســاکانەوە کــاری بۆ دەکات، ئەم فاکتەرانــەش هیچیــان بــە شــێوەیەکی فــەرمی گوزارشــت لــە کــۆی نەتــەوەکانی تر ناکەن کە لە دەوڵەتێکی نەتەوەیی دیارکراودا ژیانی سیاسیی دەکەن ...

ئــەم ئەزموونــە کــە تیۆریســتەکانی فەرانســا خســتیانە بەرنامــەی کــاری دەوڵەتــەوە، وەکــی ســەرقاڵبوونێکی فکــری ئیتاڵیاییەکانیشــی گرتــەوە، بــەر لــەوەی بــبن بــە خــاوەن قەوارەی نەتــەوەیی خۆیــان، لــە شــوێنی خۆیــان چــەقیان بەســتووە، چــونکی حکــومڕانی و دەســەڵاتدارێتی لەژێردەســتی بنەماڵــەکان بــوو، نــەك پرۆژەیــەك بــۆ دروســتکردنی قــەوارەی نەتــەوەیی، وەختێکــیش دەوڵــەتی نەتــەوەیی لــە تــەواوی ئــەورووپا بــوو بــە

مۆدێلی سیستمی دەوڵـەت، بەشـێکی تـری فاشـییەتی خولّقانـد، هـەروەك ئـەوەی کـە لـە حکومڕانییـەتی مۆسـۆلۆنی و هیتلـەری بینیمـان، چـونکی پارێزگـاریکردن لـە قـەوارەی یـەك نەتـەوەیی لـە نێـوان سیسـتمی دەوڵـەت، واتـای پەراوێزخسـتنی نەتـەوەکانی تـرە. "پێوەنـدیی فەرمانڕەوایـەتیی لـە نێـوان هـەر کۆمەڵگەیـەکی پێشـکەوتوودا دیاردەیـەکی تـەواو بەرچـاوە، دەبێـت ئـەوەش بـزانین، کـە تـەواوی گرفتـەکانی کۆمـەڵی مرۆیـی لـە زمانی بەدیهێنانی ئەم پێـڕەوە پەیـدا بـووە، تـەواوی کارەسـاتە خوێناویەکانیشـی بـۆ ئـەم شـێوە پێوەندییـە دەگەڕێتـەوە، یەکـەم هـەنگاوی شـێوازی ناسـیۆنالیزمیش کـە مزگێنیـدەری بـەدیهاتنی دەوڵـەتی نەتەوەییـە، زەمینـە خۆشـکردنە لـە نێـوان و دەوڵـەت و میللـەت، ناسـیۆنالیزمیش بـە هەڵبـژاردنی دەسـەڵاتی گـەل و لادانـی دەسـەڵاتی تاکەکـەس یـان دەسـتەیەك لـە وڵاتێکـدا، ئیـدی دەوڵـەت دەگەڕێتـەوە سـەر رایـەڵی کۆمەڵایـەتی و دەیکـات بـە دەزگـەی دەسـەڵاتی گـەل، دواتـر میللـەت هانـدەدات بـۆ پاراستنی بەرژەوەندی و قازانجی دەوڵەت"(٧٥).

لـە فەرهـەنگی پێوەندییـە نێودەوڵەتییـەکان، (گراهـام هیڤـانس و جێفـری نیوهـام) کـە دوو هزرمەنـدی سیاسـیی دژە ناسیۆنالیسـتین، بـە دوو پێناسـەیەی جیـاواز بـەڵام لـە یـەکتر نزیـك دەسـپێدەکەن، ئـەم "ئـەم زاراوەیـە بـۆ واتـای نزیـك بـەکاردێت، لـە بـەکارهێنانی یەکەمـدا ناسـیۆنالیزم بـە دوای قەوارەیـەکی کردەنـی دەوڵەتـدا دەگـەڕێت، پاشـان بـۆ خـۆی دوای چـەند ئامـانجێکی سیاسـیی و کولتـووری دەکـەوێت"، بـەڵام ئـەم دوو هزرمەنـدە هـەر وەکـو قوتابییـەکی هاوچـەرخی دیکـە لـە بـواری سیاسـیی نێودەوڵەتیـدا، وای بـۆ دەچـن کـە ناسـیۆنالیزم یـەکێك بێـت لـە هێـزە هـەرە گرینگـەکان بـۆ شـێوەگیرکردنی سیاسـەتیی نێودەوڵەتی، بەڵام مەرج نییە هەمیشە بە ئاقاری باشدا هەنگاو بنێت..

هـەر ئایـدیۆلۆژیای نەتەوەخوازیـە کـە دەوڵـەتی پـێ پێناسـەدەکرێت، ئایـدیۆلۆژیای کۆنکریتی و جێگیرە، ئەمەش هـیچ بـۆ ئـەو نەتەوانـە ناهێڵێتـەوە و کـە لەتـەك نەتـەوەی سەردەسـت و حـاکم ژیـان دەکـەن، بـە پێچـەوانەوە هەرچـی فـەزڵی دەوڵـەت هەیـە بـۆ نەتەوەیی خاوەن قەوارە دەگەڕێتـەوە، ئـەم ژیانـە سیاسـییە لـە دەوڵـەتانی عـەرەبی زیـاتر دەبینرێـت، وەختێـك گرووپـی تـری کۆمەڵگـە دەبیـنین لـەنێو وڵاتـانی عەرەبیـدا خۆیـان بەعەرەب نـازانن، پێیـان وایـە کولتـووری رەسـەنی ناوچـەکە میراتـی کولتـووری ئەوانـە،

لەوانــەش قیپتییــەکانی میســر و ئەمازیغییــەکانی مــەغریب و جــەزائیر و تــونس باشترین نموونــەنی بەرچــاون، ئەمــەش ئــەو فاکتــەرە ســەرکیانەیە کــە کێشــەی دەوڵــەتانی ناوچــەکە بــە هەڵواســراوی دەهێڵێتــەوە... "شــیکردنەوەیەکی تــر هەیــە بــۆ پێکهاتــەی دەوڵــەتی نەتــەوەیی نــوێ وەکــو ســتایلی دەوڵــەتانی پێشــووتر، دەکرێــت لەچــوار لایــەنی جیاوازەوە ببینرێت..

١: یەکخستن لە بەرانبەر فرەیی نەتەوایەتیدا

٢: ئەبستراکت لە بەرانبەر ئەزموونگەریدا

٣: سیستم لە بەرانبەر نەریت.

٤: چالاکی بێ بەرانبەر.

ئــەم چــوار لایەنــە جــەخت لەســەر ئــەوە دەکاتــەوە کــە دەوڵــەتی نەتــەوەیی بــەرەو عەقڵانییــەت پــێش دەکــەوێت کــە بەپرســیارەتیی دەوڵــەتی نەتــەوەیی نوێیــە، یــەکێتی پێوەرێکی پراکتیکیە لەناو سنووری دەوڵەت"(٧٦).

ئەم تێگەیشــتنەی عەبــدوڵڵا ئەلعــەرەوی بــۆ دەوڵــەتی نەتــەوەیی هەیــەتی، ئەگەرچــی بــۆ دەوڵــەتانی عــەرەبییــە و نــاکرێ وەك ســتانداری دەوڵــەتی بــۆ نەتــەوە بــێ دەوڵەتــەکان تەماشا بکــرێ، لەگــەڵ ئەوەشــدا دەستنیشــان کردنــی چــوار لایــەنی دیــارکراوە، کــە ئــیتر هیچ بەهانەیەکی تر نامێنێ بــۆ ئــەمنی نەتــەوەیی کــە دەوڵــەتانی دنیــا گفتوگــۆی لەســەر دەکەن و هاووڵاتی تێدا دەبێــت بپارێزرێــت، ئەمــە لــە کاتێکــدا ئەلعــەرەوی لــە کاتێکــدا ئــەم تێگەیشــتنەی گەڵاڵــە کــردووە و تیــۆریزەی کــردووە کــە هێشــتا دەوڵــەتی فرەیــی بەرهــەم نــەهاتبوو لــە رۆژئــاوا و نــەبووبوو بــە مــۆدێلی پێکــەوەژیان هــەروەك ئــەوەی لــە رۆژئاوا بە پراکتیك کرا...

بــاری ئــابووری کــە پێکهاتەیــەکی تــری سەرچــاوەی دەســەڵاتی دەوڵــەت و پشــتی پــێ دەســپێردرێ، هــەروەك مــارکس لــە کتێبــی ســەرمایەدا دەڵێــت: "دەوڵــەت بریتییــە لــە ســەرخان و ژێــر خــان" ســەرخان بریتییــە لــە کولتــوور و یاســا و زمــان و پــەروەردە و ...هتــد، ژێرخــانیش بریتییــە لــە سەرچــاوە ئابوورییــەکان بــە هــەموو لایەنەکانییــەوە لــەباری ئابوورییــەوە دەبێــت دەوڵــەتی نەتــەوەیی هێــزی خــۆی نیشــان بــدات بــۆ پڕکردنــەوەی بەشــێك لــەو زێــدەبایی و رکابــەری کــە بــە بەرژەوەنــدیی گشــتی دەوڵــەت

تــەواو دەبێــت، هــەروەها کارەکــانی نــاوخۆ پــێ مەیســـەر بــۆ ئــەوەی پشــتگیری لــە چــالاکییەکانی خــۆی بکــات، لــەم پێناوەشــدا دەوڵــەت هــیچ پێویســت ناکــات بــە راســتەوخۆ دەور بینینــێ لــە بەرهــەمهێنان و گەڕانــەوەی بەرهــەم، بــەڵام پێویســتە گەشــە بــە ئــابووری بــدات و هاوکــاری خــەڵك بکــات، لــە پێنــاو هاوســەنگکردنی ئاســتی گەشــەکردن کــە گرووپــە کۆمەڵایەتییــەکان وەگــەڕبخات، ســا لــە رێگــەی کارگــە نیشــتمانییەکانەوە بێـت کـە کـاڵای نیشـتمانی بەرهـەم دێنـێ، یـان لـە رێگـەی خـوری و پترۆل و گەشتوگوزار و دەزگە پیشەسازییەکانی ترەوە بێت"(٧٧)..

ئەگەرچی ئەم تیۆرەیە بـۆ دەوڵـەتی نەتـەوەیی باشـترە و لـەبارترە نـەك بـۆ نەتەوەیـەك کــە هێشــتا خــاوەنی دەوڵــەت نییــە، بــەڵام بــۆ دروســتکردنی قەوارەیــەکی دەوڵــەتی نەتــەوەیی، دەبــێ دەوڵــەتی فــرە نەتەوەییــەکان و تــەواوی هاووڵاتییــانی دانیشــتووی ئــەو وڵاتــە بــن، چــونکە لــە نەتەوەیــەك و کولتوورێــك و مەزهــەبێکی تێــدا نوێنــەریان لــە دەزگەکانــدا هەیــە و پێکــەوە دەژیــن. لەگــەڵ ئــەوەدا کــە دروســتکردنی دەوڵــەتی نەتــەوەیی مــافێکی سیاســیی و فەرهــەنگی و مێــژوویی و حاشــا هەڵنــەگرە، بــەڵام دواتــر مافی ئەو گەلانە دەخاتە پـەراوێزی مافـەکانی ئـەو دەوڵەتـەوە کـە بـە نـاوی نەتەوەیـەکی دیــارکراوەوە پێناســە وەردەگرێــت. چــونکە دەوڵــەتی ناسیۆنالیســتی ئــەو وڵاتانــەی کــە سەرکوت کراون لـە هەلومـەرجێکی تـردا جێگـە و رێگەیـەکی تریـان بـۆ دەدۆزێتـەوە کـە لــــە هاوکێشــــە سیاســــییەکاندا، بەرهــــەمی پرۆســــەیەکی سرووشــــتی گەشــــەکردنی ناسـیۆنالیزم، یـان بەرهـەمی خـەباتی رزگـاریخوازی دژ بـە کۆلۆنیـالیزم نـەبوون، بـەڵکو ئــــەم دەوڵەتانــــە بــــە کۆمــــەکی راســــتەوخۆ و ناڕاســــتەخۆی وڵاتــــانی کۆلۆنیــــالی و ســەرمایەداری ئــەورووپایی دامەزرانــد، یــان چەســپێنران لــە جوگرافیایــەکی دیــارکراو، هــەر ئــەوەی کــە ناسیۆنالیســتی ئــەو وڵاتانــە بــۆ بــەڕێوەبردنی دەوڵــەتی ناســیۆنال و پــرۆژەی نەتــەوەیی و مەزهــەبی بوونــە داروەدەســتەی کۆلۆنیــالیزم. لــە کاتێکــدا روحــی نەتــەوەیی بــۆ دروســتکردنی دەوڵــەت ئــەو ئامانجانــە بەدەســت دەهێنێــت، کــە ویســتێکی یاســایی و دیموکراســین، نــە ئــەو مۆدێلــە بەرهــەم دێنێــت کــە خــودی پــرۆژەی نەتــەوەیی پێویســتی پێیــەتی، "ناســیۆنالیزم لــە هــەر وڵاتێکــدا بــەپێی بەرنامــە و رێبــاز و ئامانجــە سیاســــیی و کۆمەڵایەتییــــەکانی سرووشــــت و ناوەڕۆکەکــــەی دیــــار دەکرێــــت، دەشــــێت

ئـــازادیخواز و رزگارکـــەر یـــان شۆڤێنیســـت و مـــەزنخواز و هێرشـــبەر بێـــت، بـــەڵام ناســـیۆنالیزم بـــە گشـــتی لـــە قۆنـــاخی دیـــارکراوی مێـــژوویی خۆیـــدا وەك دیاردەیـــەكی بابـــەتی مێـــژوویی پێویســـتییەکانی گەشـــەکردنی ژیـــانی مـــادی و روحـــی نەتـــەوە دەســـتدەکەوێت، لـــە کاتێکـــدا ناســـیۆنالیزم دوای بـــەدیهێنانی ئـــەرکی مێـــژوویی خـــۆی، دامەزراندنی دەوڵـەتی ناسیۆنال دەشـێت نـاوەڕۆكێكی شـۆڤێنیانە بەخۆیـەوە بگرێـت، بـە گشتیی ناتوانێ دیموکراسی و دادخواز بێت"(٧٨).

بۆیـــە ئـــەم نموونـــە یـــە لـــە ناســـیۆنالیزم و مەترســـییەکانی دەخەینـــەڕوو، چـــونکە بـــە ئـــەزموون ئـــەو ژیانـــە سیاســـییەی پـــاش شۆڕشـــی گـــەلانی ژێردەســـتە و رزگاربوونیـــان سەلمێنراوە، ئیدی تـەواو پێچـەوانە دەرچـوون و رابردوویـان لـەبیر کـردووە، بۆیـە مەترسـی هـەوڵی دروسـتکردنی دەوڵـەتێك لەلایـەن کـورد، هـەمان ئـەو نموونانـەمان بـۆ دەکاتـە وانەیەك، کە بەرەنجامەکەی هەر ئـەوە دەبێـت مـافی گـەلانی تـر پێشـێل دەکـات، بـوونی کلـد و ئاشـووری و تورکمـان لـەنێو هـەرێمی کوردسـتان، باشـترین سـەلمێنەرە کـە لـە ئاینـدەدا ئەگـەر دەوڵـەتی کـوردی لـەبری دەوڵـەتی کوردسـتانی دروسـت بـوو، ئـەوا بـەو ئاقـارەدا دەڕوات و ئـەو گەلانـەش داوای مـافی جـوگرافی و کولتـووری خۆیـان دەکـەن، جـا ئـەوکات دەبێـت یـان ئـەو مافـە لەبەرچـاو بگیرێـت و بـەڕەوا بزانرێـت، یـان ئـەوەتا کێبەرکێیەکی تـر دروسـت دەبێـت کـە کـوردیش دەبێتـە چـوونیەکی رژێمـەکانی پێشـوو، یان ئەوەتا جۆرێکی تر لـە بزووتنـەوەی ناسـیۆنالیزم دروسـت دەبێـت، واتـە کـورد دەبێتـە نەتـەوەی سەردەسـت و نەتـەوەکانی تـر نەتـەوەی ژێردەسـت، جگـە لـەم پێشـبینییەش تەماشـاکردنی ئـەو نەتەوانـەی کـە لـە کوردسـتان دەژیـن بـە نموونـە، یـان ئەوانـەی کـە لـەپاڵ نەتـەوە خـاوەن دەسـەڵاتەکانی وەك وڵاتـانی ئـەورووپا، بـە کەمینەیـەك تەماشـا دەکـرێن، لـە کاتێکـدا هـیچ نەتەوەیـەك نییـە بچـووك بێـت و نەتەوەیـەك گـەورە بێـت، بـەو پێیـەی کـە هـەر یـەك لـە کلـدو ئاشـوور لـە زۆر وڵاتـی تـر هـەن و یـەك نـەریت و کولتـوور و مەزهـەبی ئایینیـان هەیـە، ئەمـە لەحاڵەتێکـدا پرسـی چـینایەتی لـەنێو خـودی ئـەو خەڵکانـەی کـە سـەر بـە نەتـەوەکانن سـەرهەڵدەدەن، هـەروەك چـۆن لـە سـاڵەکانی ١٩٦٠ لـە وڵاتـە یـەکگرتووەکانی ئەمـەریکا بینـرا، ئـەوەی کـە بـاس لـە توانـەوەی سێکوچـکەی ئـاین و مەزهەبـەکان قسـە دەکـرا، مەبەسـت لـە هـەر یـەك

(پرۆتستانت و کاسۆلیك و جولەکە) بوو، ئەوکات گرووپە جیاجیاکان شێوازی ژیانیان گۆڕی بوو، ناسنامەکانی خۆشیان هێشتبووەوە و پاراستبوویان، دواتر بوون بە یەکێك لە ئامرازەکانی گوشاری سیاسیی بۆ سەر دەسەلاَت، بەلاَم دواتر ئەو گرووپانە لە وەچەکانی خۆیاندا تایبەتمەندێتی کولتوورییان خستەڕوو، هەروەها تاقیکردنەوەی مامەڵەکردنیان لەگەڵدا کرد، سەرەنجام سەرکردەکانی ئەم گرووپە ئیتنیکی و مەزهەبیانە کەڵکیان لێوەرگرت لە مەیدانی سیاسیدا بۆ کۆکردنەوەی خەڵك و دەنگدان لەسەر سندوقەکانی هەڵبژاردن، ئەمەش دیسان بۆ بەدەستهێنانی هەرچی زیاتر دەسەلاَت و سامان بوو کە کاریگەرترین ئامرازی سیاسیی بوو، ئەم دیمەنە سیاسییە ئەگەرچی مافێکە لە سیاسەتدا ڕەوایەتی هەیە و سیمبولەکان دەتوانن کەڵك لەو گرووپانە وەربگرن و بیاندەن بە بنکەی جەماوەری حزب و لە پاشکۆی ئایدیۆلۆژیادا شوێنێك وەربگرن.

نەتەوە و ئایین

ئەگەرچی ئـایین بـە ئاقـاری فکـری ئینتەرناسیۆنالیسـتدا رێـدەکات و لـە دیسکۆرسـی خۆیـدا بانگەشـەی یەکسـانی گـەلان و ئینتیمـای ئایینـە و جیاوازییـەکان وەلادەنێـت و هیچـی تـر، واتـە گوتـارێکی گشـتگیرە و رێگەیەکـە بـۆ بـاوەڕی خوداپەرسـتی، لەگـەڵ ئەوەشـدا کۆمـەکێکی تـەواو بـە نەتـەوەکان دەکـات لـەنێو ئایینشـدا چـەمکێکی دانپیانراوە، باشتر بڵـێم ئـایین هـیچ کـات سـنوورێك بـۆ نەتـەوەکان دیـار ناکـات، بەقـەد ئـەوەی کـەڵك لـە ماتریالـە مرۆییەکـەی وەردەگـرێ و لـە شـوێنێکی تـردا بـە نـاوی چەوسـانەوەوە رۆمانسـیانە دەیکـات بـە کـارتێکی ئـایینی لـە دژی نـەیار و دوژمنەکـەی کە ئایینێکی دیکەیـە، "لـە کـاتی خۆیـدا کلێسـای ئەرسەدۆکسـی کـە زۆرتـرین خـەڵکی باڵکـان ئینتیمایـان بـۆی هـەبوو و پاتریـارکێکی یۆنـانی لـە ئەسـتەنبوڵ سـەرۆکایەتی دەکـرد، زمـانی یۆنـانی بـەکار دەهێنـا، هـەروەها یۆنانییـەکانی بـۆ کـار و ئـەرکی بـاڵا بـەکار دەهێنـا، هـەروەها فەرمانبـەرانی مـەدەنی یۆنانیشـی وەگـەڕ دەخسـت، ئەوانـەی کە ئینتیمایـان بـۆ حـوکمی پارچـەکانی دانـوبی ئـەوکات هـەبوو، کـە ڤیـەنای ئێسـتەیە، دواتـر یۆنانییـەکان سـەرکەوتن بەسـەر تـەواوی چـینە تێگەیشـتوو و بازرگـانی باڵکـان، هـەروەها ناوچـەی دەریـای سـوور و رۆژهـەڵات بـەپێی سرووشـتی چـالاکییەکان بـوو، ئەمە بە لەبەرچاوگرتنی ئـەو بنـەما نەتەوەییـەی کـە هێزەکـان تـا دەهـات زیـاتر دەبـوون و تـایپی هێلینـی لـە مـاوەی سـەدەی هـەژدە، لەسـەر بنچـینەی فرەوانبـوونی ئـابووری گـەورە و ئـەو چوارچـێوەیەی کـە یۆنانییـەکان پێـی گەیشـتن، ئـایین لـە خزمـەت ئـەو دەسەڵاتە ناسیۆنالیزمە بوو"(٧٩).

بەرووپەکی تردا ئـایین بووەتـە بەشـێك لـە ئاریشـە سیاسـیی و سـتراتیژییەکانی بـیری ناسیۆنالیزم، ئەمە ئـەو کاتـەی کـە گوتـاری ئـایین تێگـەکانی روونـتر دەبنـەوە و خەریکـە لـە رێگـەی جیـاوازەوە زمـان و کولتـوور و خـاك و پیرۆزییـەکانی نەتـەوە دەتوێنێتـەوە و دەبێتـە مەترسـی بـۆ قـەوارە نەتەوەییەکـە، ئیـدی خـەڵك لێـرەدا هەڵویسـتی خۆیـان

دەبێــت و ئــایین دەبێتــە پــەراوێزێك لەبیرکردنــەوە، بــە لەبەرچــاوگرتنی بەرژەوەندییــە نەتەوەییــەکان و رەوینــەوەی مەترسـییەکان، هــەر ئــەوەی کۆمەڵگــە هەیــە تــاك لــە رووی مەزهەبییــەوە جیــاوازی هەیــە لــەوەی کــە ئینتیمــای نەتــەوەیی هــەبێت، "کورتەبنــەکانی ئەفــەریقا هــیچ باوەڕێــك و سرووشــتێکی ئایینیــان نــەبوو، کــە بینــەر هەســتی پێبکــات، هــەر پەرسـتگە و بـت و خواوەنـدێکیان نـەبوو، مردووەکانیشـیان بـەبێ هـیچ رێوڕەسمێـك دەناشــت و پــاش ناشــتنی پێدەچــوو هــیچ بایــەخێکیان پێنــەدابێت، بگــرە ئەفسانەشــیان نــەبووە، هەرچــی کورتەبنــەکانی کامیرۆنــە تــەنها دان بــە بــوونی خوداوەنــدی خراپــەکار دەنــێن و هــەرگیز هــەوڵی ئــەوەیان نــەداوە دڵــی ئــەو خوداوەنــدەش رازی بکــەن کــە چاکەکارە، ئەو هەوڵە بێهودەیە، هـۆزی (فیزالـە سـیلان) دانیـان بـەوەدا دەنـا کـە رەنگـە خوداوەنـدێك هــەبێت و روحیشــی هــەبێت و نــەمریش بێــت"، هــەر لەمباریــەوە ویــڵ دیورانــت کــە بەراوردکارییــەك لــە نێــوان رەســەنایەتی نەتــەوە و کولتــووری ئــایینی دەکات، گەیشـتووەتە ئـەو بەرەنجامـە کـە نەتـەوە رەسـەنەکان نـەدەیانزانی خـاك چـییە و نــەدەیانزانی ئــایین و خوداوەنــدیش چــییە و وەڵامــی هــیچ پرسیارێکیشــیان پــێ نــەبووە، هیندییــەکانی ئەمــەریکای بــاکووریش باوەڕیــان بــە بــوونی خودایــەك هــەبوو، بــەڵام هەرگیز نەیانپەرستووە، پێیان وابـوو وەکـو (ئـەپیکۆر) خـودا زۆر لـەوە دوورتـرە خـۆی لـە کاری ئــەوان هــەڵقورتێنێ، هیندییــەکی هــۆزی (ئــەپیپۆنگ) شــتێکی گوتــووە کــە رەنگــە ســەر لــە زانایــەکی فیزیکــی تێکبــدات و بــە شــێوەی زمــانی کۆنفشیۆســی گوتوویەتــەی "باوباپیرانی تەنها ئـەم خاکـەیان مەبەسـت بـوو، تـەنها ئـەوەیان دەکـرد دەشـتەکەیان پـڕ بێت لە گڵ و رووبارەکەیان پڕ بێـت لـە ئـاو، بـۆ ئـەوەی ئەسـپەکانی تێـر ئـاوبن، هـەرگیز ســەری خۆیــان بــەوەوە نەهێشــاندووە لــە ئاســمان چ باســە و کــێ ئەســتێرەکانی دروســتکردووە و کــێ حوکمیــان دەکــات، کــاتێکیش لــە ئەسـکیمۆکانیان دەپرســی کــێ زەوی و ئاســمانی دروســتکردووە، دەیــان گــوت نــازانین، لــە پیــاوێکی زۆڵۆشــیان پرســی (کاتێك خۆر دەبینیـت هەڵـدێت و ئاوادەبێـت و درەخـت دەبینـی پێـدەگات، ناپرسـی کـێ دروستی کردوون و کـێ بـەڕێوەیان دەبـات، زۆر بـە سـادەیی دەیگـوت نـەخێر، ئێمـە ئـەو شــتانە دەبیــنین، بــەڵام نــازانین لــە کەیــەوە وەهایــە لــەوەش دەچــێت هــەر لــە خــۆڕا وابێت"(٨٠).

بــەو پێیــە کــە ئــایین وەك بەشــێك لــە کولتــووری گــەلان، لــە ڕووی مێژوویــیــەوە ڕووبەڕووی زۆر چەمکی تــری مــەعریفی و زانســتی بووەتــەوە جگــە لــە ئــەدەبیات، وەکــو ئـــەوەی تیۆریســـتینەکان باســـی لێوەدەکـــەن و گومانیـــان هەیـــە لـــەوەی نەتـــەوە دروســـتکراوەکان ئـــایین و بـــە یـــەکتر دنیـــا بگۆڕنـــەوە، بـــە پێچـــەوانەوە نەتـــەوەکان بـــۆ مەرامی ترسی سیاسـیی و جـەنگ و داگیرکـاری، بەناچـار پشـتیان بـە کولتـوور و نـەریت و خاڵە هاوبەشەکانی کۆمەڵگە بەستووە.

بۆ نموونە لە ئـەورووپا سیسـتمی کڵێسـا باشـترین کەرەسـتەی کۆمـەککردن بـوون بـە چـەمکی ناسـیۆنالیزم، کـە دواتـر لـە پـەراوێزی ئـەو ئـایین باوەڕییـە مەزهـەبی جیـاوازی وەکـو پرۆتسـتانت و کاسـۆلیکی لێکەوتـەوە و بـووە سیسـتمێکی سـەرکوتکەر و بەناچـار خـەڵك دەچـوونە سـەر ڕێگـەی ئـەوان، ئەمـە لـەنێو عـەرەبیش هـەر وابـووە کـە یـەك نەتـەوەن، چـەندین مەزهـەب و شـێوەی خوداپەرسـتی و ئـایین بـاوەڕی تێدایـە، کەچـی خـوێنی یـەکتریش دەڕێـژن، هـەروەها لـە هیندسـتانیش بـە هـەمان شـێوە. (ئـەریك هۆبزبـاوم) دەڵـێ: "گـەلێکم پێبـدە دەسـەڵاتی بـاوەڕ و هیـوا و چـاکەکارییەکانی لەسـەر ڕۆمانسـیەت و پرسـە دنیاییـەکان بێـت، گـەلێکم پێبـدە ئـەم دنیایـە نـەبینێ جگـە لـە شـوێنی حـەج، بـەڵام نیشـتمان و دایـك شـتێکی تـرە، گـەلێك تەماشـای پاڵـەوانێتی و پەسـنی هـەژاری و ئازارەکـانی مەسـیح بکـات، گـەلێك حـەز بکـات مەسـیح بپەرسـتێ وەکو کـوڕی هـەموو هـەژاران تەماشـای خاچـەکەی بکـات وەکـو کەرەسـتەی ڕزگـاربوون، پێت دەڵێم گەلێکم پێبـدە لـەم قاڵبـەدا بێـت، ئـەم دۆخـە پاشەکشـەکردنێکی زۆر ئاسـانە لە یەکسانی و تەنها بیرکردنەوەیەکی ئەستەمە بۆ چاکەکاری"(٨١).

هەڵبەتە وەکو باسمان کرد ئەم دۆخـە لـەنێو عەرەبیشـدا هەیـە بـەو پێیـەی کـە زمـانی قورئـــان، زمـــانی هـــەموو عەرەبـــە بـــە گشـــتی و بـــە جیـــاوازی شـــێوەزار و ژیـــانی کۆمەڵایەتیشـەوە کـە خـراپ لـە ئـایین و گوتارەکـەی تێگەیشـتوون، تـا ئـەو جێگەیـەی هەنـدێکیان پێیـان وایـە کـە ئـایین نەتـەوەی عـەرەبی دروسـتکردووە و بـە پێچـەوانەوە هەیە کە نەتەوە ئـایینی دروسـتکردووە، بۆیـە دەڵـێ لـە پێنـاو عـاقڵبوونی عـەرەب ئـایین هاتووەتە خوارەوە، ئەمـە لـەنێو زۆرینـەی نەتەوەکانیشـدا هەیـە. "ئـەم جـۆرە پێوەندییـە پێوەندییـەکی کاریگـەر لەسـەر جیابوونـەوە و سـەربەخۆبوونی نەتەوەکانـە بـەو ڕادەیـەی

نەکەوتبنــە ژێــر کاریگــەری ئایینــەوە، بــەڵام کاتێــك بزووتنــەوە بــەهێز دەبێــت یــان دەتــوانێ دەوڵــەت پێکبهێنێــت، ئەوســا پرســی ئــایینی دەبێتــە یــەکێك لــە هۆکــارە کاریگەرییــەکان، بــۆ نموونــە پێوەنــدیی نێــوان دەوڵــەتی ســەفەوی و ئێرانــی (١٥٠١-١٧٢٢) مەزهــەبی شــیعەی دوازدە ئیمــامی، ئەگــەر ئێرانییــەکان واتــە دەســەڵاتدارانی ئێرانــی روویــان نەکردایەتــە مەزهــەبی شــیعە و شــا ئیســماعیل ئــەو مەزهەبــەی بــە ئــایینی رەسمــی رانەگەیانــدبا، ئــەوا ئێســتە ئــەمڕۆ کاریگــەری ولاتێــك، یــان چوارچــێوەیەکی سیاســیی ســەربەخۆ بــە نــاوی ئێــران و بــەم تایبەتمەندییانــەی ئێســتە بــوونی نــەدەبوو، یــان دەوڵــەتی عەلــەوی لــە ســووریادا. هــەروەها ئەگــەر بــە وردی تەماشــای پرســی ئێرلەنــدی بکــەین بــە تــەواوەتی دەبیــنین کــە هۆکــاری ئــایینی (لەراســتیدا هۆکــاری مەزهــەبی) دەورێکــی لــە رادەبــەدەری وەرگرتــووە، چــونکە ئــەو ئێرلەندییانــەی کــە ســەر بــە مەزهــەبی پرۆتســتانتن، واتــە هــەمان مەزهــەبی بــەریتانیاکانن دوای یــەکێتیی دەکــەن لەگــەڵ بــەریتانیا، کەچــی ئەوانــەی ســەر بــە مەزهەبی کاسۆلیکن داوای جیابوونەوە دەکەن"(٨٢)..

ســەبارەت بــەو نەتەوانــەی کــە لــە رۆژهــەڵاتی ناوەڕاســتن و ئایینــەکانیان یــاخۆ مەزهەبەکانیان تێکەڵ بــە یــەکتر بــوون، یــان باشــتر بڵــێ کــە پێکــەوە دەژیــن و لــە یــەك کۆمەڵگەدا هــەم نەتــەوەن و هــەم مەزهــەبی جیاوازیــان هەیــە کــە کێشــەکانیان یــەکلایی نەبووەتــەوە، چــونکە هەنــدێك جــار نەتــەوەی سەردەســت و هەنــدێ جــاریش مەزهــەب "ئاین بە تایبــەتی ئایینــە گــەورەکان وەکــو (ئیســلام و مەســیحی و بــودیی) میللــەتێکی دیــارکراو نــین، توانیویانــە ســنووری نەتــەوەکان ببــەزێنن، بــەڵام نەتــەوەکانیش توانیویانــە لــە رێگــەی مەزهەبەکانــەوە لێکدانــەوەی جیــاواز و کاریگــەری خۆیــان بەســەر ئایینــەوە بــەجێبهێڵن، ئەگــەر تەماشــای مەســیحیەت بکــەین بــە ســێ مەزهــەبی ســەرەکییەوە دابەشــبوون، (ئەرســەدۆکس، کاســۆلیك، پرۆتســتانت) بۆمــان دەردەکــەوێت کــە کاریگــەری رەوشــی سیاســیی و کۆمەڵایــەتی نەتــەوەکان و بەرژەوەنــدیی هێــزە دەوڵەتییــەکانیش بەســەر ئــەم ئایینــەوە گــەلێك زۆرە، ســەرەنجام پرســی ئــاین و نەتــەوەیی دەبێتــە یەکەیــەکی پێکــەوە گرێــدراو، زۆرجــاریش چارەســەر کــراوە لەلایــەن دەســەڵات و

دەوڵــەتی نەتەوەکانــەوە بــۆ یــەکلایی بــوون و هاوئاهــەنگبوونی سەرچــاوەکانی بــوونی مانەوەی ئەو نەتەوە و وڵات و دەوڵەتەوە"(٨٣).

ئــەوەش کــە گەشــەکردنی نەتــەوەیی پشــتی بــە ئــایین دەبەســت لەمــەو پــێش و ئێستەش هەیــە، بگــرە دەوڵەتــە ئــایینی لــە هەریــەك لــە سـعودیە و فاتیکــان هــەن و دەســتیان لــە دروســتکردنی هاوکێشــەی سیاســیی و دروســتکردنی بڕیــاری سیاســیی هەیە، ئــەوان ئــەو دەســەڵاتە بــوون ئێســتەش هــەن کــە ئــایین ڕەوایــەتیی پێــداون و وەکــو بەشێك لە هێــزی گوتــار کــە پشــت بــە ئۆتۆریتــەی جــەماوەری و موقــەدەس دەبەســتێت، بــە تایبــەتی ئــایینی مەســیحی کریســتیانی و سیســتمی کڵێســا و قەشــە و پاپــا، "پرۆســەی ســەرهەڵدان و گەشــەکردنی ســەرمایەداری و ســەقامگیربوونی دەوڵــەتی ناسـیۆنالی ئــەورووپا، گــۆڕانێکی بنــەڕەتی لــە ژیــانی ئــابووری سیاسـیی و کولتــووری کۆمەڵایەتی لەنێو وڵاتــانی ئــەورووپا دروسـتکرد، دەسـەڵاتی ئــایینی لــە ژیــانی سیاسـیی ئابووریــدا لاوازکــرد، پرســی ڕۆڵــی گــەل و دەوڵــەت و دەســەڵاتی سیاســیی پێوەنــدیی لەگــەڵ تاکــە کەســدا و مــاف و ئــازادی و ئەرکــەکانی مــرۆڤ بــەبێ دەســتوور دیــارکران، بــەڵام ئــەم پرۆســەیە نــە مایــەوە، ســەرمایەداری بــەپێی لــۆژیکی قــازانج و کێبــەرکێ بەرێوەدەچــوو، هــەر لــە ســەرەتاوە چــەندان وڵاتــان لــە ئەمــەریکا و ئاســیا لــە کۆتــایی سەدەی نۆزدەیەمدا گۆڕدرا بە سەرمایەداری مۆنۆپۆلی ئیمپریالیزم"(٨٣).

هەڵبەت بـۆ نەتــەوەبوونی کــوردانیش کــە بەشــێك لــە کولتــووری ئیســلام، دواتــریش عەرەب بەسەریدا زاڵە، لە جیــاتی ئــەوەی ئــایین کۆمــەکی بکــات، کێشــەی نەتــەوەیی بــۆ دروست کردووە هێندەی تر کردوویــەتی بــە گرێیــەك نەکرێتــەوە، تــا ئــەو ڕادەیــەی کــە بــە نــاوی ئیســلامەوە بەڵگــە هەیــە فتوحــات کــراوە و بەغــەیرە موســڵمان ناســراون، بۆیــە بــەزۆر کــراون بــە ئیســلام، هــەر ئــەو بەڵگەنامەیــەی کــە خالیــدی کــوڕی وەلیــد بــۆ عومــەری کــوڕی خــەتابی نــاردووە و تێیــدا هــاتووە "خالیــد نامەکــەی پێچــایەوە و دایــە دەســتی زوبێــری عــەوام و فزڵــی کــوڕی عــەباس و عەبــدولرەحمانی کــوڕی ئــەبو بــەکری ســدیق، ٥٠ هــەزار ســەربازی دانــێ و ڕەوانــەی کــردن، تــا لــە ســنووری کوردســتان تێپــەڕبوون بــەرەو شــاری مەدینــە، دوای ئــەوان (ئــەمیر خالیــد) شــەڕکەرەکانی کــۆکردەوە و کەوتەڕێ بــەرەو دێهاتــەکانی کوێســتان، هــەتا گەیشــتە دێیــەکی گــەورە کــە کــەوتبووە

بەینی دووکێو، لە پشتی ئەو دێیە شاخێکی زۆر بەرز هەبوو لەناو دێیەکە باخ و باخاتێکی زۆریان هەبوو ئاوێکی سازگاریشی بە ناودا تێدەپەڕی و دێیەکە ناوی هێرۆیە"، هەروەها بەپێی گێڕانەوەکەی واقدی دەڵێ (ئێمە بە لەشکرێکی گەورەوە بە ئالاَی ئیسلامەوە بەنێو گوندەکاندا تێپەڕبووین، ئەوبەر و پێش سوپاکەیان لێگرتین و نەبەردانە شەڕیان کرد وەکو بلێی بۆ مردن هاتبن، بە جۆرێك پەلاماردانەکە وابوو کە زیانێکی زۆریان لێداین و دەتگوت بەتەمای ئەوەنین جارێکی تر بژین" ئەوەبوو دوای بەرگرییەکی زۆر کە بەرگری بووە لە شەرەفی کوردایەتی و پەرستگەکانی زەردەشت کە لە بەڵگەنامەکەدا هاتووە، خالید گوتویەتی هەرکەس ببێت بە موسڵمان، ئازادی دەکەین و کار و کاسبی خۆی بکات و شەرەفی پارێزراوە، ئەوە بوو بەپێی بەڵگەنامەکە دەڵێ زۆر کەس لەو جەنگاوەرانە ئامادە نەبوون بن بە موسڵمان و دواجار زۆریان لێکوژران و پەرستگەکانیشیان وێران کرد و ژن و سامانیشیان دەستی بەسەردا گیرا ..

ئەم چیرۆکە واتای وایە ئەگەر ئاینێکی وەکو ئیسلام بەو شێوەیە پەلاماری کورد نەدرابا، کورد ئێستە نە خاوەنی ئەو ئاینە بوو، نە بەو شێوەیەش بێ مەوتن دەبوو، هەروەها چارەسەری کێشەکەشی دوا نەدەکەوت، یان بەواتایەکی تر ئەگەر کورد دوای ئەوەی قبوولی کرد ببێت بە ئیسلام، ئایینی ئیسلامی وەك کارتێك بەکاربهێنایە بۆ ستراتیژی نەتەوەیی، بە پێچەوانەوە کاریگەری خراپی هەم لەسەر زمان، هەم لەسەر کولتوور و قەوارە جوگرافیاکەی دانەنابا، بەو شێوەیەی ئێستە قۆناخەکانی بە سەختی نەدەبڕی و دوانەدەکەوت لە قافڵەی جیهان، هەر ئەوەی لە سەردەمی میرنیشینی بابانەکاندا وەکو ریفۆرمێکی ئایینی، (مەولانا خالید) لەوپەڕی دنیاوە کە لە ساڵی ١٨١١ دێتە کوردستان و مەعریفەیەکی تر دێنێتەوە بۆ دەوڵەمەندکردنی بیری نەتەوەیی و گرێدانی ئاین بەو چەمکەوە، هەروەها لەلایەکی ترەوە رێگەیەکی تر بۆ تەسەووف دەکاتە مۆدێل، ئەمە بەڵگەی ئەوەیە کە کار بە رێگەکانی دیکەی ئاین کراوە بۆ زیندووکردنەوەی فکری ناسیۆنالیزم...

ئەگەرچی ئایین مەبەستێکی دیارکراوی هەیە وەکو پێشتر ئاماژەم پێدا کە چەمکێکی نێو نەتەوەییە، لەگەڵ ئەوەشدا کەڵکی لە کولتووری گەلان و نەتەوەکان

وەرگرتـــووە بـــەبێ لەبەرچـــاوگرتنی جیـــاوازی رەگـــەزی و نـــەژادی، واتـــە بووەتـــە ئایدیۆلۆژیایـــەك بـــۆ ئـــەو دەقانـــەی کـــە لـــە پـــەراوێزی گوتارەکەیـــدا نەتـــەوەی پـــەراوێز خستووە، لـە راسـتیدا گومانێـك لێـرەدا سـەبارەت بـە بـوونی نەتـەوەیی وەکـو کـورد لـەم ناوچـەیە هەیـە، ئـەویش هـەم لـەباری جوگرافیـا و مێژووەکـەی، هـەمیش لـەباری ئایینەکـەی، لـەبارەی ناوچـەییەوە خـاوەنی رووبـەرێکی گـەورە بـووە لـە رۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـت کـە گوایـە میـدیاکان بـووە و دەسـەڵاتێکی بـەرفرەوانی هـەبووە کـە نـازانرێ و لۆژیکێـك نییـە قەناعـەتمان پێبکـات بۆچـی ئـەم ئیمپراتۆرییەتـە لەناوچـووبێت و هـیچ شوێنەوارێکیشـی نـەماوە، لـەبارەی ئایینیشـەوە خـاوەنی تێکسـتی ئاڤێسـتا بـووە و پێغەمبەرێکی هـەبووە بـە نـاوی زەردەشـت کـە ئێسـتەش مێژوونووسـان لەسـەری دەنووسـن و بـە پێغەمبـەری کـوردی دەزانـن، ئایـا ئـەم فەرهەنگـە بـەهێز و خـاوەن دەسـەڵاتە بـۆ نـەماوە و بۆچـی لـە ئاسـت ئیسـلام پووچـەڵ بووەتـەوە و جـارێکی تـر کـورد نەگەڕاوەتـەوە سەر ئایینەکانی خۆی؟. ئەمانە پرسیاری بێ وەڵامن کە تا ئێستە زیندووە.

جوولەکـە کـە بـە خۆیـان دەڵـێن "شـعب الله المختـار"، لـە هـەموو شـوێنێکی دنیـا هەبوونە، بـە تایبـەتی لـە رۆژهـەڵات کـە خـاوەنی جوگرافیـای خۆیـان بوونـە و تێکسـتە ئایینییەکەشـیان و پێغەمبەرەکەشـیان هـەر لێـرە بـووە، بـە تایبـەتیش کوردسـتان کـە پڕبـووە لـە جوولەکـە و شوێنەواریشـیان هەیـە لـە هـەموو شـارەکانی کوردسـتان. دوای پـتر لـە دوو هـەزار سـاڵ و پەرشـوبڵاوبوونەوەیان بەسـەر تـەواوی وڵاتـانی جیهانـەوە، لـە هـەر شـوێنێك هـەبوو بـن ئەگـەر ئاشـکراش نـەبوو بـن کولتـوور و ئـایین و قـەوارەی نەتـەوەیی خۆیـان پاراسـتووە، بـەڵام تونـدڕۆی ئـایین فەزایـەکی وەهـای خوڵقانـدووە، کـە نە عـەرەب دان بـە ئیسـرائیلدا بنێـت و نـە ئیسـرائیلیش دان بـە عەرەبـدا بنـێ هـەروەك ئـەوەی لـە فەڵەسـتین دەیـان سـاڵە دەگـوزەرێ و مرۆڤـی خـوارەوە بوونـە بـە سـووتەمەنی سیاسـەتیی دەسـتەبژێری عـەرەب و ئیسـرائیل، مەگـەر لـە پـەراوێزی سیاسـەت و بەرژەوەنـدیی دەوڵـەت کاریـان پێکـەوە کردبێـت، ئەگـەر ئـایین پێـوەر بێـت بـۆ نەتـەوە بوون، ئـەوا دەبێـت سـەرەتا کۆمەڵگـەی فەرانسـاییەکان هەڵبوەشـێنینەوە، چـونکە یـەك زمان و مەزهەبی ئـایینی پێکیانـەوە گـرێ نـادات، لـەنێو عەرەبیشـدا بـە هـەمان شـێوە ئەوانـەی خـاوەن زمـانی ئاسـوورین و سـەر بـە ئـایینی کریسـتیانین، یـان ئەوانـەی

کولتـووری عــەرەبیان هەیـە و سـەر بـە ئـایینی کریسـتیانین، ئاریشـەی جۆراوجۆریـان بـۆ دروست دەکات، ئـەوەش کـە لـەنێو کـورددا هەیـە ئـایینی ئێـزدی، کـە ئـایینی تایبـەت بە خۆیان هەیـە، کەچـی بـە زمـان و کولتـووری کـوردی کـار دەکـەن، دەبـوو ئەگـەر بـەو پێوەرە بوایە، ئێزدییەکان یـان ئـەوەتا کـورد نەبوونایـە چـونکە سـەر بـە ئـایینی ئیسـلام نین، یان ئەوەتا زۆرینـەی کـورد، کـە سـەر بـە ئـایینی ئیسـلامن، نـابوو خـاوەن شوناسـی نەتەوەیی کورد بن، سا بـا یـەك جوگرافیـا و یـەك مێژووشـیان هـەبێت، ئـا لێـرە بـەدواوە کـە نەتــەوەکان بــە ناچــار لــە رێگــەی نەتەوەکانیانــەوە تێکــەڵ دەبــن و دەبنــە خزمــی یەکتر، چۆن مامەڵە لەتەك کولتـوور و ئـایین دەکـەن، چـۆن دەبنـە یـەك نەتـەوە، وەختێـك ئەگـەر زمـان پێـوەری یەکەمـە بـۆ بەدەسـتهێنانی شوناسـی نەتـەوەیی، ئـەم پارادۆکسـە کۆمەڵایەتییـە کـە لـە ئـایین و نەتـەوەدا دەبینرێـت بـۆ زمـانی یـەکگرتوو، هـەروەها بـۆ جوگرافیـا و ئـایین و مێـژوو و پێکـەوبوون، تاکـە شـتێك دەیجـوڵێنێ ئـەویش هاوکێشـەی سیاسـیی و بەرژەوەندییـە سیاسـییەکانە کـە ئایـدیۆلۆژیا هەڵیدەسـوڕێنێ و هـەڕمێنیی پێـدەدات بـەو رابـردووەی کـە رەوایـەتیی پێوەردەگرێـت، سـەرمایەداریش بـۆ ئـەوەی پێیـەکی هەمیشـە لـە مێـژوو و رابـردوودا بێـت، ئـەو شـتانەی کـە لـەرابردوودا هـەبوون زینـدوویان دەکاتـەوە، بـەڵام بـە فـۆڕمێکی دیکـە و بـە کاراکتـەری دیکـە زینـدوویان دەکاتەوە تاکو کۆمەك بە بەرژەوەندییەکانی بکات.

کێشـەی هـەرە گـەورەی ناسـیۆنالیزم و نەتـەوەخوازی ئـایین بـووە، ئەمـە بۆچـی؟ لەبەرئـەوەی گوتـاری ئـایین گشـتگیرتر و زاڵـترە بەسـەر گوتـاری نەتـەوە یـان ناسـیۆنالیزمدا، وەسـتان لەبـەردەم دەق کـە ئـایین پێـوەی دەنـازێ و کـاری بـۆ کـردووە تـاکو کاریگـەرِی ئـەرێنیی بـۆ خـۆی هـەبێت و بـۆ نەیارەکانیشـی کاریگـەری نـەرێنی، ئەمەش ئەوەمان بـۆ دەسـەلمێنێ کـە لـە خـۆڕا نییـە هزرمەنـدە عەرەبـەکان کـە قسـەیان لـەبارەی نەتـەوە بچـووکەکانی دەوروپشـتی خۆیـان کـردووە، بـە بچـووك تەماشـایان کـردوون، وەکـو ئـیبن تەیمیـە باسـی کـوردی کـردووە وەکـو رێگـر و پیـاو کـوژ و دز و ...هتد، بەڵام کـە وەختێـك مەغۆلـەکان هێـرش دەبەنـە سـەر ئیسـلام بـۆ شـام، کـوردان بـەر بـەو هێرشـە دەگـرن و رێگـری لـە مەغۆلـەکان دەکـەن، ئـەوان دێنـەوە دەڵـێن کوردەکـان ئـازا و قارەمـانن، چـونکە لـە پێنـاو مانـەوەی ئـایین و سیسـتمەکە و خـودی

نەتــەوەی عـــەرەب شـــەڕیان کـــردووە، بـــۆ پشـــتگیریکردن لـــەو تێگەیـــە دەبیـــنین وەك (سـلێمان سـالح ئـەلغویل) باسـی دەکـات کـە نەتـەوەکانی تـر زیـاتر لـە عـەرەب هـەوڵی یـەکبوونی عـەرەبیان داوە، چـونکە پشـتیان بـەو دەقـە بەسـتووە، کـە زمـانی تێکسـت عـەرەبیـە "سـلێمان سـالح ئـەلغویل دەنووسـی" لـە مێـژووی عەرەبـدا بـۆ جـاری یەکـەم ئایینی ئیسـلام بـووە هۆکـاری یـەکگرتنی تـەواوی نەتـەوەی عـەرەب، بۆیـە پـێش پەیـدا بوونی ئـایینی ئیسـلام، کۆمەڵگـەی عـەرەبی بـە گشـتی پـەرت و بـڵاو بوونـە و کەسـێك نـاتوانێ کـارێکی وا بکـات کـە بـەبێ ئـایینی ئیسـلام، عـەرەب بـە نەتەوەیـەکی یـەکگرتوو ببینێـت، هـەروەها هزرمەنـدێکی ئینگلیـز بـە نـاوی (وێڵـز) کـە پێدەچـێ رۆژهـەڵاتناس بووبێـت " لـەبارەی هۆشـیاری نەتەوەییـەوە و لـە بـارەی کاریگـەری ئایینی ئیسلامەوە بـۆ نەتـەوەی عـەرەبی دەڵـێ"(٨٤). لـە چـەرخی شەشـەمی زایـندا بـە هۆکـاری تێکچـوون و نـاکۆکی لـە نێـوان ئیمپراتۆریـای ساسـانی و بیزەنتـی، زانسـت و زانیـاری و فەلسـەفە و سیاسـەت، زۆر لاواز بـووە لـەنێو کۆمەڵگـەی عـەرەبی، بـەڵام دوای پەیـدابوونی ئـایینی ئیسـلام بـە رادەیـەکی کـەم گەشـەی کـرد"(٨٥)، هـەروەها لەبارەی ئەو میللەتانەی کـە ناموسـڵمان بـوون بـە خۆڕسـك، واتـە وەکـو نەتـەوەی کـورد، ئیخـوان موسـلمین ئـەوەیان گوتـووە "کەواتـە ئەگـەر میللـەتێکی ناموسـڵمان و کـافر، هاتنـە نێـو دەوڵـەتی ئیسـلامەوە پێویسـتە لەسـەر ئـەو خەڵکـە دژی ئـەوان راوەسـتن، دەبـێ هـەموو موسـڵمان بـە مـاڵ و پیـاو و چـەکەکانیان لـەدژی کافرەکـان بـەکاربهێنن و دەریـان بکـەن، جـان نـازانین مەبەسـت لەخـەڵکی ناموسـڵمانی کێیـە و کـافر کـێن"(٨٦). هەڵبـەت روون و ئاشـکرایە کـە کـورد لـە ناوچـەکە بـەپێی قسـەی فوقـەهاکان بێـت و بـەپێی ئـەوەی زمانەکـەی عـەرەبی نییـە و کولتـوور و ناوچـەکەی دوورە لـە نیمچـە دوورگـەی عەرەبـەوە، کەواتـە ناموسـڵمان و کـافرن، بۆیـە فتوحـات کـراون، ئەمـەش باشـترین سـەلمێنەرە کـە هۆکـاری سـەرەکیی ئـەوەی کـورد نـەیتوانیوە ناسیۆنالیسـت بێـت و بەگشـتی و بـە یەکـدەنگ بـەرگری لـە شوناسـی خۆیـان بکـەن، باشترین نموونە ئەوەیە کە بـە نـاوی خـودا پەرسـتییەوە بـە شـێوەیەك کاریگـەری نـەرێنیی لەسەر کورد هـەبووە، دژایـەتی خـۆی ئاینـەکانی پێکـراوە. بـە دەسـتی خـۆی کوشـتوونی لـە پێنـاو ئـەوەی عـەرەبی ئیسـلام رازی بـن، کـەوابوو ئـایین بەشـێکی بـەرفرەوان لـەو

فەزایـەی بەسـەر کـورددا زاڵ بـووە و نـەتوانیٚ وەکـو عـەرەب ناسیۆنالیسـت بیٚـت، بگـرە لە پیٚناو ئایین نەتەوە و شوناسی نەتەوەیی کردووە بە قوربانی.

چۆن کـورد بوونـە بـە موسـڵمان، ئەمـە ئـەو پرسـیارەیە کـە خـودی کـورد خۆشـیان پرسیارەکەیان لەلا لۆژیکی نییـە، چـونکە پیٚیـان وایـە کـورد لەوەتـەی هـەبووە موسـڵمان بـووە، نـەك بـەزۆر کرابیٚـت بـە موسـڵمان، "ئـیبن ئەلئەسـیر" میٚژوونووسـیکی عـەرەبی عیٚراقییـە و لـە شـاری موسـڵ بـووە لـەو کتیٚبـەدا باسـی چـۆنییەتی فتوحـات و بـە موسـڵمانکردنی کـورد دەکـات بـە زۆر، لـەو کتیٚبـەدا بـە نـاوی (الکامـل فـی التـاریخ) "باسـی میٚـژووی جیهـان دەکـات لـە کـاتی دروسـتبوونی ئـادەم، هەنـدیٚ لـە بەشـە تایبەتەکانی ئـەم کتیٚبـە باسـی فتوحـات دەکـات، ئـەو بەسـەرهاتە کـە باسمـان کـرد، لـە سـاڵی ٦٤٤ ی زاینـی واتـە دوایـین سـاڵی دەسـەڵاتداریٚتی خەلیفـەی دووەم روویـداوە، ئـەم بەسـەرهاتە بـە دڵنیاییـەوە نیشـانی دەدات کـە لانیکـەم گرووپیٚـك لـە کوردەکـان هەرگیز ئیسلام نەبوون و پیٚیان باشـتر بـووە بکـوژریٚن تـا ئـەوەی کـە ئیسـلام بـن" (٨٧). ئەمـە واتـای ئەوەیـە کـە کـورد لـە سـەرەتاوە موسـڵمان نـەبووە، بـەڵام دوای ئیسلامبوونی خزمەتی زۆری بە کولتوور و دەسەڵاتی ئایینی دەرەوەی خۆی کردووە.

بـەپیٚی میٚـژووی نووسـراو بیٚـت، شـەڕی چـاڵدیٚران سـەرەتای شـەڕی میرنیشـینەکانی کـورد بـوو، یەکـەم شـەڕیش لـە سـاڵی (١٥٠١-١٥٢٤) ز بـوو، ئـەم جەنگـە لـە ئـەنجامی سـەردانی کـوردان بـۆ لای شـا ئیسـماعیلی یەکـەم کـە دەوڵـەتی سـەفەوی دامەزراند دەستپیٚکرد، کوردان چوون بـۆ پیرۆزبـایی لیٚکردنـی لـە شـاری تـەوریٚز، کـە شـا ئیسماعیل بۆ خـۆی بـە رەسـەن تـورك بـوو، پیٚشـتر لـە تورکـان و بـاوکی زوویـر بووبـوو، بەڵام کە چـووە نیٚـو بـەرەی سـەفەوییەکان لـەویٚ دەسـەڵاتیان پیٚـدا، هەرچـەند کـە دواتـر گەڕایـەوە، بـەڵام هـەر سـزای خـۆی وەرگـرت و کوشـتیان، چـونکە خیانـەتی نەتـەوەیی کردبـوو، بەرهـەحاڵ یەکـەم سیاسـەتیی ناشایسـتە و خیانـەتکاری بەرانبـەر بـە کـوردان کـردی، ئـەوەبوو زینـدانیکردن و لـە بەرانبـەردا قزڵباشـەکانی لـە جیٚـی کـوردان دانـا، ئەمـەش بـووە هـۆی ئـەوەی کـوردان رووبـەڕووی شـا سـەلیمی عوسمـانی ببنـەوە، لـەو لاشـەوە میرنیشـینە کوردەکـانی دیکـە بـە هـۆی سیاسـەت نـەرمی سـوڵتان سـەلیم پیٚوەندییەکی باشیان هەبوو، کـە لـە ریٚگـەی مـەلا ئیدریسـی بەتلیسـییەوە بـوو، ئـەوەبوو

که سولّتان سەلیم بەکارهێنانی کوردانی بـە مەترسـی بـۆ سـەر سـەڵتەنەتی خـۆی زانـی، کـە سـەفەوییەکان لـە پشـتیەوە بـوون و توانیـان بـەر بـەو دەسـتدرێژییانەی دەوڵـەتی عوسمـانلی بگـرن، ئـەوەبوو نامـە ئاراسـتەی شـا ئیسـماعیل کـرا بـۆ ئـەوەی شـەڕەکە گەورەتر نەبێتەوە، ئەگەرچی شـا ئیسـماعیل خـۆی لـە شـەڕی عوسمـانلی لادەدا بـە هـۆی ئەوەی کە هێزەکانی ئۆزبـەك بەربەسـت بـوون لـە بـەردەمی کـە دواجـار تـوانی هێزەکـانی ئۆزبەك بشـکێنێ، سـوپاکەی سـولّتان سـەلیم بـە سـەرکردایەتیی نزیـك بـە ١٠٠ هـەزار سـەرباز لـە ئوردەنـەوە بـەرەو دەوڵـەتی سـەفەوی کشـا و هـەردوو دەوڵـەتیش، کـە گەیشـتنە دەشـتی چـالّدێران لـەنزیك شـاری مـاکۆی ئازەربایجـان، جـەنگێکی خوێنـاوی روویـدا، ئـەوەبوو شـەڕەکە بەسـەرکەوتنی عوسمانلیـەکان کۆتـایی پێهـات، شـا ئسـماعیل بەناچـار شـاری تـەورێزی بەجێهێشـت و هـەڵهات بـەرەو شـاری ئـەردەوێلّ کـە دواتـر بەشـێوەیەکی کـاتی کـردی بـە پایتـەختی دەوڵەتەکـەی، بەهـەرحاڵ لێـرەدا ئێمـە مەبەسـتمان لـە دەوری کـوردە لـە نێـوان ئـەو دوو دەوڵەتـە کـە سـەفەوی و عوسمـانلیی بـوو، کـورد لەوکاتـەوە بـووە بـە دوو بـەش و هـەر پارچـەیەکی لاگـیری دەوڵـەتێك یـان سیاسـەتێك دەکـەن کـە ئێستەشـی لەگـەڵ بێـت بـە شـێوەیەك لـە شـێوەکان هـەمان سیناریۆی مێژوو دووبارە دەکەنەوە"(٨٨).

هەڵبەت ئایین لـە رۆژهـەلاّتی ناوەڕاسـت و بـە تایبـەتی بـۆ کـورد، کـە نەتەوەیـەکی ژێردەسـت بـووە، پێوەنـدیی بـە مێژوویەکـەوە هەیـە نـەبوونی ئـایینی سـەربەخۆیی خۆیـەتی؟، "بـە درێـژایی مێـژوو لـە کوردسـتاندا کـە دەوڵـەتێکی ناوەنـدی یـەکگرتووی سەرانسەری دروست نەبووە، کە ئـەو خاکـەی گرتبێـە خـۆی کـە کـوردی لەسـەر ژیـاوە و دەژی، دەوڵەتۆچـکە و میرنیشـینێکی زۆر هـەبوون، کـە لـە بەشـی کوردسـتان فـەرمانڕەواییان کـردووە و دەسـەلاّتی خۆیـان پاراسـتووە، ئـەم قـەوارە سیاسـییە بچـووك بچـووکانە لـەژێر کـارتێکردنی هـیچ گوشـارێکی دەرەکیـی نزیـك نەبوونەتـەوە و پـەیمانی دۆسـتایەتیان لەگـەڵ یـەکتردا نەبیسـتووە، مەگـەر لـەژێر ئـالاّی یـەکێك لـەو دەوڵەتـە ناوەندییـە زەبەلاحانـەدا کـە خاکیـان بـە کوردسـتانەوە بـووە، زۆر جـار میرنیشـینێك لـە یەك کاتـدا پـەلاماری دوو میرنیشـینی کـوردی داوە، چـونکە کـوردان ناوەنـدێکی ئـایینی کولتـووری بەهێزیشـیان نـەبووە کـە لـە بـن ئالاّکەیـدا هێـزە سیاسـییە جیاجیاکـان

کۆبکاتـــەوە و ناســـنامەیەکی کوردانـــەیان پێببەخشـــێ و خـــاڵی یـــەکانگیر پێکبهێنـــێ و هەمیشـــە وزە و توانـــا و هێـــز بـــە یەکســـانی هەڵســـانەوە و راپـــەڕین بـــدات"(٨٩).

ئەگەرچی میرنشـینی کـورد لـە کـاتی شـەڕی سـەفەوی و عوسمـانلی زۆر بـوون، بـەڵام بـە هۆی ناکۆکی نێوانیانەوە بە ناچـار بـوون بـە پاڵپشـتی هەریـەك لـە سـەفەوی و عوسمـانلی کـە ئەمـە بیانوویـەکی ناماقولـە، ئـەوەی لـە شـەڕی چـاڵدێران مێـژوو دەیگێڕێتـەوە بێدەروەسـتی بـوو لـە لایـەك و سـەرکەوتنەکانی شـا ئیسـماعیلی سـەفەوی بـوو، بۆیـە قـەڵاکانی ناوچـەکە کەوتنـە ژێـر چـنگی شـا ئیسـماعیلەوە، لـە بەرانبەریشـدا هاوکـاری کـوردی کـردووە دژی کـورد. "شـا ئیسـماعیل پـاش داگیرکردنـی دیاربـەکر و موسـڵ و سنجار، سـوپایەکی زۆری بـۆ داگیرکردنـی ولایـەتی جـەزیرە لـە بـاکووری بەغـدادا نـارد، ئـەمیر شـەرەف کـوڕی ئـەمیر بـەدر حـاکمی جـەزیرە لێیـان راسـا و دەسـتیکردەوە و قزڵباشی تێکشاند، خـان محەمـەدی ئۆسـتاجلوش حـاکمی دیـار بـەکر براکـەی خـۆی واتـە قەرابـەگی بـۆ داگیرکردنـی جـەزیرە نـارد، ئـەویش ئـەو ناوچـەیەی تـاڵان کـرد و کوشتارێکی بێوێنەی کوردانی بـۆ خـۆی تۆمـار کـرد، لـەبارێکی تـرەوە ئـەویش وەك سـالم بـەگی کـورد بـۆ ئـەوەی شـیری قزڵباشـی بەرنەکـەوێ، دەسـتەودامێنی سـوڵتان سـەلیم مایـەوە و بـوو بـە هانـدەری سـوڵتانی عوسمـانلی، بـۆ (داگیرکردنـی دیاربـەکر و ئازەربایجـان و ئەرمـەن)"(٩٠). ئەمـە بـۆ هـەموو نەتـەوەکان وایـە ئەگـەر ئایینێکیـان نەبووایە وەکو سەنتەری بڕیـار یـان سـەنتەر هێـزی مەعنـەوی و لێڤەگـەریی نەتـەوەیی بـۆ ئـایین، ئـەوا بـە ناچـار دووچـاری بێدەروەسـتی بوونـە و پـەرش و بڵاوبوونەتـەوە بەسـەر نەتـەوەکانی دیکـەدا و نـەماون، بـەڵام ئەوانـەی کـە خـاوەن ئـایین بوونـە بـەو هێـزە کۆمەڵایەتییـە مەعنەوییـە دەوڵـەتیان بوونیادنـاوە، نموونـەش پۆڵۆنییـەکان کـەڵکیان لـە کڵێسـای کاسـۆلیك وەرگـرت، هـەروەها تبتییـەکان لـە ئـایینی بـودی و شـیعەکان لـە مەزهـەبی شـیعەگەریتی ئیسـلامی کـە ئێرانـی رابـردوو و ئێسـتەی بەرهـەمهێناوە و تاکـە هێـزی سیاسـیی و ئـابووری ناوچـەکەیە، هـەروەها بەشـێك لـە عەرەبـەکانیش بـە هـەمان شـێوە ئـایینی ئیسـلام، بـەڵام کـورد بـەو هۆیـەوە کـە ئـایینی نـەبووە وەکـو تێکسـتی کـراوە و لێڤەگـەری بـۆ نەتەوەیـەك، بۆیـە هەمیشـە لـە پـەراوێزی نەتـەوەکانی دیکـە بـووە و هەمیشـە خـاڵی لاوازی بـووە بـۆ خـۆ کۆنەکردنـەوە و پەرشـوبڵاوبوونەوە.

"بێگۆمـــان زۆر دەســـەڵاتداری کـــورد هەوڵیانـــداوە و بـــە زەبـــروزەنگ و شـــۆڕش ســـنووری دەســـەڵاتیان بـــەرفرەوان بکـــەن ناوچـــەی تـــریش بخەنـــە ســـەر، هـــەروەك چـــۆن مەلیکـــەکانی دەوڵـــەتی دۆســـتەکی (٩٨٢-١٠٨٦ ز) لـــە ڕێگـــەی هێـــرش و پـــەلاماری ســـوپاوە ویســـتویانە میرنیشـــینی تـــر قـــووت بـــدەن، پاشـــای کـــۆرەی ســـۆرانیش لـــە ســـەردەمی دەســـەڵاتیدا (١٨١٤-١٨٣٦) بـــە هـــەمان شـــێوە ویســـتوویەتی میرنیشـــینی تـــر لەنێوبەرێ و ناوچـــەی دەســـەڵاتی خـــۆی فـــرەوانتر بکـــات لـــەنێو میرنشـــینی بادینـــان شـــەڕ و شـــۆڕی دژی بابـــان و بۆتـــان، ئەمـــە بەڵگەیـــە بـــۆ روونکردنـــەوەی مەبەســـتەکانی ئـــەو کـــە مەبەســـت لـــە (نـــەبوونی ئـــایینی ســـەربەخۆیە بـــۆ کـــورد"(٩١). بـــۆ ئـــەم مەبەســـتە شـــەرەفخانی بەدلیســـی (١٥٤٣-١٦٠٦) یەکـــەمین کـــەس بـــووە کـــە بـــە نووســـین ئـــەم زارەی دەربڕیـــوە و لـــە ڕێگـــەی تێکســـتێکەوە هـــۆی یەکنـــەگرتنی کـــوردانی بـــەیان کـــردووە گوایـــە جیـــاوازیخوازی نێـــوان کـــوردانی بـــۆ ئـــەوە گەڕاندووەتـــەوە کـــە نـــەفرەتێکی ئـــایینی بـــووە کـــورد خـــاوەن تێکســـتێك و پێغەمبـــەرێك نـــەبووە یـــان لانیکـــەم نەیویســـتووە ببێتـــە خاوەنی ئاڤێستا وەکو تێکستی ئایینی، هەروەها زەردەشت وەکو پێغەمبەر.

"شـــەرەفنامە باشـــترین کتێبـــی یەکەمـــە کـــە هۆکـــارە بنچـــینەییەکانی نەگەیشـــتنی کـــورد بـــە بەرەنجامـــەکانی ژیـــانی سیاســـیی" لەوێـــدا کاریگـــەری ئیســـلام لەســـەر شوناســـی کـــورد نیشـــان دەدات، شـــەرەفخان باســـی رەگوڕیشـــەی کـــوردان و ئـــەو ئەفســـانانە دەکـــات، کـــە لـــەبارەی کـــورد کـــە زۆرتـــر بـــە زمـــانی (عـــەرەبی و غـــەیرە عـــەرەبی) نووســـراون، هـــەروەها کـــەڵکی لـــەو زانیارییانـــە وەرگرتـــووە، کـــە خـــۆی لـــەو کەســـانە کـــۆی کردووەتـــەوە کـــە لـــەم کتێبەدا نـــاوی هێنـــاون، لـــە کـــاتی باســـکردنی رەگوڕیشـــەی بنەماڵـــە کوردەکـــان، ئامـــاژە بـــەوە دەکـــات کـــە رەگ و رچـــەی خۆیـــان بردووەتـــەوە سلســـلە عەرەبـــە گـــەورەکان، وەکـــو عەباســـییەکان و ئەمەوییـــەکان، بـــۆ نموونـــە حاکمـــەکانی هـــەکاری کـــە بـــە (شـــەنبۆ) ناســـراون، دەگەڕێنـــەوە بـــۆ خەلیفـــە عەباســـییەکان بـــە هـــەمان شـــێوە حاکمـــەکانی عەمادییـــە بانگەشـــەی ئـــەوە دەکـــەن کـــە رەگوڕیشـــەیان دەگەڕێـــتەوە بـــۆ عەباســـییەکان، حاکمـــەکانی جـــەزیرەش رەگوڕیشەیان دەگەڕێننەوە بۆ فەرماندەیی ئەمەوی و خالیدی کوڕی وەلید"(٩٢)

نووســـەر لێـــرەدا پرســـیارێك دەکـــات بۆچـــی هەمیشـــە کـــوردان لـــە ســـەدەی ٧ شـــەڕیان کـــردووە لـــە دژی دوژمنـــەکانیان و لـــە پێنـــاو پاراســـتنی شوناســـی نەتـــەوەیی، کەچـــی لـــە

سـەدەی ١٦ ڕەگوڕیشـەی خۆیـان دەبەنـەوە سـەر عەرەبـەکان، ئایـا ئەمـە خـۆ بەکەمزانینـە یـان نـەبوونی پشـتگیرییەکی ئایینـە وەکـو پرەنسـیپێکی خوداپەرسـتی، تاکو نەترسن لە ئایینێکی دیکـە و بـەم نەتەوەیـە بڵـێن بـێ ئـایین و کـافر و بـێ بنـەما و ...هتـد، بۆیـە لێـرەدا دەبـێ ئـایینی ئیسـلام بـە هـۆی دەسـەڵاتدارێتی و قەڵـەمڕەوی تونـدی لـە ناوچـەکە و خوێنڕشـتنی لەسـەر دەسـتی خەلیفـەکانی موسـڵمان دژ بـەوانی تـر، وەکـو پرەنسـیپێك وەربگـرین و لـەوێوە کـورد پێناسـە بکەینـەوە کـە بۆچـی ئـەو مێـژووە خراپـەی تۆمـار کـردووە، "چـونکە بنەماڵـە کوردەکـان ٩٠٠ سـاڵ دوای ئـەوەی ئیسـلامیان هێنـا، لـە ئاسـتی لۆکاڵیـدا خۆیـان لەسـەر بنـەمای عەشـیرەتەکانیان و لـە ئاسـتی گشـتیدا خۆیـان وەك موسـڵمان پێناسـە کـرد و دەسـتەواژەی کوردیـان وەك نیشانەیەکی شوناسی خۆیان بەکارنەدەهێنا"(٩٣).

لـە راسـتیدا ئەمـە بەشـێکی گوتـاری زاڵ و خۆسـەپاندنی عـەرەبی ئیسـلام و ئیسـلامی عـەرەبی ئـەو کـات بـووە، بەشـەکەی دیکـەی بـێ ئیرادەیـی بـووە لـە لایـەن کـوردەوە، کـە ناسیۆنالیسـت نەبوونـە، وەکـو ئـەو نەتەوانـەی کـە بـە کەرەسـتەی ناسیۆنالیسـتییەوە بـوونی خۆیـان سـەلماندو نەیانهێشـت ببنـە پاشـکۆی نەتـەوەکانی تـر لەژێر کاریگەری ئایینی زاڵ.

ئێمـە لێـرەدا بۆمـان دەردەکـەوێت کـە عـەرەب بـە هـۆی بـەکارهێنانی ئـایین بـۆ گـەورەکردن و زاڵکردنـی گوتـاری نەتـەوەیی خۆیـان و بـە بچـووك زانـین و تەماشـاکردنی نەتـەوەکانی تـر، ئایینیـان وەکـو شـێوەیەك لـە یاسـا و عـورف بـەکارهێناوە لـە بەرانبـەر ئەوانی تر، تا ئەو رادەیـەی، کـە بـە نەتـەوەی پلـە دوو یـان ژێردەسـت تەماشـایان کـردوون، ئەمە قسەکەی ئیبن تەیمیـەش پشتڕاسـت دەکاتـەوە، کـە جگـە لـە نەتـەوەی عـەرەب، هـیچ نەتەوەیـەکی دیکـە نییـە لـەنێو ئـایینیش بێـت و هـەمان شوناسـی نەتـەوەیی هـەبێت، مەگەر تەنها پشتگیری لە گوتاری ئایینی ئیسلامی عەرەبی بکەن.

یەکێك لە پایەکانی ئایین، ئیمانـە، کـە دەبـێ هـەر کـەس ویسـتی خوداناسـی بکـات، ئیمانی بـەو ئایینـە هـەبێت کـە لـە ڕێگەیـەوە هـەموو نەتـەوەکانی دیکـە دەتوێنێتـەوە، هەروەك چۆن توانـەوە بـە واتایـەکی دیکـەش واتـە (الحلـول) کـە ئەمـە بەشـێکی دیکـەی ئایین پەرستی و تەسـەووفە، لەوێشـەوە جـارێکی دیکـە کەسـی متەسـەووف نەتـەوەی بـیر

نـامێنیٚ و دەبێتـە بەشـێك لـەو كاراكتـەرە بـانگخوازەی كـە بانگـەواز بـۆ ئـایینێكی دیاركراو دەكـات و نەتەوەكـەی خـۆی بیردەچـێتەوە، ئەمـە لـە كاتێكـدا شـەرعی و تـەواو خوداناسـییە كـە خـودا و گوتارەكـەی نەبەسـترێتەوە بـە یـەك زمـان و یـەك نەتـەوەی دیـاركراوەوە، وەكـو ئـەوەی نەتـەوەی عـەرەب ئایینەكـەی بـە مـوڵكی خـۆی تەماشـا كردووە و ئەوانی تریش پاشكۆ.

بۆیـە یەكتاپەرسـتی ڕەتكردنـەوەی هـەموو فرەییەكـە لـە ئاییـندا، واتـە فرەیـی لـە نەتـەوە، ڕەهایـە و تـەنها یاسـا خوداییـیەكان كـاری پێدەكـەن و ڕەتكراوەتـەوە، نابێـت هـیچ كـەس و كۆمەڵەیـەك پـیرۆز بكرێـت، واتـە هـیچ نەتـەوە و سـیمبولێك و كاریزمایەكی نەتەوەیی پیرۆز بكرێت، تەنانـەت وەكـو ئـیبن تەیمیـە دەڵـێ: "پێغەمبـەر و ئەسـحابەكانیش نابێـت پـیرۆز بكـرێن و نابێـت هـیچ كەسـێك لـەژێر كـۆنترۆڵی یـەكێتی بـوون و یەكتاپەرسـتی دەربچـێت" ناسـیۆنالیزمیش چـەمكێكە تـەنها لـە گوتـاری نەتەوەییـدا نابینرێـت، بـەڵكو وەكـو شـێوەیەكە لـە ئیمـان كـە دەبـێ لـە كرداریشـدا ڕەنگبداتەوە، ئەگەر بە پێچـەوانەوە كەسـێك تـەنها ئیمـانی هـەبوو لـە ڕەفتاریـدا ڕەنگـی نـەدابووەوە، ئـەوە كـافرە، بـەم واتایـەش بێـت كـە ناسـیۆنالیزم پیرۆزكردنـی نەتەوەیـەكی دیاركراوە، كەواتە ناسیۆنالیسـتەكان كـافرن، چـونكە نابێـت جیـاوازی لـە نێـوان عـەرەب و نەتەوەیـەكی دیكـەدا بكـرێ، بـە تایبـەتیش عـەرەب كـە خـاوەنی زمـانی قورئانـە و گوتارەكە لـە ڕێگـەی ئـەو زمانـەوە پەخشـكراوە، ئـیبن تەیمیـە پێـی وایـە بـەبێ عـەرەب ئیسـلام بـوونی نییـە، ئەگـەر ئیسـلام عـەرەبی نەبوایـە و لـە نیمچـە دورگـەی عـەرەب نەبوایـە، ئیسـلام سـەرنەدەكەوت و نـەدەبووە ئـایینی هـەموان، بۆیـە گوتوویـەتی هێنانـە سـەر زەوی قورئـان، كەواتـە لـە شـكۆی دەقەكـە و ئیمانەكـە و باوەڕەكـە كەمكراوەتـەوە، ئەمـەش كـوفرە و ئیلحـادە، ناسـیۆنالیزم بـەر لـە هـەر شـتێك لەسـەر زەوی مامەڵـە لەتـەك نەتـەوەكان دەكـات و تـا ئـەو جێگـەی كـە جـەنگ لەگـەڵ نەتـەوە سەردەسـت و سـەركوتكەرەكانیش حـەڵاڵ تەماشـا دەكـات، وەختێـك ئـیبن تەیمیـە گوتوویـەتی دژایـەتیكردنی عـەرەب كـوفرە، كەواتـە بەشـێك لـە ترسـی كـورد لـەوەی نەبووەتـە ناسـیۆنالیزم لـە ڕابـردوودا، پێوەنـدیی ڕاسـتەوخۆی بـە گوتـاری زاڵـی ئایینـەوە هەبووە، كـە لـە ڕێگـەی موجتەهیـد و زاناكـانی كـوردەوە بـووە، ئەگـەر نەتـەوەخوازی و

نەتەوەپەرستی بکەن، کەواتە کافر دەبن، ئەم تێگەیشتنە تاکو نیوەی یەکەمی سەدەی رابردوو کاری پێکراوە و ترسی لە هۆشمەندی هەموو تاکێکی کورد جێکەوتە کردووە، بۆیە کە تەرزێك لە نەتەوەخواز یان پێشکەوتووخواز یان ناسیۆنالیستی کوردی پەیدا دەبێت، هەم کۆنەپەرست و هەندێك لە مەلاکان لەژێر کاریگەری بیرکردنەوەی شۆڤێنییەکان ئەوانە بە لادەر لە ئایین و بە کوفریان دەزانن، تا ئەو رادەیەی رێگەیان لەوە گرتووە منالّ و وەچەکان نەخەنە بەرخوێندن تاکو هۆشیار ببنەوە و بیری ناسیۆنالیستی لە مێکشیاندا چەکەرە بکات، ئەمە ئەو راستییەیە کە تا ئێستەش کاریگەری لەسەر تاکی کورد هەیە. لە وەختی خۆیدا زۆر کەس لە هزرمەند و شارەزا و شێخەکانی کورد پێشبینی خراپیان بۆ کورد کردووە ئەگەر نزیك بێتەوە لە ئایینێك کە نە زمان و نە کولتوور و نە سەر بە خاك و نیشتمانی ئەوە. بۆ ئەمە شێخ عوبێدوڵلای نەهری ئەم پێشبینیەی کردووە، هەروەها (یا کیمیانسکی) کونسوڵی رووسیایی لە دیار بەکر نووسیویەتی (کوردستان بۆنی ئەوەی لێدێت کە بەهێزترین دوژمنی مرۆڤایەتی باڵی بەسەردا بکێشێت"(٩٤).

بەشێك لە بیرکردنەوەی ناسیۆنالیزم بەپێی تێگەیشتنی پۆڵ سویزی کە هزرمەندێکی مارکسییە و لەبارەی ناسیۆنالیزمەوە بۆچوونی خۆی هەیە، ئەوەیە کە نابێت ناسیۆنالیستەکان ئەوەیان بیربچێت کە لە دژی ستەمی میللی و نادادپەروەری بوون بە ناسیۆنالیزم، کەوابوو دەبێ یەکسانیخواز و دادپەروەر بن، ئەمەش لەلای هزرمەندانی عەرەب و بە تایبەتی ئیبن تەیمیە بیدعەیە بەو واتایەی یەکسانیخوازی زیادەیە و کوفرە، هەروەها ئەم هزرمەندە شۆڤێنییە نەك هەر بەکەم تەماشای کوردی کردووە، بەڵکو پێی زۆر بووە کورد خاوەن زانست بن، بۆیە گوتویەتی "الاكراد ليسوا من اهل العلم" ئەمە بە تەنها بۆ کورد نەبووە وەکو نەتەوەی غەیرە عەرەب، بەڵکو بۆ تورکمان و بەشێك لە کلدو ئاشوورییەکان و ئەرمەنەکانی ناوچەکەش هەمان بیرکردنەوەیان هەبووە، لە راستیدا بۆیە کورد نەیزانیوە تا ڕادەیەك لە ئاستی کۆمەڵایەتیدا شوناسی خۆی بپارێزێ و لە دەرەوەی ئایین خۆی بە کورد بزانێ وەکو نەتەوەیەکی سەربەخۆ، چونکە زانا و کەسە رۆشنبیرە ئایینییەکانی کورد، بیرکردنەوەی چەند کەسێکی وەکو ئیبن تەیمیەیان بە خەڵك ئاشنا نەکردووە.

لای کـوردان شـێخەکان گـرینگترن لـە پێغەمبـەرەکان وەکـو ئـەو ئیدیۆمـەی لـەنێو کورددا هـاوار و بـانگ بـۆ عەبـدولقادر گـەیلانی و شـێخی کرپچـنە و شـێخەکانی دیکـە دەبرێـت، چـونکە بـە کاریزمـا و نزیکـی خۆیـانی دەزانـن لـە خـواوە، ئەمـەش وەکـو هانـابردن و دوعـاکردن و ...هتـد، بـەپێی ئـیبن تەیمیـە بێـت لـە شـان و شـەوکەتی پێغەمبـەر و سـەحابەکانی کـەم دەبێتـەوە، بۆیـە ئـەو کـوردی پـێ نـەزان و کـافر بـووە، گوتویـەتی "ئەگـەر ئیمانیـان بـەم شـێوەیە نـەهێنا، پێویسـتە لەلایـەن عەرەبەکانـەوە کورد وەکو ئاژەڵ تەماشا بکرێت".

لەلایـەکی دیکـەوە کـە کـورد لـە مێـژوودا ئـایین زیـانی لێـداوە، لـەوێوە سەرچـاوەی گرتـووە کـە نەتـەوەخواز نـەبووە و شوناسـی نەتەوەییشـی بـە قوربـانی پاراسـتنی ئـایین کـردووە، هـەروەك ئـەوەی سـەلاحەدینی ئـەیوبی کـردی دژی مەسـیحییەکان و نـاوی لێنـا شەڕی خاچ پەرست،

بەشـێك لـە عەرەبـە پێشـکەوتووەکان لـە ڕێگـەی خوێندنـەوەی مێـژووی ناوچـەکە و دۆزینـەوەی راسـتییەکان و هەڵپەرسـتی عـەرەب کـە بەرژوەنـدخواز بوونـە و خـراپ کـەڵکیان لـە قورئـان وەرگرتـووە، هـەروەها هـیچ کـەڵکیان لێوەرنـەگرتووە بـۆ زانسـت و داهێنان، بۆیە کوردیـان باشـتر ناسـیوە و بـە مـەزڵومی ژێـر دەسـتی عـەرەب تەماشـایان کردوون، لەوانەش هادی عەلـەوی کـە لـە سـاڵەکانی نـەوەدەکان بـە هـۆی بینینـی پرسـی کیمیابـارنکردنی هەڵەبجـە و ئەنفالـەوە، هاشـای لـە عـەرەبوونی خـۆی کـرد، ئـەدۆنیس کە هزرمەنـدێکی گـەورەی عەرەبـە و دکتۆراکـەی لەسـەر مێـژووی ئـەدەب و سیاسـەت و کۆمەڵناسـی کۆمەڵگـەی عەرەبییـە، کتێبێکـە لـە چـوار بـەش پێکهـاتووە، بـە نـاوی (**الثابـت و المتحـول**) لـەو کتێبـەدا دەڵـێ: "عـەرەب هـیچ داهێنـانێکی نـەکردووە، کـە پێوەندیی بە دەقـی قورئانـەوە هـەبێت، یـان لانیکـەم شـارەزاتر بێـت لـە نەتـەوەکانی تـر لـە شـیکردنەوەی و راڤـەکردنی دەقـی قورئـان، مەگـەر زانـا و مـەلاکانی کوردەکـان کردوویانە، ئەمەش دەریدەخات کە کورد عاقڵترن لە عەرەب و شارەزاترن"(٩٥).

ناسیۆنالیزم و زمان

ئــەوەی زمانشوناســی کــاری لەســەر دەکــات، ئەوەیــە کــە هەنــدێکجار زمــان بــۆ قەوارەیــەکی ســەربەخۆ کــاری لەســەر کــردووە نــەك بــۆ مــەرامێکی دیکــەی زمانــەوانی پەتی، بە پێچەوانەوە کاریگــەری نابێــت، بــوونی زمــان و ئــەدەبی میللــی بــە جۆرێــك لــە جۆرەکــان هەمیشــە دوو هۆکــاری گرینگــی یارمەتیــدەر بوونــە بــۆ ســەرهەڵدانی بــیری بەنەتــەوە بــوون، "ناســیۆنالیزم لــە گــۆڕینی نەخشــەی سیاســیی ئــەورووپا، لــە هــەمان ســەردەمدا ســەرکەوتنی بەرچــووانەی لــەبارەی ئایــدیۆلۆژیا و ئەدەبیاتــدا بەدەســتهێنا، ســاڵی ١٨١٥ ناســیۆنالیزم زیــاتر لــەوەی کــە ڕەتبکرێتــەوە، پشــت گــوێ خــرا، بــەڵام ســاڵی ١٩١٤ هــیچ کەســێك پشــت گــوێی نەخســت و زۆرینــەی هێزەکــان پەســەندیان کــرد"(٩٦). تــەوەهومی زۆر کــەس لــە هاتنــە پێشــەوەی فکــری ئینتەرناســیۆنالیزم لــە روانگـــەی جەماوەریبوونـــەوە ناســـیۆنالیزمی کـــرد بـــە بەهانەیـــەك کـــە گرینگـــی ســەرکەوتنی ئاکــاری وەك پرەنســیپێك وەرگیــرا، بــەڵام دواتــر لــەژێر کاریگــەری فکــری لیــنین بــۆ چارەســەری نەتــەوەکان لــەژێر ناونیشــانی مــافی چارەنووســی نەتــەوەکان، ئــەم بەرهەڵســتکارییە شکســتی هێنــا، ئەمــە جگــە لــەوەی کێشــەی نەتــەوە ژێردەســتەکان لەلایــەن بلــۆکی ســۆڤیەتەوە تــەنها وەکــو کارتێــك بــوو بــۆ ئــەوەی جــەنگی دژی ئەمەریکای پێ بکرێت، دواتریش شکستی هێنا.

یــان پرســی خۆگرێــدان بــە ئایینێکــەوە کــە زمــانێکی جیــاواز لــە زمانــەکان پــاڵی پێوەنــاون، بــۆ کۆمەڵگەیــەك کــە هەســت بکــات نەتەوەیــەکی جیــاوازە لــە نەتــەوەکانی دەوروپشــتی خــۆی، هــەروەها بــوونی زمــان و ئــەدەبیاتی بــەکارهاتوو، پاڵپشــتی تــەواوی جوگرافیا بووە کە دیسان هانــدەر بــۆ جوداخــوازی، بــەڵام دواتــر کــە زمــان گەشــەدەکات و بێژەی دیکــە دێتــە نێــو زمانــەوە یــان کۆچــکردن لــە جوگرافیایەکــەوە بــۆ جوگرافیایــەکی دیکــە، یــاخود کێبــەرکێ دەبیــنین لــە رووی مێژووییــەوە دەبێتــە شــتێکی چەواشــەکار، یــان مــەرامێکی سیاســیی رووت، هــەر ئــەوەی کــە لــە وڵاتــانی ئینگلســتان و ئەمــەریکا و ئوستراليا بە یــەك زمــان قســە دەکــەن، یــاخود لانیکــەم زمانیــان نزیکــە لــە یــەکترەوە،

کەچی یەك کۆمەڵگەی یەکسان لە زمان و یەك کۆمەڵگە و یەك قەوارەش نین، کەچی لە سویسرا سێ زمان تێیدا کار دەکات و قەوارەی نەتەوەیی پێکهێناوە و دەستی پێوەگرتووە، ئەم فرە دیالێکتیکە لە زمانی نەتەوەخوازیدا هەیە، هەندێکجار هۆشیارییەکمان دەداتێ کە مرۆڤ ویستی بەرزتر دەنوێنێ لەخۆ پێوەستکردن بەزمانەوە، ئەو تایبەتمەندییانەش کە زمان پێکی دەهێنێ "زمانی نەتەوەکان بە شێوەیەکی بەردەوام پێکهاتەیە و هەندێکجاریش لە زمانێکی نیمچە دروستکراو دەچێت، هەروەك عیبری نوێ کە زمانێکی ترس ئامێزە، ئەمەش پێچەوانەی میسیۆلۆژیای نەتەوەییە، بەو واتایەی کە بوونیادی یەکەمی رۆشنبیری نەتەوەیی و بوونیادی عەقڵی نەتەوەییە، ئەمەش ئەو هەوڵە ئاساییانەیە کە زمانێکی تایبەت بەرهەم دەهێنێ و لەکۆمەڵێك زمانی تر پێکدێت. مێژووی زمانی هەموو نەتەوەکانی تری ئەورووپا جەخت لەوە دەکەنەوە کە لەسەر ئەم بوونیادە هەرێمایەتییە بووە، بولگاریای ئەدەبی شێوەزاری بولگاریای رۆژئاواییە، ئۆکرانیای ئەدەبیش شێوەزاری ئۆکرانیای باشووری رۆژهەڵاتییە"(٩٧).

ئەگەرچی زمان بۆ نەتەوە کراوە بە پێوەرێکی سەرەکیی پێناسەیان، لەگەڵ ئەوەشدا بەپێی چەمکی هێردەری زمان ناتوانێ مەیلێکی نەتەوەیی دروست بکات، "زمان بە واتا هێردەرییەکەی کە زمانی قسەکردنە لەلایەن گەلەوە، هەروەها ناشتوانێ بە ئاسانی رەگەزێکی سێنتراڵ بێت بۆ لەباربردنی مەیلی نەتەوەخوازی، ئەگەرچی بە شێوەیەکی راستەوخۆش پێوەندییان پێکەوە هەبێت، لەگەڵ ئەوەشدا لەسەریان بووە بە ناڕاستەوخۆ ببێتە بوونیادێك بۆ پێناسەیەکی نوێی نەتەوەیی، دواتر لەبەرئەوەی کە زمانی ئەدەبی و زمانی کارگێڕی زمانێکی دەستەبژێرییە، ئەگەر بەکارهێنەرانیشی بەژمارە کەمینە بن لەنێو کۆمەڵگە، لەوانەیە ببێتە رەگەزیکی گرینگ بۆ پێکەوە گرێدانی شێوەزارەکان"(٩٨).

بنەمای زمانی هەموو نەتەوەکان لەو خێڵ و بنەماڵە رەسەنانەوە هاتووە، کە بنەچەی نەتەوەن، ئەوان خاوەنی زمانی رەسەنن، رەنگە هەژاری و دەوڵەمەندی زمانی نەتەوەش هەر لەسەر پشتی ئەو بنەماڵانە بن، دواتر لە رێگەی کەڵك وەرگرتن لە زمانی تەکنۆلۆژیا و زمانەکانی دیکەوە دەڵەمەندبێت،

"جوگرافیاناسێك بە ناوی بارۆن دەڵێت زمان لە لای پایۆسەکان زۆر هەژارە، هەر خێڵە و زمانی تایبەت بە خۆی هەیە و فەرهەنگی وشەی ئەو خەڵکانە رۆژ بەرۆژ کەم دەکات، لەبەرئەوەی پاش ئەوەی یەکێك لە ئەندامانی خێڵێك کۆچی دوایی دەکات، وەك ئاماژەیەك بۆ پرسەباریی، چەند وشەیەك قەدەخە دەکرێت، لەم روانگەیەوە ئێمەش خەریکە وەکو پایۆسەکانمان لێدێت، بۆیە ئێمە وەکو نیشانەیەك بۆ رێزگرتن، زمانی نووسەرە مردووەکان مۆمیایی دەکەین و رێگە لەو واتاو وشە نوێیانە دەگرین کە دەیانەوێ پێ بخەنە دنیای ئەندێشەوە، بەو جیاوازییەی لێرەدا ئاماژەی پرسەباری بە نسیبی لەدایك بوون دەبێت نەوەکو مەرگ"(٩٩).
لەبەرچاوگرتنی ئەوەی سەرهەڵدانی تەکنۆلۆژیا شێوەی ژیانی دەسەڵاتەکانی گۆڕی، دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەت نەما و بە جێگەی ئەو ناسیۆنالیزم هات، جگە لەوەی هۆشیاری مرۆڤ و خۆ رزگارکردن لە بیری تەسکی کولتووری رێگەی بەوەدا ناسیۆنالیزم ببێتە چەمکێکی فکری بۆ خەڵکێك کە کولتوور و بۆنە هاوبەشەکان کۆیان دەکاتەوە، بەڵام باشتر وایە ئەم گفتوگۆیە یەکلایی بکرێتەوە، بۆچی ئەم تیۆرە ببێتە کاردەستی ئەورووپاییەکان کە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بەرهەمیان هێنا، بە پێچەوانەوە بۆچی دەستکەوتەکە موڵکی رۆژهەڵاتییەکان نەبێت، یان لە بنەڕەتدا موڵکی خودی مرۆڤی دەمارگیر نەبێت، ئەگەر ئەمە کۆمەکێکی تەواو بۆ سیستمی سەرمایەداری مۆدێرن و پاش مۆدێرنیش ناکات، ئەگەر وابێت کێبەرکێی مەغۆلەکان و جەلائیرییەکان لە سەدەی ١٢ کە کوردستان و تەواوی ئێرانیشیان داگیر کرد، دواتریش سەفەوییەکان لە سەدەی ١٦ دێن و بەغدا داگیر دەکەن، بەشێکە لە بیرۆکەی ناسیۆنالیستی، لە کاتێکدا میرنیشینەکانی کورد لە شەرەفنامەدا هاتووە، تورکەکان بە هاوکاری میرنیشینەکانی کوردان کە ١٨ میرنیشین بوون ناوچەکەیان داگیر کردووە، لە کاتێکدا هیچ کام لەمانە بیری ناسیۆنالیستی نەبوون، ئەگەر وایە برادۆست و پالۆ و هەکاری و بۆتان و بەدلیسی حوکمڕانی کوردستانیان دەکرد، بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی یەك گوتاری سیاسیی و فەرهەنگی نەبووە لەنێو کوردان و زمانیش ئەگەر کوردی بووبێت، ئەو زمانە نەبووە کە ئێستە لەنێو کورددا دەبینین گەشەی کردووە، سا با بە هۆی ئەدەبیات و

نووسینەوە بێت، کە کەوتووەتە نێو ئەم زمانە، یان ئەوەتا کەڵکی لە زمانەکانی تر وەرگرتووە، بۆ دەوڵەمەندکردنی زمانی کوردی، هەروەك چۆن زمانی فارسی کەڵکی زۆر لە زمانی عەرەبی و تورکیش وەرگرتووە، ئەگەر بەو پێیە بێت کە مێژوو باسی دەکات و منیش بڕوام پێیەتی کەواتە راستی تێدایە..

"لەدەورەی ئەم دواییەدا بیروباوەڕی ئەو زانایانە، کە لە لۆغەتی کوردی دەکۆڵنەوە بە تەواوی گۆڕا، بەڵکو دەڵێن زمانی کوردی و رەنگە لە فارسیەوە وەرگیرابێت، یاخود ئەو بێت و تێکدرابێت، بەڵکو زمانێکی تایبەتی سەربەخۆیە و هەر لە زەمانی کۆنەوە هەڵگیر و داگیری خۆی جویّ بووە، چونکە ئەم گەلیّ کۆنترە لەو فارسییە کۆنەکە پارچە لەوحەی دارای پیّ نووسراوەتەوە، ئەگەر ئەمە راست بێت دەبیّ زاناکانی مێژوو دان بەوەدا بنێن، کە زمانی کوردی لە سەدەی شەشەمی پێش زاینی دا هەبووە، نەك هەر هەبووە، بەڵکو زمانێکی سەربەخۆش بووە"(١٠٠).

پرسی زمان بەشێکی زۆر لە کێشەی کوردی پێکهێناوە، چونکە ئاشکرا نەبووە سەربەخۆیە یان وەرگیراوە و کاری پێکراوە، یان لە کوێوە سەرچاوەی گرتووە و چۆن بۆ بێژەکانی ژیان بەرهەم هاتووە، کێن ئەو کۆمەڵگە بنچینەییەی کورد کە ئەم داهێنانەی کردووە و لە کیّ کەڵکی وەرگرتووە، کەوابوو مەترسی کورد لە گومان لە نەتەوەبوون و زمانەکەی لێرەوە دەستپێدەکات، بۆیە پێم وایە کورد لە سەردەمی میرنیشنەکانیش ناسیۆنالیزم نەبووە، چونکە لە دوای سەدەی بیستەم کە چەند سەدەیەك بەسەر میرنیشنە کوردەکان تێدەپەڕێت و عێراق لە لایەن بەریتانیاوە داگیر دەکرێت و کوردستانیش دەبێتە چەند پارچەیەك، ئەوەتا "کەسێکی وەکو شێخ نوری شێخ سالح نامەیەك بە زمانی فارسی دەنووسیّ بۆ عوسبەت ئەلئومەم دەنێرێت و داوای پارێزگاریکردن لە مافی نەتەوەی کورد دەکات، هەروەها لەو نووسینانەی کە لە رۆژنامەی پێشکەوتن نووسیویەتی کە وەختێك کورد لەگەڵ ئینگلیز تێکدەچوون، بیری لە دامەزراندنی کۆمەڵەیەك کردووەتەوە لەگەڵ دەستەجەمعێك و لە بەرواری ١٩٢٢/٧/٢١ لەگەڵ موستەفا پاشای یامولکی بڕیاریان لەسەر دامەزراندنی جەمعیەتێك دا و رۆژنامەیەکیان دەرکردووە بە ناوی بانگی کوردستان، پاشان ماکینەیەکیان بۆ کوردستان هێناوە، کە نووسینی کوردی پیّ چاپ بکەن"، رۆژی

کوردستان رۆژنامەیەك بوو کە بانگەوازی بۆ بەناسیۆنالیستبوونی کورد دەکرد تاکو بتوانن بەو فکرەوە رووبەڕووی دوژمنی ئەو کاتی کورد ببنەوە، لە ژمارە ٢ی رۆژنامەکەدا وتارێکی حەماسی بلاوکراوەتەوە و باس لەوە دەکات قەومی کورد نزیك بە چوار هەزار ساڵ دەبێت لە شەرق دیجلە هەبووە و ئەمەش واتای ئیسپاتی مەوجودییەتی قەومی کورد دەکات لە ناوچەکە"(١٠١). ئەمەی لەسەر شێخ نوری نووسراوە، کە لەسەر فایەق بێکەس و رەفیق حیلمیش نووسراوە، واتە کۆمەڵێك لەو کوردە شۆڕشگێڕانە بوونە، کە لە فکری رۆژئاواییەوە هەم کەڵکیان لە ئەدەبیاتی نوێخوازی، هەمیش کەڵکیان لە بەرەنگاربوونەوەی دوژمن لە رێگەی چەمکی ناسیۆنالیستەوە وەرگرتووە، بانگەوازی ناسیۆنالیزمیان کردووە لە رێگەی زمانەوە، بەلام تەنها زمانەکە وەرگیراوە وەکو بابەت، بەلام پرسی ناسیۆنالیزم لەکن کورد نەبووەتە بابەتێکی فکری و لە هەموو رەفتار و رۆشنبیرییدا رەنگبداتەوە، هەر ئەوەی ئەم بابەتە لەنێو ئەدەبیشدا کێشەی هەرە گەورەیە، کە بووەتە رێگر و ئاستەنگەکانی بەردەم گەشەسەندی ئەدەبی کوردی، هەڵبەت ئەوەی لەبارەی شێخ نوری شێخ سالحەوە باسمان کرد بۆ هەریەك لە شاعیرانی وەکو پیرەمێرد و فایق بێکەس و گۆران و دوای ئەوانەش نەوەکەی دیکە بە هەمان شێوە، بیریان لەوە کردووەتەوە، کە لە رێگەی زمان و نووسینەوە هەم زمانی کوردی بپارێزن، هەمیش شۆڕشگێڕانە بنووسن و کاریگەری بەسەر بیرکردنەوەی خەڵکدا بێت.

چەمکی ناسیۆنالیزم لە کاتی خۆیدا کاری پێکراوە، بەلام کەڵکی لێوەرنەگیراوە وەکو داخوازییەکی هیومانیستی لەنێو سیاسەتدا، بۆیە ئێستە مێژوو دەیهەوێ خۆی دووبارە بکاتەوە وەکو ئەوەی ئەم سیستمە جیهانییە داخوازیەتی، یان ئەوەی بەکاری دەهێنێت بۆ درێژەدان بە سیاسەتیی نێوانگیری دەوڵەتان و گۆڕینی جوگرافی سیاسیی و ئابووری، بە ناوی گۆڕینی سیستمی سیاسیی، کە بووەتە وەهمێك بۆ خەڵك و ئەوانەی کە لەم دواییەدا بوون بە کۆمبارسی فیلمە سینەماییەکانی هۆلیود، لە پێناو خزمەت گەیاندنی سیاسەتیی ئەمەریکا و دەوڵەتانی زلهێز، کە ئەمە دووبارەکردنەوەی سیناریۆ کۆنەکانی سەدەی رابردووی شەڕی یەکەم و دووەمی جیهانە، کە ئەو کات داگیرکار بە شێوەیەکی جیاواز دەوڵەتانی عەرەبی و ئاسیای بچووکی کرد بە موڵکی خۆی.

بۆیــە بــە زمــانی رەســەنی نەتــەوە دەگوترێــت زمــانی دایــك، چــونکە دایــك کاراکتــەرێکی چــالاکی نەتەوەیــە و یەکــەمین ســەرهەڵدان و هــەنگاوی یەکــەمی ناسـیۆنالیزم دایکـە، بـەو پێیـەی، کـە منـداڵ بـەخێو دەکـات و پـەروەردەکردنی منـداڵ وەکـو ویسـتی نەتـەوە دایکـە، بۆیـە بـەبێ دایـك ناتوانرێـت باسـی نەتـەوە و زمـان و ناسـیۆنالیزم بکرێـت، بـەڵام لێـرە دیسـان دایـك واتـە ژن دەبێتـە چـینی خـوارەوە واتـە چـینی ژێردەسـتی نەتـەوە، چـونکە ژنـان نـاتوانن بـە هـۆی ئـەوەی جێگـە و رێگـەی ئــابووری و کۆمەڵایــەتییان لــە چێشــتخانەیە و لــە ژووری ماڵەوەیــە و خــەریکی پــەروەردەکردنی منــداڵ و ئامــادەکردنی ســوپرایزە بــۆ پیــاوان، ئــەرکێکی دیکــەی وەرگرتـووە لـەبری ئـەوەی ئـەرکی سیاسـیی و کۆمەڵایـەتی وەربگرێـت، ئەمـە لایـەنێکی ئەرێنی هەیـە کـە پیـاو نـاتوانێ ئـەم دەورە ببینێـت، هـەروەها لایـەنێکی نـەرێنی هەیـە کــە ئــەویش ئەوەیــە هەڵســوڕاوێکی چــالاك نییــە لــە ســەرهەڵدانی بزووتنــەوەی ناسـیۆنالیزمیدا، بـەو پێیـەی کـە کێبـەرکێی ئـەوانی دیکـە و ململانێـی ئـەوانی دیکـە ناکات بە شـێوەیەکی راسـتەوخۆ، کـەوابوو هـەر لایەنەیـە کـە نـاتوانێ گەشـە بـە زمـانی نەتـەوە بـدات و منـداڵی پـێ هـەڵخڕێنێ بـەرەو ئـەو ئاراسـتە فکرییـە نەتەوەییـە، کـە هەمیشە لەبەردەم چـاوەڕوانی ململانێـی ئـەوانی دیکەیـە، نـەبوونی ئـەم توانایـە بەشـێك لەو لاوازییە سیاسـییە کـە لـە سوچـێکی بچـووکی ژیـانی کۆمەڵایەتیـدا قـەتیس کـراوە، ئەمە جگە لـەوەی بـە هـۆی کـاری دایکایـەتی و بـە هـۆی یاسـاخبوونی لـە کۆمەڵگـەی داخـراودا، ژنـان نـاتوانن کاریگـەری سیاسـییان لەسـەر ژیـانی کۆمەڵایـەتی نەتـەوەی سەردەسـت هـەبێت، چـونکە هاتنـە دەرەوەی ژنـان بـە پێـوەری رەوشـتی کۆمەڵگـەی داخراوی وەکو کـورد و هەنـدێك لـە کەنداوییـەکان بەشـێك لـە رۆژهەڵاتییـەکان کـە ئـایین گوتـاری خـۆی بەسـەردا زاڵ کـردوون، نـاتوانن ئـەو زەمینەیـە فەراهـەم بکـەن بـۆ ژنـان وەکو پیـاوان لـە مەیدانەکـە کاراکتـەرێکی دیـار و چـالاك بـن، تـەنها ئـەو بـوارە نـەبێت کە زمانی دایك دەپارێزێت لە پەروەردەکردنی منداڵ.

هــەموو ئــەو هزرمەندانــەی کــە لــە بــواری ناســیۆنالیزمەوە نووســیویانە و تێزیــان پێشــکەش کــردووە، باســیان لــە گرینگــی زمــان کــردووە وەکــو بەشــێك لــە شوناســی نەتەوە، کورد خاوەنی ئـەم شوناسـەیە، "بـەڵام بـە شـێوەی پچڕپچـڕ و شـێوەزارگەلێك کـە

نـه دەبنـه زمـانێکی سـتاندار، نـه هیچـیان دان بـەوی دیکـەدا دەنێـت، هەرئـەوەی کـه زۆرینـەی کـوردان لـه یەکـدی تێناگـەن، بـوونی سیسـتمگەلی جیـاوازی پـەروەردەیی دەوڵەتەکان لـه ناوچـه دەبێتـه هـۆی ئـەوەی، کـه کـوردە کرمانجـەکانی عێـراق و سـووریا یـان ئێـران، نـەتوانن ئـەو بەرهەمانـه بخوێننـەوە کـه کـوردە کرمانجـەکانی تورکیـا دەینوسـن"(١٠٢). بـەپێی قسـەی ئـەمیری حەسـەنپوور بێـت نووسـەر و منـەوەرەکانی کورد زۆر لە هـەوڵی ئـەوەدا بوونـه زمـانێکی سـتاندار بـۆ ئـەم نەتەوەیـە دروسـت بکـەن کە نموونەی هـەرە زینـدوویان ئەحمـەدی خـانی بـووە کـە لـە سـەدەی ١٧ هـەوڵی بـۆ داوە بـۆ ئـەوەی نووسـین و تـەئلیف بـۆ بوژانـەوەی زمـانی کـوردی بـه یـەك زمـان بێـت و شـێوەزارەکانیش وەکـو خۆیـان لـه ئاسـتی کۆمەڵایـەتی کاریـان پـێ بکـرێ، بـەڵام نـەك هـەر هاوکـاری نـەکراوە، بگـرە دژایەتیشـی کـراوە لـە کـاتی خـۆی و دوای خۆشـی " حەسەنپوور هـەروەها هەوڵـەکانی رۆشـنبیرانی کـورد لـە سـەدەی بیسـت شـی دەکاتـەوە و دەڵێت ئەم رۆشنبیرانە هەوڵیانـدا لـه رێگـەی سـتاندارکردنی زمـانی کـوردی، ئـەم زمانـە پێشـبخەن و بیکـەن بـە ئامرازێـك بـۆ پەروەردەیـەکی مـۆدێرن و پێکهێنـانی میـدیاکان، ئـەدەبیات و کولتـوور، بـەڵام دروسـت لـەو کاتـەدا کـە کۆمـەڵانی خـەڵکی کوردسـتان نەخوێنـدەوار بـوون و ئەمـە تەگـەرەی بـۆ پـرۆژە ناسیۆنالیسـتیەکانی نوخبـە جۆراوجـۆری نووسینیش گیروگرفت و تەگەرەیان دروست کرد"(١٠٣).

ئـەم باسـە کـە تـەواو گرینگییـەکی هەیـە بـۆ مامەڵـە پێکـردن و کێشـەی هـەرە گـەورەی نووسـەر و خوێنـدەواری کـوردە لـە هـەر چوارپارچـەی کوردسـتان، نـەك هـەر نەبووەتـە سـەرقاڵی ناسیۆنالیسـتی، بـەڵکو بـۆ سیاسـییەکانیش نەبووەتـە پرسـێکی گرینگ و بـه مێـژوودا بچـنەوە بـزانن چـۆن یـەکێك لـە گرفتـە سـەرەکییەکانی نەتـەوەی کورد بـووە، بۆیـە تـا ئێسـتەش تێکسـتی کـوردی کـە بـە تـەواوەتی ناخوێنرێتـەوە، یـان شـێوەزارێك شـێوەزارێکی دیکـە پشـتگوێ دەخـات، پێوەنـدیی بـەو رەوتـە مێژووییـەوە هەیە، کە بووەتە بنەچەیەکی خراپی کورد لە دژی خۆی.

ئەگـەر رەخنـە دەگرێـت لـە مێژووشـدا واتـە لـە دوای خـانی، پاشـانیش لـە دوای حـاجی قـادری کۆییـەوە کـەڵك لـەو تێگەیشـتنە وەرنـەگیراوە بـۆ کـارکردن بـۆ زمـانێکی سـتانداری کوردی، کـە دوژمـن هـەبوون رێگرییـان کـردووە، هـەروەها خـودی کـورد بـە رەفتـارە ناحـەزە

کۆمەڵایەتییەکانی دەرهەق بە هزرمەند و دەستەبژێرە رۆشنبیرییەکان، یەکێك بووە لەو هۆکارانەی نەبووەتە خاوەن بیری ناسیۆنالیستی فکری خۆی، هەروەها بەو هۆکارەشەوە بووە، کە نەبووەتە خاوەنی زمانی ستاندار بەرهەم نەهاتوو، ئەم بابەتە لە دوای سەدەیەك زیاتر جارێکی تر دووبارە بووەوە، ئیتر مەترسی ئەو رێگرییانەی کە لەبەردەم بیرۆکەی زمانی ستاندار هاتنە پێشەوە کە لە دوای سەرهەڵدانی ساڵی ١٩٩١ لانیکەم گفتوگۆیەکی گەرمی لەسەر کرا، بە پێچەوانەوە زمانی کوردی بە هۆی ئازادی شێوەزارەوە، نەك هەر ستاندار نەکرا وەکو فەرەنسایی و ئینگلیزیی و ئیسپانی و نەتەوەکانی دیکەی رۆژئاوا، بەڵکو بەو بیانووەوە پارچە پارچەش کرا، کە هەریەك لەو پارچانە دان بەویدیکەدا نانێت و وەکو نەیار تەماشای دەکات، ئەم عەقڵییەتە لۆکاڵی و خۆرسك نییە تاکو قەناعەت بکەین رۆشنبیرەکانیش وەکو سیاسییەکان نین، بەڵکو لە پشت ئەم تێڕوانینەوە بۆ زمان و نەتەوە وەکو شوناسێکی دیار، هەوڵێکە بۆ لەناوبردنی زمانی دایك، کە بۆچوونێکی ترسناکتر هەیە، پێی وایە مادام زمانی ئینگلیزی بووە بە زمانی بازاڕ و تەکنۆلۆژیا و کارکردن لە هەموو کایەکان، کەواتە پێویست ناکات نەوەیەك بەم زمانەوە بخافڵێنین و کێشەی زمانی بۆ بکەین بە کێشەی سەرەکیی نەتەوە، کە نەتەوە لە دنیادا کاڵ بووەتەوە، لە کاتێکدا ئەم بۆچوونە ئینگلۆفۆن و فرانکفۆنەکانیش بڕوایان پێی نییە، هەروەك ئەوەی دەبینین سوید و نەرویژ و دانیمارك و فللندا و ئاڵمان و هۆڵەندا و بەشێك لە ئەمەریکای لاتین و ئاسیای بچووك و... هتد، کاری پێ ناکەن و بە لۆژیکی نازانن، راستە ئەوان کار بە زمانی ئینگلیزی دەکەن و لەسەر کاڵاکانیش بە هەمان شێوە دەنووسن و دەخوێننەوە، بەڵام بۆ زمانی خۆیان تەواوێك گرینگی بە زمانی دایك دەدەن لە رێگەی زیندووکردنەوەی کەلەپوور و کولتووری نەتەوەیی خۆیان، کەچی کورد بەم نالۆژیکییە دەڵێت لۆژیکی سەردەم.

ئەدەب پانتاییەکی گەورە لە پەراوێزی چەمکی ناسیۆنالیزم و نەتەوەخوازی داگیر دەکات، رۆمانی هەموو نەتەوەکان جگە لە یاخیبووەکانی وەکو سارتەر و کامۆ و کافکا و ...هتد، بەگشتی بۆن و بەرامەی نەتەوەیان لێدێت، بەڵام چاویان نەبەستووە لە ئاست ئەو پرسیارانەی دێنە رێگەی نەتەوەخوازی توندڕۆ، "ئەو کاتەی کە خەڵك هەوڵی دیارکردنی خۆیان دەدەن، رووداوە مێژووییەکان پاڵیان پێوە دەنێن، لێرەدا نەتەوەکان دەکەونە نێو حزبەوە، ئەو نەتەوانە

چاویان تـەنها چـەمکە سیاسـییەکان دەبیـنن، بـە تایبـەت ئەوکاتـەی کـە دراوسـێیەکانیان داگـیر دەکەن، هەروەها ئـەو پرسـیارە دێتـە پێشـەوە بۆچـی داگـیری دەکـەن و ئەمـە بـۆ دەکـەن؟، ئـەم کردەوەیــە کــە تــا ڕادەی قیزەونــی ناشــیرینە، بــەڵام گــوێی پێنــادەن"(١٠٤). ئــەم تێڕوانینــە ئەوەندەی لەنێو ڕۆماندا هەستی پێ دەکرێـت، نیـو ئەوەنـدە لـەنێو شـیکار و لێکۆڵینـەوەی فکـری سیاسـیدا نییـە، چـونکە ئـەدیب باشـتر لـە سیاسـەت و شـیکاری سیاسـیی باشـتر هەسـتەوەرە و هەستی نەتەوەخواز و کاراکتەرە چالاکەکان دەبینن و هەستی پێ دەکەن.

ناسیۆنالیزم و شارستانییەتەکان

ڕەنگــە هەڵبــژاردنی شارســتانییەت کــە ئێســتە پێوەرێکــە بــۆ مێــژوو یەکێکــە لــە پێگــە بنچــینەییەکانی نەتــەوەیی مێــژووی نووســراوی نــوێ، چــونکە ئــەم سیســتمەی ئێســتە بــەو سیاســەتە جیهــان بــەڕێوە دەبــات، هــەموو شارســتانییەتەکان لــە شــوێنی خۆیــدا کــەڵکی لێوەردەگرێت، بۆ هــەر نەتەوەیــەکیش یــان ئــەو کۆمەڵگەیانــەی دەبــن بــە بەشــێك لــە سیاســەت، شارســتانییەتەکەیان دەخاتــە نێــو بەرنامــەی خۆیــەوە وەکــو لــە پێشــینەی کــارکردنی، ئیــدی شارســتانییەت یــان بەشــێکی جیانەکراوەیــە لــە تایبەتمەندییــەکانی نەتــەوە، چــونکە ژیــانی گوندی پێشتر مـرۆڤ بـە گشـتی جۆرێـك لـە خڕبوونـەوەی کۆمەڵـەکان کۆچـەری بـوون، هــەروەها مامەڵـەکردنی ژیـانی ڕۆژانـەیان لەگـەڵ سرووشـت بـووە، جگـە لـە یاسـاکانی سرووشـت و ئـەو ڕێوڕەسمانــەی هــەیان بــووە، هــیچ یاســایەکی تــر لــە ئــارادا نــەبوون لــە دوای ســەرکەوتنی ســەرمایەدارییەوە گوندنشـینەکانیش لـەژێر سـایەی یاسـادان، بـۆ نموونـە جـۆری خوداپەرسـتی و هەڵبـژاردنی پاشـا و هاوسـەرگیری لـە شـوێنێکەوە بـۆ شـوێنێکی تـر زۆر جیاوازبوونـە، پرسـی نـەریت و کولتـوور لـەو سـەردەمانەدا لـە یاسـا بـاڵاتر بـوون، نموونەیـەکی تـر بـۆ پاڵپشـتی ئـەم باسـە ئەوەیـە، تـورك لـە دوای ئـەوەی بـە ڕەچـەڵەك دەچـنەوە سـەر ناوچـەی باڵکـان و قـەوقاز، دواتـریش کـە دێنـە ناوچـەی نزیـك ڕۆژهـەڵات و ئیمپراتۆریـەتێك بـە نـاوی عوسمـانی دروسـت دەکــەن چــەندین ســەدە دەمێننــەوە و نیــوەی زیــاتری ناوچــەکە داگــیر دەکــەن تــاکو ســەرەتای ســەدەی بیســتەم، دەســت بــە دامەزرانــدنی شارســتانییەت دەکــەن بــۆ داهــاتوو کــە کــەمال ئــەتاتورك هێنایــە ئــاراوە، واتــە (عەلمانییــەت) کــە واتــا جیاکردنــەوەی ئایینــە لــە سیســتمی

سیاسـیی (دەوڵـەت)، یـەکێك لـە سـەرکەوتنی ئـەزموونی ئـەتاتورك ئـەوە بـوو راسـتەوخۆ چـووبووە نێـو ئایـدیۆلۆژیای پـۆزەتیڤیزم، کـە ئـەوکات تـەواوی فەرەنسـای گرتبـووەوە، تـەواوی ئەو پۆشاکانەی رەتکـردەوە، کـە نـەریتی تـورکی ئیسـلامگەرایی پێوەدیـار بـوو، لـەبری ئـەوەش نـەریتی پۆشـاکی مـۆدێرنی هێنایـە ئـاراوە، لـە پـەنا گـۆڕینی پەروەردەشـدا ریـش و سمێڵـی قەدەخـە کـرد و سـاڵنامەی گـۆڕی و پـیتی عەرەبیشـی کـرد بـە پیتـی لاتینـی، بـەم شـێوەیە عەلمانییـەتی تـورکی هاتـە ئـاراوە، هەرچـی عەرەبـە کـە شارسـتانییەتی جیـاواز لـە ئایینـەوە دوای دەوڵـەتی خەلافـەت، شارسـتانییەتی عروبـەیان کـردووە بـە دەسـکەلای گوتـاری سیاسـیی خۆیـان. "بـەڵام ئیسـلام بـە لەبەرچـاوگرتنی ئـەوەی کـە قۆنـاخی لـەدایکبوونی چـینێکی بۆرژوازی دیـارکراوی بینیـوە، ئـەو چـینە بۆرژوازییـەکی بازرگـانی سـەرمایەداری نـەبوو بـە واتـا خۆرئاواییەکـەی، کەچـی لـە رووی بازرگـانیکردنی شـتومەك لـە ئۆقیانووسـی هیندییـەوە هـەتا خـوار فەرەنسـا و بیابانـەکانی ئیسـپانیا درێـژەی هـەبووە، لـە سـەدەی سـێیەمی کۆچیشـدا (لـە نێوان سەدەی نۆیـەم و یازدەیـەمی زاینـی) بـەردەوام بـوو، بووەتـە مایـەی دەوڵەمەنـدی ئـابووری پایتەختـە گـەورەکانی دنیـای ئیسـلامی، بـۆ نموونـە تـاران و ئەسـفەهان و شـیراز لـە ئێـران و بەغدا و بەسرە لە عێراق، دیمەشق لە سووریا"(١٠٥).

بـەڵام لـە دوای ئـەم مێـژووە ئیـدی هەرچـی هـەوڵ هـەبوو بـۆ ئـەوەی بگەنـە شارسـتانییەتی رۆژئـاوا و گـۆڕینی ئـەو سـتایلە کۆنـەی کـە هـەبوو، ئیـدی نـەیانتوانی لـەژێر کاریگـەری ئیسـلامگەرایی کـۆن و کلاسـیکی بچـنە دەرەوە، هـەر بـەو سـتایلە کۆنـەوە نـەك شارسـتانییەتی نوێیـان قبـووڵ نـەکرد، بـەڵکو بـوون بـە دەیـان پارچـەی جیـاواز لـە یەکـدی، لـە کاتێکـدا لـە دووەمـین جـەنگی جیهانـدا زۆرینـەی وڵاتـە عەرەبییـەکان لـەژێر داگیرکـاری فەرەنسـا و بـەریتانیا و ئیتاڵیـا بـوون و نیشـتمانی بـە ناو عـەرەبی دابەشـکرا و تـا ئێستەشـی لەگـەڵ بێـت دابەشـکارییەکە شـوێنەواری مـاوە و نابێتـەوە بـە نیشـتمانی عـەرەبی وەکـو ئـەورووپا سـنووری نـەمێنێ، ئیـدی ئـەوەتا ئێسـتەش تـەنها لـە رووی فۆرمـەوە نـەبێت لـە هـیچ شـتێکدا نـەگۆڕاون مەگـەر لـەژێر کاریگـەری هاوکێشـە و ئەجێنـدای رۆژئـاوا و ئەمـەریکادا بگـۆڕێن، رەنگـە بـەجیهانیبوونی دنیـا هێنـدەیتر گـیری کـردبن وەکـو پەرچـەکردار و تـرس لـە نـەمانی ئایینەکـەیان، چـونکە لەگـەڵ دیـاردەی بـاودا نـاگونجێن و بـە هـەمان عـەقڵ مامەڵـە

لەگـەڵ کولتـوور و پێشـکەوتنی تـەکنۆلۆژیا و جوگرفیـا و ئـەوانی تـر دەکـەن، تەنانـەت لەگەڵ تاکە جەمسەرێك کە سەرمایەداری نوێیە ژیانی نوێی خولقاندووە.

ئەگەرچـی ئـەم سیسـتمەی فـەزا جۆراوجۆرەکـانی فەرهـەنگی و تـەکنۆلۆژی و سیاسیی و کۆمەڵایـەتی و تەنانـەت ئـابووری ئێسـتەی خولقانـدووە، تاکـە دەرفـەت بـووە بۆ ئەوەی کەسێکی وەکی ئـەتاتورك هەڵکـەوێ بـۆ تورکـەکان، کەچـی بـە پێچـەوانەوە بـۆ عەرەب زیـاتر دەمـارگیری دروسـت کـرد و ملیـان نـەدا بـەوەی ئـایین لـە دەوڵـەت جـودا بکەنـەوە و پێشـکەوتنێکی دیکـە و دابڕانێکـی دیکـەی کۆمەڵایـەتی و فەرهـەنگی بـە خۆیانـەوە ببیـنن، ئـەم مەترسـییە لـەو تێگەیشـتنەوە هـاتووە، کـە رەسـەنایەتی خۆیـان ون نەکـەن، هەرچـی فارسیشـە کـە لەناوچـەکەدا خـاوەنی شارسـتانییەتێکی جیـاوازتر لـە شارسـتانییەتی رۆژئـاوا و رۆژهـەڵاتن، هـەر لـە سـەردەمی قاجارییەکانـەوە تـا دەگاتـە سـەفەوی و تـاکو هـاتنی شۆڕشـی سـاڵی ١٩٧٩ کـە ئایـەتوڵڵا خومـەینی رابەرایـەتی کـرد، بـەڵام فـارس بـە سـەرهەڵدانی شۆڕشـی مەشـروتەی ١٩٧٩ تـەواوی سیسـتمی سیاسیی دەوڵەت و خوێنـدن، تەنانـەت جلوبەرگیشـیان گـۆڕی بـۆ سـتایلێك کـە رابـەرانی حەزیان پێدەکرت. تا ئەو رادەیـەی ئەگـەر دەوڵەتیشـیان لـە ئـایین جـودا نـەکردووە، بـەڵام توانییـان دەوڵـەتی ویلایـەتی فـەقیهی شـیعە مەزهـەب لـە ناوچـەکەدا دابمـەزرێنن و جیـاواز بێـت لـە هـەموو سیسـتمەکانی تـر، وەکـو خۆیـان، بـەم شـێوەیە کـە لـە دنیـادا خۆیـان جـودا کـردەوە توانییـان ببنـە خـاوەن دیپلۆماتییـەت و سیسـتمی سیاسـیی و تـەکنۆلۆژیا و خـاوەن سـەرمایەیەکی گـەورەی نێودەوڵـەتی و جێگـەی گفتوگـۆی تـەواوی دنیـا و گرووپـی ٧ وڵاتـانی پیشەسـازی و سـەرقاڵکردنی دنیـا بـە دروسـتکردنی قـەیرانی جیاجیای سیاسیی و ...هتد.

شارسـتانییەت تـەنها تەلارسـازی و کەرەسـتەی کـۆنی بۆمـاوە نییـە و تـەنها تێکسـتی ئـایینی نییـە، بـەڵکو بریتییـە لـە بـوونی مرۆڤـی نەتەوەیـەك کـە بانگەشـەی موڵکداری لـە ناوچـەیەکی دیـارکراو دەکـات، بـۆ نموونـە جوولەکـەکان بانگەشـە بـۆ تـەل ئـەبیب و ئەمازیغییـەکان بانگەشـە بـۆ بیابـانی رۆژئـاوا و قیپتییـەکان بانگـەش بـۆ موڵکدارییەتی میسر دەکـەن و ...هتـد، لەسـەر کـوردە کـە مـادام بانگەشـە بـۆ چـەرمو دەکـات، کـە دەکەوێتـە رۆژهـەڵاتی شـاری چەمچـەماڵ و بەرەبـەیانی سـەرهەڵدانی

یەکـەمین ڕۆژی تـۆو و دانەوێڵـە وەکـو سـەرەتای شارسـتانییەتە، کـەوابوو گرینگـە بـە دوای ئـەو داتـا مێژووییـەوە بچـین و کـەڵك لـەو مێـژووە وەربگـرین و بـە هـەر کلۆجێـك بێـت کـورد خـۆی بخێزێنێتـە نێـو مێژوویـەك کـە تـا ئێسـتە باسـی نـەکردووە وەکـو خاوەندارێکی شارسـتانی لـە ناوچـەکەدا، لـە حاڵێکـدا کشـتوکاڵ کـە یەکـەمین هـەنگاوی دابڕانی مرۆڤە لـە ئـاژەڵ خـواردن بـە کـاڵی بـەرەو دۆزینـەوە و ئاشـکراکردنی خـۆراکێکی دیکـە کـە کشـتوکاڵ و بـەروبوومی زەوییـە، هـەقی ئـەوەی هەیـە لاف و گـەزافی ئـەوە لێبدات کـە خـاوەن شارسـتانییە، بـەڵام وەختێـك دەبیـنین کـورد ئەمەشـی وەبەرنـەهێناوە و کـەڵکی لێوەرنـەگرتووە، لـەوێوە تێدەگـەین کـە هـەرگیز نەیویسـتووە خـۆی بێـت نـەك ئەوەی ناسیۆنالیستیانە بیر بکاتەوە تاکو نەفەوتێت و بزر نەبێت لەنێو مێژوودا.

لـە پـەنا هـەموو ئەمانەشـدا جۆرێـك لـە رازیکردنـی تاکگـەرایی بـووە، نـەریت کـە لانیکـەم تـاك لـەنێو کۆمەڵگـە و دەوڵـەت لـە رووی یاسـاییەوە، هەرچـی شارسـتانییەتی ئەوروپاییيشـە لـە ئـایینی کریسـتیانەوە سەرچـاوەی گرتـووە، دواتـر بـووە بـە سیسـتمی دەوڵـەت و هـەموو رەفتـارە سیاسـیی و کۆمەڵایەتییەکانیشـیان بـەو ئاراسـتەیە رێگـەی گرتـووە، ئـەم شارسـتانییەتەش کـە بـە چـەندین قۆنـاخی خوێنـاوی تێپـەڕیوە، لەوانـەش قۆنـاخی کلێساسـازی و قەشەسـازی، تـا دەگاتـە شۆڕشـە یـەك لـە دوای یەکـەکان و شـۆڕش دژی کلێسـا و سیسـتمی کلێسـایی، هـەروەها شۆڕشـی فەرەنسـا و جیاکردنـەوەی ئـایین لـە دەوڵـەت و مـافی گرووپـە کۆمەڵایەتییـەکان و تاکگـەرایی و مـافی هـاووڵاتیبوون، بۆیـە هەرچـی سـتایلی سیاسـیی بـەڕێوەبردنی دەوڵەتـە، بـە جۆرێـك لـە جۆرەکـان لاسـاییکردنەوەی ئـەوروپا و رۆژئاواییەکانـە، کـە نموونـەی باشـترین و لەبارترین ستایلی دەوڵەتی پێشکەش کردووە..

لـەم نێوانەشـدا شارسـتانییەتی گـریگنتر هەیـە کـە نـابێ لـەبیر بچـێت، ئـەویش شارسـتانییەتی هیندییـە کـە بـودیزم پانتاییـەکی گـەورەی داگـیر کـردووە لـە فـەزای کۆمەڵایـەتی و ئایینیـدا وەکـو داتـا هـەروەها کولتـووری هیندۆسـییەکانیش، لـە شارسـتانییەتی چـینی و ژاپـۆنی کـەمتر نـین، ئەگـەر زیـاتر نـەبێ، هـەم کۆنفشـیۆس، هـەمیش بـە بـودیزم و زێـن ناسـراوە و هـەژمونی تایبـەتی هەیـە لـەنێو شارسـتانییەتەکان، لـەنێو ئـەم هـەموو شارسـتانییەتە نەتەوەیـەك هەیـە بـەنێوی کـورد،

خـاوەنی شارسـتانییەتێکە، کـە لـە گوتـارێکی ئـایینی تایبەتـەوە ئـەویش بـە گوتـەی مێژوونووسـان شارسـتانییەتی مـادە، لـە رووی ئایینیشـەوە جگـە لـەوەی لـە کـاتی فتوحـات، بەشـێکی زۆریـان بـوون بـە ئیسـلام، بـەڵام هەڵسـوکەوت و کولتووریـان لـە ئـایینی زەردەشـتەوە سەرچـاوەی گرتـووە، ئێسـتەش نـەك هـەر بانگەشـەی بـۆ دەکـەن، بەڵکو لە پەرلـەمانی ئێرانـدا فراکسـیۆنێکی تایبـەتیان هەیـە، یـان لـە هەنـدێك شـوێنی کوردسـتان کـە لـە مێـژوە دابەشـی سـەر چـەند وڵاتێـك کـراوە خەڵکەکـەی پەڕاگەنـدەی وڵاتـانن، لەگـەڵ ئەوەشـدا مومارەسـەی ئـایین و سـرووتە ئایینییـەکانی خۆیـان دەکـەن، ئەم شارستانییەتە ئەگەرچـی نەنووسـراوەتەوە بـەنێو مێـژوودا بـە شـێوەیەك کـە چـووبێتە نێـو مێـژووی گەلانـەوە، سـەرەتاکانی لـە مشـتومڕی مێژوونوسـان و رۆژهەڵاتناسـاندایە، بـەڵام نزیکایـەتییان هەیـە لەگـەڵ ئـاری و هینـدۆروپی و فارسـەکان، هـەروەها فـرە کولتووری بەشـێکە لـە دەوڵەمەنـدی ئـەم نەتەوەیـە و شارسـتانییەتەکەی، کـە شـێوەزار و کولتـووری جیـاواز و ئـایینی جیاوازیـان هەیـە، هـەر هەمووشـیان پێکـەوە ئـەم مێژووەیان راگرتووە و بەرگرییان لێکردووە...

ئـەوەی کـە قسـەی ئێمەیـە لەسـەر هەڵبـژاردنی شارسـتانییەت وەکـو یـەکێك لـە تایبەتمەندییەکانی نەتـەوە، بـوونی فرەییـە لـە پێکهاتـە و مەزهـەب و ئـایین و کولتـوور و ...هتـد، ئیـدی لێـرەوە هەڵبـژاردن کـە هەنـدێ جـار گوتـاری سیاسـیی و دەسـتەبژێری سیاسـیی ئاراسـتەی دەکـەن، لـە هەڵبـژاردنی کـۆ دەردەچـێتە دەرەوە، مەبەسـتم لەوەیـە کـە هەڵبـژاردنی شارسـتانییەت چـیدی ئـەو کۆمەکـە ناکـات کـە لـە سـەردەمی کلاسـیکیزمی نەتەوەکانـدا پێـی دەناسـران، رەنگـە ئەمـە بـۆ تـەواوی نەتـەوەکان و کۆمەڵگەکانی تری گۆی زەوی کە دەرکـەوتوون نـەك ئەوانـەی کـە تـا ئێسـتەش یـاخین لـە ژیـانی بـاو، هـەر وابێـت، بـەڵام هـاتنی سیسـتمی جیهانگـەرایی لـە پـەنا گـۆڕینی سیستمی سیاسـیی ئـابووری، بڕێـك کـەمیش کۆمـەکی بـە هەنـدێ نەتـەوە کـرد کـە تـا ئێستە ناویان لە ریزی دەوڵـەتان نـەبوو سـا بـە هـەر هۆکـارێکی سیاسـیی بێـت، ئەمـەش پارادۆکسـێکی سیاسـییە کـە سیسـتمی نـوێ خولقاندوویـەتی، واتـە وردە ناسـیۆنالیزمی نوێ بۆ ناسیۆنالیزمی باڵاتر کە لەنێو هاوکێشە سیاسییەکان زیاتر دەبینرێت ...

ژیان لە بۆشاییدا

نەتەوە لە قوربانی شارستانییەتدا

لەو پرسیارەوە دەستپێدەکەم کە ژیان بۆ نەتەوە چییە؟ ئەمە ئەو پرسیارەیە لەنێو کەوانەدا کە گرێکوێرەیە و تێکەڵ بە پرسیارە بوونخوازییەکان دەبێت، مەبەست لە بوونخوازی ئەوەیە کە گفتوگۆ بۆ تێگەیشتن لە نێوان ماتریال و ئایدیال سەبارەت بە ژیان و قوربانی لە یەکتر نزیك دەکاتەوە، کاتێك کە تێدەگەین لەوەی ئامانج لەو جۆرە پرسیارانە لە پێناو گرینگیدانە بە بوونیادنانی ئامانجێکی دیکە بۆ پرسی ژیان، وەکو ئاکتێك بۆ تێگەیشتن لە پێوەندیی مرۆڤ بە سرووشتەوە، بە پێچەوانەشەوە دابڕانی لە سرووشت و تا دەگاتە پێوەندیی مرۆڤ بە مرۆڤەوە، ئێمە لێرەدا هەوڵ دەدەین باس لە ژیانی نەتەوەیەکی وەکو کورد بکەین، کە سەرباری ئەوەی هەمیشە قوربانی دەربووە بۆ ئەویتر بە بەبێ ئەوەی سوودگەرا بێت و واتایەکی هەبێت قوربانییەکەی، نەك هەر بۆ خۆی، بگرە بۆ ئەوانی دیکەی نەتەوەی سەردەست و دەسەڵاتدار لە ناوچەکەش نەبوو ئەگەر سەرەنجام بخوێنینەوە، هەر ئەوەی هەڵگەڕانەوەی ئەم نەتەوەیە لە سوڵتان و دەسەڵاتە هەرێمایەتییەکان لە مێژوودا باس دەکرێت، تا دەگاتە ئەو دیمەنە سیاسییانەی ئێستە، کەچی بەو هەموو قوربانییەوە نەیتوانیوە بوونیادێکی شارستانی بۆ خۆی بوونیاد بنێت و خۆی لەو بۆشاییە رزگار بکات، کە نەتەوە سەردەستەکانی دیکەی دراوسێی کەڵکیان لێوەرگرتووە.

ئەم پرسیارەی کە پێوەندیی قوربانی بۆ بوونیادنانی شارستانییەت پێویستی بە وەڵامی جیاواز هەیە، پرسیارەکە بۆ کورد وەکو نەتەوەیەکی بەجێماو لەم ناوچە پڕ قەیرانەدا لە وەختێکدایە کە مرۆڤ بەسەر پەیژەدا سەردەکەوێ بەرەو جیهانێکی

دیکه که کۆتـایی نییـه و دەیهـەوێ کۆتاییەکـەی وەکـو خواسـتی فکـری و تێگەیشـتن لـە نهێنییەکان ببینێ، لـە کاتێکـدا کۆمەڵگـەی تێکـەڵی وەکـو کـورد بـە گشـتی پێویسـتی بـە پەیژەیـەکی دیکـە هەیـە، کـە ئـەویش بوونیادنـانی شارسـتانییەتێکی جیـاوازە لـە نەتـەوەکانی دیکـە، هەڵبـەت ئـەم داواکارییـە ئـەو کاتـە تێدەگـەین کـە مـرۆڤ نـەك لـە بوون، بەڵکو لەو گاڵتەجارییـەش تێنەگەیشـتووە کـە بـووە بـە سـیناریۆی هەمیشـەیی بـە نـاوی ژیانـەوە، کـۆڵن ویلسـن لـە کتێبـی دارمـانی شارسـتانییەتدا دەڵـێ، "بۆشـایی لـە ژیانـدا چـەمکێکی نـەرێنی سیاسـییە، چـونکە سیاسـەت دەیهـەوێ هەمیشـە مـرۆڤ لـە بۆشـاییدا بـێ، بـۆ ئـەوەی هـیچ بوارێـك پـڕ نەکاتـەوە و هـەنگاوێك هەڵنـەنێ بـەرەو ئاییندەیـەکی نـوێ، هـەروەها روح نەکاتـە قوربـانی چـیرۆکێکی ئایدیالیسـتی، کـە جەستە بە ماتریالیستی بەرهـەمی دەهێنێتـەوە، ئەوانـەی کـە خۆیـان بـۆ هـیچ کـام لـەم بابەتـە پێوەسـت نـەکردووە، بـەرەنجامی ئەوەیـە کـە لـە شارسـتانییەتدا نـەژیاون و بـۆ شارستانییەتیش ناژین"، کورد وەکـو نەتەوەیـەکی بـێ حیکمـەت و پـڕ نهێنـی بـە نموونـە کە لە هـیچ چـیرۆکێکدا نـە رابـردوو و نـە داهـاتوو جێگـە و رێگەیـەکی دیـار نـەکردووە، چونکە ئەم نەتەوەیـە بـە هـۆی نـەبوونی بەرهـەم هێنانـەوەی خـۆی، هـیچ کـەلێنێکی پـڕ نەکردووەتـەوە، کـە مرۆڤایـەتی پێویسـتی پێـی بێـت، جگـە لـەو قوربانییـەی کـە بـۆ مەبەسـتێکی ماتریـالی رووت و مەبەسـتێکی نـامرۆیی پێشکەشـی کـردووە، سـەرباری ئـەوەش جگـە لـە پاداشـتی کـاتی هـیچ پاداشـتێك نـەکراوە و نەبووەتـە سـەنتەرێك بـۆ خـۆی، بۆیـە هەمیشـە لـە بۆشـاییدایە و نـاتوانێ شوناسـێك بەدەسـت بهێنێـت تـاکو ئەوانی دیکە جگە لـە قوربـانی داوای شـتێکی دیکـەی لێبکـەن، مەبەسـتم ئەوەیـە جگـە لە پێشمەرگە نموونەیـەکی شارسـتانی پێشـکەش بکـات و خـۆی تێـدا بەرهـەم بهێنێتـەوە و چیتر بۆ ژیان خەون بە پاڵەوانێتییەوە ببینێت.

عەقڵی مرۆڤ بۆ ئەو هەڵبژاردنـە سـەرەڕۆیی دەکـات، لـە نێـوان کـەماڵی ژیـان وەکـو ئایدیا و کـەماڵی کـارکردن خەریکـە وەکـو ماتریـاڵ، بـەڵام لـە راسـتیدا کـار چ بـۆ تـاك یەکێکـە لـە هۆکارەکـانی پڕکردنـەوەی بۆشـایی و چ بـۆ کۆمەڵگـەش هـەمان شـێوە، لێـرەدا تـەنها شـێوازی کارەکـە جیـاوازە و ئامانجەکـە دوور مەودایـە، هەڵبـەت کـار بـە واتـای کـاری جەسـتەیی نییـە بـە تـەنها، بـەو واتایـەی جەسـتە توانـا خـەرج دەکـات و

خـۆی بەرهــەم دەهێنێتــەوە بـۆ ئــەوی تــری خــاوەن کــار، یــان بــەکارهێنانی ویســت بـۆ ســەرهەڵدانێك بــە نــاوی شۆڕشــەوە، وەکــو شۆڕشــی کرێکــاری و شۆڕشــی نەتــەوەیی کــە ناسیۆنالیســتەکان پێــڕەوی دەکــەن، بـۆ گرووپــی دەســتەبژێری سیاســیی کــە ســوودگەراکان هەر ئەوان دەبــن لــە داهــاتوودا، بــەڵکو کــار لێــرەدا وەکــو هۆکــارێکی بــەردەوامی ژیــان لەگــەڵ شارســتانییەت، هەوڵــدان بــۆ جیاکردنــەوەی روح لــە جەســتە و ئایــدیۆلۆژیا لــە فکــر و واتــا لــە پێناســە و جیاکردنــەوەی هــەموو جیاوازییــەکان، ئــەوەی لێــرەدا کــار دەیسەلمێنێت خۆ بەرهەمهێنانــەوە لــە شــوێنەوار و جێگــە دەســتدا، ئــەوەی کــە هەڵچــوون و تێکــدان لــە بەرەنجامــەکان هەمیشــە وەکــو ئەلتــەرناتیڤ دێتــەئاراوە، واتــای تــەواوی ئــەو بێدەنگییەیــە، کــە نەتــەوە بــێ ناونیشــانەکان و بــێ شوناســەکان کــە مێــژوو نەینووسیوەتەوە رەسەنایەتی نییــە، بۆیــە لــە هــەموو بوارەکانــدا لــە بۆشــاییدا دەژی، ئــەم دوو نموونــە جیــاوازە کاڵایەکــە بــە بــاڵای نەتەوەیــەکی وەکــو کــورد دەشــێت کــە نەتــەوەی دیکە لە تەنیشــتی دەژی و لــە بۆشــاییدا جێمــاوە، لــە کاتێکــدا گەڕاندنــەوەی متمانــە بــۆ بوون لە نەتەوەی بێ شوناســی وەکــو کــورد، تاکــە شــتێك فریــای دەکــەوێت، ئــەویش ئــەو شتانەیە کە بەدەست دەگیرێــت، مەبەســت لــە پارچــە شــوێنەوارە وەکــو ئــەوەی لــە یۆنــان و میسر و هیندســتان و رۆمــا و یەمــەن هەیــە، بــەڵام ئــەو دەســتگیرییە بــۆ نەتەوەیــەکی تایبــەت نییــە، بــەڵکو بــۆ تــەواوی کۆمەڵگــەی میســرییە، کەچــی لێــرە لــە کوردســتان ئەگــەر ئــەو پارچــەیەش جــار بــەجار لــە رێگــەی کــارەوە دەســتدەکەوێت، دەبێــت بــە موڵکی کورد وەکو بازرگانی، نەك موڵکی خەڵکی کوردستان.

لەوەتەی ژیار هەیە مــرۆڤ هــەم بەشــێك بــووە لــە کێشــەی گــەردوون، یــان بــوون هــەم کێشە بووە بـۆ خـۆی، هــەمیش هۆکارەکــانی بــەردەوامبوونی زەمــەن لــە ژیانــدا کێشــەی بــۆ مــرۆڤ خولقانــدوە، فــەرموون ئەنکیــدۆ کاراکتــەری دیــاری چیرۆکەکەیە، کــە دەبێتــە ئەلتــەرناتیڤ بــۆ گلگــامش، نووســینەوەی ئەزموونــە بــۆ ئــەو مرۆڤــەی بــیر لــە ژیــار دەکاتەوە و ببێتــە کاراکتــەرێکی چــالاك، مرۆڤــی کــورد هەمیشــە قوربانییــەکی بــەردەوام بــووە بــۆ دروســتکردنی ئــەو ژیــارەی کــە خــەونی پێــوە بینیــوە، هەڵبــەت قوربــانی بــۆ نەتەوە تەنها بە جەستە نییە، واتــە تــەنها ئــەوە نییــە کــە خــوێن ببەخشــێت بەرانبــەر بــە دوژمنەکانی، بەڵکو گەیشــتنە بــەو راســتییەی کــە پاڵــەوانێتی و قارەمــانێتی ئەوەیــە کــە

چیتر بە دوای سەرهەڵدانی نەتەوەیەك نەگەڕێن و نەبن بە کەرەستەی راستیی مێژوویی، بەو واتایەی کە لە ترسی تێگەیشتن لە سێبەردا بە دوای ئاسۆدا بگەڕێت تاکو هەتاو ببینێت، سەرهەڵدانی جەنگ کە پێویستی بە قوربانیدانە بەپێی سیستمی سەربازی و بەپێی سۆزی تاك بۆ نەتەوە وەکو رەوشتمەندییەکی نەتەوەیی و نیشتمانی، سەرەتا لەوێوە دەست پێدەکات، کە کەسەکە لەگەڵ چوون بۆ نێو یەکە سەربازییەکان، سەرەتاکەی ئەوەیە کە ژیان وەکو ویستی خود بۆ حەزەکان لەدەست دەدات، چونکە ئیدی ژیان نە لەنێو رەنگەکان و نە لەنێو دەنگە جیاوازەکان و نە لەنێو هاوڕێکانی کە دوور دەکەوێتەوە لە ویستی خۆی، پاشان پێوەستبوونی سەربازی کێشەی ژیانی ئەوانی دیکە کە پێوەندیی کۆمەڵایەتی لەگەڵ تاکی سەرباز یان فیداکارەی کە هەیە و پچڕاوە، ئەو درۆیەی کە گیان فیدایی بە خاك و نیشتمان دەکرێ و نیشتمانیش خێر و بێرەکەی بۆ دەستەبژێرێکە کە یان بازرگانن یان بەرژەوەندخوازن لە سەرهەڵدانی جەنگ

شارستانییەتەکانی نزیك لەکورد

ئامووریيەکان

گـەلێکی عــەرەبی کــۆن بــوون و بەشــێك لــە کەنعانییــەکان کــە لــە شــاری ســووریا بوونــە ســاڵی ٢٥٠٠ پــێش زاینــی، دواتــر عێراقییــان داگیرکــردووە و دەوڵــەتێکیان بــە نــاوی بــابلی دروســت کــردووە، نــاودارترین پاشــایان حــامورابی بــووە، کــە خــاوەنی یاســایەکە تــا ئێســتەش وەکــو بنچــینەی تیــۆری یاســا دادەنرێــت، حــامورابی ســاڵی ١٦٦٩-١٧١١ پــێش زاینــی ژیــاوە، لەگــەڵ ئارامییــەکان یــەکیان گرتــووە تــا ســەدەی دەیەمی پێش زاینــی، دەوڵــەتی (رەفایــا) لــە وڵاتــی شــام دروســت دەکــەن، ئــەو دەوڵەتــە دەکەوێتــە خــوارووی رۆژئــاوای عــەممان وشــەی ئــاموور و ســۆمەری بــە واتــای رۆژئــاوا دێت، ئامووریيەکانیش هەر لەوێوە سەرچاوەی گرتووە.

شارستانییەتی ئاراميیەکان

دروســتکەری ئــەم شارســتانییەتە لــەو گەلانــە بــوون، کــە لــە ســەدەی ١٣ی پــێش زاین لەدایك بوون لە نێــوان شــام و فــورات ژیــاون، لــە ســەدەی ١١ وڵاتێکیــان بــە نــاوی حەماتــەوە دروســت کــردووە، لــە ســەدەی ٩ دوای لــەدایکبوونی عیســای مەســیح، ئــەو مەملەکەتــە بــە دەســتی ئاشــوورییەکان شکســت دەخــوات، دواجــار بــە وڵاتــانی وەکــو عێراق و سووریا و ئێران بڵاودەبنــەوە، بــەر لــە هــاتنی مەســیح ئــەم زمانــە لــە فەڵەســتین هەبووە و چەند ســفرێك واتــە ئایــەتێکی نێــو تــەوراتیش هــەر بــەم زمانــە نووســراوەتەوە، بۆیە تا ئێستەش لە ســووریا کۆمەڵــە خــەڵکێك هــەن بــەم شــێوەزارە قســەدەکەن و خۆیــان بە درێژەپێدەری ئاراميیەکان دەزانن.

شارستانییەتی چین

یـەکێك لـە شارسـتانییەتە بـەنێوبانگ و کۆنـەکانی کۆمەڵگـەی مرۆییـە، سـەرباری ئـەوەی کـە لـە کـاتی خۆیـدا لـە چـین ئـاییـنی کۆنفشیۆسـی هـەبووە وەکـو پێـڕەوی لـە شـێوەیەك لـە خواپەرسـتی، دواتـر خەڵکەکـەی خزاوەتـە نێـو ئـاییـنی بـودی، بـوزا گەنجێکی یاخی بـوو لـە کەسـوکاری خـۆی دەرچـووەتە دەرەوە و خـۆی زاڵ کـردووە بەسـەر هـەموو حـەز و ئارەزووەکـانی خـۆی، واتـە خـۆی داماڵانـدووە لـە خۆشـییەکانی دنیـایی، لە سەردەمی تـان و لـە سـەدەی ١٧ی پـێش لـەدایکبوون سـەرکەوتنی بەدەسـهێنا و بـوو بـە ئـایینێکی جێکەوتـە لـەنێو خـەڵك و وردە وردە پێـڕەو دەکـرا، لـە شـانگەهان کـە ئەوکات پایتەخی چین بـوو زیـاتر لـە ٣٠٠ پەیکـەری بـودا هـەبووە، خێزانـی تـانگ ئـەو کاتـە گەشـەیان بـە کشـتوکاڵ و ئـابووری و ئـاو داوە، پردێکیـان دروسـتکردووە بـۆ گرێـدانی چـینی خـواروو بـە چـینی ژووروو، لـە سـاڵی ٦٣٠ سـوپای چـینی بـن دەسـتی تورکـەکان شکسـتی خـواردووە، (تبـت) یەکێکـە لـەو شـارانەی کـە زۆرتـرین خـەڵکی ئیمانـداری بـودی لێ دەژی و کولتـووری جیاجیایـان هەیـە تـا ئێسـتە، ئیـدی هـەر لـە دێرزەمانـەوە چـین شـوێنی مەعریفـە و بازرگـانی و کـاری دەسـتی و کـە بـە شـێوازی بەرهەمهێنانی ئایـاوی ناسـراوە و لـەنێو ئـابووری کلاسـیکیش وەکـو تیـۆر دەخوێنرێـت و لـە مێژووشـدا هـەمان شـوێنی هەیـە. هـەموو ئـەم داتایانـە کـە لـە هونـەر و ئـایین و کشـتوکاڵەوە بگـرە تـا دەگاتـە تەلارسـازی و ...هتـد، لەلایـەکی تریشـەوە بنەماڵـە و خێـڵ و پێکهاتـە سـەرەکییەکانی دیکـە بوونـە هۆکـار بـۆ پتـەوکردنی قـەوارەی ناسیۆنالیزمی چینی کە تا ئێستە شانازی بە بوونی خۆیانەوە دەکەن.

شارستانییەتی رۆما

رۆمەکان سـەرەتا خێڵێکـی لاتینـی ئـاری بـوون و لـە خـوارووی تیبـەر دانیشـتبوون، رۆمس و رۆملـس دوو بـرا بـوون ئـەو خێڵـەیان کۆکردووەتـەوە و کشـتوکاڵیان پێکـردوون، دواتر رۆمس لە ساڵی ٧٥٣ پـێش زایـن دەبێتـە ئـەو شـارە، پێشـتر ئـەم ئیمپراتـۆرە لـە ساڵی ١٤٦ بـەر لـە زایـن دەوڵـەتی قرتاجـە و مەکـەدۆنیا و ئاسـیای بچـووك و یۆنـان و وڵاتـی شـام و میسـریان گرتـووە، لـە رۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـتیش قوسـتەنتینیە بووەتـە پایتـەختی ئیمپراتۆریـەتی رۆمـا، لـە سـاڵی ١٤٥٣ زاینـی تـا ئـەو کاتـەی (محەمـەد ئەلفاتیح) دەچێتە ئەوێ و دەبێتە خەلیفەی عوسمانی.

شارستانییەتی هیندستان.

یـەکێك لـە گـەورەترین شارسـتانییەتەکانی ئاسـیایە و پێکهاتـە کۆنەکەشـی زۆرتـرین خـەڵك و دانیشـتووی هـەبووە، زۆرتـرین کولتـوور و ئـایینی جیـاوازی تێـدابووە، لەوانـەش ئـایینی بـودی و مەسـیحی و هیندۆسـی و سـیخ، دواتـریش ئیسـلام گەیشـتووەتە ئـەوێ، پێشـتر بودییـەکان خـاوەنی ئیمپراتۆریـەتێك بوونـە بـە نـاوی مۆریانـە، ئـەم ئیمپراتۆریەتـە زۆرتـرین رووبـەری لـەژێر دەسـتدابووە، لەوانـەش بـەنگال و سـندی کـۆن، دەسـەڵاتیان بەسـەر رێگـەوبانی رۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـتدا شـکاوە، ئـایینی بـودا خـاڵی گەشەسـەندن و نوێبوونـەوەی هیندییـەکان بـووە، هـەر ئەمـەش وای کـردووە کـە لـە بوارەکـانی ئـابووری و کۆمەڵایـەتی گەشـە بـە خۆیـان بـدەن، هیندسـتان لـە دووەمـین جـەنگی جیهانـدا دەکەوێتـە ژێـر داگیرکـاری بـەریتانیا و زمـانی ئینگلیـزی بەسەردا زاڵ دەبێت.

شارستانییەتی سەلجوقییەکان

سەلجوقییەکان کەلە لایەن خودی سەلجوقەوە سەریهەڵداوە، سەرکردەیەکی گەورەی تورکمان بووە و سەر بە خێڵی غەز بووە، لە سەدەی ١١ تاکو سەدەی ١٣ حوکمی ئێران و عێراق و ئاسیای بچووکیان کردووە، سەلجوقەکانی فارسی حەوت کەس حوکمی تێداکردووە، لە بتغرل بەگ ١٠٣٧ تا مەلەك شای کوڕی ئەلب ئەرسەلان ساڵی ١٠٧٢ حوکمیان کردووە، دواتر برکیا رۆف دواجاریش ئەحمەد سەنجەری کوڕی مەلەك شا لە ساڵی ١١٥٧ زاینی، سەلجوقەکانی عێراق بە ئەمیر (مەحمود کوڕی محەمەد) ساڵی ١١١٨ دەست پێدەکات تاکو بتغرلی یەکەم و مەلەك شای دووەم ساڵی ١١٥٣، بتغرلی دووەمیش ساڵی ١١٩٤ کۆتایی بە حوکمەکەی دەهێنێت لە عێراق، سەلجوقەکانی سووریا بە (تەکی کوڕی ئەلب ئەرسەلان) ساڵی ١٠٩٤ دەستپێدەکات، دواتر بە ناوی دەقاق، دواتریش براکەی بە ناوی (رەزوان) دەسەڵاتەکانیشیان جارێك لە دیمەشق دەبێت و جارێکی لە حەلەب دەبێت، تاکو سوڵتان شاه لە ساڵی ١١١٧ زاینی کۆتایی بە دەسەڵاتیان دێنن.

لێرەدا مەبەست لە هێناوەی شارستانییەتەکان بە نموونە بۆ پاڵپشتیکردن لە بوونی نەتەوەیەك، بە هۆی نەبوونی پەنجە مۆری کورد لەو شارستانییەتانە یان لانیکەم بە هۆی غیابی نەتەوەیی کورد کە بڕیارە کۆنترین نەتەوە بێت بەپێی مێژووی مادەکان لە ناوچەکە، ئەوەمان بۆ دەسەلمێنێت کە کورد ئەگەرچی هەر ئەوەندەی پێکراوە خۆی بپارێزێ، بەڵام هیچ پەنجە مۆرێکی جێنەهێشتووە تاکو جێگەی بێتەوە لەنێو شارستانییەتەکان، یان شارستانییەتێکی تایبەت بە خۆی هەبێت و لە پەنا شارستانییەتەکان بخوێنرێتەوە یان بە نموونەی مێژوویی وەربگیرێت، ئەمە یەکێك لەو کەلێنانەیە کە جارێکی تر بە هیچ جۆرە هەوڵێکی کولتووری و شوێنەوارناسیش پڕ ناکرێتەوە، چونکە مێژوو هەر ئەوەندەی تۆمار کردووە، کە پەنجە مۆری لەسەرە، بۆ نموونە بەشێکی زۆر لەو شوێنەوارانەی هەن نەتەوەکانیان وەکو موڵکایەتی نەماون،

بـەڵام پەنجـە مۆرەکـە مـاوە و بـووە بـە مـوڵکی نەتەوەیـەك، بـەڵام کـورد لـە ناوچـەکە شوێنەوار و شارستانییەتی هەبووە، کەچی بە ناوی ئەوەوە نییە.

هەموو ئەم شارسـتانییەتانەی، کـە لەسـەرەوە باسمـان کـرد، تـەنها بـۆ وەبیرهێنانـەوە بـوو کـە بـزانین چـۆن تارماییـەك بوونـە بەسـەر کـوردەوە بـە حـوکمی جوگرافیـا و بـە حـوکمی داگیرکردنـی جوگرفیاکەیـەوە و بـە حـوکمی فەرهەنگەکەیانـەوە، کەچـی کاریگـەری ئـەوەی نەخولّقانـدووە کـە هـیچ نـەبێ ناسـیۆنالیزم لـە ڕێگـەی ئـەو شارستانییەتانەوە بەرهـەم بهێنـێ و لانیکـەم ئـەو رابـردووەی بگەڕێنێتـەوە شـوێنی خـۆی ئەگـەر لـەباری مێژووییشـەوە بێـت، کەچـی بـە پێچـەوانەوە ئـەو شارستانییەتەشـی کـە موڵکی کورد بووە، ئێسـتە هـیچ جـۆرە موڵکییـەتێکی پێـوە دیارنییـە، هەسـت ناکرێـت کورد لێرە لەم میزۆپۆتامیایـە نـەك هـەر حـوکمی نـەکردووە، بگـرە سـەلمێنەری بوونیشـی کارێکی زەحمەتە.

ناسیۆنالیزم و شوناس

ئەگـەر بیـانوو هێنانـەوە بـۆ دروسـتکردنی دەوڵـەتی نەتـەوەیی، پاراسـتنی شـوناس بێـت یـان نەتـەوەخوازی، ئـەوا لـە شـوێنێکی تـر و بـە تایبـەت لـەنێو زمـان و خێزانـدا زیاتر کۆمـەکی پێـدەکرێت، هـەروەك لـە بەشـی رابـردوو باسـی کاریگـەری زمانمـان کـرد لەسـەر ناسـیۆنالیزم کـە زمـانی دایـك بەشـێکە لـە پاراسـتنی شوناسـە نەتەوەیەکـە، بەهـەر حـاڵ شـێوەیەکی تـری جیاکردنەوەیـە لـە کولتوورەکـان و پێکـەوە ژیـان و ئـازادی تـاك و فەلسـەفەی نـاتورالیزم، ئەگـەر بـەو ئەندازەیـە تەماشـای پراکتیزەکردنـی بیرۆکـەی ناسـیۆنالیزم بکـەین واتـە هـەموو جـۆرە پێوەندییـەك دەبێـت بخرێتـە نێـو فکـرەی نەتەوەیی و بەرژەوەندییـەکانی، بەمـەش کۆمەڵگـە دووچـاری ئـەو کێشـانە دەبێتـەوە کـە جێگەی بـۆ کولتـووری دواکـەوتوویی دەکاتـەوە، ناسـیۆنالیزم بریتییـە لـە هەسـتکردن بـە شوناسـی نەتـەوە، بـە هـەمان شـێوەی خێڵگـەری کاردەکـات و خێـزان بـە هـۆی هەسـتی لێـك نزیکـی و پێکـەوە دەنرێـت، (لیـا گـرین فێڵـت) کـە پرۆفیسـۆرە لـە بـواری کۆمەڵناسـی لـە زانکـۆی بۆسـنی ئەمـەریکایی بـەم شـێوەیە پێناسـەی ناسـیۆنالیزم

دەکـات، "چـەمکی ناسـیۆنالیزم بریتییـە لـە وێنـای بوونیـادێکی کۆمەڵایـەتی کـە میللـەت بـە دەسـتەبژێری فـەرمانڕەوا کۆمەڵگـەی یەکسـان دادەنێـت، لـە بنەڕەتـدا زاراوەی ناسـیۆنالیزم بـۆ گرووپێکـی دەسـتەبژێر بـەکاردەهات، بـەڵام لـە بەکارهێنانـە مۆدێرنەکەیـدا بـۆ گرووپێکـی گـەورە و زەبـەلاح هێنـدێکجار ئەوەنـدە گـەورە کـە ئیمپراتۆریـەتێك بـەکاری دەهێنێـت، بـەڵام پێوەنـدیی لـەنێو ئەنـدامانی دەوڵـەت پێوەندییـەکی یەکسـانی نێـوان هاووڵاتییانـە، ئەمـەش بـە گـوێرەی کۆمەڵگـەکان واقیعیـان گـۆڕانی بەسـەردا دێـت، بـە بـڕوای پرۆفیسـۆر (لیـا گـرین فێڵـت) ناسـیۆنالیزم یان بـە شـێوەیەکی دەسـتەجەمعی کـۆیی دەبێـت یـاخود لەتاکـە کەسـیدا رەنگدەداتـەوە، بـە واتایـەکی تـر هـەر کـام لـەم دووانـە گرینگتربـوو ئـەوا ناسـیۆنالیزمە مـۆرك و خەسـڵەتی ئـەویتریان وەردەگرێـت، ئەگـەری ئەوەشـی هەیـە کـە ناسـیۆنالیزمی دەسـتەجەمعی بـەرەو زۆرداری هـەنگاو بنێـت، لـە کاتێکـدا ناسـیۆنالیزم وەکـو چـەمکێکی فکـری سیاسـیی بـەرەو لیبراڵـی دەبـات، هەڵبـەت دەوڵـەتی نەتـەوەیی واتـە ئەو تێرمەی کە وەسـفێکی بێلایـەنی نییـە تـاك ئاراسـتەیەکی سیاسییەو هیچـی تـر، بـە پێچـەوانەوە پاراسـتنی مێـژوو و کولتـووری خەڵکانێکـە کـە کۆمـەڵێك خـاڵی هاوبـەش پێکـەوەیان دەبەسـتێت، ئەگـەر بـە پێچـەوانەوە وەك تـەکتیکێك رەوایـەتی بـەم چـەمکە دەدەیـن بـە ئەنـدازەی یەکێتییـەکی فرەیـی لـە مەزهـەب و نەتـەوە لـە جوگرافیایـەك ژیانیان پێکـەوە کـردووە، دیسـان دەبێـت نـاوی دەوڵـەتی نەتـەوەیی وەلا بنرێـت، چـونکە مێـژووی ئـەو قـەوارە جوگرافیایـە بریتییـە لـە مێـژووی تـەواوی مێـژوو و کولتـووری نەتەوە جیاجیاکانی تر، بە پێچـەوانەوە مـافی ئـەو نەتەوانـە فـەرامۆش دەکرێـت کـە لـەو یەکێتییـەدا بەشـدارییان کـردووە، لـەبارەی گشـتییدا رەوایەتیـدان بـە گوتـاری شوناسـی نەتەوەیی بەرانبـەر بـە گوتـاری خـۆ رزگـارکردن کـە وەختێـك نەتەوەیـەك راسـتەوخۆ لـەو ماوەیەی کە داگـیر کـراوە و کێبـەرکێ لەگـەڵ داگیرکـەران دەکـات، ئەمـە دووفاقیەتێکـە لـە نێـوان ئایـدیۆلۆژیا و دووفـاقی سیاسـیی، چـونکە ئـەو گەلانـەی پێشـتر کێشـەی بەسەردەمکردنی خۆیـان هـەبووە، چییەتی خۆیـان لەدەسـتداوە و ئێسـتە ئـەو نەتەوانـەی خاوەنی هەمان ستایلن چییەتی خۆیان لەدەست دەدەن"(١٠٦)..

لــە کاتێکـدا هەڵوێسـت وەرگـرتن لــە نەتەوەیەکـەوە بـۆ نەتەوەیـەکی تـر، هەڵوێسـت وەرگرتنــە بەرانبــەر داگیرکــەر، لێرەوەیــە کــە دەبیــنین نــەك هــەر کــەڵك لــە دووفاقــەی سیاســیدا نــابینین، بــەڵکو زەرەرمەنــد دەبــن و تادێــت لــە شوناســی نەتــەوەیی دوور دەکەونەوە، لـەم بارەیـەوە (نـەدیم ئەلبـەیتار) دەڵـێ: "هەسـتکردن بـە شوناسـی نەتـەوەیی جـۆرە سـەلماندنێکە بـۆ دواکـەوتووی فکـری، لـە کاتێکـدا شوناسـی نەتـەوەیی پرسـێك نییە کـە هـەوڵی بـۆ بـدرێت، یـان پـەیبردن و هۆشـیاری بێـت کـە هـیچ کاریگـەری نییـە لەسەر شوناسی تاك لەنێو نەتەوەدا کە کۆمەڵگە لە پشتیەوەیەتی"(١٠٧).

سـەرهەڵدانەوەی بزووتنــەوەی ناسـیۆنالیزم لــە دوای هەرەســی سـۆڤیەتەوە و هــانی چەمکی جیهانگـەرایی، بـە شـێوەیەکی فـرەوانتر لـە دیـاردە سیاسـییەکانی دیکـە پـەڕەی سـەند، ئـەم مەیلـە بـەپێی قسـەی کۆمەڵناسـە سیاسـییەکان، مـەیلێکی ئێجگـار ئانارشـیترە لـەوەی کـە لـە سـەردەمی سـۆڤیەت هـەبوو سـەبارەت بـە بزووتنـەوەی ناسـیۆنالیزم و مـافی چـارەی گـەلان، (رابێرتسـۆن) کۆمەڵناسـێکی سیاسـیی ئەمەریکاییـە و دەسـاڵ زیـاترە ئـەم راوبۆچـوونەی هەیـە، پێـی وایـە ناسـیۆنالیزم و هاتنـەئارای ئـەم باسـە جـاران گـوڕ و تینـی زیـاتری بەخۆیـەوە بینیـوە، لێـرەوە باسـەکە دەچـێتە سـەر چـەمکی دیکتاتۆرییـەت کـە سیسـتمی کۆنترۆڵکـەر و کـۆنکریتی سیاسـییە، هەڵبـەت ئەلتەرناتیڤەکەشـی دیموکراسـییە، چـونکە چـەکەرەکردنی فکـری دەوڵەتی نەتەوەیی، نزیکایـەتیی هەیـە لـە جۆرێـك لـە شـۆڤێنییەت و دیکتاتۆریـەت، بـە ڕادەیـەك کـە رەنگـە شـۆڤێنییەتێکی تونـدڕۆ بەرهـەم بهێنێـت، هـەروەك ئـەوەی لـە سـەدەی هەژدەیەمـدا بینیمـان، بـەو پێیـەی کـە شـوناس و ئـاڵا و دروشمـی خـودی دەوڵەتەکـە مـۆرکی نەتەوەیـەکی دیـارکراوی دەبێـت، "مـۆدێلی (سـوپەر ئـیتر مینێتینیستیت) (شـوناس) واتـە مـۆدێلی دەوڵـەتی ئایـدیۆلۆژیا، مـۆدێلی فەرەنسـایی، مـۆدێلی یۆگسـلافیا بـوو، دوای سـاڵی ١٩٤٥ کـە هـەر لـە سـەرەتاوە نـەیتوانی خـۆی بچەسپێنێت، چونکە دەوڵەت ویستی خـۆی لـە هەسـتی نەتـەوەیی بپارێزێـت لـە رێگـەی سیاسـەتێك بـە ئاگاییانـەوە، لـە سـەرەوەڕا جـۆرە دەوڵـەتێك کـە کۆمەڵـە نەتەوەیـەك دابمـەزرێنن کـە سـنووری نەتـەوەیی ببـەزێنن، بـەڵام لـە ناوەڕۆکـدا نەتـەوەی رووس و

سـرب بناخـەی ئـەم دەوڵەتانـە بـوون، ئەمـەریکا بـە نموونەیـەکی دەگمـەن و سـەرکەتووی ئەم جۆرە مۆدێلە دادەنرێت"(١٠٨).

ئاراســتەکردنی فکــری تاکــەکانی کۆمەڵگــە ئاراســتەکردنێکی تەندروســت نابێــت بەرانبەر بەو گەلانەی لـە هـەمان مێـژوودا ژیـاون، ئەمـەش بـۆ خـۆی ئاریشـەیەکی دیکـەی سیاسـیی پەیـدا دەکـات، هـەروەك چـۆن پێشـتر کـورد بـە دەوڵـەتی عـەرەبی مافـەکانی پـەراوێز خرابـوون، بۆیـە ئـەم دیموکراسـییەتەی ئێسـتە کـە بانگـەوازی بـۆ دەکرێـت، زۆر جیـاوازترە لــەو دیموکراســییەتەی کــە پێشــتر پێناســە دەکــرا، ئەمــەش بەشــێکە لــە دیکتاتۆریــەت، بــەڵام بــە فــۆرمێکی تــر، ئــەگینا خــۆ ئــەورووپا و ئەمــەریکا دیکتاتۆریـەتیان لـە گۆڕنـاوە بـە حیسـاب بێـت، کەچـی دەبیـنین چ دیموکراسـییەتێك پیـادە دەکەن و چۆن مامەڵـە لەتـەك کەیسـی نەتـەوە ژێردەسـتەکان دەکـەن، ڕەنگـە لـە ئاییـندەدا ئەم سیستمەش کـە ئێسـتە وڵاتـانی زلهێـز کـاری پێدەکـەن، بـۆ خـۆی ببێتـە مێژووییـەك و سـەرکۆنە بکرێـت، کـەوابوو قسـەکردن لەسـەر ناسـیۆنالیزم کـە لـە فـەزای سیاسـەتیی ئەورووپادا نەماوە، بـۆ کـوردیش تـوانی نییـە مومارەسـەکردنی، ئەگـەر بـەو شـێوە بووایـە ئـەورووپا سیسـتمی خـۆی بـۆ فرەیـی لـە کولتـوور نـەدەگۆڕی و دەوڵـەتی نەتـەوەیی وەکـو خۆی دەمایەوە، هەروەك چۆن تا ئێستە لـە لێـواری بـوون بـە دەوڵـەت یـان نـەبوون و کێشـە نێوخۆییـەکانی ماوەتـەوە و لـە ئـەزموونی گـەلان و دەوڵـەتانی زلهێـز سـەرکەوتوو نابێـت تاکو بڕیار لەسەر بوونی وەکو دەوڵەتێك بدرێت و دانی پێدابنرێت.

ئـەوەی کـورد بـڕو بیـانووی بـۆ دەهێنێتـەوە، گوایـە زۆرتـرین هۆکـاری ئاریشـەکانی پێــوە گرێــدراوە، پرســی دەســتێوەردانی دەرەکییــە، دروســتە چــەندین نــەوەی کــورد گـەواهی ئـەوە دەدەن، بـەڵام نـەبوونی یـەك گوتـاری سیاسـیی لـەنێو کـورددا، هـیچ بـە پاساوی دەرەکی چارەسەر ناکرێ، جگـە لـەوەی کـورد تـەنها بـە نـاو ناسیۆنالیسـت بـووە، لە ناوەڕۆکیشدا شتێکی تـر، بـە دروشـمی حزبەکانـدا بۆمـان بەدەردەکـەوێت، هـەر ئـەوەی حزبی کوردی ئەگەرچـی تـەنها بـە سـیما حزبـە و لـە کرۆکـدا کۆمـەڵێك خێـڵ و گرووپـی بەرژەوەندخوازی مادین، ئەوەنـدە حزبـی عـەلمانی نـین کـە تێبگـەن لـە واتـای تاکگـەرایی و رزگــاری تــاك و گرینگــی مەعریفــەی حزبــی وەکــو پرەنســیپ، بۆیــە ئەوەنــدەی بەرژەوەنـدیی ئایـدیۆلۆژی حزبـی بـاو لەبەرچـاو گـیراوە، ئەوانـەش کـە وەك ڕەخنـەیان

هەیـە لـە ئـەدای سیاسـیی کـورد بەرانبـەر بـە سیسـتمە کۆنـەکانی دەوڵـەتی عێـراق و ئێـران و تورکیـا و سـووریا، دەرکـەوت ئەوەنـدە بەرژەوەنـدی نەتـەوەیی نیشـتمانی لەبەرچـاو نـاگرن، چـونکە بزووتنـەوەی ناسیۆنالیسـتی لـە هـەموو کایەکانـدا ڕەنگدانـەوەی هەیـە، بـە پێچـەوانەوە لێبـووردەیی و پێکـەوە ژیانێـك کـە لـە دەرەوەی سیاسـەت کـاری پێـدەکرێت، بۆیـە لـەم ڕاسـتایەدا حـزب دەبێتـە ماشـێنێك بـۆ بەرهـەمهێنانی مرۆڤـی تـاك ڕەهەنـد و مرۆڤـی توندوتیـژ، هـەروەها شـێوە ناسـاندن و کـارپێکردن بـە چـەمکی ناسـیۆنالیزم خزمـەتی هـەمان ئـەو فکـرە دەکـات کـە هـەڵیگرتووە، ئەمـەش ئەگـەر بـە سـتایلێکی مـەعریفی مامەڵـەی لەتەکـدا نـەکرێت تووشـی دەمـارگیری نەتـەوەیی دەبێـت و مرۆڤـی دەمـارگیر بەرهـەم دەهێنێـت، هـەروەك چـۆن نەتـەوەکانی دەوروپشـتمان دووچـاری هـاتوون، ئەوەیـە کـە زیـان و سـوودەکانی چـەمکی ناسـیۆنالیزم لـە یـەکتر جیـا بکەینـەوە بـەو واتایـە لـەبری ئـەوەی ناسـیۆنالیزم بکرێتـە ئایدیۆلۆژیایـەك لـەنێو هـەوادارانی ئـەو ئایدیۆلۆژیایـە دوو چـینی جیـاواز هـەبێت، نـەك هـەر ئاریشـەی نەتـەوەیی سەردەسـت و ژێـر دەسـت چارەسـەر ناکـات، بـە پێچەوانەوە ئاریشە سیاسییەکان ئاڵۆزتر دەکات و لق و پۆپی لێدەکەوێتەوە.

سـەبارەت بـە پرسـی بـوونی کـورد لـە چوارچـێوەی دەوڵەتـەکانی فـارس و تـورك و عـەرەب کـە ئێسـتە جوگرافیاکـە بـەرەو تێکچـوون دەچـێت و خەریکـە شـێوە دەوڵـەتی کـوردی بوونیـاد دەنرێـت، بـەڵام بـە ئـاڵۆزی نێوخۆییـەوە کـە دەسـتێوەردانی دەوڵـەتانی هەرێمیایەتیی تێدایە، ئەمـە باسـێکی تـرە، بـۆ ئەمـە پێویسـتمان بـە گفتوگۆیـەکی تـرە کـە پێشـتر چـۆن ئـەم نەتەوەیـە مامەڵـەی کـردووە، ئێسـتەش چـۆن مامەڵـە دەکـات، یـاخود ئێسـتە سـەرکردایەتیی کـورد چـۆن هەماهـەنگی ئـەو کێشـەیە دەکـات کـە لـە ناوچەکە دەگوزەرێـت، پرسـی یاسـا و دەسـتوور و سیسـتمی فیدراڵییـەت کـە بـە هـەموو شـێوەکانییەوە باسـێکی تـرە، ئاڵۆگۆڕەکـانی دوای ڕژێمـی بەعسـی رووخـاوی عێـراق و سووریا و سەرهەڵدانی هێـزی چـەکداری لـە بـاکووری کوردسـتان کـە تورکیایـە، بەشـێکن لەو ئاریشانەی کـە کـورد لـە رابـردوودا خـراپ کـەڵکی لێوەرگرتـووە و خـۆی بـۆ ئامـادە نـەکردووە و هەمیشـە چـاوەڕوانی هێزێکـی دەرەکـی یـان فریادڕەسـێکە بـە فریـای بکەوێت، بۆیە کە لە شـوێنێکدا گـیر دەخـوات، ئـیتر هـەم وەکـو گوتـار، هـەمیش وەکـو

ڕەفتاری کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی، تەنانەت سیاسیش بە ئاقارێکی دیکەدا دەچێت، ئەمە جگە لەوەی کە کێشەی کورد لە ئاستی دەرەوە تا ڕادەیەك کارتێکی یەکلایی کردنەوە و بالانسی هاوکێشە سیاسییەکانە لە ناوچەکەدا، کەچی لەنێو خۆدا هیچ ڕێکەوتنێك نییە لەسەر یەك کورد و یەك نەتەوەیی و یەك وڵاتی و یەك قەوارەیی، کە ئەمە ئەو وێنەیەمان پێنابەخشێت کورد لە ڕابردوودا ناسیۆنالیست بووبێت و ئێستەش نەتەوەخواز بێت و ئامانج و ئاسۆی دەوڵەت ببینێت وەکو ئەوەی نەتەوەکانی دیکە بە ئەزموون بینیویانە.

نموونەی ئەو فریادڕەسەی کە وەرمانگرتووە، پرسی شۆڕشی مەلیك مەحمود و دەوڵەتەکەی بوو لە سەرەتای ساڵی ١٩٢٠ کە هەمیشە بە هیوای ئەوەبوو لە رووسیاوە بە هانایەوە بێن، باشترین نموونەش ئەو نامەیەی مەلیك مەحمود بوو، کە ناردوویەتی بۆ لینین و وەڵامێکی ئەرێنی نەبووە، کە کوردانی ئەوکات لە مەترسی دوور بخاتەوە، هەوەها هەوڵی دووەم لە ساڵی ١٩٤٥ بوو کە کورد بە ڕابەرایەتیی پێشەوا قازی محمەد کە ئەویش هەم بۆ دروستکردن و هەم بۆ شکستهێنانی کۆمارە بچووکەکەی کوردستانە لە مهاباد کە هەمیشە چاوەڕێی یەکێتی سۆڤیەتی ئەوکات بووە، هەڵبەت بەداخەوە نەك هەر وا دەرنەچوو، بگرە پێچەوانەکەی بوو، هەروەها شۆڕشی ئەیلوولیش کە بە ڕابەرایەتی بارزانی بوو کە لە دەیەی ١٩٣٠ بەرەو سەرەوە دەستیپێکرد و هەمان سیناریۆی بە خۆیەوە بینیووە کە فریادڕەسەکە هەر نەگەیشتووە، ئەمە جگە لەوەی جاشە کوردەکانیش لەبری ئەوەی بچنە ریزی شۆڕشی کوردەوە، بە پێچەوانەوە دژی شۆڕش وەستاونەتەوە، ئەم سیناریۆ بەردەوامە هەمیشە و لەگەڵ هەموو دەسەڵات و دەوڵەت و حوکمڕانە دوژمنەکانی کورد دووبارە بووەتەوە، تاکو ئێستەش بە شێوەی مۆدێرن هەیە.

دەوڵەتی نموونە یی

ئەزموونی مارینالْدا دنیایەکی تایبەت

لەباشووری ئیسپانیا شارۆچکەیەکی بچووك هەیە بە ناوی (مارینالدا)، ژمارەی دانیشتوانەکەی ٢٨٠٠ کەسەو هەمیشە لە زیادبووندایە ئەم شوێنە بە بەهەشتی کۆمۆنیستەکان ناسراوە، لەسەر بنەمایەکی هاوبەشانە و شێوە کۆمۆنیستی دەبرێت بەڕێوە، مێژووی ئەم هاوبەشایەتییە دەگەڕێتەوە بۆ ٢٥ ساڵ لەمەوپێش، دیارە مێژوویەکی کۆنتریشی لە بەگژاچوونەوەی فاشیزم و دیکتاتۆری هەیە. یەکێك لە سیماکانی ئەم شارە ئەوەیە کۆتاییان بە دڵەڕاوکێکانی ئابووری هێناوە و ئاستی ژیان تێیدا بەرزە. مارینالدا لە ساڵی ١٩٩١ مافی ئۆتۆنۆمی بەدەستهێناوە لە رێگەی ئەنجومەنێکی شارەوانی ١١ کەسییەوە دەبرێت بەڕێوە. بەڵام هیچ یەکێك لە ئەندامانی ئەو شورایە مووچە کرێیان نییەك بەڵکو ئەوانیش وەك کەسەکانی تر لە کێڵگە کشتوکاڵییەکانی شارەکە کار دەکەن، یان کاری ئەنجومەنەکەیان بەو کارە بۆ دادەنرێت. پێش ئەوەی مافی ئۆتۆنۆمی وەربگرن، زەوییەکان لەژێر دەستی کۆمەڵێك کەسی دیارکراودا بوون، دوای خەباتێکی دوورودرێژ و کۆبوونەوەی کرێکاران لە دەوری سەندیکای کرێکارانی زەوی، زەوییەکان کرانە موڵکی گشتی، کۆی ئەو زەویانە ١٢٠٠ هێکتارە.

پرۆسەی دەستبەسەراگرتنی زەوییەکان زیاتر لە دەیەیەکی خایاندووە و دووبارەبوونەوەی دەستبەسەراگرتنەکان زیاتر لە ۱۰۰ جار بووە، کە هەموو جارێك لە ڕێگەی هێزی پۆلیسەوە لێیان دەسێنرایەوە، تا دواجار بووە ئەمری واقیع.

سیستمی کار و کرێ

لە کاتێکدا کە ئیسپانیا بەرەو ڕووی هەژاری و بێکاری و تەنگژەی بەردەوامی ئابووری دەبێتەوە، مارینالدا ژیانێکی شیاوی مرۆیی دەگوزەرێنێت. کارکردن لەم شارەدا لەسەر بنەمای شەش سەعات و نیو کاری ڕۆژانە و کرێیەکی ٤٧ یۆرۆیی ڕێکخراوە، بۆ کارگە دەبێتە هەشت سەعات، تەنانەت ئەو وەرزانەش کە کاری کشتوکاڵ ناکرێت کرێ بە بەردەوامی دەدرێت. بێکاری تێدا نییە یان زۆر کەمە. لە کاتێکدا، لە شوێنەکانی تری ئیسپانیا ڕێژەی بێکاری دەگاتە ۳٤٪ تا ٥۰٪، لەم شارۆچکەیە لە ٥٪ تێپەڕ نابێت..خانووەکان بە کرێیەکی مانگانەی ۱٥ یۆرۆیی (کە لە دەرەوەی ئەو شارۆچکەیە کرێی یەك مانگ نزیکەی ۳۰۰ یۆرۆیە) بۆ ماوەی ۷ ساڵ، کە دواتر خانووەکە دەبێتە موڵکی کەسەکە بێ ئەوەی مافی فرۆشتنی خانووەکەی هەبێتك بەڵام دەتوانێت دوای خۆی بیداتە منداڵەکانی، هەر خانوویەك بینایەکی ۱۰۰ مەتری و ۱۰۰ مەتر حەوشە و سەوزایی پێكهاتووە. کرێی دایەنگەی منداڵ ۱٥ یۆرۆیە بۆ مانگێك. لەم شارۆچکەیەدا ڕێگە بە بانکەکان نادرێت قەرز و سوی ئابووری بکەن.

دیموکراسی ڕاستەوخۆ

بڕیارەکـــانی ئـــەو شـــارەوانییە، لـــە هـــۆڵێکی گـــەورە کـــە لەســـەری نووســـراوە "دنیاییـەکی دیکـە مومکینـە" لەسـەر بنـەمای دیموکراسـی ڕاسـتەوخۆ و بـە دەنگـدانی ڕاسـتەوخۆی گشـتیی دەبێـت، سـامانی گشـتیی لـە سـندوقێك بـە نـاوی "سـندوقی هاوکـاری" کـۆ دەکرێتـەوە، کـە لـە کاروبـاری گشـتی و گەشـەپێدان و خۆشـگوزەرانیدا بەکار دەهێنرێت. دیـارە هـیچ خاوەندارێتییـەکی تایبـەت بـوونی نییـە و سـەرجەم زەوییـە کشـتوکاڵییەکان و شـوێنە گشـتییەکان و ماڵـەکان مـوڵکی گشـتیین. جیـا لـەو کرێیـەی بەرامبـەر بـە کـارکردن دەدرێتـە هەر کەسـێك، ئـەوا دەسـتکەوتەکانی دیکـە، وەك دەستکەوتی گشـتیی دادەنرێـت و بـە گـوێرەی بەرنامەیـەك لـە پێنـاوی چـاکەی گشـتی و خزمەتگوزارییە بێ بەرامبەر یان بەنرخی کەم بەکاردەهێنرێتەوە.

لە دەرەوەی یاسا و ئایین.

لـەو شارۆچـکەیەدا هـیچ پۆلیسـێك نابینرێـت و پێویسـتی بـەو سیسـتەمە نییـە، ئەمـە بودجەیـەکی ٣٥٠ هـەزار دۆلاری سـاڵانە دەگەڕێنێتـەوە بـۆ شارۆچـکەکە، لـە کـاتی ڕوودانـی کێشـەیەکدا ئەنجومـەنی شـارەوانییەکە سـەردانی کـەس و خێزانـەکان دەکـەن و بـە گفتوگـۆ و ڕاگۆڕینـەوە چارەسـەری دەکـەن. ئاشـتی هاوکـاری و کـاری خۆبەخشـانە بـە جۆرێکـە "یـەك شـەمەی سـوور" بەرێدەخـەن و زۆرینـەی خـەڵك خۆبەخشانە لـە چـالاکییەکانی ئـەو ڕۆژەدا بەشـداری دەکـەن بـێ ئـەوەی چـاوەڕوانی هـیچ جـۆرە پاداشـتێکی سیاسـی یـان ئـابووری یـان کۆمەڵایـەتیی بـن. لـەم جـۆرە ڕۆژانـەدا کـاری پاککردنـەوەی شارۆچـکەکە و ئامـادەکردنی خـواردنێکی گـەورەی بـەیانیان بـۆ منداڵ دەکەن.

قەشــەی نییــە، بــەڵام ئــایین و چــالاکییە ئایینــەکان ڕێگەپێــدراوە و ئاســاییە. سیســتەمی بەڕێوەبــەری شارۆچــکەکە دیموکراســی راســتەوخۆیە و لــە کۆبوونــەوە گشتییەکاندا بڕیار لەسەر بابەتەکانی تایبەت بە خۆیان دەدەن.

کوژاندنەوەی تەلەفزیۆن

لــەو شارۆچــکەیەدا تــۆڕێکی تەلــەڤیزیۆنی نــاوخۆیی هەیــە، کــە بەشــێك لــە چــالاکییەکانی دژی ئــەو پرۆپاگەنــدە و درۆکــانی دامــەزراوە ئابوورییــە گەورەکانــە. شــەممانە ســەرۆکی شــارەوانی ئــەو شــارە لــە ڕێگــەی تەلەڤیزیۆنــە ناوخۆییەکــەوە وەڵــامی پرســیاری هاووڵاتییــان دەداتــەوە. لــە بەرامبــەر دیــواری تــەلاری تــۆڕە تەلەڤیزیۆنــە ناوخۆییەکــە ئــەم دروشمــەیان نووســیوە "تەلــەڤیزیۆن بکوژێنــەوە و مێشــکت دابگیرسێنە". ئــەم تێرمــە فکرییــە بــۆ کوردســتان هــەمان ئامانجمــان پێــدەدات، چــونکە ئــەوەی کــە میــدیا بــە نــاو بــۆ هۆشــیاری و ئــازادی رادەربــڕین دەیکــات، بــە ڕوویەکــدا ســپیکردنەوەی زێــدەڕۆیی زمــانی سیاســەت و سیاســەتوانەکانە، بــە ڕوویــەکی دیکــەدا دروســتکردنی فەزایــەکی تێکشــکاوی جەماوەرییــە بــۆ نەهێشــتنی ویســت و بەشێتکردنی خــەڵك، مەبەســت لــە شــێتکردن ئەوەیــە کــە خــەڵك هــەموویان وەکــو یــەك قســە بکــەن و ژیانیــان لــەبیر بچــێتەوە و خەریکــە ئــەو فــەزا سیاســییە بــن کــە هــیچ پێوەنــدیی بــەو ئامانجــە سیاســییەوە نییــە کــە هاوکێشــەکە گەرەکییــەتی، بــە واتایــەکی دیکــە گواســتنەوەی ژیــان بــۆ بــارێکی تــر کــە پێچــەوانەوەی ویســتی گشــتییە، لــەو ماکینەیەوە بەرهــەم دەهێنرێتــەوە کــە میدیایــە. بۆیــە ئــەوەی کــە نموونــەی شــارێکی بــێ میدیامان پێشــنیاز کــرد، مەبەســت لــە گێلکردنــی خــەڵك نییــە، بــەڵکو دوورخســتنەوەی خەڵکــە لــەو فــەزا نــاجێگرەی کــە میــدیا و تــۆڕە میدیاییــەکان خولقاندوویانــە و لــە بنچەشەدا سیاسەت ئاراستەی دەکات.

پاراستنی ئابووری

کاتێـك ئیسـپانیا لـە سـاڵی ٢٠٠٨ دا کەوتـە نـاو تەنگـژەی ئـابووری سـەرتاپاگیری وڵاتانی یـەکێتی ئـەورووپا، ئـەو شـارە هـیچ کاریگەرییـەکی ئـەو تەنگژەیـەی وەرنـەگرت و ژیان بە هـەمان شـێوەی خـۆی دەچـوو بـەڕێوە و دوور بـوو لـە تەنگژەکـە. سـەرکەوتنی ئـەم نموونەیـە هـانی هاووڵاتییـانی شارۆچـکەیەکی ولایـەتی کوردویـای دا بزووتنەوەیـەکی هاوشێوە بۆ بەدەسـت هێنـانی مـافی ئۆتۆنـۆمی بەڕێبخـەن و شارۆچـکەکەیان لەسـەر ئـەو ئەلتەرناتیڤـە ڕێکبخەنـەوە، بـەڵام لەلایـەن پۆلیسـەوە ئـەو بزووتنەوەیـە ڕێگـری لێکـرا. بـە شـێوەیەکی گشـتیی سـەرکەوتنی ئـابووری و دووربـوونی لـە تەنگـژە ئابوورییـەکان وایکردووە، کە ئەو شارە ببێتە جێی سەرنج و گرینگی پێبدرێت.

بەڕێوەبـەری کـارگێڕی ئەنجومـەنی ئـەو شـارە نـاوی "سانچـز گوردیلو"ـە، کەسـێکە خـۆی وەك کۆمۆنیسـتێکی لیـبراڵ دەناسـێنێت، ئـەو بـە ئاشـکرا رایدەگەیـەنێت کـە سەرچـاوەی تەنگـژەکانی ئـابووری ئـەورووپا سیسـتەمی سـەرمایەدارییە. گوردیلـو ئەنـدامی ئەنجومـەنی ویلایـەتی ئەندەلوسـی ئیسـپانیایە، تـا ئێسـتە خـاوەنی ئۆتـۆمبیلی تایبـەتی خـۆی نییـە و بـە پـاس هاتوچـۆ دەکـات، خـۆ ئەگـەر کاتێـك بیـەوێت سـەفەر بکـات، لەسـەر شـەقامەکان کـەمێك دەنگـی بـەرز دەکاتـەوە و دەڵێـت کـێ دەتوانێـت هاوکـاریم بکـات و بمگەیەنێتـە وێسـتگەی شـەمەندەر و بـەم شـێوەیە کێشـەی هاتوچـۆی خۆی چارەسەر دەکات.

سـەرۆکی شـارەوانی "مانوئـل سانچـز گوردیـو" پیاوێـك لـە سـیمایەکی تێکـەڵاوی مـارکس و کاسـترۆ، بـە جامانەیـەکی فەڵەسـتینی لـەمل و بـە روحێکـی گیڤارانـە، دەردەکـەوێت، بـەڵام ئەمـە تـەنیا رووی دەرەوە و رواڵـەتی ئـەو نییـە، ئـەو بـە راسـتی کەسێکە لە ناخیشەوە وایـە. هەنـدێك جاریش رۆژنامـەکان بـە رۆبـن هـود نـاوی دەبـەن، چـونکە چـەندان جـار پـەلاماری سـۆپەرمارکێت و کۆگـەکانی داوە و دابەشـی کـردووە بەسەر خەڵکی هەژاردا.

لــه راســتیدا ئــەم کــارە هــەروا بــەو ئاســانییە نییــە، ئەگــەر یــەکگرتوویی و هاوپشــتی ناوخۆیی نەبووایــە نەیانــدەتوانی بەرامبــەر ئــەو هــەموو هێرشــانەی کراوەتــە ســەریان خۆیــان رابگــرن، بــەردەوامیش بــە تۆمــەتی "دەستبەســەراگرتنی مــوڵکی خــەڵك" دادگــە بانگیــان دەکــات و دەگیرێــن، بــەڵام گــرتنی گوردیــو ئاســان نییــە، چــونکە نوێنەرایــەتیی پەرلــەمانی ناوچــەکە دەکــات وەك هــەر ئەنــدام پەرلــەمانێکی دیکــە پارێزبەنــدیی هەیــە، بــەم هۆیــەوە وەڵامی بانگکردنەکانی دادگە ناداتەوە، دوو جاریش هەوڵی تیرۆرکردنی دراوە.

ئــەم دیمەنــە سیاســییە نەتەوەییــە دەتــوانرا کــورد وەکــو وانەیــەك کــەڵکی لێــوەر بگرێــت، بــەڵام نــە بــوێریی ئــەوەی هەیــە لاســایی مێــژووی نەتــەوەکان بکاتــەوە، نــە گەمەیــەکی باشــی کــردووە لــە پێنــاو دروســتکردنی دەوڵــەتێکی نموونــەیی تــاکو ببێتــە دیفاکتۆیەکی سیاسیی و دانی پێدابنرێ.

بەڵێننامە و رێککەوتنە نێودەوڵەتیەکان

رێککەوتنی سایکس بیکۆ

ئـەم رێککەوتننامەیـە لـە سـەروبەندی یەکـەمین جـەنگی جیهـان ١٩١٦ بـوو لـە نێـوان شـەریف لـە حیجـاز و هێنـری مکهـون نوێنـەری بـەریتانیا لـە میسـر، هـەردوو نوێنـەری ئینگلیـز مـارك سـایکس و جـۆرج بیکـۆی فەرانسـایی رێککەوتننامەکـەیان ئیمـزا کـرد و دابەشـکردنی سـووریا و عێراقیـان کـرد بـە پرەنسـیپێکی یاسـایی نێوانیـان کـە بـە نـاودارترین رێککەوتننامـەی سـەدەی ٢٠ دانـراوە، ئـەم رێککەوتننامەیـە لـە چەند بەنـدێك پێکهـاتووە، لـە راسـتیدا تـا ئێسـتە ئـەوە بـاوو بـووە، کـە کارەکـە تـەنها دابەشـکردنی سـووریا و عێـراق بـووە بەسـەر فەرەنسـا و بـەریتانیا، بـەڵکو بـەپێی بنـەماکانی سیسـتمی نـاوبراو بەشـی دووەمـی کپکردنـەوەی هێـزی بـەرەنگاریکردنی داگیرکەران بـوو لـە کوردسـتان و لـەو لاشـەوە عێـراق و تورکـەکان لەسـەر لاشـەی کـورد مامەڵـەیان دەکـرد و کـوردیش نـەیتوانی لـەو کاتـەدا وەکـو کوێـت کـەڵك لـەو رێککەوتنانە و ململانێکان وەربگرێت.

بڕیارەکانی سان ریمۆن

لـە شـوێنێکی گەشـتیاری ئیتـاڵی کـە دەکەوێتـە کەنـداوی خـواروی سـان ریمـۆن، رۆژی ٢٥/٤/١٩٢٠ نوێنـــەری ئەنجومـــەنی هاوپەیمانـــە ســـەرکەوتووەکانی یەکـــەمین جەنگی جیهـان کۆبوونەوەیـەکیان لـە ئیتاڵیـا سـازکرد و چـەند بڕیارێکیـان دەرکـرد و لـە کۆتایی نیسانی ئەو ساڵەدا جێبەجێکرا.

١: دانـانی خـاکی عـەرەبی ئەوانـەی کـە دەکەونـە نێـوان دەریـای سـوور و کەنـداو بکەونە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە.

٢: دابەشـــکردنی وڵاتـــی ســـووریا بـــۆ ســـێ بـــەش کـــە دواجـــار بـــوون بـــە دەوڵەت،ئـەوانیش (فەڵەسـتین و لوبنـان) ئەویشـی کـە مایـەوە وەکـو سـووریا بمێنێتـەوە و کوردســـتانی رۆژئـــاواش خرایـــە ســـەر ئـــەو دەوڵەتـــە و دانیشتوانەکەشـــی نـــەك هـــەر سەرکوت کران، بگرە تا کۆتایی ساڵی ٢٠١٧ شوناسیان نەبووە.

٣: عێـــراق وەکـــو خـــۆی لـــە رووی جوگرافیـــا و پێکهاتەکـــەی کـــە بـــەزۆر پێکـــەوە لکێنراوە بمێنێتەوە.

٤: سووریا و لوبنان بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی فەرەنسا.

٥: عێراق و فەڵەستین بکەونە ژێر دەسەڵاتی بەریتانیا.

٦: ئەوەی کـە پێوەنـدیی بـە فەڵەسـتینەوە هەیـە بـەپێی بڕیارەکـانی بـەڵێنی بـەلفۆر مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت کەلە ٥/ ٥/ ١٩٢٠ بڕیاری لەسەر دەدرێت.

بەڵێنی بەلفۆر.

ئینگلتەرای ئەو کاتانەی کە لە عەرەبەکان دەدا، کە لەگەڵ ئیسرائیل هەماهەنگیان هەیە، بۆیە رۆژی ١١-٢-١٩١٧ بەڵێن درا کە لەلایەن لۆرد (ئەرسەر بلفۆر) وەزیری دەرەوەی بەریتانیا چەند نامەیەك ئاراستەی (بارود رۆچیڵ) بکرێ کە یەکێك لە گەورە پیاوانی جوولەکە بوو، ئەمەش دەقی نامەکەیە.

حکومەتی بەریتانیا بە چاوێکی سۆزەوە تەماشای دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئیسرائیلی دەکات بۆ جوولەکەکان، بۆ ئەم مەبەستەش کاری بۆ دەکات، بە لەبەرچاوگرتنی ئەو مافە مەدەنی و ئایینیانەی کە هەیانە، وەکو چۆن تایفەکانی دیکەیی دەرەوەی جوولەکە لە فەڵەستین هەیانە، ئەوانیش وەکو ئەو جوولەکانەی وڵاتانی تر بۆیان هەیە مافی سیاسیی خۆیان هەبێ، ئەمانە بەشێك بوون لەو پەیماننامەیەی لەلایەن دەوڵەتانی وەکو ئیتاڵیا و فەرەنسا و بەریتانیا لە دوای یەکەمین جەنگی جیهانەوە بڕیاریان لەسەر داوە، بە تایبەتی وڵاتانی عەرەبی کە خاوەن سەرمایەیەکی گەورەی نەوت و ئاو بوونە، بۆیە پارچە دەکرێن و دەکەونە ژێر دەسەڵاتی هەریەك لەو وڵاتانەوە، کە دەوڵەتی نەتەوەیی بوون، لە حاڵێکدا رۆژئاوا خۆیان بۆ یەکەمین جار بانگەشەی ئەوەیان کردووە کە دەبێ هەر نەتەوەیەك خاوەنی مافی دروستکردنی قەوارە و دەوڵەت بن و لە لایەن نێودەوڵەتیشەوە ماف و قەوارەیان پارێزراو بێت.

ئەو دەوڵەتە نەتەوەییانەش هەیە کە هەموو کەسێك هاووڵاتییەکانیان قایلن بەوەی دەوڵەت موڵکی خۆیانە، بۆیە دەیکەن بە ماڵی سەرەکغی بۆ شوناس و دڵسۆزی سیاسیی خۆیان، ئەم حاڵەتە بە روونی لەهەر یەك لە ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و فەرەنسا دەبینرێت، بەڵام لەو ناوچانەدا دەبینرێت کە خەڵکەکەی هێندەی خۆیان بە سکۆتلەندی دادەنێن، هێندە خۆیان بە بەریتانی لە قەڵەم نادەن، یاخود خۆیان بە (کیوبی) دەزانن، بەو پێیەی کە بەپێی دەستووری کۆنی بەریتانی سکۆتلەندییەکان بۆیان هەیە لە بەریتانیا جیاببنەوە، نەوەك بە

کەنەدی لە پەنای ئەم حاڵەتەشدا ڕەوەند و پەناهەندەی هەندێك لە هەندەران هەن، بەڵام سۆزیان هەر بۆ دەوڵەتەکەیان هەیە و بە دڵسۆزییەوە کاری بۆ دەکەن.

ئەم ڕێکەوتنە بۆ بەریتانیا ئامانجەکە ئەوە نەبوو ئەو وڵاتانە کۆنترۆڵ بکات، بەڵکو زیاتر مەبەستەکە ئەوەبوو کە ئابوورییەکەی بخاتە خزمەت خۆیەوە، چونکە ئەرکێکی زۆر قورس کەوتبووە سەرشانی دانیشتوانی وڵاتەکەی خۆی، هەر ئەم ئامانجەش بوو کە ڕزگاربوونی هاووڵاتییەکانی بوو لە قەیرانی دارایی، لە لایەکی تریشەوە بەریتانییەکان ڕەخنەیەکی توندیان لە دەوڵەت دەگرت، کە سوپاکەیان هەمیشە لە جەنگدایە، سوپاکەش ئەو هێزە و توانایەی نەمابوو تاکو هیچ گرفتێکیان نەیاتە ڕێگە وەکو ئەوەی لەلایەن کورد و عەرەبە شۆڕشگێڕەکان دەیانکرد وەکو بەرهەڵستکارێك دژی داگیرکەری بەریتانیا.

چاپتەری دووەم

سیستمی خۆحوکمڕانی. کورد وەکو ئەزموونێکی نموونەیی

پێشتر ئاماژەمان بە تیۆرە سیاسییەکاندا، هەروەها بە شێوەیەك لە شێوەکان باسمان لەوەش کرد کە هەمو دیاردە سیاسییەکان لە ئەرستۆوە وەربگرین، تا دەگاتە جۆن لۆك و مۆنتیسکۆ و کانت و هیگڵ و ماکیاڤیللی و جان جاك رۆسۆ و مارکس و ...هتد. پێناسەی تایبەتیان هەم بۆ خودی سیاسەت وەکو زانستێك کردووە، هەمیش پێناسەی تایبەتیان بۆ رژێمەکان کردووە وەك مەزهەب و فیقهی سیاسیی، باشتر بڵێم پێناسەی جیاوازیان بۆ دەسەڵات و حوکمڕانی دەوڵەت و خۆبەڕێوەبردن کردووە، هەڵبەت دیاردەی سیاسیی گەڵاڵەکارییەکی لۆژیکیانەی بێ ئەنجام نییە، بەقەد ئەوەی کۆمەڵە پێوەرێکە بۆ پابەند بوون بە بەها رەوشتمەندییەکان، ئەو بەهایانەی کە لە یۆنان دواتریش لە شارستانییەتی رۆژهەڵاتەوە سەرچاوەیان گرتووە، ئەم هەڵقانەش دواتر شارستانییەتی رۆمای بە سەردەمی رێنیسانسەوە گرێداوە، تاکو گەیشتووەتە رژێمی تۆتالیتاری کڵێسایی مەسیحی و دوا بە دوای ئەویش خەلافەتی ئیسلامی، دواتریش ئەو دەرهاویشتانەی کە لەژێر ناونیشانی سیستمگەلی وەکو پادشایی و کۆماری و لیبراڵی و سۆسیالیستی و دیموکراسی و ...هتد، هەموویان وەکو رژێمی سیاسیی گەشەیان کردووە.

بەشێك لەو هەولانەی کە بووەتە جێگەی بایەخی تیۆریستینە سیاسییەکان، سەبارەت بە دیاردەی سیاسیی یان رژێمی سیاسیی، بە پلەی یەکەم پرسی

سەقامگیری کۆمەڵگەکان و ئایدیای سەپێنراو بووە بەسەر خەڵکەوە، لە سەرەتای سەدەی ١٧ گەڕان بە دوای هێنانە ئارای رژێمێکی سیاسیی جێگیر کە تێیدا زەبروزەنگ نەمێنێت، یان دەوڵەتی نموونەیی و خۆحوکمڕانی خراپی بێ شەرم و شکۆ لە رەخنە، یان لانیکەم رژێمەکان پێناسەیەکی تەواو وەربگرن، پرسێکی گرینگ بوو کە فەیلەسووفەکان و هزرمەندانی ئەو کاتی سەرقاڵ کردبوو، دوا بەدوای ئەو هەولانەش دیسپلین و کۆنترۆڵکردن لە حوکمڕانیدا، گفتوگۆیەکی دیکەی هزرمەندانی ئەم بوارە بوو، چونکە هیچ کۆمەڵگەیەك بەبێ دیسپلینکردنی دامەزراوەکانی ناتوانێ لە کاربگێڕی خەڵکدا سەرکەوتوو بێت، ئەمە لە کاتێکدا دیاردە سیاسییەکان هەمەچەشنەن و لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێك و لە کولتوورێکەوە بۆ کولتوورێك جیاوازییان هەیە.

زۆر هزرمەندی سیاسیی لەبارەی ناسیۆنالیزمەوە بۆچوونی جیاوازیان هەیە و پێشنیازی جیاوازیان خستووەتە بەردەست، (کلۆد برنارد) تیۆریستێکی سیاسییە و پێی وایە (هەر دیاردەیەکی سیاسیی لەژێر تاقیکردنەوەدا بوو دەبێتە تیۆر، هەر دیاردەیەکی تر کە چووە نێو لۆژیکەوە دەبێتە رژێمی سیاسیی)، ئەم بۆچوونە لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە هەر دیاردەیەکی سیاسیی لە سیاقێکی مێژووییدا دەناسرێت، رژێمی خێڵەکی جگە لە پاراستنی بنەماڵە و دەوروپشتی خۆی، جگە لە جیاوازی چینایەتی هیچ ئەرکێکی تری نەبووە، "هیچ نەتەوەیەك بنکەیەکی سرووشتی ئیتنی نییە، بەڵام لەگەڵ بەنەتەوەییکردنی پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکاندا، ئەو دانیشتوانانەی کە دەکەونە ناو پێکهاتەکانەوە، لە نێوانیاندا بە ئاشکرا کەوتنە ژێر رکێفی ئەوانەوە، شێوازی ئیتنییان وەردەگرت بە شێوەیەك کە خۆیان لە رابردوو و ئاییندەدا نواند کە گوایە کۆمەڵگەیەکی سرووشتی پێکدێنن و خۆیان کردە ناسنامەی بنەچەدار و کولتوور و بەرژەوەندی ئەوتۆ کە لە سەرووی تاکەکان بارودۆخە کۆمەڵایەتییەکانەوە بوو"(١٠٩).

بەشێك لە تێگەیشتنی ناسیۆنالیزم بۆ نەتەوە ئەو گەڕانە مێژوویی و رەچەڵەك ئامێزەیە، کە خوێندەوار و مشوورخۆرەکانی بۆ شوێنەواری نەتەوەیی خۆی دەگەڕێت، لێرەوە پرسی ناسیۆنالیزم کورد ئەو واتایەمان پێدەڵێ کە نەتەوەکان لە بنچینەدا خۆیان نین

تاکو رژێمێکی سیاسیی خۆیان هەبێت و لەژێر سێبەری ئەو دامەزراوەیەدا بوونیان هەبێت، کەواتە دروستبوونیان لەسەر وەختێکدایە کە دەوڵەتی نەتەوەیی مۆدی نەماوە و ناتوانن ناسنامەی تایبەتیان هەبێت، چ جای حوکمڕانییەکی گەندەڵ و نادادپەروەر، هەروەك لە چاپتەرەکانی پێشوودا باسمان کرد، تاکو لەژێر رکێفی نەتەوە سەر دەستەکانی تر دەربچن و ببنە کۆمەڵگەیەکی سرووشتی و کاروباری خۆیان بەدەستی خۆیان بێت، نەك کۆیلەی نەتەوەیەکی دیکە بن و خەڵکیش کۆیلەی ئەوان بێت، هەر بۆیە لەسەر وەختی خۆیدا لۆژیکی تایبەتی هەبووە و نەتەوەکان تەنها لە پێناو خۆیاندا رەعیەتی خەڵکیان دەکرد، بۆ نموونە رژێمی کۆیلایەتی رژێمی دابەشکردنی مرۆڤی سەردەست و ژێردەست بوو، تا دەگاتە بازاڕی کڕین و فرۆشتنی مرۆڤ لە کۆیلەدارێکەوە بۆ کۆیلەدارێکی دیکە و لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی دیکە، رژێمی دەرەبەگی یەکێك لە قۆناخەکانی رژێمی سیاسیی بوو و هیچ دیاردەیەکی تری لەگەڵ خۆیدا بەرهەم نەهێنا، واتە هیچ کام لەو رژێمانە پشتیان بە دەزگەی دەوڵەتی نەدەبەست، هەرچی رژێمی سەرمایەدارییە لەگەڵ خۆیدا ستایلی جیاوازی لە هەناوی خۆیدا هەڵگرتووە و ئێستە لە خۆ نوێکردنەوەدایە، هەر لە دیموکراسییەت و مۆدێرنەوە بگرە تا دەگاتە شۆڤێنیەت و فاشیزم و راسیزم و نازیزم و دیکتاتۆریەت، دواتریش دیموکراسییەتی هاوچەرخ بە هەموو جۆرەکانییەوە.

رۆژهەڵاتناسی رۆژئاوایی مینۆرسکی دەڵێت: "دوور نییە قەومی کورد لە وەختی خۆیدا لە رۆژهەڵاتی ئێرانەوە هاتبێتە رۆژئاوایی و لەو شوێنەدا نیشتەجێبوو بن خۆشی قەومێکی لێبووبێت وەکو (کارود) لەگەڵ ئەمانەدا تێکەڵاوبوون و بوون بە یەك، هەر مینۆرسکی لە زمانی لە رۆژهەڵاتناس (توورودانگین) دەیگێڕێتەوە کە گوایە لە هەندێ لە گۆڤارەکاندا چاوی بە دوو پارچە لەوح کەوتووە وێنەیان لەسەر بووە و مێژوویان دەگەڕێتەوە بۆ دوو هەزار ساڵ پێش میلاد، گوایە وا پیشان دەدەن کە لە وڵاتی باشووردا وڵاتێك هەیە پێی دەڵێن (کار - داکا) ئەمەش وا پیشان دەدا کە قەومی کورد لەو شوێنە بوونە، هەروەها دەڵێت (لە گێڕانەوەی عەرەب و ئەرمەندا وا دەردەکەوێ کە زەوی و زاری وڵاتی کارود زۆر تەنگ بووە سنووری وڵاتی کوردئین بۆ ئێمە بە تەواوی دەرناکەوێ، ئەوەندە هەیە سەد شار هەبوون لە دەوروبەری دیجلە، دەتوانین ئەوانی بناسین وەکو (ساریز. ستالکا. پنیکا) کەفنێکی

ئێستەیە لە باسەکەی ڕۆژهەڵاتناس (سترابو) وا دەردەکەوێ کە وشەی (کوردوا) سەردەمێك بەو کێوانە دەگوترا کە لە نێوان دیاربەکر و موش دان"(١١٠). بەو پێیەی کە هەموو سەرچاوەکان بۆ گەڕان بە دوای سەرچاوەی کورد و زمان و کولتوورەکەی و شوێنەوارەکەی لەم ناوچەیە، لەلایەن ئەوانی دیکەی غەیرە کوردەوە بووە، کورد خۆی نەناسیوە و بە دوای خۆیدا عەودالْ نەبووە، بۆیە ڕۆژهەڵاتناسەکان ئەو نیمچە مێژووەیان بۆ نووسیوەتەوە و ڕەگورِیشەیان بۆ نووسیوتەوە، بۆیە نەك هەر نەتەوەکە نەیتوانیوە ببێتە نەتەوەیەك بۆ جێ پێ قایمکردنی خۆی لەنێو خاکی خۆی و دانانی مۆرکی نەتەوەیی، ڕەنگە هەر ئەمە بێت کە ناسیۆنالیست نەبووە و بەرگریکردنی لە قەوارەی نەتەوەیی وەکو نەتەوە لاوازتر بووە لەوەی پێداگیری بکات لەسەر ئەوەی ببێتە دەوڵەتێك وەکو سەنتەرێکی نەتەوەیی، وەختێك نەتەوەیەك خۆی نەیتوانیبێ مێژوو و بوونی خۆی بنووسێتەوە، چۆن دەتوانێ لە سەدەی بیست و یەکدا بە دادپەروەرانە خۆی بەڕێوەببات.

قسەی زۆر هەیە کە گوتییەکان بنەچەی ئەم نەتەوەیە بن کە ناوی کوردە، چونکە هەم لە رووی جوگرافیاوە، هەمیش لە رووی دەستوور و داب و نەریتەوە یەکسان بە یەك، ئەمین زەکی بەگ زۆر سوورە لەسەر ئەم ساخکردنەوەیە و دەنووسێت: "لەمەوا دەردەکەوێ کە ناوچەی یاخیبوونی هۆزی گوتی لە ئاراراتەوە تا شاخی گورعابدین درێژەی هەبووە، بەپێی ئەم بەڵگەنامەیە و گێڕانەوەی توکولتی ئینوتا بە شێوەیەکی گشتی هەرێمی زاگرۆس نیشتمانی هۆزی گوتی بووە بەڵگەنامەکە کتێبەکەی مالامیر بەختیاری کە پێشتر ئاماژەی بۆ کراوە دەیسەلمێنێ کە ناوچەی نێوبراو واتە نەزانیش تیرەی گوتی نیشتەجێ بووە، ئەم ناوچەیە، کە بەپێی بەڵگەنامە و نووسراوە کۆنەکان لەژێر دەسەڵاتی گوتییەکاندا بووە، ئەمڕۆکەش هەموو دانیشتوانەکانیان کوردن"(١١١). مانەوەی خەڵك یان مرۆڤەکان لە ناوچەیەك وەکو هیندییەکان و سیخ و عەرەب لە ناوچەکەی خۆی و ئاسیاییەکان لەو ناوچەیەی کە پێی دەڵێن ئاسیای ناوەڕاست و هیندییە سوورەکان لە ئەمەریکا و قەرەج لە ڕۆمانیا و پۆڵۆنیا و فەرەنسا و ئیسپانیا و ...هتد

سـەلمێنەری ئەوەیـە کـە هـەر نەتەوەیـەك بـەپێی خـاك و نیشـتمان دەتـوانێ بیسـەلمێنێت شوێنی خۆیەتی یان ڕەچەڵەکی سەر بەو شوێنەیە.

(میجەرسـۆن)یش یـەکێکی دیکەیـە لـە ڕۆژهەڵاتناسـەکانی سـەرەتای سـەدەی بیسـت کـە هاتووەتـە کوردسـتان و بـەدوای ڕەچـەڵەکی کـوردەوە سـەرقاڵ بـووە و دەڵـێ: "ئەگـەر چاوێك بـە سـەردەمی گوتییـەکانی نێـوان سـەدەی پـازدە و دوازدەی پـێش زایـنی دا بگێـڕین، سـەیردەکەین کـە ئـەم نایریيانـە، کـە پـێش میدییـەکان بوونـە، لـە کوردسـتاندا ژیـانێکی خۆشیان هەبووە و ترسـیان خسـتووەتە دڵـی دراوسـێکانیانەوە، هـەر ئـەم قەومەیـە کـە پاشـان نـاوی گـۆڕاوە و بـووە بـە کـورد، لـە ڕاسـتیدا چـونکە نایرییـەکان لـە گوتییـەکان بوونـە، گوتسییەکانی ئـەم ناوچـەیەش کـە پاشـان بوونـە بـە کـورتی پـاش لەبـەین چـوونی دەسـەڵاتی نایرییـەکان، ئـەم تایەفەیـە بـە نـاوی خۆیانـەوە بـە کـورتی ماونەتـەوە، بێگومـان چەشـنی کرمـانج، کـەڵهوورِ و لـوورِ نـاوی خێڵـی خۆیـان پاراسـتووە لـە سـاڵانی ١١٥٠ پ ز. تایەفـەی موشـکی دەسـەڵاتیان پەیـدا کـردووە و ناوچـەی کوردسـتانی باکووریـان خسـتووەتە ژێـر ڕکێفـی خۆیانـەوە"(١١٢). بـەپێی قسـەی ڕۆژهەڵاتناسـەکان بێـت ڕەچـەڵەکی کـورد میدییەکانـە و لـەو تایەفـە و خێڵانـە پێکهـاتوون کـە پێشـتر دەسـەڵاتی ناوچـەیەکی کوردسـتانیان بەدەسـتەوە بـووە؟، بۆیـە گوتوویانـە مەترسـی بوونـە بـۆ سـەر دراوسـێکانیان واتـە کـورد هەمیشـە ئەگـەر هیچـیش نـەبووبێت بـۆ خـۆی مەترسـی بـووە بـۆ سـەر دوژمنەکانی یـان نـەیارەکانی کـە نەتـەوەی دەورپشـتی خـۆی بوونـە، هـەروەك چـۆن لـە دوای چارەکە سەدەی بیست و یەك هێشتا مەترسیی و پرسیارە بۆ هەموو دنیا.

سـەرەتای دەسـتپێکی تیـۆر بـۆ خولقانـدنی بیرۆکـەی ناسـیۆنالیزم و ڕزگـارکرنی نەتەوەی کـورد و دەسـتەبەرکردنی دەوڵـەتی نەتـەوەیی کـە خـەونی زیـاتر لـە ٥٠ ملیـۆن مرۆڤە، ئەوەی کـە دەڵێـت (کاتێـك کـورد ڕزگـار دەبێـت، کـە ببێتـە خـاوەن دەوڵـەتێکی نەتـەوەیی) بـەڵام کـە دەبیـنین ئـەم یەکدەسـتییە هـەم لـەنێوخۆدا مەحاڵـە، هـەمیش لـە ئاسـتی دەرەوە ڕێگـری بـۆ دروسـت دەکـەن و کـوردیش بـۆ خۆیـان زەمینەسـازی بـۆ ئـەو ئەجێندایە دەکەن، تێدەگـەین کـە بۆچـی لـە ڕابردووشـدا هـەروابووە، بـەپێی بۆچـوونی د. عـەباس وەلی. گوتـاری خـانی ناتوانێـت بـۆ دەوڵـەتێکی سـەربەخۆ ئـارگومێنتی ناسیۆنالیسـتی هـەبێت، جیـا لەمـەش وەکـو هـەموو دیسکۆڕسـەکانی دیکـە کۆمـەڵێك

هەلومـــەرجی ئیمکـــان بـــە گریمانـــە دەکـــات، واتـــە بـــۆ ئـــەوەی هـــەبێت کۆمـــەڵێك هەلومـــەرجی سیاســـیی و کولتـــووری و کۆمەڵایـــەتی و ئـــابووری پێویســـتە"(١١٣).. بەڵام وەختێك بـە دوای ئارگومێنتـدا دەگـەڕێین لـەنێو تێکسـتی مـەم و زینـی خـانی کـە تێکستێکی مۆدێرنـە، ئەوەنـدە لـەنێو خـودی تێکسـتە نەگـەڕاوین، کـە ئەوەنـدەی لـە دەرەوەی تێکســتەکە گــەڕاوین. بــە بەڵگــەی ئــەوەی کــە ئــەم تێکســتە پێوەندییــەکی ناڕاسـتەخۆی لەگـەڵ سیاسـەت کولتـووری کـورددا هەیـە، یـان ئـەوەی پرسـیار نـەکراوە خانی بۆچـی ئەوەنـدە گرینگـە، نـەتوانراوە پرسـیار لـەوە بکرێـت ئـەم تێکسـتە لـە رووی سیاسـییەوە بـۆ نەتـەوەی کـورد ئەمەنـدە گرینگـە، ئەمانـە بـەر لـەوەی کەمتەرخـەمی دەسـەڵاتی سیاسـیی کـوردی بـن و وەکـو گوتـاری سیاسـیی یـەکگرتوو کـاری پێبکـەن، کەمتەرخـەمی رۆشـنبیر و ئـەدیبی کوردیشـە کـە نـەیتوانیو شـیکردنەوەیەکی تـەواو ئارگومێنتی بکات بۆ ئەو تێکستە و وەکو گوتارێك تەماشای بکات.

بۆیـــە بـــەم پێشـــەکییە دەســـتم پێکـــرد و خـــانی شـــاعیرم وەکـــو سەرمەشـــقی ناسـیۆنالیزمی کـوردی وەرگرتـووە، هـەروەها تێکسـتەکەیم بەهەنـد وەرگرتـووە، کـە تـا ئێســتە نــەتوانراوە کــەڵك لــەو تێکســتە وەربگیرێــت بــۆ دروســتکردنی گوتــاری ناسیۆنالیســتی کــە زۆر جــەختی لەســەر دەکرێتــەوە، هــیچ نەبووایــە وەکــو چــۆن ئاڵمانـەکان کـەڵکیان لـە هێـردەر و فیختـە وەرگرتـووە، هـەروەها کـەڵکیان لـە بسـمارك وەرگرتـووە بـۆ یەکخسـتنی نەتـەوەی ئاڵمـان، ئاوهـاش کـورد ئەمـەی بکردبـا، ئێسـتە کـورد لـەم هەلومەرجـەی کـە خـاوەن نیمچـە قەوارەیـە و لـە سـەروبەندی دروسـتکردنی دەوڵەتە، وەکو سەردەمی میرنشینەکان ساتوسەودایی لەگەڵ پرسەکەی دەکات.

بۆیـە لێـرەدا چـەمکی رژێمـی کـوردی وەکـو دەسـتەواژە بـەکاردەهێنم، بـۆ ئـەوەی لـەو پێناسـە کۆنـە دەریبهێـنم کـە لـە سـەردەمی رژێمـی بـەعس کـورد وەکـو چـەمکێکی ناحـەز بـەکاری دەهێنـا، لـە راسـتیدا چـەمکەکە واتـای سیسـتم و دەسـەڵاتی سیاسـییە، یـان بـە واتای شێوازی دەسـەڵاتی سیاسـییە لـە سـەربانی کۆمەڵگـە، واتـە رژێمێـك کـە لـە دەسـتوور و دەوڵــەت دەزگــە هەمەچەشــنەکان پێکــدێت، ئــەم دەســتەواژەیە چ جیاوازییــەکی لەگــەڵ سیســتمدا نییــە، هــەر ئــەوەی، کــە زاراوەکــە لــە عەربیــدا (نظــام)ــە لــە ئینگیلیزشــدا (**Regime**) یـان **sysetm** یـان (**Instution** بـەکارهاتووە هەریـەك لـەم زاراوانـە، دەشـێ

بـۆ هــەر دەســەڵاتێك بــەكاربهێنرێت، ســا بــا ئــەو دەســەڵاتە چــۆن و لــە هــەر شــوێنێك فەرمانڕەوایــەتیی بكــات، ئەگەرچــی تــا ئێســتە دەســەڵاتدارێتی كــوردی هــیچ سیســتمێكی جـێگیری نییــە و تــەنها بــە نــاوی دیموكراســییەتەوە سیاســەت و هەرێمایــەتی دەكــات، بۆیــە پێناســە ناكرێــت، لەگــەڵ ئەوەشــدا جگــە لــەوەی خــاوەن مێژوویــەكی سیاســیی و شۆڕشــی نەتەوەییە، كەچـی لـە سـاتەوەختێكدا هاتووەتـە ئـاراوە وەكـو قارچـك هـەڵتۆقیوە نـەك تـەنها بەرانبەر عـەرەب و فـارس و تـورك خـۆی سـەپاندووە، بـەڵكو لـە سـەرتاپای كوردسـتانیش بـە گشتی كـە چـەند نەتەوەیـەكی تـر هـەن لەگەڵیـدا دەژیـن و خـۆی سـەپاندووە، هـەر لەهـەمان كاتــدا لەگــەڵ رژێمــەكانی دەوروپشــتی وەكــو رژێمــی عــەرەب و تــورك و فــارس هــەن. مامەڵەشیان لەتەكدا دەكـات، لەحاڵێكـدا ئـەو رژێمانـە پێناسـەی تایبـەتیان بـۆ دەكرێـت كـە ئێــران بــە كۆمــاری ئیســلامی و توركــەكان بــە كەمالیســت و عەرەبــەكانیش بــە شــۆڤێنی نەتــەوەیی ناســراون، دەكرێــت پێناســەی تایبــەتیش بــۆ كــورد بكرێــت لــەژێر ناونیشــانی رژێمێكی نیمچـە ناسیۆنالیسـتی كـوردی ناعـەلمانی بێـت، هـەر ئـەوەی كـە كـورد بانگەشـەی دروسـتكردنی رژێمێكـی دیموكراسـی دەكـات لـە كۆمەڵگەیـەكی فرەیـی لـە نەتـەوە و ئـایین و مەزهــەب و كولتــوور، كــە بــە پێچــەوانەوە كــار دەكــات، یــان بــە ناڕاســتەوخۆ وەكــو نەتەوەیەكی سەردەست لە تەك نەتەوەكانی تردا فەرمانڕەوایی دەكات.

ئێمە لێـرەدا ناچـارین كتێبێكـی كـۆنی مێـژوویی بـەكار بهێنـێن كـە ئـەدمۆنز كۆڵۆنیـالێكی ئینگلیــز بــوو چــەندین زمــانی جگــە لــە زمــانی خــۆی دەزانــی، لەوانــەش فارســی، تــوركی، عــەرەبی و كــوردی دەزانــی، لــەو كتێبــەدا لــەژێر ناونیشــانی (كــورد و تــورك و عــەرەب) نووسـیویەتی و جـەرجیس فـەتحوڵلا كردوویـەتی بـە كـوردی و دەزگـەی ئـاراس چـاپی كـردووە. تێیدا هاتووە كە "عوسمانلییـە توركـەكانی ئـەو كـات كەسـێكیان نـاردووە بـۆ لای كوردەكـان بـە نــاوی (ئــۆزدەمیر پاشــا) تــاكو لــە رێگــەی گوتــاری ئــایینی ئیســلامەوە، كوردەكــان دەســت غەڵــەت بــدەن و دژایــەتی ئینگلیــز بكــەن و دژی هێــزی كۆڵۆنیــالی بــەریتانی بــن، ئــەویش لــە رێگــەی عەشــیرەتە كوردییەكانــەوە هانیــان دابــوون، لەوانــەش كەسـێكی وەكـو شـێخ مـەحمودی نەمر هەڵدەخەڵـەتێنن و دژی ئینگلیـز دەوسـتێتەوە، ئـەوەبوو دواجـاریش لـە بـەردە قارەمـان لـە بێكەســیدا دەســتگیر دەكرێــت و دەمرێــت" ئــەم دیكۆمێنتــە واقیعییــە ئــەوە دەگــەێنێت كــە كــورد هەمیشــە بــە ســەركردە زیرەكەكانیشــیەوە لــەژێر كاریگــەری دوژمنێكــی دیكــەی كــە

لایەنێکی دیکەی بوو، دژی خۆی وەستاوەتەوە، دواتر هەر خۆی باجە قورسەکەی داوەتەوە، لە راستیدا کەسێکی وەکو ئۆزدەمیر پاشا کە کرابووە بەرپرسێکی گەورەی ئەو ناوچەیە و کوردیش لەوێ نیشتەجێن، چونکە بە لای عوسمانلییەکانەوە کێشەی نەینەوا و ولایەتی موسڵ کێشەیەکی گەورە بوو بە لای تورکەکانەوە، بەو پێیەی ئەم ولایەتە گرێیەکی دەروونی لە نێوان تورك و ئینگلیز دروست کردبوو، لە روانگەی تورکەکانەوە ئەم گرێیە بە کوردەکانی باشوور نەکرێتەوە، بە هیچ هێزێك ناکرێتەوە، ئەم تێڕوانینە مۆڵکی تێگەیشتنی ئەو کاتی تورکەکان نەبوو تەنها، بەڵکو سەرکردەیەکی وەك سەلاحەدینی ئەیوبیش هەر بە ناوی ئیسلامەوە فتوحاتی کرد و خزمەتی بە گوتاری زاڵی ئیسلام کرد و لەو ناوچانەش رۆشنبیری کوردی خستە خزمەت ئەو گوتارەوە.

گێڕانەوەی ئەو مێژووە و دووبارەبوونەوەی ئەم رەوشە سیاسییەی ئێستە کە کورد زۆرجار لە خزمەت بەرژەوەندی ئەوانی دیکەدا هەڵوێستی وەرگرتووە، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێت، کە یەکێك لە ئاریشە سیاسییەکانی کورد ناکامڵبوونی بیری ناسیۆنالیزم بووە، بۆیە پرۆژەی سەرهەڵدانی حزبی کوردیش ناسرووشتی بووە، وەك ئەوەی گرووپ و جووڵانەوەی جیاواز بووبن، نەك پرۆژەی نەتەوەیی، کە لە گوتاری ئایدیۆلۆژیای حزبی دەچێتە دەرەوە، تەنانەت بیر لەوەش نەکراوەتەوە کە هەوڵ بدرێت پەیمانێکی نەتەوەیی لەنێو خۆدا کە یەکێکە لە میکانیزمەکانی ناسیۆنالیزم پێك بهێنرێت.

پێكهاتەی نەتەوەی كوردی

بەر لەوەی باس لەوە بكەین كە پێكهاتەی نەتەوەی كورد بریتییە لە چەند شێوەزار و پێكهاتەی كۆمەڵایەتی و هەریەكەیان جیاوازیان لەگەڵ ئەوەی دیكە هەیە. بۆ نموونە هەریەك لەو پێكهاتانە كە ئینتیمایان هێندەی بۆ كۆمەڵەكەی خۆیان هەیە، هێندە بۆ نەتەوەكە نییە كە دواجار كوردن. ئەمە لە كاتێكدا كە بەشی زۆر لەو پێكهاتە و شێوەزارانە لە یەكتر تێناگەن. پێكهاتەكانیش بریتین لەمانەی خوارەوە.

١ : سۆرانی كە بەشێكی زۆر لە پانتایی باشوور و رۆژهەڵاتی كوردستانن.

٢ : كورمانجی بادینانی باشوور. كە لە (ئاكرێ)وە دەست پێدەكات و سنووری چەندین عەشیرەت تێكەڵ بە یەكتر دەكات، تاكو دەگاتە زاخۆ سنووری كوردستانی عێراق و لە باكووریش هەر بە كورمانجی ناسراون و سووریا بە هەمان شێوە شێوەزارێكی تێكەڵ لە كورمانجییە.

٣ : هەورامی كە لە سنووری شارەزووری سەر بە سلێمانییە و تا دەگاتە سنووری شارەكانی مەریوان و شاری سنە كە لە رۆژهەڵاتی كوردستانە.

٤ : شەبەك: ئەم پێكهاتەیە بە شێوەزاری ماچۆ قسەدەكەن و كولتووریان تا رادەیەك لە قەشقەیی گەرمیان و هەورامی دەچن، سنووری كۆمەڵایەتییەكەیان دەكەوێتە ناوچەی موسڵ.

٥ : لووڕی كە جوگرافیاكەیان بە ناوی لووڕستانە و سنووریان دەكەوێتە كرمانشان و تا دەگاتە رەوانسەر.

٦ : كورمانجی باكوور كە لە سنووری كوردستانی عێراقەوە دەست پێدەكات تاكو دەگاتە دێرسیم و جەزیرە و ...هتد.

٧ : شكاك: ئەمانەش بەشێكن لە كرمانجی بەشی رۆژهەڵات كە لە ئێران دەژین.

٨: خوراســانی: ئــەم پێکهاتەیــە ئەگەرچــی شــێوەزاریان لەگــەڵ لووڕییــەکان نزیکــە، بەڵام خۆیــان بــە کــوردی رەســەن دەزانــن و تــەواوی ناوچــەکە لەســەر فەرهــەنگ و ئــاوازی ئەوان دانراون.

٩: زازایــی: ئــەم پێکهاتەیــە لــە ســنووری رۆژئــاوای کوردســتانن و شێوەزاریشــیان جگە لە کولتووریان لەگەڵ شێوەزارەکانی دیکە جیاوازە.

بەهــەرحاڵ ئــەم پێکهاتانــە بــە دەیــان بنەماڵــە و عەشــیرەت و هــۆز و تــیرەی جیاوازیــان لێبووەتــەوە، مــارك ســایکس کــە یــەکێك بــووە لــە کاراکتــەرە چالاکەکانی رێکەوتنی سایکس بیکۆ، کــوردی بــە گشــتیی دابەشــی ســەر دوو بــەش کــردووە، کــوردی ناوچــە شــاخاوییەکان و کــوردی ناوچــەی تــەخت و گەرمەســێر، هەڵبــەت بــوونی ئــەم هەموو پێکهاتە جیاوازانــە واتــای ئــەوە نییــە کــە خــاڵی لاوازی نەتــەوەی کــوردە، بــەڵکو خــاڵی بــەهێزە چــونکە دەیســەلمێنێ کــە کــورد بەشــێکی زۆر لــە خــەڵکی ناوچــەکە

لیستا خەلك و ئاخا کوردستانێ

کوردستانا	بیاڤ کم2	پاریزگەهـ	قەزا	ژمارا خەلکی
باکوورێ کوردستانێ	212،000	21	137	23،550،000
رۆژهلاتێ کوردستانێ	195،000	4	21	12،750،000
باشوورێ کوردستانێ	84،000	6	30	6،850،000
رۆژئاڤا کوردستانێ	23،000	1	4	2،850،000
کورد ل ئەرمەنستانێ	17،000	2	---	1،650،000
سەرجەم	531،000	33	192	45،650،000

پێکهــاتووە لــە ٤ پارچــە لــە عێــراق و ئێــران و تورکیــا و ســووریا، بەشــێکی دیکەشــی بڵاوبووەتەوە بــۆ ئــەرمینیا و ئــازەر بایجــان و گورجســتان و ...هتــد بــەڵام بــە گشــتی لــە هەر چــوار پارچــەکەی کوردســتان ئــەم رێژەیــە تۆمــارکراوە کــە پێموایــە تۆمارکردنەکــەش بە هۆی ناسەقامگیری و ناجۆری ژیانی سیاسیی تەواو نییە، بەڵام رێژەییە.

دەمەوێ باس لەوە بکەم پێکهاتە لە تەواوی دنیا و لە مێژووشدا هەر لە ڕێگەی بنەماڵە و عەشیرەتەوە خولقاوە، ئەمە داتایەکی نوێ نییە، بەقەد ئەوەی بیانوو یان پاساوێکی لۆژیکییە بۆ نەتەوە، بە تایبەتی نەتەوەیەکی ستەملێکراو و دابەشکراوی بێ دەوڵەت، "یۆنان بەر لە مێژووش وەکو بەلاسجەکان و ئەوانی تر بوون کە گەلێ نزیك ئەوان بوون، چونکە زنجیرەیەك ئۆرگانیان دروست کردبوو وەکو ئەمەریکاییەکان، عەشیرەت و فراتریە و خێڵ و ...هتد، ئەم یەکگرتنی خێڵانە تەنها ئەوە نەبێ کە لە فراترییەکان کەم دەبوونەوە هەر وەکو دورییەکان، لە هەموو شوێنێك نەبوون، عەشیرەت شانەیەکی بنچینەیی بوو، وەختێك یۆنان لەسەر شانۆی مێژوو دەرکەوت، ئەوان بوون بە بەشێك لە شارستانییەتەکە، ئەمانە هەریەك لەو عەشیرەتانە خاوەنی کولتوور و ئایین و وەزیفەی خۆیان بوون مومارەسەی پیرۆزییەکانی خۆیان دەکرد و گۆڕستانی تایبەتیان هەبوو خاوەنی ناوبانگی خۆیان بوون، ئەرکیان پاراستنی یۆنان بوو دژی کاری توندوتیژی بوون، هەروەها ئەم جۆرە عەشیرەتە لە ڕۆما هەبوون، لەوێ یەکەم شوێن بووە بۆ دروستبوونی عەشیرەت کە نزیکەی ١٠٠ عەشیرەتیان هەبووە هەر وەکو ئەفسانەکانی ڕۆما دەیگێڕنەوە"(١١٤).

ئەم پێشەکییەم بۆ وەکو نموونە هێنایەوە، چونکە پێکهاتەی نەتەوە لە مێژووشدا هەر لەسەر بناخەی عەشیرەت و بنەماڵەکان بووە و لەوێوە بووە بە نەتەوە و یەك زمانی و یەك کولتووری و یەك خاکی و یەك پیرۆزی و ...هتد، بۆیە باسکردنی نەتەوە وەکو بنەچە مێژوویەکەی ئاڵۆزی تێدەکەوێ و ئاسان نییە ساخکردنەوەی کە ئایا ڕەسەنە یان دروستکراوە، بەهەر حاڵ پێکهاتەی نەتەوەی کورد نەك هەر لە ڕووی مێژووییەوە ئاڵۆزی تێدایە کە تا ئێستە ڕاست نەکراوەتەوە، ئایا مادەکان کوردبوون یان نا، کە گوایە لەسەر وەختی خۆیدا خاوەنی ئیمپراتۆریەت بوونە و تەواوی ناوچەکەیان لەژێر دەست و قەڵەمڕەوی دەسەڵاتدا بووە، هێشتا ئەمە ساخ نەکراوەتەوە وەکو دکتۆر کەمال مەزهەر مێژوونووسی کورد دانی پێدادەنێ، بەڵکو لە ڕووی پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکانیشدا ئاڵۆزە، هەر ئەوەی دەیان خێڵ و تیرە و عەشیرەت و بنەماڵە هەن خراونەتە نێو ئەم نەتەوەیە، هەر لە کوردستانی عێراق دەیان خێڵ هەن کە ڕێوڕەسم و کولتوورییان جیایە لە خێڵ و بنەماڵەکانی تر، تا دەگاتە ئەوەی کە

هەندێك لەو خێڵانە لە شوێنی جیاجیاوە هاتوون و لە کوردستان جێگیر بوون و زیادیان کردووە، چونکە لەو سەردەمەدا هەروەك چۆن بەپێی قسەی ئەرنست رێنان کە لە پێشتردا باسمان کرد، لە ئەورووپا بنەماڵە و خێڵەکان لە ئەنجامی سەرکەوتنی سیستمی دەرەبەگایەتی بوو، خزانە نێو یەکەوە و نەتەوەیان پێکهێناوە، ئاوهاش بنەماڵە و خێڵ و خاوەن کولتووره جیاجیاکان بوون بە قەوارەی نەتەوەیی.

ناوی عەشیرەت و بنەماڵە کوردییەکان کە لەسەر بنچینەی میرنیشینە کۆنەکانی کوردە کە لە مێژوودا هەبوون، شێوەی پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان و جوگرافیاکەی وەکو ئەوەی تەنها بۆ میرنیشینی دروستکرابێت وایە، بەوەدا دیارە کە جوگرافیای هەر بنەماڵە و عەشیرەتێك بە هەموو ئاریشە کۆمەڵایەتییەکانیانەوە نەگۆڕاوە و گۆڕانیشی بەسەر نایەت وەکو ئەوەی لە رۆژئاوا لەگەڵ کێشەی سیاسیی و گۆڕینی سیستمدا روویدا و جوگرافیاکەیان گۆڕا بۆ بارێکی تر.

بە هۆی نەبوونی قەوارەیەکی سەربەخۆی کورد، هەروەها بە هۆی دووربوون و یاخیبوونی کورد لە سیستم و قۆناخەکانی مێژوو، هەمیشە لە رووی کۆمەڵایەتیشەوە ژێردەستە و داگیرکراو بووە، بۆیە لە رێگەی داگیرکەرەکانییەوە دەم سپی و ئاغا و شێخەکانی هەڵبژێردراون، چونکە داگیرکەرەکان پێویستیان بە پیاوێك هەبوو خەڵك کۆبکاتەوە و بیانخاتە ژێر رکێفی خۆیەوە و ئینتیمایان بۆ داگیرکەر هەبێت، "خوێندنەوە گەشەسەندنی دەرەبەگ لەنێو کوردەکان یەکێکە لە بابەتە گرێکوێرەکان، ئەوەش بە هۆی بە گشتی بە هۆکاری نەبوونی سەرچاوەی نووسراو لە مێژووی کورددا، لە رووی ئابووریشەوە بە شێوەیەکی تایبەت، لە رووی دیکەشەوە خوێندنەوە بۆ ئاغا کوردەکان قورسە، چونکە سرووشتی کۆمەڵگەی کوردی پارێزگارییەکی زۆری لە داب و نەریت و کولتووری خۆی کردووە، یەکێك لەوانەش هەمیشە کۆمەڵگەیەکی راگوزەر بووە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر بۆ کاتی درێژخایەن، پابەندبوونی بووە بە سەردارێکەوە کە ئاغا بووە، شێوەیەك بووە لەو میکانیزمانەی کە ژیانی رێکخستووە، ئیدی هەر ئەو ئاغا و دەم سپییانە بوونە کە توانیویانە مەڕ و ماڵات و زەوی و موڵکەکانیان بپارێزن لە خەڵکی تر، ئەوان

ئەمــــەیان بــــە یەکســــانی زانیــــوە و وەکــــو ڕەفتــــارێکی تایبــــەتی کــــوردی تەماشــــایان کردووە"(١١٥).

"موڵکیــەتی دەرەبەگەکــەکانیش بــۆ زەوی کــە فــرەوان بــووە، هــەر لــە ڕێگــەی پێوەندیی ئاغاکانــەوە بــووە لــە هــەموو شــوێنێکی کوردســتان، بۆیــە ئاغاکــان ئــەو بــەها کۆمەڵایەتییەیان پاراست و کەڵکیان لێوەرگرت بۆ سوود و مانەوەی خۆیان"(١١٦).

هەموو ئەو پێکهاتانــەی کــە پێشــووتر ســەر بــە میرنیشــینی بابــان بوونــە و هــەموو ئەوانــەش کــە ســەر بــە میرنیشــینی ســۆران یــان بادینــان یــاخۆ ئــەردەڵان یــاخود بابــان بوونــە، وەختێــك کــە گونــدەکان بــەرەو شــار کــۆچ دەکــەن و شــار وەکــو ســەرەتا گــەورە دەبێــت، هــەمان بەرژەوەنــدییان لــە گونــد و مــەڕ و مــاڵات بەخێوکردنــەوەوە بــۆ گۆڕیــون بــۆ بەرژەوەندییــەکانی شــار تــا ماوەیــەکیش ئاغاکــان بــە هــەمان شــێوازی کــۆنی گونــد ساتوســەودایان کــردووە و تــا ئــەم دواییــەش لــەنێو شــاردا هــەم ناویــان، هــەمیش دەسەڵاتیان هەر مــابوو، مەبەســت لــەو بەرژەوەندییانەیــە کــە لــە ئــەنجامی بازرگــانیکردن و تێکــەڵبوون لەگــەڵ فــۆڕمی شــار و سیاســەت و حزبایــەتی و ئــەو پرۆژانــەی کــە حــوکمڕانی هــەرێمی کوردســتان خوڵقاندوویــەتی بۆیــانی زامــن کــردووە، هــەروەها ئەمــە بــۆ میرنیشــینەکانی ئــەردەڵان و بۆتــانیش هــەر وابــووە، هــەمان ســتایلی ژیانیــان گوزەراندووە لــە رابــردوودا، هەڵبــەت ئەمــە خۆڕســکانە نییــە و پێوەنــدیی بــە مێــژووی بــوونی ئــەو پێکهاتانــەوە نییــە، کــە ئێســتەش لــەوێ لــە هــەمان جوگرافیــای مێــژوویی مــاون، "بــەڵکو ئــەو میرنیشــینانەی کوردســتان دەســەڵاتێکی ناوچــەیی و خێڵــەکی بــوون هــیچ کامیــان بنەمایــەکی ئایــدیۆلۆژییان نــەبووە، کــە بــۆ بــەردەوامبوونی دەســەڵات زۆر گرینگــە، چــونکە ئایــدیۆلۆژیا تــەنیا ئــامرازێکی دەســەڵات نییــە، بــەڵکو بەشــێکی ســەرەکیی بوونیــادی دەســەڵاتە کــە بــەردەوام لــە ڕێگــەی دەزگــەی جۆربــەجۆرەوە خــۆی بەرهــەم دێنێتــەوە، ئــەم میرنیشــینانە لەســەر بنــەمای پێوەنــدیی خــوێن و خزمایــەتی و ئینتیمــای هاوبــەش، یــان وەك ئــیبن خەلــدون دەڵــێ لەســەر بنــەمای دەمــارگیری دروســت بوون، ئەوان لە بنەڕەتدا پــەرەگرتنی دەســەڵاتی خێڵێــك، یــان بنەماڵەیــەك بــوون، کــە لــە ئــەنجامی بۆشــایی دەســەڵات لــە کوردســتان گەشــەیان کــردووە، هەریەکــەیان ســنووری جــوگرافی خــۆی لەســەر حیســابی خێــڵ و تیرەکــانی تــری دەوروپشــتی، یــان کۆمــەکی

ئەوان، دەسەڵاتیان بەرین کـردووە، تـا ئـەو شـوێنە ڕۆیشـتووە کـە دەسـەڵاتێکی تـری وەك خۆی ڕایگرتووە"(١١٧).

ئـەم میرنیشـینانە ناکۆکیـان لـە ئـەنجامی پرسـێکی فکـری و ئایـدیۆلۆژی و سیاسـیی نەبووە، لە ئـەنجامی ناکۆکییـەکی مەزهـەبی ئـایینی یـان ناکۆکییـەکی ئـابووری نـەبووە، کـە نەبوونـە بـە قەوارەیـەکی کـوردی و دەوڵـەتێك کـە زیـاتر لـە ١٠ سـەدە و لـە دوای میرنشـینەوە ٥ تـا ٦ سـەدەی بەسـەردا تێپـەڕیوە، بـەڵکو لەسـەر بنچـینەی لایـەنگری سیاسـیی بـووە بـۆ سـەفەوی و عوسمـانلی و یـان وەلائییـان بـۆ دەسـەڵاتێکی سیاسـیی بـووە، کـە لـە بنەڕەتـدا دژایـەتی کوردییـان کـردووە، بۆیـە بـە هەوڵـدان بـۆ نەهێشـتنی یـەکبوونی کـورد لـە یـەك قـەوارەدا، کـورد خـۆی لـە ناسـیۆنالیزم دوورکەوتووەتـەوە و خزمـەتی بـە دوژمنەکـەی کـردووە، بۆیـە ئێسـتە هـەروەك چـۆن هیگـڵ دەڵـێ مێـژوو هەمیشە خـۆی دووبارەدەکاتـەوە، ئێسـتەش لـە دوای سـاڵی ١٩٩١ـــەوە چـەندین جـار هەلومـەرجی نـاوخۆیی ڕەخسـاوە و بـە بیـانووی نـاکۆکی سیاسـییەوە کـورد لـە یـەك فۆڕمـدا خـۆی نمـایش نـەکردووە، بـەڵکو بـووە بـە پاشـکۆی سیاسـیی دەوڵـەتانی دەوروپشـتی و جـارێکی تـر پاشـکۆیەتی بـۆ سـەفەوی و عوسمـانلی نـوێ دووبـارە کردووەتـەوە و ناسـیۆنالیزمی نەتـەوەیی کـردووە بـە قوربـانی میرنیشـینەکان، دواتـریش لـەم سـەدەیەدا سیاسـەتیی تـاك حزبـی و گەڕانـەوەی بـۆ دووبارەکردنـەوەی ڕەفتـاری سیاسیی هەمان مێژوو.

"کێشـەی نێوخـۆیی خێڵـەکان یاسـای ئایینیشـیان تێپەڕانـدووە، چـونکە یاسـای (گیان لەبری گیان) و (چاو لـەبری چـاو) درێـژە دەکێشـێت بـۆ کوشـتنی ٤ بـۆ ٥ کـەس، لەلایـەن بەرانبـەرەوە دووبـارە تۆڵـە دەسـەنرێتەوە، ئەمـەش تـا چـەندین سـاڵ بـەردەوام دەبێـت، تـاکو پێکدێنـەوە ئەگـەر غـولامێکیش سـەرۆك هـۆزی خـۆی بکوژێـت، هـەر گومـان لـە هۆزەکـەی دیکـە دەکـرێ، بۆیـە هۆزەکـان لـە هـەناوی خۆیانـدا دەزگەیـەکی پارێزگـارن و جیهـانێکی گچـکەن و لـە هـەناوی خـۆی و هاوچەشـنەکانی بـە مـەزنتر دەڕوانێت، ئیـدی چارەسـەرەکان ئاسـان نابێـت و کەسـێکی دەسـەڵاتدار نـەبێت کـە لـەلای هەردوولا بە شکۆ بێت"(١١٨).

ئەوەی کە ناڕوونە خێڵ و عەشیرەتەکانی کورد نازانرێ لە کوێدا یەك دەگرنەوە، بۆیە زۆرینەی کورد بە شارنشین و گوندنشینەوە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە خێڵەکین کە رەنگە واش نەبێت بۆ ئەوەی بەچاوی رێزگرتنەوە سەیری بکەن "دەسەلاتی سەرۆك هۆز لەسەر ئاستی دەرەوە بریتییە لە نوێنەرایەتیکردنی خێڵەکەی و جۆری پێوەندییە نێوخۆییەکانیش لە خێڵێکەوە بۆ خێڵێکی تر دەگۆڕێت، جیاوازی خێڵ و نەتەوەش لەوەدایە لە کۆمەڵگەی کشتوکاڵدا ئەندامانی خێڵێك ناتوانن ببن بە ئەندامی خێڵێکی دیکە بە هەمان شێوەش ئەندامانی نەتەوەیەکی کۆمەڵگەی پیشەسازی ناتوانن ببن بە ئەندامی نەتەوەیەکی دیکە ئەگەر کولتوورەکەش وەربگرێت، بۆیە دروستەی کۆمەلایەتی کولتووری خێڵی کشتوکاڵ هەمان دروستەی کۆمەلایەتی کولتووری نەتەوەیی پیشەسازییە، واتە خێڵ لە هەناوی کۆمەڵگەی کشتوکاڵ و نەتەوەش لە هەناوی کۆمەڵگەی پیشەسازی سەریان هەڵداوە"(١١٩).

ئێمە پێشتریش باسی ئەوەمان کرد، کە بۆچی میرنیشینەکانی کورد نەك هەر نەیانتوانی یەکبگرن و ببن بە دەوڵەتێك یان قەوارەیەکی نەتەوەیی و دەسەلاتێکی یەکێتیی گشتی، چونکە هەم خاوەنی ئایینی خۆی نەبووە، هەم ئایینی ئەوانی تر کاریگەری هەبووە لەسەری.

کێشەی کورد لە سەدەی رابردوو و بە تایبەتی لە دوای هاتنی داگیرکاری فەرەنسا و بەریتانیا بۆ ناوچەکە، بە هەمان شێوە ئەو کوردانەی کە سەر بە ناوچەی ژێر دەسەلاتی عوسمانلییەکان لەگەڵ ئەو کوردانەی کە لەژێر دەسەلاتی ئینگلیزەکان بوون زۆر جیاواز بوون، نموونەش یاخیگەرێتی کوردانی کەرکوك و سلێمانی تاکو کۆیە و بەشێك لە کوردانی ناوچەی پشدەر، بەو ناونیشانەی کە کوردانی سلێمانی لە ماوەی ساڵەکانی ١٩١٩-١٩٢٢ داوای گەڕانەوەی شێخ مەحمودی مەلیك دەکەن لە هیندستانەوە بۆ کوردستانی عێراق، لە بەرانبەر ئەوەدا عوسمانلییەکان لەو ناوچەیە وەدەرنێن، ئەوەبوو بە ناوی ناسیۆنالیزمی کورد ئاغاکانی هەردوو ناوچەکە پێوەندییان پێکەوە هەبووە لە ترسی دوژمنانی کورد، ئەوەی کە ئینگلیزەکانی ئەو سەردەمە کە لە عێراق بوونە، بە جێگەی ئەوەی لەگەڵ نوێنەرانی کورد گفتوگۆ بکەن و دانوستاندن بکەن، دەچوون لەگەڵ ئاغاکان دانوستاندنیان دەکرد، لە کاتێکدا

ئەو کاتیش بزووتنــەوەی کوردایــەتی هــەبوون و حزبــی کــوردی هــەبوون کــە حزبــی فکــری بوون و رۆشنبیریان تێـدابوو، لێـرەوە تێدەگـەین کـە ئـەوەی پێشـتریش کـوردان کردوویانــە بە واتای ناسـیۆنالیزم نایـەت، بـە هـەمان شـێوە کـورد ئـەوکات و تـا ئێسـتەی لەگەڵـدا بێت کورد تەنها بـۆ مانـەوە و بردنـەوەی لـە بەرانبـەر دوژمنەکـەی شـەڕی کـردووە، نـەك لە پێناو بووندا و پاراسـتنی شوناسـی کـوردی، یـان وەك ئـەوەی کـە لـە ناوچـەی بادینـان بەدرخانییـەکان بەرانبـەر ئێزدییـەکان و ئەرمەنییـەکان پاڵپشـتی تورکیـان کـردووە تـەنها لە پێنـاو مانـەوە، بـەبێ ئـەوەی لـەوە تێبگـەن کـە ئـەوانیش کـوردن، کـە ئـەوان نـەمان واتای وا نییـە بوونیـان سـەلماندووە، بـەڵکو بەشـێکیان لـە جەسـتەی خۆیـان لەدەسـتداوە. نــەك تۆخکردنــەوەی ناســیۆنالیزمی و دانــانی بناخــەی ئــەو بــیرە، مانــەوەی بنەماڵــە و خێڵ تاکو سـەدەی بیسـت و یـەك و پاراسـتنی ئـەو شوناسـە لـەبری شوناسـی نەتـەوەیی، واتــای ئەوەیــە کــە کــورد لەمێــژە ئــەو بیرکردنەوەیــەی نــەبووە، کــە پێــی دەگــوترێ ناســیۆنالیزم، بــەو پێیــەی کــە ئینتیمــای نــەوەکانی ئــەم دواییــەش بــۆ عەشــیرەت و بنەماڵــە، باشــتر بەرچــاو دەکــەوێت، ئــەوەی کــە هەســتی پێــدەکرێ خوێنــدکارێك بــۆ ئەوەی بـازاڕی خۆشـبێت یـان بناسـرێ وەکـو پارێزەرێـك یـان وەکـو دکتۆرێـك یـان وەکـو بزنســمانێك و ...هتــد، تەنانــەت بــۆ خــۆ هەڵبــژاردنی بــۆ پەرلــەمان، لــەژێر ناونیشــانی عەشـیرەت و بنەماڵـە و خێـڵ پشـت بـەو ماتریالـە دەبەسـتێت کـە دەنـگ بهێنـێ، نـەك بــەو بەرنامەیــەی کــە بــیری لێکردووەتــەوە، ئەمــە بــۆ ئــەو کەســانەش وایــە کــە پێشـکەوتووخواز یـان چـەپ یـان حزبـی یـان ئەوانـەی لـە دەرەوەی کوردسـتان بوونـە و گەڕاونەتەوە.

ریزبەندی بنەماڵە و خێڵ و عەشیرەتی کورد لە باشووری کوردستان

عەشیرەتی جەباری: ئەم عەشیرەتە تەنها لە سنووری کەرکوك و گوندەکان هەن و سنوورەکەیان لە نێوان کەرکوك تاکو چەمچەماڵە و دەورێکی گەورەیان هەبووە لە شۆڕشەکانی کورد و هەندێك جاریش لەگەڵ حکومەتەکانی عێراق بوونە.

عەشیرەتی زەنگەنە: ئەم عەشیرەتە تەنها لە ناوچەی کەرکوك و گوندەکانی دەوروبەری هەن و بەشێکیش لە تورکمانەکانی کەرکوك لە ڕێگەی ژن و ژنخوازییەوە تێکەڵ بوون خۆیان بە زەنگەنە دەزانن.

عەشیرەتی شێخان: ئەم عەشیرەتە لە چەند ناوچەیەکی کوردستان هەن، بۆ نموونە شێروانی لە ناوچەی بادینان هەن و شێوازی کرمانجی قسە دەکەن و کولتووریشیان جودایە، لە سنووری هەولێر بە زمانی سۆرانی قسە دەکەن و لە ناوچەی گەرمیانیش بە هەمان شێوازی سۆرانی بەڵام جیاوازی هەیە.

کاکەییەکان: کاکەیی جگە لەوەی مەزهەبێکن لەسەر بیروڕاکانی سوڵتان سوهاك و عیسێ موسێ و پیرشالیار وەکو مەزهەبێکی دیکە ئایینی و ئایینزایان دروست کردووە و پاراستویانە، کولتووری جیاوازی کوردیشیان هەیە و نهێنی کولتووری خۆیان بۆ کەس نادرکێنن، ئەم گرووپە کۆمەڵایەتییە بەدەر لەوەی شێوەی ماچۆ بەکار دەهێنن و نەریتی کولتووریشیان جیاوازە لە گرووپەکانی دیکەی کۆمەڵگەی کوردی، لە زۆرینەی ناوچەکانی کوردستان هەن، لە هەولێر و دەرەوبەری خەبات و چەمچەماڵ و هەورامان و کەرکوك هەن لە دیوی ئێرانیش لە ناوچەی ڕەوانسەر و کرمانشان و مەریوان و تا دەگاتە سنە هەن، لە بنەڕەتدا لە دیوی ڕۆژهەڵاتی کوردستان واتە لە کوردستانی ئێرانەوە هاتوون بۆ عێراق و پەرشوبڵاو بوونەتەوە.

بنەماڵەی قەشقەیی: ئەم بنەماڵەیە زمانیان لەگەڵ شەبەك و هەورامی چوون یەکە و تەنها لە ناوچەی قادر کەرەم هەن و بەزمانی ماچۆ قسە دەکەن و کولتوور و

ئایینیـــان جودایـــە لـــەوانی تـــر، لـــە ناوچـــەکانی قـــادر کـــەرەم واتـــە گـــەرمیان چـــەند گوندێکیان هەیە و زۆر لە خەمی خۆپارێزیدان لەباری کۆمەڵایەتییەوە.

عەشـــیرەتی هەمەوەنـــدی: ئـــەم عەشـــیرەتە لـــە ناوچـــەی چەمچـــەماڵەوە دەســـت پێدەکات و لـە کوردسـتانی ئێـرانیش هـەن، وەکـو بـاس دەکرێـت بەشـێکیان پەڕاگەنـدەی لیبیا بوون و ئێستەش لـەو وڵاتـە هـەن، ئـەم عەشـیرەتە بـریتین لـە چـەند تیرەیـەکی تـر، لەوانەش حەسەنەوەن و سینەوەن و ڕەشەوەن و میمەوەن و ڕەمەوەن و ...هتد.

عەشـیرەتی داودی: ئـەم عەشـیرەتە لـە خـوارووی کـەرکوك هـەن و بەشێکیشـیان لـە ناوچـەی گـل و گـەرمیان هـەن و خزمایـەتیان لەگـەڵ عەرەبـەکانی خـواروی کـەرکوك هەیە.

عەشـیرەتی شـوان: ئـەم عەشـیرەتە سـنووری جوگرافیـان کەوتووەتـە تەنیشـت شـاری چەمچـەماڵەوە تـا کـەرکوك، بـەلای راسـتدا لەگـەڵ سـنووری جـوگرافیی شـێخ بزێنـی چـەند گونـدێك دەبنـە یـەك و پێکهـاتوون لـە چـەند بنەماڵەیـەك و عەشـیرەتێکی یـەکگرتوو نـین و خـاوەن لێڤەگەرییـەکی تایبـەت نـین وەکـو عەشـیرەتەکانی دیکـە، بۆیـە زیاتر لە دەمسپییەك و زیـاتر لـە کوێخایـەکیان هەیـە و هـەرگیز ئاغایـان نـەبووە، جگـە لـە سوارچـاکێکی ژن بـە نـاوی (کوێخـا نێرگـز) ئـەم کوێخـا ژنـە خوشـکی ڕەشـید ئاغـا بـووە، کـە ناسـراوە بـە (ڕەشـك) و لـە سـەردەمی شـەڕی نێـوان ئـەوان و هەمەوەنـد لـە ساڵی ١٨٩٨ ، لەگـەڵ نێرگـزی خوشـکی دەورێکـی کاریگـەریان هـەبووە لـە شـەڕەکاندا، ئـەوان بەشـێکیان وەکـو شـێوەزاری سـنەیی ئێـران قسـەدەکەن و دەڵـێن لـە ئێرانـەوە هـاتوون بـۆ کوردسـتانی عێـراق و کـاری کشـتوکاڵیان کـردووە، بەشـەکەی تریـان وەکـو کەرکوکی و ناوچەکە قسەدەکەن.

عەشـیرەتی شـێخ بزێنـی: سـنووری کۆمەڵایـەتی و جـوگرافیی هـەردوو عەشـیرەتەکە کـە لـەژێر یـەك نـاودا هـەن و پێکەوەیـە، بـەڵام کولتـووری جیاوازیـان هەیـە و شـاخی خاڵخاڵان کەوتووەتە نێوانیـان لـە یـەکتریان دادەبڕێـت و تـا دەگاتـە سـنووری شارۆچـکەی تەقتەق و نزیك کەرکوك.

عەشـــیرەتی ســـاڵەیی: ئـــەم عەشـــیرەتە ئەگەرچـــی بەشـــێکیان پێکهاتەیـــەکن لـــە عەرەب و تورکمـان و خۆیـان بەعـەرەب دەزان، کـە ناویـان لـە بنەڕەتـدا سـاڵحییە، بـەڵام

بە گشتیی خۆیان بە کورد دەزانن و سنووری نیشتەجێبوونیان لە ناوچەی شوان و ڕێدار و دەوروپشتی کەرکوکە.

عەشیرەتی تاڵەبان: ئەم عەشیرەتە لە ناوچەی جەباری بەری لای چەپی گەرمیان و سەر بە شاری کەرکوك دەژین و بەشێکیشیان سەر بە تەق تەق و کۆیەن، تاڵەبان بە هۆی شێخ رەزای شاعیر، دواتریش بە هۆی سەرکردەی کورد مام جەلالەوە زیاتر ناسراون و گوندێکیش هەیە بە ناوی تاڵەبان کەوتووەتە سنووری ناوچەی جەباری.

هەقەکان: ئەگەرچی ئەم پێکهاتەیە عەشیرەت نین و لە هەموو عەشیرەتەکان هەن، دواتر بوونە بە بزووتنەوەی جەماوەری، بەڵام پێکهاتەیەکن خۆیان لە زۆر عەشیرەتەکانی تر جودا کردووەتەوە، ئەویش بە هۆی ئەو بیروباوەڕەی کە لە شێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە و مامە رەزاوە بۆیان بەجێماوە کە شێخی هەقەکان بوونە و بە شێوەیەکی یەکسان ژیان و بڕوایان بە پرسی ئازادی ژن و کرانەوە و بڕوایان بە موڵکیەتی تایبەت نەبووە، دوای ئەوەی مامە ڕەزا شێخی گەورەی هەقەکان لەگەڵ شەهید فەهدی سەرکردەی شیوعییەکانی عێراق زیندانی دەکرێت، لە دوای ئەوەوە پابەند دەبن بە سیاسەت و نەریتی سیاسیی و رۆشنبیری شیوعییەکانەوە و هێندەی تر کولتووریان فرەوانتر دەبێت لە یەکسانی و ئازادی و دادپەروەری، ئەگەرچی باڵێکی تر بە ناوی حەمە سووری جودا دەبنەوە و دەچنە گوندی کلاوقوت، بەڵام بە گشتی یەك ئامانجیان هەبووە، کە بڕوا نەبوون بووە بە موڵکیەت و شێوە ژیانێکی تایبەت لە خەڵکی تری ناوچەکە.

عەشیرەتی شەترە: ئەم عەشیرەتە ناسراوترین عەشیرەتی کەلار و دەوروبەری شارەکەن و بە سەرکێشترین عەشیرەت ناسراون، درەنگ هاتوونەتە نێو کەلار خەریکی کشتوکاڵ و ماڵات بە خێوکردن بوونە، ئێستە جگە لە گوندەکانی خۆیان لە کەلار و کفری و باوەنوور نیشتەجێن.

عەشیرەتی ئارکوازی: پێکهاتەیەکن لە پێکهاتەی عەشیرەتەکانی حەوزەی خانەقین و مەندەلی و جەلەولا و تا دەگاتە کرمانشان.

باجەلان: عەشیرەتێکی ناسراوی ناوچەی خانەقین و مەندەلین و سنوورەکەیان دەگاتە کرمانشان، بەشی زۆریان رۆشنبیر بوونە بە تایبەتی دوای هاتنی

ئینگلیزەکان چوونەتە بەرخوێندن و بوون بە مامۆستا و کاریگەرییان هەبووە لەسەر خەڵکی ناوچەکە.

سوورەمەیری: یەکێك لەو عەشیرەتانەیە، کە لە سەردەمی هاتنی رووسەکانەوە لە ناوچەی کفری و کەلار و خانەقینیش هەبوونە و شێوەزاری تایبەتیان هەیە و تا ئێستە بەشێکی زۆریان لەو ناوچەیە دەژین.

قلۆقۆس: سنوورەکەیان لە مەندەلییەوە دەستپێدەکات تاکو کرمانشان و دیوی ئێران و گرینگییان هەمیشە بە کشتوکاڵ داوە و وەکو شوناسیش بزربوونە لە سنوورەکەی خۆیان.

زەهاوی: عەشیرەتێکی کۆنی ناوچەکەن و دابەشی سەر چەند عەشیرەتێکی دیکە بوون و وەکو کەڵهوڕی و ماچۆکانی دیکە کە بەشێکی دیکەیان بە زوان فەیلی قسە دەکەن و بەشی زۆریان لە شارۆچکەی سەرپێڵ زەهاون، کە سەنتەری بنکەی جەماوەری و کۆمەڵایەتی ئەوانە.

گورگوشی: یەکێك لە عەشیرەتە بێ شوناسەکانی ناوچەی خانەقین و ماچۆن، بەڵام بەو شێوەزارە قسە دەکەن و عەشیرەتێکن بنەچەی ناوچەکە پێکدەهێنن و تا ئێستەش بەردەوامن لە ناوچەکە.

عەشیرەتی قامیشەیی: ئەم عەشیرەتە ناوچەیەکی تایبەتیان هەیە لە نێوەڕاستی ناوچە سنوورییەکەی ئێران و عێراق، ئەمان وەکو نیمچە نەتەوەیەك، کە لە شێوەی کەڵهوڕەکان خۆیان دەناسێنن، وەکو قەشقەیی و مامەیی ناوچەی قادرکەرەمن، بڕوایان بە تێکەڵی هیچ پێکهاتەیەکی تر نییە لە رووی کۆمەڵایەتییەوە و تا ئێستەش هەروا ماون.

مامشەیی: ئەم عەشیرەتە لە سنووری باکووری رۆژهەڵاتی کەرکوکن و سنوورەکەیان لەگەڵ سنوور گلەکان و زەنگەنە تێکەڵە، کەمتر دەردەکەون و تێکەڵ بە تورکمانەکان بوونە و بەر لە هەر عەشیرەتێکی تر هاتوونەتە شاری کەرکوك و فێری تەلارسازی و کرێکاری بوونە.

عەشیرەتی بێسەری: تەنها لە سلێمانی و دەوروبەری هەن و کاروباریان تەنها کشتوکاڵ بووە لە ناوچەی شاربازێڕ و ئێستە بە گشتی نیشتەجێی ناوەندی شارن.

عەشیرەتی جاف: ئەم عەشیرەتە بریتین لە چەند تیرەیەك و چەند لێقەگەرییەكیان هەیە، ئەوانیش بریتین لە (روغزایی و رەشكە و بەگزادە و میكائیلی و شاتری و تیلەكۆیی) بە هۆكاری جیاجیا پەرشوبڵاو بوونەتەوە بۆ ناوچەكانی شارەزوور و شارباژێڕ و گەرمیان و هەولێر و ناوچەی دوكان و پشدەر و دیوی ئەودیوی ئێران.

عەشیرەتی هارونی: ئەم عەشیرەتە لە ناوچەی شارەزوور هەن و سنووری جوگرافیان لەگەڵ سنووری هەورامی تێكەڵ بووە.

ئاغا سووری: ئەم عەشیرەتە لە ئێرانەوە هاتوون و لە چەند شوێنێكی جیاجیای كوردستان هەن، بۆ نموونە ناوچەی پێنجوێن، هەولێر و كەركوك و كۆیە و ...هتد. دواتر بە هۆی چەندین هۆكاری كۆمەڵایەتی و سیاسییەوە پەرشوبڵاو بوونەتەوە، پێشتر لە كوردستانی رۆژهەڵات بوون و هاتوونەتە كوردستانی عێراق.

عەشیرەتی بەرزنجی: ئەم عەشیرەتە لە زۆر ناوچەكانی كوردستان هەن و دەیان شێخی ناوداریان هەیە و خۆیان بە نەوەی پێغەمبەر ناساندووە و لە هەردوو تەریقەتی قادری و نەقشبەندی هەن، بۆ نموونە لە ناوچەی ئاغجەلەر و هەولێر و سلێمانی و كەركوكیش هەن.

عەشیرەتی كافرۆش: ئەم عەشیرەتە لە سنووری بازیان و تەیناڵ و نزیك ناوچەی ئاغجەلەر و چەمچەماڵ هەن، پێشتر كاری كشتوكاڵیان كردووە، بە تایبەت چەڵتوك و خەڵوز و رێنوێنكردنی رێبواران لە كۆندا كە ماشێن نەبووە، ئەم عەشیرەتە هەندێك ئەفسانەشیان لەسەر باس دەكرێت، یەكێك لەوانە كچە كافرۆشە كە گوایە لە سەردەمی هاتنی ئینگلیزەكان بۆ عێراق و هاتوونەتە ئەو ناوچەیە و كچێكی جوان هەبووە و یەكێك لە ژنەراڵەكانی ئەو سەردەمە لەگەڵ خۆیدا بردوویەتی، ئەفسانەی تریش هەن، كە ئێرە جێگەی باسی ئێمە نییە.

عەشیرەتی شەمێرانی: ئەم عەشیرەتە سنووری جوگرافیان لە نێوان ناوچەی شەمیران و هەڵەبجە هەن، هەندێكیشیان لە دیوی ئێرانن، بۆ نموونە رەوانسەر و مەریوان.

عەشیرەتی تەرخانی: عەشیرەتێكی گەورە نین و سنووری ئەم عەشیرەتە لە ناوچەكانی هەڵەبجەی نوێ و زەڕاێن هەن.

گەلاڵی: لە ناوچەی هەڵەبجەی نوێ و زەڕایێن هەن، لە هەولێریش هەمان عەشیرەت هەن لە سنووری مەخمور و کەندیناوەدا.

ئێناخی: سنووری ئەم عەشیرەتە لە ناوچەکانی ئەمبەر و ئەوبەری رووباری سیروان هەن.

کۆکۆیی: لە ناوچەکانی شارەزوور هەن و پەرشوبڵاو بوونەتەوە تاکو دیوی کوردستانی رۆژهەڵات واتە کوردستانی ئێران.

شاوری: ئەم عەشیرەتە لە سنووری ناوچەکانی قەڵادزە و رانیە و بەری مەرگە هەن.

عەشیرەتی ئاکۆیی: ئەم عەشیرەتە بە هەمان شێوە سنووریان تێکەڵە لەگەڵ شاوری و جاف دەکەونە ناوچەی بیتوێن و رانیە و ئەو حەوزەیە.

عەشیرەتی میراودەلی: ئەم عەشیرەتە سنووریان دەکەوێتە ناوچەی پشدەر و بەشێکیشیان دەکەونە قەڵادزێ.

عەشیرەتی مەنگوڕی: نزیکەی ٥٠٠٠ خێزان دەبن و بەشێکیان لەگەڵ حەوزەی پشدەر تێکەڵن و بەشێکی دیکەیان کەوتوونەتە دیوی کوردستانی ئێران لە سنووری سەردەشت.

عەشیرەتی بڵباس. ئەم عەشیرەتە بەشێکیان لە ناوچەی پشدەر و بەشێکیان کەوتوونەتە دیوی کوردستانی ئێرانەوە، وەکو دەڵێن شێوەی ژیانی کۆمەڵایەتی و کولتووریان کراوەترە لە عەشیرەتەکانی دیکە بە تایبەتی کراوەن بۆ پرسی ئازادی ژن، ئەوان تا ئێستەش لەو ناوچەیە بەشێکی زۆر لە گوندەکان پێکدەهێنن و لەوێ دەژین. بە هۆی شۆڕش و نەهامەتییەکانی کوردەوە بەشێکیان پەڕاگەندەی شاری هەولێر بوونە.

عەشیرەتی غەوارە: ئەم عەشیرەتە لە سنووری ناوچەی شاربازێڕی تەختەوە تا دەگاتە شارەزوور هەن، ئێستە بەشی زۆریان لەناو شاری سلێمانین.

بارزان: ناوچەیەکە سەر بە شاری هەولێرە لە رووی کارگێڕییەوە، پێکهاتەکە بریتییە لە چەند عەشیرەت و تیرەیەك، زۆرینەیان بە شێوەزاری کرمانجی سەروو قسە دەکەن، شێوەی جلوبەرگی هەندێکیان بادینانییە و هەندێکیشیان سۆرانی، هەروەها بەشێك لە کولتووریشیان لە بادینی دەچێت.

بارزانییەکان لەم تیرانە پێك دێن:

(تیرەی شێروانی، تیرەی مزوری، دۆڵەمەڕی، گەردی. هەرکی بنەجێ، بەڕۆژی، نزاری) هەموو بارزانییەکان سەر بە تەریقەتی نەقشبەندین کە لە سەردەمی مەولانا خالیدەوە، ئەو کاتەی کە لە هیندستانەوە رۆشنبیرییە ئایینییەکەی هێناوە، شێخانی بارزان چوونەتە سەر ئەو تەریقەتە و تا ئێستە پێڕەوکاری ئەو تەریقەتەن.

عەشیرەتی دۆسکی: ئەم عەشیرەتە بە گەورەترین عەشیرەتی ناوچەی بادینان و سنووری شاری دهۆك ناسراون، دۆسکییەکان لە هەردوو دیوی باکوور و باشووری کوردستان نیشتەجێبوون و کار و پیشەیان جووتیاری بووە.

عەشیرەتی سورچی: عەشیرەتێکن لە چەند تیرەیەك و شێوازێك پێکدێن و سنووری جوگرافیان لە هەریرەوە دەست پێدەکات تا دەگاتە دەورو پشتی ئاکرێ و بە دوو شێوەزاری کرمانجی و سۆرانی قسەدەکەن و لێڤەگەریی شێخ و سومبولی جیاوازیان هەیە، ئەمانەش وەکو عەشیرەتەکانی تر چەند لێڤەگرییەکی سەرەکییان هەیە، کە لە هەولێر و ئاکرێ و موسڵ دەژین، بەشێکیان پێوەندییان بە دایك خوشك هەیە، کە مەرجەعیانن و بەشێکیان پێوەندییان بەماڵی حوسێن و عومەر ئاغاوە هەیە.

عەشیرەتی هەرکی: ئەم عەشیرەتە بە شێوە سۆرانین و بە شێوەزاری کرمانجی قسە دەکەن و لە رێگەی ژن و ژنخوازییەوە تێکەڵ بە عەشیرەتی بارزان بوونە، پێشتر کار و پێشەیان تەنها جووتیاری بووە.

عەشیرەتی زێباری: عەشیرەتێکە سنووری جوگرافییان لە (ئاکرێ)وە دەستپێدەکات تا دەگاتە موسڵ و دەوروبەری و چەند کەسێك لە سەرۆك هۆزەکان سەرکردایەتی عەشیرەتەکە دەکەن.

عەشیرەتی بەرواری: ئەم عەشیرەتە لە دهۆك و لە سنووری بەرواری باڵا بوونیان هەیە، کاری کشتوکاڵیان کردووە و بە تایبەتی بەرهەمی سێو و هەنگوین.

عەشیرەتی لۆلان: سنووری ناوچەکانی ئەم عەشیرەتە دەکەوێتە نێوان دهۆك و باتۆفە.

عەشیرەتی سندی: دەکەونە سنووری نێوان باکووری کوردستان و زاخۆ، بە یەکێك لە عەشیرەتە ناسراوەکانی بادینان هەژمار دەکرێن، بەپێی قسەی سایسك

بێت کە لە کتێبەکەی خۆیدا سەبارەت بە هۆزە کوردییەکان نووسیویەتی، ئەم عەشیرەتە پێکهاتەیەکن لە هەردوو ئایینی کریستیانی و موسڵمان و هۆزەکە بریتییە لە دوو تیرە. یەکەم سلوپی و دووەم گوللی.

عەشیرەتی هەکاری: ئەم عەشیرەتە لە سنووری ناوچەی ئامێدی هەن تا دەگاتە کوردستانی باکوور و کار و پیشەیان تاکو ئێستەش کشتوکاڵ و بەخێوکردنی ئاژەڵ و هەنگەوانییە.

عەشیرەتی گلی: ئەم عەشیرەتە لە سنووری ناوچەی باتوفەی دهۆکن و بە رەچەڵەك دەبنەوە خزم و کەسوکاری گلەکانی ناوچەی گەرمیان.

عەشیرەتی رێکانی: ئەم عەشیرەتە لە سنووری چیای شیرین و دیوی سەرسەنگ و تا دەگاتە بەرواری هەن، بە دەیان هەزار خێزان دەبن.

بالآیی: ئەم عەشیرەتە نیمچە کۆچەر بوونە تاکو دوای نیوەی یەکەمی سەدەی بیست، کە لە سنووری دهۆك نیشتەجێ دەبن و لە دیوی باکوورەوە هاتوونەتە کوردستانی باشوور.

کیکا: ئەم عەشیرەتە لە نزیك جۆلە مێرگی کوردستانی باکوورەوە هاتوون، هێشتا نیوەیان لە کوردستانی باکوور ماون و خەریکی کشتوکاڵن و بەشەکەی دیکەیان لەنێو شارن.

عەشیرەتی خۆشناو: ئەم عەشیرەتە بە گەورەترین عەشیرەتی کوردستان ناوزەد دەکرێت و سنووری جوگرافیایان لە هاوینەواری پیرمام و شەقلاوەوە دەستپێدەکات تا دەگاتە حەوزەی بیتوێن و بالیسان، بەشێکی زۆریان لە هەولێر نیشتەجێبوونە بەر لە سەدەیەك زیاتر، بەڵام چەند لێقەگەرییەکی عەشیرەتیان هەیە، سەرۆکایەتی کۆمەڵگەکە دەکەن.

شێروانی سۆرانی: ئەم عەشیرەتە بە شێوەزاری سۆرانی قسەدەکەن و تێکەڵ لەگەڵ شێروانی و بادینان و خزمایەتیان هەیە لە شاری هەولێریش نیشتەجێبوونە، وەکو هەندێك لە شارەزایانی خۆیان دەڵێن لە کوردستانی رۆژهەڵاتەوە هاتوون.

عەشیرەتی سییان: ئەم عەشیرەتە تەنها لە سنووری شاری هەولێر ژیاون و سۆرانین.

عەشیرەتی هەرزانی: ئەم عەشیرەتە لە شاری هەولێر و دەوروبەری دەژین و تا دەگاتە بناری قەرەچوغی سەر بەشارۆچکەی مەخموور.

عەشیرەتی دزەیی: ئەم عەشیرەتە زۆرینەیان بە کاری کشتوکاڵەوە خەریك بوون، دوای شۆڕشی جووتیاری ساڵی ١٩٥٨ کە ساڵی کۆتایی هاتن بوو بە دەسەڵاتی ئاغا، ئیدی ئەوان گوندیان بەجێهێشت و هاتنە نێو شاری هەولێر و نیشتەجێبوون بە یەك لە عەشیرەتە گەورەکان دەژمێردرێن.

عەشیرەتی مەرزانی: عەشیرەتێکی بچووکی شاری هەولێرە و سنوورەکەی دەکەوێتە دەشتی هەولێر و بەشێکی تری دەکەوێتە سنووری مەخموور.

عەشیرەتی گەڵاڵی: عەشیرەتێکی بەربڵاون سنوورەکەیان دەکەوێتە سنووری قەزای مەخمور و کەندێناوە و دەشتی هەولێر.

عەشیرەتی بندیان: ئەم عەشیرەتە لە بنەچەدا کریستیانین و بە تێپەڕبوونی سەردەمەکان بوون بە موسڵمان و هاودیانیش هەر واتای ئەوەیە، کە پێشتر مەسیحی بوونە، بەو پێیەی کە مەسیحی لە هەولێر و کوردستان زۆر بوونە، سنوورەکەیان دەکەوێتە سنووری قەزای مەخموور و دەشتی هەولێر.

بنەماڵەی ماجدی: بنەماڵەیەکی دەوڵەمەندی شاری هەولێرن و خەریکی بازرگانی بوونە و تا ئێستەش بە بنەماڵەیەکی ناسراوی هەولێر دەژمێردرێن.

بنەماڵەی قەساب: ئەم بنەماڵەیە کوردن و هەندێکیان بە زمانی تورکمانی قسە دەکەن و بە بنەماڵەیەکی دەوڵەمەندی شاری هەولێر ناسراون.

بنەماڵەی دەباغ: بنەماڵەیەکی دەوڵەمەند بوون و وەك هەر بنەماڵەیەکی تر خۆیان لە خەڵکی جووتیار و کرمانج جودا کردووەتەوە.

بنەماڵەی عەلاف: بە هەمان شێوەی بنەماڵەکانی تر دەوڵەمەند و بازرگان بوونە و لە هەولێر ژیاون.

بنەماڵەی جامباز: ئەم بنەماڵەیە وەکو بنەماڵەکانی تر دەوڵەمەند بوونە و سنووری گوندەکانیان دەکەوێتە ناوچەی شەقڵاوە و زۆرینەیان خوێندەوار بوونە.

عەشـیرەتی گـەردی: ئـەم عەشـیرەتە بـە دوو شـێوەزار قسـەدەکەن و سـۆرانی و کرمـانجی، هەرچـی سـۆرانییە هاوسـنووری زرارییـەکانن و کرمانجییـەکانیش لـە ناوچـەی بارزان نزیك چیای شیرینن.

عەشیرەتی زراری: ئـەم عەشـیرەتە لـە سـنووری خـوارووی رۆژئـاوای هـەولێر دەژیـن و کـار و پیشـەیان کشـتوکاڵ بـووە و سـنوورەکەیان لـە ناوچـەی بەڕانەتییـەوە بـەرفرەوان دەبێتەوە بۆ ناوچەکانی هەرکی و گۆران.

عەشیرەتی گـۆران: ئـەم عەشـیرەتە پێکهـاتووە لـە چـەند عەشـیرەتێك، بەشـێکیان خـزمن لەگەڵ عەشـیرەتەکانی زەنگەنـەی ناوچـەی گـەرمیان، بـە گشـتیی پێیـان دەگوترێـت عەشـائیر سـەبعە واتـە حـەوت عەشـیرەتەکە و چـەند تیرەیـەکن، سـنووری جوگرافیایـان دەکەوێتـە ئەوبـەری زێـی بچـووك بـە نـاوی کەڵـەکی یاسـین ئاغـا و بـە چـەند شـێوەزارێك قسـەدەکەن و سنوورەکەشیان سەر بە شاری دهۆکە وەکو لایەنی کاریگێڕی.

عەشـیرەتی برادۆسـتی: ئـەم عەشـیرەتە لـە سـنووری ناوچـەی سـیدەکان و بـەرەو سـنووری گـەردی، کـە دەکەوێتـە پشـتی مێرگەسـوور بـەرەو سیگۆشـەکە دەڕوات، گەورەتین عەشیرەتی ئـەو ناوچـەیەن و لـە سـنووری هـەولێریش لـە شارۆچـکەی کەسـنەزان هەن و لەمێژە لەوێ دەژین.

بنەماڵـەی عـوزێری: ئـەم بنەماڵەیـە سـنوورەکەیان لـە قـەزای کۆیـە و دانیشـتوانی گوندەکانی دەوروبەری کۆیەیـە، هـەر لـە زووەوە لـەو شـارە حوکمڕانیـان کـردووە لـە رووی کۆمەڵایەتییەوە و بەشێك لە سیاسەتوانەکانیش عوزێرین.

بنەماڵـەی حـەوێزی: بنەماڵەیـەکی بـەرفرەوانی سـنووری کۆیـە و شـاری هـەولێرن، ئـەم بنەماڵەیـە هەمیشـە لەگـەڵ عوزێرییـەکان لـە کێبـەرکێی جۆراوجـۆری کۆمەڵایـەتی و ئـابووری و قـۆرخکردنی کشـتوکاڵ و لـە دوای بـە شـاربوونی کۆیـەش بـازاڕی شـار و تەلارساز بوونە.

عەشـیرەتی بـۆڵی: سـنووری ئـەم عەشـیرەتە دەکەوێتـە سـەر سـنووری کوردسـتانی باشوور و کوردسـتانی رۆژهـەڵات کـە سـەنتەرەکەیان لـە حـاجی ئۆمەرانـە، خـاوەنی یـەك سەرۆك عەشیرەتن.

عەشـــیرەتی هورمزیـــار: ئـــەم عەشـــیرەتە ئەگەرچـــی بـــە ژمـــارە کـــەمترن لـــە عەشـیرەتەکانی دیکـەی وەکـو خۆشـناو یـان دزەیـی، سـنوورەکەیان لـەنێو هـەولێر و خواروی دەشتی ڕۆژئاوای هەولێرە.

عەشـیرەتی بڵبـاس: سـنووری ئـەم عەشـیرەتە لـە ناوچـەی باڵەکایـەتی و هـەولێر و دیـوی ڕۆژهـەڵاتی کوردسـتان هـەن و پیشـەیان کشـتوکاڵ و کەرەسـتەی ڕۆژانـەی ژیـان بووە تاکو خزاونەتە نێو شارەوە.

عەشیرەتی سارمەمی: ئـەم عەشـیرەتە لـە سـنووری پارێزگـەی هـەولێر و کۆیـە و مـەخموور و دیوی ڕۆژهەڵاتیش هەن، بەپێی قسەی مەردۆخی نزیکەی ٤٠٠ بنەماڵە دەبن.

عەشـیرەتی بـەرزەواری: سـنووری ئـەم عەشـیرەتە دەکەوێتـە خـوارووی جوگرافیـای گوندەکانی هەولێر و ئێستە لەنێو شاری هەولێر نیشتەجێن.

عەشـــیرەتی مامـــەیی: ســـنووری کۆمەڵایـــەتی ئـــەم عەشـــیرەتە لـــە خـــوارووی ڕۆژهـەڵاتی هـەولێرن و لـە سـاڵەکانی دوای ١٩٧٠ هاتوونەتـە نێـو شـاری هـەولێر و بـە هـۆی دەستبەسـەرداگرتنی کـاری دەسـتییەوە لەلایـەن تورکمانەکانـەوە، عەشـیرەتەکە تێکەڵ دەبن لەگەڵ تورکمانـەکان، تـا ئێسـتەش لـەژێر کاریگـەری ئەوانـدان و لـە ماڵـەوە بەشـێکی زۆریـان بـە زمـانی تورکمـانی قسـە دەکـەن، ئێسـتەش لـەنێو شـاری هـەولێر خاوەن کارن.

عەشـیرەتی شـێخ مـەمودینی: عەشـیرەتێکی پەرشـوبڵاون لـە چـوار دەوری دەشـتی شاری هەولێرن و بەشێکیان کەوتوونەتە نێو سنووری خۆشناوەتی.

ئەگەرچی بەگشـتی تـەواوی ئـەو عەشـیرەت و بنەماڵـە ناسـراو و نەناسـراوانەمان بـۆ سـاخ نابێتـەوە، کـە هـەموویان کـوردن و لـەکوێوە هـاتوون و چـۆن پەیـدابوون و چـۆن سـنووریان بـۆ خۆیـان داگـیر کـردووە و ماونەتـەوە لـە ناوچـەکانی خۆیـان کـە پێـی دەناسـرێنەوە، ئـەم لێکۆڵینەوەیـە کـە وردی تێـدا نییـە بـە هـۆی نـەبوونی سەرچـاوەی متمانـە پێکـراو، بـەڵام دیسـان ئـەوەمان بـۆ دەردەخـات کـە نەتـەوە چـۆن پێکـدێت نموونـەش کـورد چـۆن پێکهـاتووە تـاکو ئێسـتە و بۆچـی دابەشـبووە بەسـەر دوو بـەرەی جـودا لـە یـەکتر، ئەمـە جگـە لـەوەی کـە بەشـێکی زۆر لـەو بنەماڵـە و خێـڵ و عەشـیرەتانەی کـە ناویـان نـەهاتووە و بەدەسـت نەکـەوتوون یـان قـەوارەی بنەماڵـە و

عەشـیرەتەکە بچـووکترن لـە قـەوارەی عەشـیرەتە گـەورەکان، پێشـتر یـان لـە شـوێنێکی ترەوە هاتوونەتـە کوردسـتان، یـان ئـەوەتا لـە ئـەنجامی نـاکۆکی و پرسـی رەوشـت و زەوی و زار و ...هتـد جـودا بوونەتـەوە لـە عەشـیرەت و بنەماڵـەکانی تـر کـە ناویـان هـاتووە، هەرچـی عەشـیرەت و بنەماڵـەی بەشـەکانی تـری کوردسـتانی بـاکوور و رۆژهـەڵات و رۆژئـاوان، ناویـان نـەهاتووە، بۆشـاییەك دروسـت دەکـات لـە پێکهاتـەی کۆمەڵایـەتی نەتەوەی کورد، کـە ئاسـان نـەبوو وەکـو پێویسـت و بـەبێ کێشـە و بـە بـێ کـەلێن نـاوی عەشـیرەتەکان بـە تـەواوی دەسـتکەون، بۆیـە ناویـان نـەهاتووە، بـەڵام لـە هەنـدێ بەشـی کوردسـتان بنەماڵـە و عەشـیرەت نـەماون، یـان ئـەوەتا بـەپێی نـەریت یـان بـەپێی هەلومـەرجی سیاسـیی و رۆشـنبیری و هۆشـیاری خـەڵك لەبـەین چـوون، بەهـەرحاڵ وەکـو پێشـتر بـەیانم کـرد لـە پارچـەکانی تـر عەشـیرەت و نازنـاوی بنەماڵـە هـەن وەکـو کوردسـتانی ئێـران، بۆیـە نـەتوانراوە نـاوی هـەموو عەشـیرەت و بنەماڵـەی هەرچـوار پارچەی کوردستان بەیان بکەین.

ناســـراوترین بنەماڵــە و خێـــڵ و عەشـــیرەتەکانی کوردســـتانی ڕۆژهەڵات.

بەپشتبەستن بە کتێبی ئێران دەوڵەتێك لە نوێبوونەوە کە لە ساڵی ٢٠٠٠ لە پاکستان دەرچووە، ٧٪ دانیشتوانی ئێران کوردن، کە لە سنووری پارێزگەکانی کرمانشانەوە بگرە تاکو دەگاتە ئیلام پاشان لە سنەوە تاکو خانێ کورد تێیدا لەم پارچەیە نزیکەی ٧ ملیۆن کەس دەبن لە پێکهاتە جیاجیاکان، لە سەدەی ١١ رابردوو کورد میرنشینێکی هەبووە بە ناوی ئەردەڵان و لە ناوچەی سنە کە بە کوردستان ناسراوە لەوێ حوکمڕانی کردووە و قەڵەمڕەوییەکی هەتا دیوی کوردستانی عێراق هاتووە و کاریگەری لەسەر میرنشینیی بابانیش هەبووە لە رووی کولتوورییەوە.

شەڕی قەڵای دمدم کە ساڵی ١٦٠٩ بە سەرکردایەتی حاتەم بەگ بووە، تا ئێستە باشترین و ناسراوترین داستانە کە کورد لە پێناو سەربەخۆی خۆیدا کردوویەتی لە پێناو نەهێشتنی هەژموونی سەفەوی و عوسمانی کە لە ململانێدا بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ، بۆیە شانازی پێوە دەکات و لەنێو ئەدەبیاتیشدا بە شێوازی جوداجودا باسکراوە، هەروەها جگە لەو شەڕانەی کە لەگەڵ قاجارییەکان و سەفەوییەکان کردوویەتی و بەرگری کردووە و لە خاکی خۆی ماوەتەوە، هەروەها لە سەدەی رابردوودا جارێکی تر کوردان بە سەرکردایەتی قازی محەمەد کۆماری کوردستانیان لە مهاباد راگەیاند، کە بەداخەوە تەمەنی ئەم کۆمارە کورت بوو، بەڵام کوردان بەو سیمبولانەوە کە نەتەوە وەکو موڵك هەیەتی لەو ناوچەیە، توانیان بمێننەوە، بەڵام جیاواز لە پارچەکانی تر عەشیرەتیان کەمە و تەنها ناوبانگی بنەماڵەییان هەیە کە لێرەدا بەشێکی بەیان دەکەین.

١- ئاشمیشارت: ئەم عەشیرەتە بریتین لە ٥٠٠ بنەماڵە و بەردەوام لە زیادبووندان، سنووری جێگیربوونیان لە دەوروبەری خەرەپووت دەژین، هەموویان موسڵمانن، بەڵام لەسەر مەزهەبی شیعەن.

٢- ئالاك: ئەم پێکهاتەیە بە کوردانی فارس ناسراون و لە کتێبی فارس نامەدا ئاماژە بە ژیانی کۆمەڵایەتییان دراوە.

٣- ئەجاخی: چەند بنەماڵەیەکن لە وەزنە و کوی لە ناوچەکانی موکری و سابڵاخ و مهاباد دانیشتوون.

٤- ئیختیار ئەلدینی: لە بنەچەی بنەماڵەکانی ئەمیر ئیخیتارئەلدین و لە فەرمانڕەواکانی بانەن، ئێستە وەکو شوهرەتێك ناسراون.

٥- ئەردەڵان: عەشیرەتێکی گەورەی کۆنن لە شاری سنە و گوندەکانی دەوروبەری تاران بڵاوبوونەتەوە فەرمانڕەواکانی سنە لەم هۆزەن، سەرەتا لە شارەزوور فەرمانڕەوایەتییان کردووە پاشان دەستیان بەسەر سنەدا گرتووە.

٦- ئەشنویە: پێکهاتەیەکی دیکەی کوردن لە دەوروبەری شنۆ و لاجیهان دەژین.

٧- ئەلیا: عەشیرەتیکی کۆچەرین نشینگەی ئەوان خەرەپووتە

٨- ئیمامی: نزیك حەفتا بنەماڵەن لە ناوچەکانی جوانڕۆ لە ریزی جافەکانن.

٩- ئەورامی یان هەورامی: هۆزیکن خۆیان بە نەوەی بەهمەن دەزانن لە ناوچەکانی هەورامانی سنە نیشتەجێن، زیاتر لە دوو هەزار بنەماڵە دەبن.

١٠- باباجانی: لەگەڵ قوبادییەکان نزیکەی هەشت سەد بنەماڵەن لە عەشیرەتی جافەکانی جوانڕۆن دەستەیەك لەوان لە کەرەند نیشتەجێن.

١١- بازوکی: لە ناوچەکانی قەزوین و تاران نیشتەجێن نزیکی پێنج هەزار بنەماڵە دەبن و لە نزیك یەریڤان دەژین.

١٢- بانە: نزیکی سێ هەزار و پێنج سەد بنەماڵەن لە ناوچەکانی بانە نیشتەجێن، خاوەنی ١٤٥ گوندن.

١٣- بەهتویی: یاخود بی تویی، پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتین و نزیك هەزار بنەماڵە دەبن و لە باکووری رۆژئاوای کرمانشان نیشتەجێن.

١٤- بیتیا رەوەند: ئەم پێکهاتەیەکە ئەگەرچی زۆر ناسراو نین، بەڵام چەند بنەماڵەیەك دەبن و لە باکووری سنە نیشتەجێن.

١٥- عەشیرەتی گەڵباغی: بەشێك لە سەرچاوەکان دەڵێن عەشیرەت نین، بەڵکو نازناوی بنەماڵەیەکن، چونکە هەم پەرشوبڵاون، هەمیش وەکو نازناو ناسراو نین.

١٦- عەشیرەتی شکاك: گەورەترین عەشیرەتی کوردستانی رۆژهەلات و بە شێوەزاری کرمانجی قسەدەکەن.

١٧- کوردانی خوراسان: ئەم کوردانە بەشێکن لەو پێکهاتە هەمەچەشنەیەی، کە پێی دەگوترێ نەتەوەی کورد. ئەمانە لە ناوچەی خوراسانن و شێوەی جلوبەرگ و شێوەزار و کولتوورێکی تایبەتیان هەیە، کە جیاوازە لەگەڵ تەواوی پارچەکانی دیکە.

١٨- لووڕی: خاوەنی شێوەزارێکن، کە نزیکە لە ماچۆ و خۆراسانی و سنووری کۆمەڵایەتییەکەیان دەکەوێتە ناوچەی کرمانشان هەتا نزیك شارۆچکەی رەوانسەر، بریتین لە چەندین تیرەی جۆراوجۆر.

١٩- قەڵخانی: ئەم عەشیرەتە سنوورەکەیان دەکەوێتە نێو هەردوو خاکی کوردستانی باشوور و رۆژهەلات، کە لە سنووری جەلەولاوە تاکو سەرپێڵ زەهاو، سنوورەکەیان بریتییە لە دەیان گوند، کە بە شێوەزاری قەڵخانلویی قسەدەکەن و نزیکە لە کەڵهووڕی.

٢٠- موکری. ئەم عەشیرەت و پێکهاتەیە لە سنووری شارەکانی مهاباد، سەقز، شنۆ و لە بنەڕەتدا لەنێو جەرگەی ئێرانەوە هاتوونەتە کوردستان و نیشتەجێبوونە.

ناسراوترین بنەماڵە و عەشیرەتەکانی باکووری کوردستان

زۆرینەی دانیشتوانی کوردستانی باکوور بریتین لە دوو تیرەی گەورەی مرۆیی. بە قسەی ئیحسان نوری پاشا لە کتێبی رەچەڵەکی کورد دەڵێ: "ئەوانیش یەکەمیان تیرەی زیلانە، کە بە واتای زیل دێت و گیایەکی ناسکە، کە بەسەر کێوەکانەوە دەڕوێت. ئەویتر میلانە کە بە واتای مل دێت و بە کوردی ملەی کێو دەگەیێنێ". ئەمەش باشترین سەلمێنەرە کە کورد هەمیشە لەگەڵ شاخەکاندا ژیاوە، بۆیە هیچ شارستانییەتێکی نییە و شوێنەواری دیار نییە جگە لە چەند ئەشکەوتێك نەبێت، کە بە شوێنەوار لەقەڵەم نادرێت، بەڵام دوای چەندین سەدە ئەم دوو تیرەیە زیاد دەکەن و دەبن بە ئەمری واقیع و لەو ناوچەیە دەمێننەوە و تیرە و بنەماڵە و خێڵ و عەشیرەتی دیکەی بەرهەمهێناوە و ماوەنەتەوە، بەڵام ئەوان بە خۆیان نالێن کورد یان سەر بە نەتەوەی کوردی گەورە، کە یەك مێژووی هەیە، بەڵکو کرمانج لەلای ئەوان شتێکی دیکەیە و جودایە لە کورد.

١- بۆتانی: ئەم عەشیرەتە بریتییە لە چەندین بنەماڵە، سنوورەکەیان کەوتووەتە جەزیرە و خاوەنی ئەفسانەی عیشقی مەم و زینن، کە ئەحمەدی خانی وەکو داستان نووسیویەتییەوە، بە دەیان بنەماڵە بەو ناونیشانە ناسراون، کە بەشێکیان کەوتوونەتە کوردستانی باکوور و لە سنووری گۆرانن نزیك بەردەڕەش.

٢- جەزیریی: دەکەونە ناوچەی بۆتان لە نێوان دیاربەکر و دەرسیمن ناسراوترین پێگەی کوردی باکوورن و شاعیرێکی ناسراویان تێهەڵکەوتووە بە ناوی (جزیری).

٣- خانیی: شێوەزار و پێگەیەکی دیکەی کوردانی باکووری کوردستانی گەورەن و دەکەونە سنووری دیاربەکر و چەند شارێکی دەوروبەری، بە هۆی شاعیری ناوداری گەورەی کورد ئەحمەدی خانی، کە خاوەنی دەقی مەموزینە ناسراون.

٤- لۆلانی: ئەم عەشیرەتە لە سنووری نێوان هەر سێ دەوڵەتی عێراق و تورکیا و ئازەربایجانن و کاری هەمیشەییان تاکو ئەم سەدەیەش کشتوکاڵ و مەڕ و مالات بەخێوکردنە، ناوچەکەش هەر بە لۆلانی ناسراوە.

٥- موهـاجير: سـنووری ئـەم عەشـیرەتە لـە شـەمزینان و گـەوجارەوە دەسـتپێدەکات تـاکو نزیـك بـە سـنووری کوردسـتانی باشـوور، ئـەمان تـەنها ناویـان موهـاجیر نییـە لـە خـۆڕا، بـەڵکو وەکـو ئـەو بنەماڵانـەی، کـە لـە کوردسـتانی باشـوور هـەن گـەرمیان و کوێستان دەکەن و پێیان دەگوترێ کۆچەری.

٦- نەورەسـییەکان: ئەمانـە عەشـیرەتێکی گـەورەن، کـە سـنووری جوگرافییـان دەکەوێتـە دەوروبـەری شـاری بتلـیس، هـەروەها دوو تەکیـەی شـێخانی لـێ بـووە، (تەکیەی موکـوس و تەکیـەی ئـەرواس)، خـاوەنی کەسـێکی ناسـراون بـە نـاوی سـەعیدی نەورەسـی، کـە سـۆفییەکی موسـڵمان بـووە و رەگ و بنەچـەیان دەگەڕێتـەوە بـۆ ئەربابەکانی جەمالەدینی ئەفغانی کە زانایەکی ریفۆرمخوازی سەدەی ١٩ بووە.

٧- عەشـیرەتی کـیران: ئەمانـە لـە ئێزدییـەکان نـزیکن، بـەڵام بـوون بـە موسـڵمان و بە مەزهەب سونین.

٨- عەشـیرەتی دودیکـانللی: عەشـیرەتێکن کۆچـەری بوونـە و ئێسـتەش بەشـێکیان بەو شێوەیە دەژین، بە زمانی زازا قسە دەکەن و لە دیوی دەرسیمەوە هاتوون.

سیستمی كوردی لە سیاسەتدا

سیاسـەتێك كـە كوردەكـان لـە دوای سـەدەی ١٩ ـەوە دەسـتیان پێكـرد، دواتـریش لە سەدەی ٢٠ كـە حـزب بـە واتـای وشـە وەكـو لاسـاییكردنەوەی كۆمۆنیسـتەكان پەیـدا بـوو، حزبـی كاژیـك وەكـو حزبـی نەتـەوە پەرسـت پەیـدابوو، بـەڵام ئـەم جـۆرە بـوو بـە بنەمایـەكی خـراپ بـۆ حزبایـەتی كـوردی و دوای سـاڵانی ١٩٦٠ ـەوە بینـرا. ئـەم بنەمایـە بـوو بـە بەرهـەمهێنانی سـتایلێكی سیاسـیی، كـە لـە دوای سـاڵی ١٩٩١ راپەڕین كرا و حكومـەتی بەعسـی عێـراق دەركـرا و نیمچـە سـەربەخۆییەكی بـە خۆیـەوە بینی، هەمان مێـژوویان دووبـارە كـردەوە، كـە پـڕ بـوو لـە خـوێن و دوو بـەرەكی، ئـەوان واتـە دەسـتەبژێری سیاسـیی حزبـەكانی كـورد لـە كوردسـتانی باشـوور، بـە قەناعـەتی خۆیـان لـە سـەدەی بیسـت و یەكـدا زیـاتر دەردەكـەون، وەكـو قەوارەیـەكی سیاسـیی خۆیـان دەرخسـت، نـەك وەكـو هـەرێمێكی سـەربەخۆ، بۆیـە نـە ئـەوەتا سـتایلێكی كلاسـیكی گرتەبـەر، كـە پێشـتر مـۆدێلی سـەرتاپاگیری بـوو لـە سـەردەمی سـۆڤیەتی جاران بە نـاو سۆسیالیسـتی، تـاكو لـە رووی سیسـتمی سیاسـییەوە پێناسـە بكرێـت، نـە ئـەوەتا سـتایلێكی مـۆدێرنی پیـادە كـرد، كـە ئێسـتە مـۆدێلی ئەمەریكاییـە و جیهانگـەرایی لەگـەڵ خۆیـدا هێناویـەتی، مەبەسـتم لەوەیـە رژێمـەكانی سـەردەمی سـۆڤیەت، كـە رژێمـی كۆنترۆڵكـەری تـەواوی كایـەكانی كۆمەڵگـە بـوون و سـێبەر و بەرگریكـەرێكی باشـیش بـوون بـۆ كەمینـە نەتـەوەیی و ئـایینی و ئایینزاییـەكان، كـە شوناسـی خۆیـان بپـارێزن، بـو نموونـە جـۆرج بلیخـانۆف كـە هزرمەنـدێكی سیسـتمی سیاسیی سـۆڤیەت بـوو كتێبێكـی هەیـە بـە نـاوی (جەبریـەتی شـوێن.) باسـی جلوبـەرگ دەكـات، كـە گوایـە یەكسـانە بـە كەشـوهەوای شـوێن و كـات، بـۆ نموونـە كەسـێك یـان كۆمەڵگەیەك كە خـاوەنی شوناسـێكی سـەربەخۆن لـە بنەچـەدا، بـەڵام جەبریـەتی شـوێن، كە تێـی كـەوتوون و ناچـارن تێیـدا بمێننـەوە، ئـەو كۆمەڵگەیـە بـە هـەموو خەسـڵەتێكی كولتـووری رەسـەن و ناسـنامەی خۆیانـەوە خۆیـان رادەسـتی ئـەو كۆمەڵگـە خاوەنـدارە دەكەن، كە كەشـوهەواكەیان بـوونی سـەلماندوون، بۆیـە ئـەوانیش ناچـار دەبـن بـە خـاوەنی

ئـــەو شوناســـە و تێکـــەڵ دەبـــن و دەتوێنـــەوە، بـــۆ ئەمـــەش جلوبـــەرگ نابێتـــە مـــەرجی یەکەم، ناسینەوە لێـرەوە قـورس دەبێـت بـۆ نەتـەوە و ئـایین و پێکهاتـەکانی دیکـەی ژێـر دەسـتی خاوەنـدارە نەتەوەییـەکانی دیکـە کـە شـوێن و کاتیـان بـۆ خۆیانـە، باشـترین سـەلمێنەریش بـۆ ئەمـە ئەوەیـە کـە ئـەو کـات سـۆڤیەت بـە هـەموو فرەییەکییـەوە بـۆ نەتـــەوە و ئـــایین و پێکهاتـــەکانی دیکـــەی نێـــو سیســـتمەکە، ئـــەوەبوو بـــە نـــاوی سۆسـیالیزمەوە هەرچـی هێزێکـی هـەبوو بـۆ خـاتری کۆمەڵگـە وەگـەڕی دەخسـت، هەرچـی هـەبوو لـە خزمـەتی خـودی دەوڵـەت بـوو، کـە خـەڵك تێیـدا لانیکـەم کـەس هاوولاَتی پلەدار نەبێت، یـاخود لانیکـەم قەناعـەتێکی فکـری لـە پشـتەوە بـوو خـەڵکیش تا ڕادەیەك تێیـدا دەژیـان، ئـەوەش کـە مـۆدێلی مۆدێرنەیـە و لـە ئێسـتەدا ئەمـەریکا و رۆژئــاوا سەرمەشــقین، دیســان هــاوولاَتی لانیکــەم هۆشــیار کراوەتــەوە لــە مافــە مەدەنییـەکانی خـۆی، هـەر ئـەوەی کـە لەسـەر چـارەنووس و ئایینـدەی کۆمەڵگـە پرسـی پێدەکرێت، تـا دەگاتـە ئـەوەی، کـە سیاسـەتێکی واقیعبینانـە دەکـات لەگـەڵ دۆسـتان و نـەیاران و ولاَتـە دراوسـێکانی، یـان ئـەوەی کـە هـیچ شـتێك لـە دەرەوەی دەسـتوور و یاســادا رەوایــەتی وەرنــەگرتووە و قەدەخــەکراوە، بــەلاَم بەشــێکی زۆر لــە فەیلەســووفانی دەڵـێن: "دەبێـت هـەموو حاکمیـەتێك لـە بەرژەوەنـدی مەحکومەکانـدا بێـت، مەبەسـت لــەو کەســانەیە، کــە ســەرکردایەتی خــەڵك دەکــەن، لەبەرئــەوەی مەحکومــەکان بــەرزترن لەوانەی حاکمن، چونکە ستراتیژەکە ئەوەیـە کـە گرینگـی بـەم لایـەن بـدرێت، لـە لایـەکی ترەوە حاڵەتێکی دیکە هەیە، کە هـەردوولا واتـە گـەل و پاشـا ملکەچـی یەکـدیی بـن بـۆ ئــەوەی گــەل بەجەســتە ملکەچــی پاشــا بکــات، ئەگــەریش پاشــا دەســەلاَتی خــراپ بــەکارهێنا، ئــەوا دەوری ملکەچــی ببینــێ بــۆ گــەل، چــونکە حاڵــەتی یەکــەم ســەنگی مەحەکە بۆ حاڵەتی دووەم"(١٢٠).

سیستمی کوردی لەبەرئـەوە رژێمێکـی مـۆدێرن نییـە و خۆشـی وێنـەی خـۆی نـەبینیوە کە حاکمیەتی کردبێـت و ئـەزموونی رابـردووی هـەبێت، رەنگـە لـەو خاڵـەدا هەڵوەسـتەیەك بکات و نەیـەوێت لـەژێر ئـەو ناونیشـان و زاراوانـە پێناسـە بکرێـت، ئەگـەر مـۆدێرن بـوون بە ئەوە بزانێ، کە پەرلەمانی هەیـە و خـۆی کـاربگێڕی خـۆی دەکـات، یـان رێژەیـەکی کـەم ئافرەت بە کۆتـا لـە پەرلـەمان و حکومەتـدا بوونیـان هەیـە، یـان لـە رووی ئابوورییـەوە تـا

رادەیەك وەكو نموونەیەكی شاز لە ناوچەكە دەركەوتن و لە زەمەنێكی كورتدا شارەكان گەشەیان كرد و تەلاری بالآبەرز قیت كرایەوە، دواتریش لە كتوپڕێكدا ئەو گەشەسەندنە بوو بە هەڵم، یان بە بیانووی ئەوەی سیاسەتیان رادەستی بەشێك لە گەنجان كرد لە رێگەی حزبەكانەوە، یان ئەوەی بوون بە خاوەن میدیا و ماس میدیای كۆمەڵایەتی و مومارەسەی جۆرێك لە ئازادی كرا، كە ئەنارشیزم بوو، هەموو ئەمانە جگە لە فۆرمێكی نەشاز كە ئاسان نییە چارەسەر بكرێت و بەهاكانی ژیان بگەڕێتەوە شوێنی خۆی، تاكو تێگەیشتنی عەقڵییەتی كوردی بگۆڕێت، ناتوانین پێناسەیەك بۆ ئەم سیستمە دابنێین و ناوێكی لێبنێین، چونكە سەر بە هیچ كام لەو سیستمانە نییە، كە ئێستە لە دنیادا ناویان هەیە. وەكو لیبرالی و دیموكراسی و دەستووری پەرلەمانی و سەرۆكایەتی و پاشایەتی و ...هتد.

ئەگەر ئەوە گریمانە بێت، كە نەتەوەیەك لە سەروبەندی خۆی سەلماندن بێت، دەبێ خاوەن پرۆژەی سیاسیی مۆدێرن و كەسایەتی سیاسیی بێت، مەبەستم لەو پرۆژانەیە، كە لە رابردوودا لە رێگەی شۆڕشەوە پێشكەشكران و تەواو نەكراون و لیپاو لیپن لە خەون، دەبێ دووبارە بكرێنەوە بە ستایلێكی دیكە، ئەم مەبەستە روحكردنە بەر ئەو قەوارە مردووەیە، كە لە رابردوودا نەیتوانیوە زیندوو رایبگرێت، چونكە بارودۆخ رێگەی پێنەداوە و ئەزموونیشی لێوەر نەگرتووە، لە حاڵێكدا ئەم رژێمە بێ شوناسە دەیهەوێ كەڵك لە رابردووی كلاسیكی رۆژئاوا وەربگرێت و زەمەنیش تێپەڕیوە، گرینگترینیان ئەو مامەڵە سیاسییەیە، كە لەسەر مۆدێرنەدا نەتەوەكان یان با بڵێین دەوڵەتی نەتەوەیی پرۆژەیان بۆی هەبوو، كە لەوەتەی هەیە خودی نەتەوەكە دژی پرۆژەكە بووە نەك دژەكانی، ئەمەش پێویستی بە تێفكرین هەیە، كە ئایا فاكتەرەكان چین، ئەو كێشە سیاسیانە ئاڵۆزتر دەكەن و گوتاری نەتەوەیی شكست پێدەهێنن، بۆچی لەژێر كاریگەری نەتەوەكانی دیكەی دەوروپشتی خۆی وەكو فارس و تورك و عەرەب و ئەوانی تر ناتوانێ یەك گوتار و یەك دەنگ بێت و ناسیۆنالیستانە مامەڵە بكات، وەكو ناوی لەخۆ ناوە ناسیۆنالیزم، بۆیە ناتوانن، چونكە ئەوان مەبەست لە نەتەوەكانی دیكە كودەتایان لەسەر تێفكرینی

خۆیان کردووه و کـورد هێشـتا نەگەیشـتووەتە ئـەو ئاسـت و ئـەو هۆشـیارییە نەتەوەییـە، تاکو وەکو ئەوان لە خاڵێکی نوێدا راوەستن.

"شـرۆڤەکردنی سیسـتـمەکان کـە مـەودای تێگەیشـتنی لـە حکومـەت فـرەوانتر کـردووە، بـە هـۆی جەختکردنـە سـەر کـارلێکی ئـاڵۆزی نێـوان حکومـەت و کۆمەڵگەیـەکی کـراوە، چـونکە سیسـتم بریتییـە لـە دەسـتەیەکی رێکخـراو، کۆمەڵـە بەشێکی پێکەوە لکێنـراون و قەوارەیـەکی لـە خـۆ گرتـووە، کـە قەوارەیـەکی بـە کۆمـەڵ پێکـدەهێنێت، کەواتـە شـرۆڤەی سیسـتمەکان تێڕوانینێکـی پلەبەنـدی بـۆ سیاسـەت رەتدەکاتـەوە، چـونکە گشـت واتـە هـەموو گـرینگترە لـە تاکـەکان، وێـڕای ئەمـەش جەختکردنە لە سەر گرینگـی پێوەندییـەکان، ئـەوەش کـە هـەر بەشـێك بـەپێی ئەرکـەکان لـەنێو هـەمووان واتـە خـۆی هەیـە"(١٢١). ئـەم شـرۆڤەکارییە بـۆ سیسـتماتیککردنی حکومەتێك کە بە فۆڕم لـە خـەڵك پێکهاتبێـت، نـەك تـەنها ئاریشـەی سیاسـیی دروسـت دەکـات و کۆمەڵگـە ئـاڵۆز دەکـات، بـەڵکو بـەهاکان و پێناسـەکانیش دەشـێوێنێ، هـەروەها پرۆسـەی سیاسـیی کـە بەشـداریکردنی تـەواوی کۆمەڵگەیـە لـەنێو دەزگـە جۆراوجۆرەکـان، داواکارییـەکان لـە هـەردوو سـەرەوە زیـاتر رەتدەکاتـەوە لـەنێو حکومەتدا، واتە لە خەڵکـەوە بـۆ دەسـەڵات و لـە دەسەڵاتیشـەوە بـۆ خـەڵك کـە ئـەرك و ماف لـە یاسـادا دیـار کـراوە، بـەڵام ئامـادە نـەبوونی ئـەم فـەزا تەندروسـتە سیاسـییە و دەرکـەوتنی دەسـتەبژێرێك لـەنێو رژێمێکـی سیاسـیی و ونبـوونی خـەڵك لـەنێو ئـەو پرۆسـەیە، نـەك هـەر رژێمەکـە دەکەوێتـە حاڵـەتی مەترسـی هەمیشـەییەوە، بـەڵکو خـودی ئـەو نیمچـە قەوارەیـەش دەکەوێتـە مەترسـییەوە، کـە مـوڵکی تـەواوی کۆمەڵگەیە، سیسـتمی سیاسـیی کـوردی، کـە لانیکـەم خاوەنـداری پەرلـەمان و چـەندین کابینەی حکومی بەخۆیـەوە بینیـووە، هـیچ کـات نـە لـە کـاتی ئـارامی و نـە لـە کـاتی نائارامیدا رەچاوی ئەم خاڵەی نەکردووە، بۆیە وێنەی ناتەواوی خۆی نابینێ.

سەرباری ئـەوەی کـە ئەگـەر شـرۆڤەکارییەکی بێلایەنانـە و دوور لـە رۆمانسـیەت بـۆ نەتـەوەی کـورد بکـەین، هـەروەك چـۆن شـرۆڤەکەی ئەرنسـت رێنـان بـۆ نەتـەوەکانی ئـەورووپا کردوویـەتی و بنەماڵـە و عەشـیرەتەکان بـە خـاتری تـرس لـە نـەمانیان یەکگرتوو بوون و جـودای کردوونەتـەوە، دواتـر نەتەوەیـەکیان دروسـت کـردووە، هـەم ئـەم

نەتەوانــە چــەند لــەتبوون و نەتــەوەی تــر دروســت بــوون و جوگرافیــای تــر دروســت بــوون، هــەروەك پێشــتر لــە پێکهاتەکانــدا بۆمــان دەرکــەوت کــە بەشــێکی نەتــەوەی کــورد لــە کوێوە هاتوون.

بــە تەماشــاکردنی ئــەوەی کــوردیش بــەم شــێوەیە کــە دەیــان بنەماڵــە و خێــڵ و عەشیرەتی تێدایــە، نەتەوەیــەکیان پێکهێنــاوە، هــەم کولتــوور، هــەمیش شــێوەزار و هــەم جوگرافیــا و هــەم لــە نــەریتی پێکهێنــانی خێــزان، هــەمیش لــە رووی ئایینییــەوە زۆر جــوداوازی تێدایــە، بــەم پێیــە بێــت نەتــەوەی کــوردیش وەکــو تــورك و فــارس، رەســەنایەتییەکەی دەکەوێتــە ژێــر پرســیارەوە، چــونکە مێژووەکــەی نەنووســراوەتەوە، یــان وەك چــۆن دەڵــێن تــاکو ئــەم دواییــەش کــورد لــە دەرەوەی مێــژوو بــووە، کــە ئێســتە خەریکــە دەکەوێتــە نێــو مێــژووی دوای مۆدێرنــە، کــە هــیچ بەهایــەکی نــەماوە مێــژوو وەکــو زەمــەنی سیاســیی و کولتــووری، بــەو پێیــەی کــە کــورد لەوەتــەی لــەنێو مێــژووی نەنووســراون و لــە دەرەوەی مێــژوون، "بــەردەوام لــە چوارچــێوەی چــەند دەوڵەتێکــدا قــەتیس کــراون، شــتێك نــەبووە هاوکارییــان بکــات تــەنها شــاخەکان نــەبێت پشــت و پەنایان بوونە، بۆیــە مانــەوەی عەشــیرەت و بنەماڵــە و خێــڵ لەگــەڵ دەوڵەتــە زلهێزەکــانی جیهــان و لەگــەڵ دەوڵەتــە هەرێمایەتییــەکان ماونەتــەوە، هۆکارێــك بــووە بــۆ مانــەوەیان بۆ داهــاتوو، ئەگەرچــی ئەمــە رەخنــەی لێــدەگیرێت و بــە دژی گوتــاری کــوردی ناســراوە، بــەڵام وەکــو خوێندنــەوەی دیکــە ئەوەیــە کــە بــوونی ئــەم عەشــیرەتانە لەگــەڵ دوژمــن، بەشێك بووە لە ســەربەخۆیی تــاك و کۆمەڵگــە، نموونــەش ملنــەدانی گــەنجان بــە ســەربازی یــاخود باجــدان لــەبری ئــەو ســەربازگیرییە، بەشــێکە لــە ســەلماندنی بــوونی نەتــەوەیی، شــەڕی بــەردەوامی کوردەکــان لەگــەڵ دوژمنــەکانیان و ئــەو هێرشــە سیاســییانەی، کــە هاتوونەتە ناوچەکە و یاخیبوونیان لــە دەوڵــەت بــە هــەر کلۆجێــك بوویێــت بــە بــەردەوامی لــەم رەفتــارە سیاســییە ســەلمێنەری ئەوەیــە کــە خۆڕاگربوونــە"(١٢٢). بــەڵام نــابێ ئــەو راســتییە تاڵــە بــیر بکــەین کــورد هەمیشــە دوو بــەرە بوونــە و بەســەر دەوڵــەتانی دەوروبــەردا دابەشــبوونە، دۆخێکــی دیکــەش ئەوەیــە، کــە کــورد هەمیشــە دوژمنــی خۆیان بوونە، پرسی خۆ بە گــەورە زانــین و ملنــەدان بــە یەکــدیی و یــەکیی قبــووڵ نــەکردن

بۆ پۆستی سەرۆك و سەركردایەتیكردن و بە پێچەوانەشەوە بۆ دوژمنەكانیان بچووك و ملكەچبوون، یەكێكە لە هۆكارە نەرێنییەكان.

ئەوەی كە رژێمی كوردی خستووەتە ژێر پرسیارێكەوە كە وەڵامەكەی لاوازە، پرسی مامەڵەكردنە لەگەڵ نەتەوە و قەوارە كولتوورییە جیاوازەكانی تەك خۆی، باشتر بڵێم مامەڵەكردنی لە ناوەوە و لەگەڵ نەتەوەی عەرەبی سونە و شیعە مەزهەب و توركمان و ئاشووری و كلدانی و ...هتد لەلایەك، لە دەرەوەش بە ناوی دیپلۆماتییەوە لەتەك دەوڵەتانی وەكو توركیا و ئێران لەلایەكی تر، لە هەردوو بارەكەدا هیچ رۆشنییەك بەكارە سیاسی و دیپلۆماتییەكانەوە دیارنییە، جگە لەو ئینتیمایەی هەریەك لە حزبە باڵادەستەكان بۆ توركیا و ئێران هەیانە وەكو سیاسەت، بە زۆر دۆستایەتیكردنی ئەمەریكاش لە شوێنێكی دیكە بوەستێت، ئەو دیپلۆماتییەتەی، كە لەگەڵ دەوروبەر دەیكات جگە لەوەی لەد اهاتوودا بەزیانی ستراتیژی دەگەڕێتەوە و هیچ بەرهەم ناهێنێ، چونكە مەرجە سیاسییەكانی ئەو وڵاتانە لە ویست و داوای خەڵك و خودی شۆڕشێك كەمترە، كە ساڵەهایە خەباتی بۆ كردووە.

پرسی گومانكردن لەوەی كە ئایا كورد وەكو كۆمەڵگەیەك لەم ناوچەیە هەن و بڕێك لە مێژووی ناوچەكە بە ناوی كوردەوەیە، لەوێوە سەرچاوەی گرتووە كە ئایا چۆن دەبێ نەتەوەیەك خاوەن خاڵی هاوبەشی زمان و نەریت و جوگرافیا و خاك بێت، كەچی بەم شێوەیە مامەڵە لەگەڵ واقیع بكات و مامەڵە لەگەڵ ئەوانی تر بكات كە پێكەوە دەژین، ئەم نەتەوەیە ناتوانێ هەڵگری خەسڵەتێكی ناسیۆنالیستی بێت تاكو خۆی نەسەپێنێت، هەڵبەت ئەمەش بەبێ بنەمای مێژوویی و واقیعی كۆمەڵایەتی و ئایین و دەرهاویشتەكانی تری سیاسیی نییە، كە بەسەر نەتەوەیەكی ناهۆشیار سەپێنراوە و قبووڵی كردووە.

تێکەڵکردنی ئایین و حکومەت

رەنگــە لــە فۆڕمــدا ئــەو رژێمــەی کــورد دروســتی کــردووە بــە عــەلمانی بچـێت، بـەو واتایەی کە هەم لە حکومەتـدا بـە فـەرمی دەوڵـەتی ئـایینی نییـە و فرەییـە لـە دەسـەڵاتی حکومەتداریـدا، هـەمیش بـە نـاو ئـایینی جـودا کردووەتـەوە لـە حکومـەت، عەلمانیـەت یەکێکە لەو دروشمانـەی، کـە حزبـی مـۆدێرن و حکومـەتی مـۆدێرن کـاری لەسـەر دەکـات، بـۆ ئەمــەش لــە ســەرەتاکانەوە دەســتپێدەکات، واتــە هەڵوێســتی عــەلمانی و هەڵویســتی ئـایینی بـە هـۆی چـەندین هۆکـاری سیاسـیی و فکـری لـە یـەکتر دوور دەکەونـەوە، لێـرەوە دۆخی ململانێ لە نێوانیاندا دروست دەبێت کە هیچ پاساوێکی نییە.

سـەرەتای دەسـتپێکردن بـۆ دروسـتکردنی دەوڵـەتی عـەلمانی، بـەر لـەوەی پێویسـتی بــەو ململانێیــە هــەبێت، پێویســتی بــە خۆڵقانــدنی فەزایــەکی لــەباری ژینگــەی رێکخراوەیـی و جـەماوەری هەیـە، واتـە ئۆرگـانیزەکردنی هـەموو ئـەو توانایانـەی کـە بۆشـاییەکی سیاسـیی پـڕ دەکەنـەوە لـە حاڵـەتی نائاسـاییدا، هـەروەها پێویسـتی بـە رەخسـاندنی زەمینەیـەکی لـەبارە بـۆ هۆشـیارکردنەوەی نەتـەوە کـە شوناسـی خـۆی لەپێش هەموو شوناسەکانەوە ببینێ.

بەپێی ئەو پێشـەکییەی ئامـاژەم پێـدا سیاسـەتیی کـورد ئاسـتێکی دیـارکراوی نییـە کە بتوانێ بەپێی پێوەر و تیۆر مامەڵـەی لەگەڵـدا بکـەین، بـەو پێـەی کـە وەهـا مامەڵـە لەگـەڵ کۆمەڵگـەدا دەکـات، کـە نەدەسـەڵاتێکی تـەواو مەزهـەبی و ئایینییـە و نـە دەسەڵاتێکی تـەواو عەلمانییـە، واتـە لـە خاڵێکـدا کـە پێویسـتە هاوسـەنگی بکـات، لـە نێــوان عەلمانییــەت و مەزهەبگــەرایی بــە پێچــەوانەی رەوتــی سیاســیی خــۆی هەڵسوکەوت دەکات، هـەر ئـەوەی دەزگـەکانی لەسـەر شـێوەی حزبێکـی مـۆدێرن فـۆڕمی وەرگرتــووە، کــە لــە هەنــدێ شــوێن و هەنــدێ دەزگــەی حزبــی و حکومیــدا پرەنســیپی نـەریتخوازی کـۆن جـێگیر بـووە و کـاری پێـدەکرێت، یـان ئـەوەی لـە شـێوەی دەسـەڵاتی دیموکراسـی خـۆی نمـایش دەکـات، ئەمـە لـە دەسـەڵاتی کوردیـدا وەهـا رەنگیداوەتـەوە کۆمەڵگـەی گـیرۆدە بـە سـەدان کێشـەی جۆراوجـۆر کـردووە، رەنگـە بەشـێکی زۆر لـە ئەنـدامانی حزبـەکان نـەزانن کـە ئەمـە هاوسـەنگیی سیاسـیی نییـە، بەقـەد ئـەوەی

رازیکردنــی کولتــوور و نەریتــە جیاوازەکــانی خێــڵ و بنەماڵــە و کەســایەتییەکانە، ئــەم قەناعەتەش لەخۆڕا دروسـت نـەبووە، هـەم تـەواوی کۆمەڵگـە، هـەم تاکـەکانی بارهێنـاوە و لەوێوە هـاتووە کـە سـامانێك کـە لەبەردەسـتی دایـە، بـە هـۆی ئـەوەی سیسـتماتیك و یاسـایی نـەکراوە لـە کاربگێڕییەکەیـدا، بۆیـە کاریگـەری نـەرێنی کردووەتـە سـەر ژیـانی فەرهــەنگی و سیاســیی و کۆمەڵایــەتیش، هــەر ئەمەشــە وای کــردووە، کــە نــەتوانێ یەکسانخواز بێت و پاداشتی رابردوو بداتەوە.

کـورد بزووتنەوەیـەکی بـە نـاو ناسیۆنالیسـتە کـە مێژوویـەکی دووردرێـژی هەیـە لـە شۆڕشـکردن بەرانبـەر رژێمـە سیاسـییەکان لـە هـەر وڵاتێکـدا، نـە توانیویـەتی ببێتـە خـاوەن گوتـارێکی سیاسـیی یـەکگرتوو و پرۆژەیـەکی نەتـەوەیی، نـە توانیویـەتی بنکـە جەماوەرییەکەی گۆش بکـات بـە ناسـیۆنالیزمێك کـە بانگـەوازی بـۆ دەکـات، لـە بـواری پەروەردەییشــدا پرۆژەیــەکی نەتــەوەیی نییــە کــە نــەوەکان بــزانن بۆچــی ئینتیمــا بــۆ ناســیۆنالیزم بکــەن، بــە پێچەوانەشــەوە بۆچــی ناسیۆنالیســت بــن، چــونکە عەقڵییــەتی حزبـی و ئایـدیۆلۆژیای سیاسـیی رووت بەسـەر زمـانی سیاسـیدا زاڵـە، ئـەم ئایـدیۆلۆژیا سیاسـییەش تـا ئـەو جێگەیـە توانیویـەتی بـڕ بکـات، کـە سـوود و بەرژەوەنـدیی بێتـە پێشەوە، مەبەسـتم سـوودێکە بـۆ گشـت نـەك سـوودێك بـۆ دەسـتەبژێرێکی سیاسـیی لـە پــەنا ناســیۆنالیزم و نەتــەوەخوازی. گوتــاری رۆمانســییانەی کــوردیش نــەیتوانیوە جێگەی ئـەو بۆشـاییە پڕبکاتـەوە، کـە لـە هۆشمەنـدیی تـاکی کـورددا هەیـە، هـەر بۆیـە ئایـدیۆلۆژیاکانی دیکـەی وەك ئـایین و بنەماڵـە و خێـڵ، لـە بەرانبـەر گوتـاری سیاسـیی نەتەوەییدا زاڵتر دەبینرێـت، دنیاگـەرایی کـە بریتییـە لـە عەقڵییـەتێك بـۆ خۆرزگـارکردن لــە ئــایین واتــە خۆرزگــارکردن لــە کاریگــەری دەســتە و تاقمێــك یــان ئایدیۆلۆژیایــەکی جێگــە لەســەر کۆمەڵگــە کــە ئــایین لێڤەگــەریی یەکەمــە، کارکردنــە بــۆ ناســاندنی مەزهــەب و ئایینــە جیاوازەکــان، هــەروەك رۆژئاواییــەکان کاریــان بــۆ ئــەوە کــرد، چــۆن کۆمەڵگە ئاشـنا بکـەن بـەوەی چـۆنییەتی لـە چـەندێتی ئـایین جـودا بکەنـەوە، هـەروەها هۆشیارییەکی تەواو بدەن بـە کۆمەڵگـە کـە جگـە لـە ئـایینی ناسـراو واتـە مەسـیحیەت و جوولەکــە ئــایینی تــری وەك (بــودی و زەردەشــتی و هیندۆســی و کۆنفۆشیۆســی و ...هتــد) هەیــە، دەبــێ لانیکــەم کۆمەڵگــە بیانناســێت و خوێندنــەوەیان بــۆ بکرێــت

لەلایــەن رۆشــنبیر و کەســانی ئەکادیمییــەوە، بــۆ ئــەوەی بچــێتە نێــو میتۆدەکــانی خوێنــدنی بــاڵاوە، یــان لــەنێو ئینســتیتۆتەکانەوە کــە قوتــابی لــە خوێنــدنی بــاڵا کــەڵکی لێوەربگرێــت و رەنگدانــەوەی هــەبێت لەســەر بیرکردنــەوەی کۆمەڵگــە، ئــەو ئەزموونــە لــەو کاتــەوە سەرچــاوەی گرتــووە، کــە رۆژئــاوا جیــاوازی نێــوان (کاسـۆلیك و پرۆتســتان و لۆسەری) کردە بـاو، بـەڵام لەبەرئـەوەی عـەرەب نـەیتوانی جیـاوازی نێـوان مەزهەبـەکانی خـۆی، کـە سـونە و شـیعە و مەزهـەبی دیکـە هـەن، بـوو بـە مۆدێلێـك بـۆ کـورد، کـە نەیتوانیوە ئـەو رۆشـنبیرییە بکاتـە بـاو بـۆ خـۆی و لـەنێو بزووتنـەوەی ناسیۆنالیزمیشـدا ئــەم جیاوازییــە بکــات، بۆیــە ئــایین و عەلمانییــەتی لــە یەکــدیی بــۆ جــودا ناکرێتــەوە، بەڵکو تێکەڵ بە یەکدیی کردوون.

ئەگەر وای دابنێین کـە ئـایین یەکێکـە لـە بەربەسـتەکانی سیسـتمی بـەڕێوەبردن، ئـەوا دەبێت کورد چەند جارێـك ئـەم پرۆسـەیە پراکتیـك بکـات، چـونکە لـە فرەیـی مەزهـەبی و نەتـەوەیی و کولتووریـدا ژیـانی سیاسـیی دەکـات، لەلایـەك زۆرینـەی سـونە مەزهـەبی ئیســلامییە و وڵاتــە دراوسێییەکانیشــی رازی بکــات، لەلایــەکی دیکــە دەبێــت پرســیار لە هۆکارەکانی ئـەم بەربەسـتە بکـات، کـە رێگـرە لـە عـەلمانیبوونی دەوڵـەت، واتـە بـەو چەشــنە تەماشــای کۆمەڵگــە نــەکات، کــە زۆرینــە لایــەنگری یــەك ئــایینن، هــەروەك لەگــەڵ هــاتنی جــەمال عەبدولناســر جۆرێــك ســەرکەوتن بەدەســتهات لــە میســر، لەگــەڵ ئــەوەی تــەوژمی ئــایینی لــە لایــەن زانایــانی ئــایینی هێڵــی ســەلەفیەت پێیــان لەســەر ئیســــلامبوونی کۆمەڵگــــە دادەگــــرت، بــــەڵام لەگــــەڵ ئەوەشــــدا تــــەوژمی عروبــــە و ســەلەفییەت جــودا کرابــووەوە، ئــەم خۆدابڕانــە بــەر لــەوەی خــۆدابڕان بێــت لــە ئــایین، خۆدابڕانــە لــە عەقڵییــەتی دەرەبەگایــەتیی و بــیری دواکــەوتووی خێــڵ و عەشــیرەت، ئەمەیــە خــۆ رزگــارکردن لــە داگیرکــاری و هاوســەنگی نێــوان دیســپلین و ئــازادی لــە بەرانبەر ئەو نەیارانەی کە کورد بەزۆرەملێی دەزانێ.

دابەشکردنی کار لە رژێمی سیاسیدا

ئـادەم سمـیس گـەورە هزرمەنـدی ئـابووری سیاسـیی رۆژئـاوایی سـەدەی ١٩. لـە کتێبـی (سـامانی میللـەتان) پێـی وایـە کـە دابەشـکردنی کـار دەبێتـە بنەمایـەك بـۆ زیـادبوونی بەرهـەم و چـاککردنی شێوازەکەشـی، کـەوابوو بـە کـارلێکی ئـەم دوو هۆکـارە چـەمکی بـازاڕ و بـازاڕکردن خـۆی دەسـەپێنێ، لـە روویـەکی دیکـەوە بـەپێی پسـپۆڕی تاکە کەسەوە بەرهەمی کاری مرۆڤ روو لە زیادبوون دەکات.

ئـەم تێگەیشـتنە بـۆ دابەشـکردنی کـار نـەك هـەر لـەنێو دەوڵـەت، بـەڵکو لـەنێو دەزگەیەکی بەرهەمهێنان یـان دەزگەیـەکی تایبـەت هەیـە، بـەو پێیـەی، کـە دەرکـەوتووە کەسـێك نـاتوانێ پسـپۆڕی لـە هـەموو بوارەکانـدا بەدەسـت بهێنـێ، بـەڵام لـەنێو ئـەو کۆمەڵگەیانەی کـە تـاکو هـاتنی جیهانگـەرایی و کۆتـایی سـەرمایەداری کلاسـیکی، نـە شار و نە شارسـتانییەتیان هـەبووە، نـە خـاوەنی سیسـتمی حـوکمڕانی بوونـە، نـە کاریـان بە پارە و سیسـتمی بـانکی کـردووە، نـە خـاوەنی بـەروبوومی ئـابووری و داهـاتی خۆیـان بوونـە، بۆیـە نـاتوانن تەنانـەت لـە دابەشـبوونی کۆمەڵایەتیشـدا کۆتـایی بـە ژیـانی کۆیلایەتی و سەردەستەیی بۆ گرووپێك لە دەسەڵاتدار بهێنن.

ئەوەی کە لە سیستمی سـەرمایەداری هەیـە و خـودی مـرۆڤ پێـی نـامۆ دەبـێ، واتـە لەخۆ نامۆبوون، ئـەو ئەرکەیـە کـە لەسـەر شـانی خـودی مرۆڤـە وەك مـافێکی یەکسـان، واتـە زێـدەبایی و لەلایـەك پاراسـتنی بەرژەوەندییـەکانی دەوڵـەت، لەلایـەکی دیکـە دەوڵەمەنـدکردنی کـەرتی تایبـەت بـەبێ هـیچ زەمـانێکی کۆمەڵایـەتی ئەگـەر هـاتوو سەرمایەداری دووچاری قـەیران هـات، بـۆ ئەمـەش نموونـە زۆرن کـە کرێکـار و هـاووڵاتی ئاسایی دووچاری بوونـە، بـەڵام ئەویـدیی کـە دژەکەیـەتی، دابەشـکردنی کـارە لـە دنیـای سۆسـیالیزمدا، "جـەختکردن لـە دابەشـکردنی کـاری سرووشـتی و بەرەنجامـەکانی دیترمینیزمێکـی لێدەکەوێتـەوە کـە لـەودا شـوێنەوارێك لـە کـردە و خـودی نوێنـەری مـرۆڤ بـەدی نـاکرێ و لـە ئەنجامـدا سۆسـیالیزمیش وەکـو گـۆڕانێکی میکـانیکی و سرووشتی لـە جیهـانی شـتی مێژوویـدا سـەیر دەکـرێ، نـەك لـە جیهـانی خـود و کـار و پراکسیسی مرۆڤدا"(١٢٣).

لــە راســتیدا بەرهــەمی کــار و کــردەوەی تاکــە کەســین، ئــەوەی ئــەو تیــۆرە لــە دابەشــکردنی کــار جــودا دەکاتــەوە، یــەکێکیان بــڕوای بــە ســەرمایەیەك هەیــە هەمیشــە خــۆی بەرهــەم بهێنێتــەوە، جگــە لــە پاراســتنی بازنەیــەك لــەو گرووپــەی تێیــدا هەڵدەســوورێن، ئــەویتر بــۆ پاراســتنی دەوڵــەت، پاشــان ئــەو هێــزە کــارەی کــە پێوەندییــەکانی بەرهــەمهێنان دووبــارە وەگــەڕ دەخاتــەوە، ئەویدیکــە بــۆ نەهێشــتن و پچــڕانی ئــەو بازنەیــە، کــە گرووپێــك بــە سیاســەتیی ســتایلێك لــە سیســتمی کــار خۆشــگوزەرانی بەدەســت دەهێــنن، ئــەم نادادپەروەرییــە لــە شــوێنێکدا بــە یاســا رەوایــەتیی پێــدراوە و هــەم بــە تیــۆر، هــەمیش بــە خوڵقانــدنی فەزایــەکی سیاســیی کــە ترسی بەرهــەمهێناوە، چــونکە سیســتمەکە لــە دوو ســێکتەر پێکهــاتووە، یەکــەمیان هێــز و ئەویتر سەرمایە، بــۆ هەریــەك لــەو ســێکتەرانەش کەرەســتەی خــاوی هەیــە و هەمیشــە خــۆی بەرهــەم دێنێتــەوە، بــۆ نموونــە نــاتوانرێ چــینەکان لێکجــودا بکرێتــەوە، وەکــو کرێکــار و فەرمانبــەر و بــەرپرس و خــاوەن کــار و بــۆرژوازی و هــەژارەکان، چــونکە سیستمەکە هەمیشە لە بیری داپۆشین و شاردنەوەی دیاردەکەیە، نەك پۆلێنکردن.

فەلســەفەی سیســتم و حــوکمڕانیکردن و بــەڕێوەبردنی دەوڵــەت و ...هتــد، لەســەر بنچــینەی دابەشــکردنی هەیکــەلی داڕێشــتووە و پێویســتییەکی گشــتە بــۆ رادەســتکردنی دەســەڵات بــە خــودی دەســەڵاتخوازان، "ئــەرکی زانســتە کــە رووداوەکــان و پێوەنــدیی رواڵەتگــەراکان لــە نێوانیانــدا بــە رێــژەی گــەورە گــەورە و ئەوەنــدەی کــە دەتوانێــت، کۆبکاتــــەوە، دەبێــــت ریزبەنــــدی ئەمانــــە روون بێــــت بــــە جۆرێــــك پیشەســــازییە جۆراوجۆرەکــان بتــوانن بگــەن بــەوەی کــە خۆیــان وەك بەرژەوەندییــەکی هــزری بەدوویــدا دەگــەڕێن، چــونکە بــە ئەندازەیــەکی زۆر کــۆی ئــەم داخوازییانــە پێکــەوە لــە پیشەسازییەوە دێت"(١٢٤).

ئەمەی لە سەرەوە باسکرا ئەو بیرۆکە عەقڵییەیە کە فەرامۆشی هیچ ئۆرگانێك ناکرێت بە کەرتی تایبەتیشەوە کە بەشێکە لە دەسەڵاتی سیاسیی و ئابووری و سەرمایەداری بە گشتی، بۆیە هەرچی دابەشکردنی کارە لە خزمەت باڵادەستی سیستمە کە دەوڵەت بەر لەوەی حوکمڕانی بێت فەلسەفەیە، فەلسەفەش بڕوای تەواوی بە دابەشکردنی کارە، بۆیە پیشەسازی و زانست و دەزگەکانی فێرکردن و

پەروەردە، کە بەشێکی زۆری یەخەی ئەنیستیتۆ و زانکۆکان و راگەیاندن و کڵێسا و پەرستگە ئایینەکان کە بەشێکن لە سیستمەکە، کەوابوو دابەشکردنی کار تەنها لە چین و توێژەکاندا نییە، بە قەد ئەوەی کراوە بە ئەفسانە و ناناسرێتەوە، چونکە دەوڵەت و حوکمڕانی دەسەڵات هەمیشە لە فەزایەکدا کۆدەکرێتەوە کە هاووڵاتی لە شێوەی دابەشکردنەکەش شارەزایی نەبێت و وەکو سیحرێك تەماشای بکات.

لە سیستمی خۆبەڕێوەبەردنی دەوڵەت و ژیان، ئەم فەزایە وەکو خۆی نابینرێ، تەنانەت لەنێو کاریش هەستی پێ ناکرێ، چونکە سیاسەت هەمیشە فابریکەیەکە بۆ جێگیرکردنی سیستمەکە و قەناعەت پێکردنی کارگەر و ئەو کەسانەی کە ئامادە بەکارن، تەواوی ئەو ئەرك و مافانەی کە لە رژێمی کوردیدا قسەی لێدەکرێت، بریتین لە دانانی دوو چینی دیارکراوی سەردەست و ژێردەست، ئەو توێژانەش کە دەکەونە نێو ئەم دوو چینەوە ئەو کارانە دەگرنە بەر کە لە پەراوێزی چینەکاندا هەن، واتە کار دەستەبژێرێکی سیاسیی و رۆشنبیری، جیاوازی هەیە لەگەڵ کارێك بۆ جووتیار و کرێکار و قوتابی و فەرمانبەر و پیشەوەرەکان دانراوە، ئەمانەش دواتر دەبنە دوو چینی دیارکراوی نێو کۆمەڵگەیەك کە لە هیچ شوێنێکی دنیادا بەو ستایلە کارناکرێت، رژێمی دروست لەو رژێمەی هیپۆدام دەچێت کە لە پێش ئەفلاتوون لە ئەسینادا دایڕشتبوو، ئەم رژێمە لەسەر بنچینەی دابەشکردنی چینەکان و تێڕوانینی بۆ چینەکان هەم جێگە و ڕێگە، هەمیش دەسەڵاتەکانی دیارکردبوو، فەلسەفەی ئەم دابەشکردنەش لەوێوە سەرچاوەی گرتووە، کە هەرەمێك لە دەسەڵات دروست بکات، بەو واتایەی کە هەم یەك لەو چینانەی دەبنە بەشێك لەو پلانانەی کە بۆ دەوڵەت شایستە و لەبارە، رەنگە لەو تێڕوانینەی هیپۆدامەوە بتوانین هەمان دابەشکردنی کار لەسەر رژێمی کوردی پراکتیك بکەین، کە بریتین لەم چینانەی لای خوارەوە.

بەپێی ئەو پۆلێنکردنەی سەرەوە بێت پیاوانی دەستەبژێر و پیاوە بەهێزەکان و پیاوانی بەرهەمهێنان جیاکردووەتەوە، کۆمەڵگە دابەش دەبێتە سەر دوو چین، چینێکیش لە نێوەڕاستدا وەکو چینی ئەرستۆکرات دەردەکەون، کە ئێستە ئەو چینە ناوەندە لە رۆژئاواش نەماوە و هیچ کاریگەرییەکیان لەسەر سیستم و سۆسیۆلۆژیای کۆمەڵگە نییە، کەوابوو تەنها دوو چینەکەی دیکە ماون، کە بە ئاشکرا دیارن،

چینی پیاوە بەهێزەکان ئەو چینەن کە چارەنووسی خەڵك دیاردەکەن لە رووی سیاسییەوە، هەموو پێداویستییەکانی ژیانیشیان بەزۆرەوە بۆ دابین کراوە، هەر لە راگرتنی هاوسەنگیی کولتووره جیاوازەکانەوە بگرە کە بە خزمەتی خۆیان کۆتایی پێدێت تا دەگاتە هەڵبژاردنی زەوی و ماشێن و ئارەزووەکانی دیکەی ژیان، ئەم شێوە سیاسەتیی دابەشکردنی کارە، تەنها بابەتی سەرمایەگوزاری نییە، بەقەد ئەوەی گۆڕینی دۆخێکە بۆ دۆخێکی دیکەی شێوەی ژیان لەنادیاردا.

چینی دەستەبژێری پێشڕەو

دەستەبژێر بەر لەوەی سەر بە کایەیەکی دیارکراو بن سیاسەت یان رۆشنبیر، ئەو توێژەن کە هەم جیاوازن لە خەڵك، هەمیش خۆیان جودادەکەنەوە، دروستکردنی ئەو بازنەیەی کە وەك تخوب کێشراوە کەڵك لەو فەزا سیاسییە وەردەگرێت، کە خەڵکی وەکو مێگەل تەماشاکردووە و خۆشیان شوان.

بۆچی بەم چینە دەگوترێت پێشڕەو، چونکە مافیان بە خۆیانداوە پێشڕەوایەتی خەڵك بکەن و بە ناوی مومارەسەی سیاسەتەوە چ لەنێو خۆیاندا و چ لەگەڵ دراوسێکانی کوردستان چارەنووسی خەڵکیان بەدەستە و ئەوان دیاری دەکەن، ئەم فەزایە پێی دەگوترێ رەوایەتیی شۆڕشگێڕی کە بەهاکەی لە سەردەمی حوکمڕانی بەعس بووە، کە کۆمەڵێك لەو کەسانەی شاخیان هەڵبژارد، وەکو هاونیشتمانی پلە یەك هەژمار بکرێن و لە هەندێ بواری یاسایشدا چاوپۆشیان لێ بکرێ، لە حاڵێکدا ئەم ستایلە لە رەوایەتیدان سەرەتای دوو لەتبوونی نەتەوەی کورد بوو، چونکە ژیانی شار جیاوازە لە ژیانی شاخ و ئەو پێوەرانەی شۆڕش دیاری دەکات.

چینی پیاوە بەهێزەکان

ئەم چینە تەنها لە پیاوە سیاسییەکاندا کۆنەبووەتەوە، بەڵکو لەو کاراکتەرانە پێکهاتووە، کە خاوەنداری سەرمایەن، یان عەشیرەت یان هێڵی سیاسیی لەگەڵ دەوڵەتانی دیکە وەکو شێخ و بنەماڵە ناودارەکان، بەزۆری لەوانە پێکهاتووە کە خاوەن عەشیرەت و بنەماڵە و خێڵ و هێزی ماتریاڵییان هەیە، ئەم چینە جگە لەوەی لە رووی ئابوورییەوە سوودمەندن و کەڵك لەو هەژارییەش دەبینن کە خەڵك بە گشتیی دووچاری بووە و بەناچار سیاسەتیی حزبێك یان گرووپێکی سیاسیی لە رەفتاری رۆژانەیاندا رەنگی داوەتەوە، ئەم دیاردەیە کاریگەری خستووەتە سەر دەزگەکانی حکومەت و ئۆتۆریتەی سیستەمەکەی خستووەتە ژێر پرسیاری نائاسایی، چونکە لەگەڵ خاوەن دەسەڵاتی سیاسیی و بەرپرسە باڵاکاندا هاوبەشی پرۆژەی ئابوورین و کەڵك لە یەکتر وەردەگرن، بۆیە لە دەرەوەی یاسا و سیستەمەکەن.

چینی کارگەر و بەرهەمهێن

ئەم چینە کە هەرچی لەگەڵ ئەوەدا ئەرکی قورس هەیە کەوتووەتە سەرشانی، نەك هەر ناتوانێ لەو فەزا سیاسیی و کۆمەڵایەتییانە رزگاری نابێت، ناشتوانێ وەك کاراکتەرێکی چالاك لەو بوارەی خۆیدا بەرهەمی هێزی کاری خۆی ببینێ، تەنانەت ئەو چینەش، کە لە پەراوێزی بەرهەمهێنەکاندان ناتوانن خۆیان ببیننەوە وەك هاووڵاتییەکی سادە و ئاسایی بن، هەڵبەت بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی دوای تیۆرەکەی هێربەرت مارکیۆز کە لە دوای ساڵی ١٩٦٨ی شۆڕشی خوێندکاران تیۆریزەی کرد، ئەوەبوو گوتی چینی کرێکار و بەرهەمهێن هاوشان لەگەڵ خوێندکاراندا دەتوانن چالاکتر بن لە گۆڕینی سیستم و نەهێشتنی ستەمی ئابووری، چینێکی دیکەی نەناسراو و بێ شوناس سەریهەڵدا کە لەگەڵ هاتنی جیهانگەراییدا و بە تایبەتی لە سەرەتای نەوەدەکانی سەدەی رابردوو هاتە نێو نێوەندە سیاسیی و ئابوورییەکەوە، ئەویش کرێکاری یەخە سپییە، کە لە پشتی کۆمپیوتەر و لەنێو

نووسینگەی کۆمپانیـا و دەزگـە حکـومی و ناحکومییـەکان هـەن، ئەمانـە جێگـەیان بـە جێگە و ڕێگەی ئـابووری چـینی کرێکـار و بەرهـەمهێن لـەق کـرد، بەمـەش وێنـەی ئـەم چینە لەبەرچاو خەڵك بـە گشـتی بـە شـێوەیەك پێناسـە کـراوە کـە ناشـیرینن و لـە خـوار خەڵکی ئاسـاییەوە تەماشـا دەکـرێن، ئەمـە جگـە لـەوەی ئیرادەیـان لێسـەندراوەتەوە کـە بتـوانن هێـزی کاریـان وەگەڕخـەن تـاکو بتـوانن سیسـتمەکە ڕابگـرن وەکـو چـۆن لـە سـەدەکانی ١٩ و ٢٠ لەلایـەن کرێکارانـەوە دەبینـران و دەوڵـەت ترسـی لێیـان هـەبوو، ئەم مۆدێلـە لـەلای ڕژێمـی کـوردی بـەبێ ئـەوەی هـیچ کەرەسـتەیەکی مـۆدێرنی هـەبێت بـۆ نەهێشـتنی هێـزی کـار و ویسـتی ئـەم چـینە، تـەنها ئـەوە نـەبێت کـە لـە ڕێگـەی ئۆرگانـەکانی خۆیـەوە توانـای ئەوەشـی لـە کرێکـاران گـرت نـەتوانن خۆیـان ڕێکخـراو بکـەن و شـەقام بگـرن، لـە بەرانبـەر ئـەوەدا هـەموو تواناکـانی ڕادەسـتی ڕێکخـراو و سـەندیکاکان کـرد تـاکو بـە ئاراسـتەی سیاسـەتیی ئـەوان بـەڕێوە بچـن و هـەر ئـەوان بتوانن بڕیار لەسەر چارەنووسـیان بـدەن و ئـەوان ئاراسـتەیان بکـەن بـۆ نارەزایەتییـەك کـە سیاسـەت دەوڵـەت و حکومـەت پشـتگیری لێـدەکات، ئەمـە کاریگەرییـەکی وەهـا نـەرێنیی خسـتە سـەر ئـەم چـینە، کـە تـەنها زەمانیـان بـۆ بمێنێتـەوە و قسـەی گرووپـە ئۆپۆزسـیۆنەکان دووبـارە بکەنـەوە، کـە دواجـار ئـەم گرووپـە بگاتـە خاڵێـك وەك بەرژەوەنـدیی سیاسـیی، پشـتیان لـێ بکـەن و لـە بەرژەونـدییان کـار نەکـەن، هـەروەك ئەوەی خودی ڕژێمەکـەش بـەو ناونیشـانە کـۆنترۆڵیکردن و بـوو بـە ڕژێمێکـی نەشـاز کـە دژایەتی یاساکانی خۆی دەکات.

بەم جیاوازییـە چـینایەتییەی کـە لـەنێو پێکهاتـە کۆمەڵایەتییـەکانی کـورد هەیـە و هێشتا دەوڵەتی بوونیـاد نـەناوە، ئەگـەریش بوونیـاد بنـرێ شـێوەی دابەشـکردنی کـار بـە سیسـتم نـاکرێ، چـونکە ئـەم دیـاردە سیاسـییەی کـە لـە هـەرێمی کوردسـتانە، بەلەبەرچـاوگرتنی ئـەوەی یەکـەمجارە لـە شـاردا حـوکمڕانی دەکـات و یەکەمجاریشـە لـە ڕێگـەی پـوولێکی بێشـومارەوە مامەڵـە دەکـات، نـاتوانێ خـۆی ڕێکبخـات، ئەمـە سـەرباری ئـەوەی کـە هێشـتا یەکلانەبووەتـەوە لـە چوارچـێوەی ئـەو دەوڵەتانـەی دابەشـی سـەری کـراون، بمێننـەوە یـان دابـڕێن، بـەپێی بۆچـوونی پـۆڵ سـویزی بێـت، بەشـێکە لـە شۆڕشـی چـینایەتی، کـورد هـەرگیز بـیری لـەوە نەکردووەتـەوە هۆشـیاری مـەعریفی و

رۆشنبیری وەکو بەشێك لــە شۆڕشــی دژی دوژمنــەکانی بــەرپا بکــات، بــە پێچــەوانەوە بــە هــۆی کــەم ئــەزموونی لــە شــۆڕش و بــە هــۆی نــاکۆکی نێــوان ڕەوتــە سیاســییەکان و ناوچــەگەرێتییەکانی، هــەمان ئــەو کاراکتــەرەی بەرهــەمهێناوە کــە لــەنێو, ململانــێ سیاســییە نێوخۆییەکاندایــە، بۆیــە ئێســتەش لــە چــەمکی ئــازادی و تاکگــەرایی دەترســێ و مەترســی گەورەشــی لــە ڕزگــاربوونی تاکەکانییــەتی لەدەســت ســتەمی ئــایینی و سیاسیی.

فەرهەنگی چەمکە سیاسییەکان

١- **ناسیۆنالیزم:** وشــەکە بــە واتــای نەتــەوە دێــت، ئــەویش لــە ڕیشــەی لاتینیــەوە وەرگیراوە، لــە فەرهــەنگی نێودەوڵەتیشــدا بریتییــە لــە فەلســەفەیەکی سیاســیی کــە پێــی وایــە یەکــەمین هــەنگاوی کۆکردنــەوەی نەتــەوە بــەرەو پێناســەکردن و بــە دامــەزراوەییکردنی دەزگــە سیاســییەکانی تایبــەت بــەو وڵاتــە دێــت، کــە لــەژێر ئــەو ناونیشانە دەسەڵاتی وەرگرتــووە، ئــەم زاراوەیــە دیاردەیــەکی کــۆنی مێژووییــە و زیــاتر لــە ســەدەی ١٧ و لەســەر دەســتی فەرەنســاییەکانەوە بــە تایبــەت لــە دوای شۆڕشــی فەرەنســاوە هــاتووە و بووەتــە میتــۆدی سیاســیی و چــووتە نێــو فەرهــەنگی سیاســییەوە، نووســەرانی وەکــو مــاکیــاڤیللی، جــان بــودان، ئێرنســت ڕێنــان و تیۆریســتەکانی وەکــو فیختــە و هێــردەری ئاڵمــانی تیــۆریزە کــراوە، دواجــار بووەتــە خواســتکی سیاســیی نەتەوەیی بە تایبــەتیش بــۆ نەتــەوە ژێردەســتەکان، بــەڵام دواجــار ســتایلێکی دەســتەبژێری وەرگــرت بــۆ باڵادەســتی ئــەو گرووپانــەی سیاســەت دەکــەن لــەژێر ئــەو ناونیشــانە، ســەرەنجام دەبــێ بگوترێــت ئــەم زاراوەیــە هۆشــیارییەکی تایبەتــە بــۆ ئەوانــەی کــە نەتەوەپەرســت و کــورت ڕەهەنــدن لــە سیاســەت و جیهــانبینی، چــونکە ئــەم چــەمکە کاریگــەری نــەرێنیی هەیــە تــا دەگاتــە ئــەو جێگەیــەی کــە کەســی هــەڵگری ئــەم بــیرە دەبێتــە دژی ئــەوانی دیکــە و بــە دوژمنــی خــۆی دەزانــێ کــە ئەمــە تــەنها گرووپــە سیاســییە دەســتەبژێرەکان کــەڵکی لێــوەردەگرن. ئەمــە جگــە لــەوەی نەتــەوە ئەتنیکییــەکان و نەتــەوە ڕەســەنەکانیش دەگرێتــەوە، بــەڵام ئــەوان بــەو ئاســتە بــیر لــەو

شێواز وەرگرتنە ناکەنــەوە، چــونکە نەتــەوەی ڕەســەن شوناســی بــزر نابێــت تــاکو جــەنگی دەروونی و فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی لەبارەوە بکات.

٢- **ئینتەرناسـیۆنالیزم:** زاراوەیەکــە بــە واتــای نێونەتــەوەیی دێــت، ئینتەرناســیونالی یەکــەم یــان یــەکێتی کرێکــاران ســاڵی ١٨٦٤ بــە هــەوڵ و تێکۆشــانی کــارل مــارکس لــە لەنــدەن دامــەزرا، ســاڵی ١٨٧٢ دوو لقــی لێجیــا بــووەوە، لقــی یەکــەم لایــەنگرانی مــارکس بــوون، لقــی دووەم میکائیــل بــاکۆنین بــوو کــە لــە ســاڵی ١٨٧٦ بــە هــۆی ململانێــی ئایدیۆلۆژییــەوە شکســتی هێنــا و کۆتــایی پێهــات، ئینتەرناســیونالی دووەم لــە پــاریس دامــەزرا، بــەڵام بــە هــۆی نــەبوونی ئــەزموون و قەیراانــە قووڵەکانــەوە کــە کێشــەی ناســـیۆنال و نەتـــەوە و هەڵگیرســـانی شـــەڕی جیهـــانی، دیســـان شکســـتی هێنـــا، ئینتەرناسـیونالی سـێیەم سـاڵی ١٩١٧ لــە مۆسـکۆ لــە لایــەن ڕابــەری مــەزنی شۆڕشــی کرێکــاری دژ بــە قەیســەر و دامەزرێنــەری یەکــەم دەوڵــەتی شــورەوی، ئــەویش بــە هــۆی کێشــە کەڵەکــەبووەکان لــە مــاوەی زیــاتر لــە ٧٠ ســاڵ شکســتی هێنــا. ئینتەرناســیونالی چــوارەم ئەگەرچــی ئــەزموونی بــە خۆیــەوە نــەبینی تــەنها تیــۆری سیاســیی بــوو لەســەر دەستی لیۆن ترۆتسکی بــوو تــا ئێســتەش لــەژێر ئــەو ناونیشــانە چــالاکی دەکرێــت، هــەرزوو بــە نــەمانی ترۆتســکی کۆتــایی بــە ئەزموونەکــە هــات. بەهــەر حــاڵ ئــەم چــەمکە لەســەر بنچــینەی یەکســانی بــۆ نەتــەوەکان واتــای وەرگرتــووە، بۆیــە لــەنێو بــیری سیاســیی کۆمۆنیســتیدا هــیچ نەتــەوە و پێکهاتــە ئــایینی و میللــی و ڕەگەزییــەك جیــاوازی نییــە لەگەڵ ئەوی تر.

٣- **دەوڵــەت:** وشــەیەکی لاتینییــە و ڕەگوڕیشــەکەی دەگەڕێتــەوە بــۆ ڕاوەســتاو، دەوڵــەت واتــای تــەواوی بــاڵای ڕواڵــەتی و حاکمییەتــە بەســەر تــەواوی کۆمەڵگەکانــدا، هــــەروەها هێمایەکــــە بــــۆ بەرژەوەنــــدیی گشــــتی و پاراســــتنی ئاســــایش و مافــــە سرووشــتییەکانی تــاك، دەوڵــەت قەوارەیــەکی هەمــەگیرە و بریتییــە لــە کۆمــەڵێك دەزگــەی جۆراوجــۆر، بــە واتایــەکی تــر کۆمەڵگــەکان لــەنێو یــەك کۆمەڵگــەدا کۆکراوەتــەوە، کــە جوگرافیــا و خــاك و بەرژەوەنــدی کــۆی کردوونەتــەوە، بــە واتایــەکی دیکــەش قەوارەیــەکی سیاســیی هەمەچەشــنەیە و خــاوەنی دەزگــەی جۆراوجــۆری وەکــو ســوپا و دارایــی و کولتــوور و ئاســایش و بــاری کۆمەڵایــەتی و سیســتمی دیــارکراو و

...هتــد، هــەروەها دەوڵــەت خــاوەن شوناســێکی تایبەتــە و خــاوەنی ئــاڵاو دراو و نەخشــەیەکی جــوگرافی و سیســتمێکی دیــارکراوە، دەوڵــەت ئــەو چــەمکە فــرە واتایەیــە، کە لە شوێنێکدا شوناسی نەتــەوەیی هەیــە و لــە شــوێنێکی دیکــەدا فــرە نەتــەوەیی و لــە شــوێنێکی دیکــەدا نێونەتــەوەیی، شــێوازەکانی دەوڵــەتیش بــریتین لــە دەوڵــەتی ئــازاد. دەوڵەتی پۆلیســی و دەوڵــەتی جــەنگی و دەوڵــەتی ســێبەر و دەوڵــەتی نەتــەوە و دەوڵــەتی فــرە نەتــەوە و دەوڵــەتی یاســایی و دەوڵــەتی کــاتی و دەوڵــەتی تاراوگــە و دەوڵــەتی خۆشگوزەران و دەوڵەتی تەواو دۆست، کە نموونەیەکی شازە.

٤ - **ئایــدیۆلۆژیا:** چــەمکە کۆمــەڵێك واتــای جیــاوازی وەرگرتــووە، بــە واتــا ئایــدیا واتە بیرۆك و ئەندێشە دێــت، هــەروەها بــە واتــای وێنــاکردن واتــە (بۆچــوون) دێــت، بــەڵام خۆی بریتییە لــە فەلســەفەیەکی سیاســیی دیــارکراو، ئــەم زاراوەیــە ئەگەرچــی بنەچــەکەی بــۆ یۆنــان دەگەڕێتــەوە، بــەڵام بــۆ یەکــەمجار لــە ســەردەمی شۆڕشــی فەرەنســایی لەســەر دەســتی دۆســتتۆت دۆتراســتی ســاڵی ١٧٥٤-١٨٣٦ بــووە، هەنــدێك هزرمەنــد ئــەم چــەمکەیان وەکــو نازناوێــك بــۆ ســەدەی ١٩ دەگەڕێننــەوە، ئایــدیۆلۆژیا جــار هەیــە بــە چــەمکێکی ئــەرێنیی بــەکاردێت، جــاریش هەیــە ناحــەز و نــەرێنیی بــەکاردێت، مــارکس لە کاتی لاوێتیدا کە بــەکاریهێناوە وەکــو تیۆرێــك وەکــو واتایــەکی دزێــو، کــە رەخنــە لــە ئایــدیۆلۆژیای ئاڵمــانی دەگرێــت و مەبەستیشــی لــە کانــت و هیگــڵ و فیوربــاخ و فیختــە بووە. بــەڵام جــۆرج لۆکــاچ و تــیری ئیگلتــۆن پێیــان وایــە ئایــدیۆلۆژیا چــەمکێکی قــووڵی فکری و دیالکتیکییــە و ئــەنتۆنیۆ گرامشــیش بــە هــەمان شــێوە بــە چــەمکێکی گــرینگ تەماشای دەکات.

٤ - **دەوڵەتی فرەیی:** بــەو دەوڵەتانــە دەگوترێــت کــە زیــاتر لــە نەتەوەیــەکی تێدایــە و بەرژوەندیی هــیچ نەتەوەیــەك ناخاتــە پــێش نەتــەوەی زۆرینــەی کۆمەڵگــە، هــەروەها بــەو دەوڵەتانــە دەگوترێــت کــە یەکســانیان لــە نێــوان نەتــەوە و رەگەزەکانــدا ســازکردووە لــە بوارەکــانی سیاســیی و کۆمەڵایــەتی و ژیــان بــە گشــتی. بۆیــە ئــەو دەوڵەتانــە لەســەر ئاســتی توانــا مامەڵــە لەگــەڵ تــاك و هاووڵاتییــەکانی دەکــات بــەبێ لەبەرچــاوگرتنی رەگەز و نەتەوە و رەنگ و ئایین و ...هتد.

٥- **دەوڵــەتی نەتــەوەیی:** بریتییــە لــەو دەوڵەتــەی کــە یــەك شــوناس و یــەك واتــای هەیە، کە شانازییەکەی بۆ نەتەوەیەکی دیارکراو دەگەڕێتەوە، دەوڵەتی نەتەوەیی

٦- **راسیزم:** چەمکێکە بــە واتــای رەگەزپەرســتی دێــت، ئــەم بــیرە تونــدە لــە کۆنــەوە هەیــە و تەســکبینی و تــاك رەهەندییــە، ئەگەرچــی ئــەم بــیرە ناحــەزە لــە ســەرەتای گەشــــەکردنی مرۆڤەکانــــەوە هــــەبووە و سیاســــەت و دەوڵــــەت و حکومەتــــە نادادپــەروەرەکان کــەڵکیان لێوەرگرتــووە، شۆڕشــی ســپارتۆکۆس باشــترین بەڵگەیــە، بــەڵام بەر لە سەدەیەك ئەم بــیرە کۆنەپەرســتانەیە لــە ئەمــەریکا هــەبوو، واتــە ســپی پێســتەکان بەرانبەر ســوور پێســت و هیندییــە ســوورەکان، تــا ئــەو رادەیــەی بــە درێــژایی نیــو ســەدە خوێن رژا بەناهەق، راسیزم تــەنها لــە ئەمــەریکا نــەبووە، بــەڵکو لــە رۆژئــاواش هــەبووە، پرســەش تــەنها لــە رەنــگ و رەگــەزدا نــەبووە، بــەڵکو نەتــەوە رەســەنەکانی رۆژئــاوا لــە دژی ئەو کۆچــەرییانەی ســەری خۆیــان بــۆ رۆژئــاوا هــەڵگرتبوو، بــە هــۆی ئــەوەی تێکــەڵ بــە کولتــووری رۆژئاواییــەکان نــابوون، ئیــدی ئــەوان تــا ئێســتەش ئــەو خەڵکــە بــە ســەر رەش و بە کۆنەپەرست ناودەبەن و ململانێکەش تا ئێستە بەردەوامە.

٧- **لیبراڵیــزم:** بــە کۆمــەڵێك میتــۆد و سیاســەت و ئایــدیۆلۆژیا دەگوترێــت، کــە ئامانجیــــان بیرهێنانــــەوەی ئازادییــــە هەمەلایەنــــەکانی سیاســــەت و کولتــــووری کۆمەڵایەتییــە. ئــەم فکــرە لــە ســەدەکانی ١٧ و ١٨ ســەریهەڵداو بــوو بــە جێگــەی مشــتومڕ بــۆ جێگیربــوونی لــە دنیــای سیاســیی و فکــردا، چــەمکەکە کاردەکــات بــۆ بەهەنــــدوەرگرتنی ئــــازادی بــــیروڕای سیاســــیی و ئــــازادی بــــیروڕای چــــاپەمەنی و پشــتیوانیکردنی دەزگــەی کۆمەڵایــەتی پێشــکەوتووخواز. بــە رلــەو مێــژووەش لیبراڵیــزم ســاڵی ١٦٨٨ لــە شۆڕشــی بــەریتانی وەك بەرنامەیــەکی سیاســیی هاتــە ئــاراوە، جــۆن ســتیوارت میــل بــە دامەزرێنــەری ئــەم چــەمك و میتــۆدە ناســراوە، دوو کتێبــی بــە ناوبــانگی هەیــە لــەژێر ناونیشــانی (لیبراڵیزمــی سیاســیی و ئــازادی تــاك) کــە لــەبارەی مــافی تــاك و مــافی سیاســیی وەکــو پــان ئــازادی ناســراوە لــە لای ئــەو. دوای ئــەم تیۆریستینە بووە بە مۆدیلێك بۆ گرووپە سیاسییەکان وەکو داواکارییەکی سیاسیی.

٨- **جــەنگی دادپەروەرانــە:** بــەو جەنگــە دەگوترێــت کــە هێزێکــی ســتەمکاری گــەورە لەگــەڵ هێزێکــی بچــووك کــە نادادپەروەرانــە هێــرش بکــەن ســەر هێــزی بچــووك و

بیانچەوسێننەوە، وەکـو ئـەو جەنگانـەی ئالّمـان دژ بـە پۆلۆنیـا و هۆلّەنـدا و دانیمـارك و عێـراق لـە دژی کـورد و تـورکیش بـە هـەمان شـێوە، بـەریتانیا و فەرەنسـا لـە دژی جـەزائیر و میسـر و لوبنـان و عێـراق و سـووریا و یەمـەن و ...هتـد کردیـان. هـەروەها جـەنگی نادادپەروەرانـە ئـەو جەنگـە هـیچ پێـوەرێکی جـەنگیش بـەکارناهێنێ و راسـت و چـەپ کۆمـەلّکوژی دەکـات و هەرچـی مولّـك و خاوەنـداریێتی دەولّـەت و هێـزی بچـووکە تێکدەدات.

٩- **شـۆڕش**: زاراوەیەکــە لــە کۆنــەوە هەیــە و کەرەســتەیەکە بەدەســت گــرووپ و نەتــەوە و کەمینــەی سیاســییەوە دژ بــە سیســتمی نادادپــەروەریی و دیکتــاتۆر و ستەمکارەوە، شـۆڕش ئـەو بنەمایـەی هەیـە، کـە ئایدیۆلۆژیایـەك لـە دژی ئیدیایـەکی دیکــە بــەکاردەهێنێ بــۆ ســەرەوژوورکردنی تــەواوی سیســتمەکە و هێنانــە ئــارای سیستمێکی دیکە. ئـەم چـەمکە لـە دوای یۆنانـەوە سـەرەتا لـە فەرەنسـاوە هـاتووە، کـە رێنیسـانس بـە گـەورەترین شـۆڕش ناسـراوە، دواتـریش لـە شۆڕشـی ١٧ی ئۆکتوبـەر لـە دژی قەیسـەری رووسـیا، کـە دواتـر یـەکێتی سـۆڤیەتی بەرهـەمهێنا و دەیـان شۆڕشـی دیکە کە هەندێکیان تا ئێستەش سەری نەگرتووە و بەردەوامە.

١٠- ***سیسـتمی سیاسـیی***: سیسـتم وشـەیەکە لـە لاتینییـەوە سەرچـاوەی گرتـووە، لـە زاراوەی سیاسـیدا بریتییـە لـە کۆمـەلّێك دامـەزراوەی جیـاواز کـە پێکهاتـەی حکومـەت و دەولّـەت بەدیـدەهێنێت، لـە بـارێکی تـردا بـە واتـای لۆژیـك و تیـۆرە و ئاراسـتەی جیـاواز دێـت، هـەروەها سـتایلی حوکمڕانیشـە. بـۆ وێنـە پادشـایی و کۆمـاری و پەرلـەمانی و سـەرۆکایەتی و دیموکراسـی و سۆسـیال دیمـوکراتی و تۆتالیتـاری، پێشـتریش فیـودالیزم ، پاشـان هـاتنی سـەرمایەداری وەکـو دوا سیسـتمی ناعەدالـەتی کـراوە بـە پێـوەر. هـەر سیسـتمێك بیچـم و شـێوازی خـۆی بـەپێی کولتـوور و مێـژووی دەولّەتەکـە مامەلّـەی لەتـەك دەکرێـت، پرسـی سـەرەکیش بـۆ ناسـاندنی سیسـتمی سیاسیی، ئەوەیە کە هـەم لـەنێو خـۆدا پێـوەری هـەبێت مامەلّـە لەتـەك دەزگـەکانی، لـە ئاسـتی دەرەوەش لادان لـە پرەنسـیپەکانی سـزادانی خـۆی هەیـە لـە ئاسـتی نێودەولّـەتی، بۆیــە دەبێــت سیســتمی حــوکمڕانی پابەنــدی ئــەو بنەمایانــە بێــت، کــە پێناســەی سیستمەکەی پێدەکرێت و مافی هەموو هاوولاّتییەك لەبەرچاو بگرێت.

١١- **ستەمکاری:** بەو دەسەڵاتە دەگوترێت کە هەم نادادپەروەرە لە سیستەمەکەی خۆیدا، هەمیش کۆمەڵگە لە ئاستە جیاوازەکان سەرکوێر دەکات و ڕێگە نادات خەڵك چاوکراوە بێت و ڕێگری بکات لە هەر ئەگەرێك بۆ تاك حزبی و دەسەڵاتی ڕەها لەنێو جومگە سەرەکییەکانی دەوڵەت و حوکمڕانی، لە ئاستی فەرهەنگیشدا هەوڵێکە بۆ ئەوەی خەڵك ڕابهێنرێت لەو ستەمکارییە کە وا تێبگەن دەسەڵات ئەو فۆڕمەیە کە ئازادە لە مامەڵەی لەگەڵ خەڵکدا بەبێ گەڕانەوە بۆ ڕەوایەتیی یاسایی.

١٢- **زۆرەملی:** خۆسەپاندن و زاڵکردنی هێزێك و عەقڵییەتێکە لەلایەن کەمینەیەکی سیاسییەوە بەسەر زۆرینەی کۆمەڵگە، یان بە واتایەکی دیکە لە دەوڵەتی نەتەوەیی توندڕۆیانەدا ئەوەیە، کە نەتەوەی سەردەست هەموو دیسپلینەکانی خۆی بەسەر کەمینەدا زاڵ بکات، یان بە واتای ئەوە دێت کە ئایدیۆلۆژیایەك بەسەر ئەوانی دیکەی ناڕازی زاڵ بکات بەبێ گەڕانەوە بۆ ڕای گشتی.

١٣- **دەسەڵات:** بۆ یەکەمجار ئەم زاراوەیە لە لایەن تۆماس هۆبز وەکو وشەیەکی ئەکادیمی بەکارهاتووە، ئەم چەمکە یان ئەوەتا لەلایەن هێزی جەستەییەوە دێت یان لە هێزی تێکستەوە دێت، بۆ ئەمەش چەندین نموونە گریدراوی ئەم زاراوەیەیە، دەسەڵاتی ئایینی و دەسەڵاتی سیاسیی و دەسەڵاتی دەق و دەسەڵاتی کولتووری و دەسەڵاتی ڕۆشنبیری و دەسەڵاتی کۆمەڵایەتی و ...هتد.

١٤- **سیۆکراسی:** زاراوەکە لە دوو وشە پێکدێت، یەکەم واتای خودا دێت، دووەم حوکمکردن دێت، بە واتای دەسەڵاتی سیستەمی ئایینی دێت، بەو واتایەی کە حوکمی خودا دێت بۆ یەکەمجار ئەم زاراوەیە لەسەر زاری یۆسفۆس بەکار هاتووە، کە ئاماژە بە تێگەیشتنی جوولەکەکان دێت بۆ ئایینپەرستی و خوداپەرستی، ئەمە لە تەوراتدا هاتووە، ئەمە گرێدراوی تیۆرێکە بەهانە بۆ دەستڕاگەیشتنی فەرمانڕەوایی ڕەها و کەسێتی پیرۆزەوە هەیە. .

١٥- **کۆمەڵگەی مەدەنی:** ئەم زاراوەیە بۆ یەکەمجار لەلایەن هیگڵەوە بەکارهاتووە، زاراوەکە بۆ تاکگەرایی و ئازادییەکانی تاك بەکاردێت، هەروەها زاراوەکە بۆ ئەو ڕێکخراوانە کاری پێدەکرێت کە ڕێکعروەکانی لە ڕێگەی ڕۆشنبیر و کەسانی خۆبەخشەوە هاوکاری حکومەت و دەسەڵاتی سیاسیی دەکەن بۆ

چارەسەرکردنی کێشـە هەمەلایەنـەکان، ئـەم جـۆرە کۆمـەڵگەیـە بـڕوای بـە بەشـدارییەکی خۆبەخشـانە هەیـە لـە پـەنا دەزگـەکانی دەوڵـەت بـۆ رایکردنـی کاروبـاری خـەڵك و بـەهاناوە هـاتنی کێشـەی هـەموو پێکهاتـەکان و چـاودێریکردنی دەزگـەکانی دەوڵـەتیش لە هەر ئەگەرێکی نەخوازراو، کۆمەڵگـەی مـەدەنی واتـە ژیـان دۆسـتی لەگـەڵ ئـەو یاسـا و رێسایانەی کە دەزگەکان دایـان مەزرانـدووە، خـەڵکیش لـە هـەر دەرفەتێکـدا کـە زانـی لـە بەرژەوەنـدیی نییـە، رەخنـەی لێبگرێـت و دەوڵـەتیش گـوێ لـە خـەڵك بگرێـت، بـۆ ئەمـەش خـەڵك مـافی خۆپیشـاندان و مـافی بەشـداری سیاسـیی و ناڕەزایـەتی و سنووردانانی هەیە بەرانبەر نادادپەروەری.

١٦ - **کۆمەڵگـەی سـەربازی:** بـەو کۆمەڵگەیـە دەگوترێـت کـە سـەرتاپای بـە هـۆی کێشە و بە هۆی تێگەیشـتنی دەسـەڵاتەوە دەبێـت بـە دەسـەڵاتی میلیتـاری، واتـە خـەڵك بـە هـۆی پـەروەردەی حکومەتـەوە دەبـن بـە کەسـانی توندوتیـژ و کۆمەڵگـە سـەرتاپای دەبن بە سەرباز و بەو عەقڵییەتە مامەڵە لەگەڵ کایەکانی ژیان دەکەن.

١٧ - **تۆتالیتـاریزم:** ئـەم زاراوەیـە بریتییـە لـە فـۆڕمێکی رێکخسـتن کـە لەسـەر بنـەمای توانـەوەی تاکەکانـە لـە رێگـەی توندوتیژییـەوە بەرهـەم هـاتووە، لـە زۆرینـەی بارەکانـدا کەسـایەتی کـاریزمی و خـاوەن هێـزی سـیحراوی بـۆ سەرنجڕاکێشـانی جـەماوەر دروست دەکات. ئەم زاراوەیە لە سەدەی بیستەمدا کاری لەسەر کراوە.

١٨ - **سـتەمکاری عـادەتی:** ئـەم زاراوەیـە بـۆ زۆرەملێـی و سـتەمکاری کولتـووری خـەڵك بـە گشـتیی بـەکارهاتووە و بـەکاردێت، واتـە گشـت لـە دژی ئازادییـە هەمەلایەنـەکان، کـە لـە لایـەن کەسـایەتی و تاکـە جیاوازەکانـدا مومارەسـە دەکرێـت. نموونـەی ئـەم سـتەمکارییە ئـایین و کولتـووری زاڵ بەسـەر کەمینـە و ئایینزاکانـدا دەسەپێنرێت. کۆمەڵگەی رۆژهەڵاتی دەوڵەمەندە لەم بارەیەوە.

١٩ - **فەنـدەمینتالیزم:** بـەو گرووپـە توندڕۆانـە دەگوترێـت کـە لـە رێگـەی هێـز و توندوتیژییـەوە لـۆژیکی خۆیـان زاڵ دەکـەن و لەگـەڵ هـیچ شـێوەیەك لـە یەکـدیی قبـووڵکردن و پێکـەوەژیان نـین. ئـەم چـەمکە لـەوێوە سەرچـاوەی گرتـووە کـە ئایدیایـەك وەکو بنچینەی تیـۆری وەرگرتـووە، کـە تێکسـتی سەرچـاوەکە زەمینـەی بـۆ خۆشـکردووە تاکو لـە ماتریالـە ئایدیالیسـتییەکەی رەوایـەتیی وەربگـرن بـۆ بڵاوکردنـەوەی توندوتیـژی

لەنێو خەڵکدا. زۆرجار ئەم لۆژیکە تەنها لە لایەن گرووپی توندڕۆ نابینرێت، بەڵکو لەلایەن دەسەڵات و حکومەتەوە هەستی پێدەکرێت، نموونەش ئەو دەسەڵات و حومکڕانانەیە، کە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هەیە، پێشتریش لە رۆژئاوا هەبوو.

٢٠- **ئەنارشیزم:** ئەو گرووپانەن، کە بەواتای ئاژاوە پشێوی دەنێنەوە و کێشە بۆ دەوڵەت و سیستم دروست دەکەن، پێشەنگی ئەم بزووتنەوەیە لە سەدەی ١٨ و ١٩ لە رۆژئاوا، کەسانی وەکو بڕۆدۆن و فۆریە بوون، بەڵام دواتر ئەم بزووتنەوەیە شوناسێکی دیکەی وەرگرت، کە وەکو ماف چاوی لێکراوە، ئەویش دژایەتیکردنی دەوڵەتانێك بووە، کە ستەمکارن و رێگە بە هیچ جۆرە ئازادییەك نادەن، ئەو بزووتنەوانەش وەکو پەرچەکردارێك ئاژاوە دەگێڕن و بەبێ ئەوەی هیچ ئامانجێك لەبەرچاو بگرن دەوڵەت و دەزگەکانی سەربازی و تەناهیی سەرقاڵ دەکەن و زیان لە موڵکەکانی دەوڵەت دەدەن.

٢١: **فاشیزم**- ئەم چەمکە سیاسیانەی سەدەی ٢٠ و لە بنەچەدا لە وشەیەکی لاتینییەوە هاتووە، بە واتای دەست تەڕ یان چێوەیەکی تەڕ پاش یەکەمین جەنگی جیهان واتە سالّی ١٩١٩ مۆسۆلۆنی یەکەمین کاراکتەری سیاسیی بوو، لە ئیتالیادا کە هەولّی پیندەکردی ئەم چەمکەدا، ئەم سیستمە ناحەزە بە ناوی هێزێکی زالّ بەسەر ئەوانی دیکە و ئایدیۆلۆژیەکانی تردا بوو بە دیاردەیەکی سیاسیی کە لە سەردەمی حزبی دەسەڵاتدار لە سالّی ١٩٢٢ دەستی پێکرد، کە لە سالّی ١٩٣٠ بوو بەهێزێکی بالا، بنەمای فکری ئەم بیروڕا ناحەزە دژایەتیکردنی پرەنسیپەکانی سیستمی سەرمایەداری پیشەسازی و نەهێشتنی گەیشتن بە سیستمی کۆمۆنیستی بوو بە تایبەتی لە شوێنە پیشەسازییەکان، بەبۆچوونی ئەنتۆنیۆ گرامشی گەورە فەیلەسووفی ئیتالیا دەبوو لەگەلّ فاشیزم بە شێوەیەکی کۆیەك لە دۆزەکان بجگە لەوە بە شێوەی دەستپێکی ئابووری سیاسیی خەبات بکرابایە، دەبوو قبوولّ نەکرابا ئەو دیاردە زووتر پوچەلّ بکرابایە تاکو تەشەنە نەستێنێ، هەر بۆیە لە کتێبەکەیدا بە ناوی (یاداشتەکانی زیندانی) بە درێژی پێشبینی ئەو دۆخە سیاسییەی کردووە و رێگەشی بۆ دەربازبوون لەو دۆخە ئاماژە پێکردووە، تاکو کەلّك لە جەماوەر وەرنەگرن، بەلاّم کاری پێنەکرا.

٢٢: **فێمینیــزم**- لــه وشــەیەکی فەرەنســاییەوە هــاتووە، ك ەواتــای ژن و لایــەنگیری له پرســی ژن دێــت، فێمینیــزم نــاوی رێکخــراوی یەکســانییە، چالاکەکانی ئــەم رێکخــراوە کــار بــۆ نەهێشــتنی ئــەو دەســەڵاتە رەهایــە دەدەن، کــە کۆمەڵگــە رادەســتی نێرینــەی کــردووە، ســەرهەڵدانی ئــەم رێکخــراوە دەگەڕێتــەوە بــۆ ســەدەی ١٦ و ١٧ بۆچــوونێکی دیکــەش هەیــە پێــی وایــە کــە دەگەڕێتــەوە بــۆ ســەدەی ١٨ و بــە تایبــەتیش دوای ســەرکەوتنی شۆڕشــی فەرەنســا ئــەویش دوای رووداوە مێژوویــەکانی رۆژئــاوا بــوو لــە قۆناخی بڕوابوون بە شــۆڕش، لــە دوای ئەمــەش مــاری ڤۆلســتۆن کرافــت کتێبێکــی لــەژێر ناونیشــانی ســەلماندنی مافــەکانی ژنــان بــوو لــە ســاڵی ١٧٩٢، دواجــار بــوو بــە جاڕنامــەی فێمێنیــزم. شــەپۆلی دووەمــی ئــەم تیــۆرە لــە ســاڵەکانی ١٩٢٠ تــاکو ١٩٦٠ دەستپێکرد، شەپۆلی سێیەمیش لە دوای ١٩٨٠ دەستپێکردووە.

هەڵبــەت ئامــانجی فێمێنیــزم دەســتەبەرکردن و هەڵســەنگاندنی کەســایەتیی ژن و جیاوازییەکانییەتی لەگــەڵ پیاوانــدا، یــان بــە واتایــەکی دیکــە ســڕینەوەی ئــەو جیاوازییــە دروستکراوەی کــە بــۆ ژنــان بووەتــە راســتی لــە هۆشمەنــدیی کۆمەڵگــە تــاکو ژنــان تــەنها کــاری ماڵــەوە و وەچەخســتنەوە و بــەخێوکردنی منــداڵ بێــت، لــەم بارەیــەوە کەســێکی وەکو ســیمۆن دی بۆڤــار وەکــو پێشــەنگێك هاتــە مەیــدان و کتێبێکــی بــە نــاوی رەگــەزی ســێیەم نووســی و بــوو بــە مانیفێســت بــۆ بزووتنەوەکــە، تــا ئێســتەش کــاری پێــدەکرێت، هەڵبەت ئــەم بزووتنەوەیــە جگــە لــە مــەدەنیبوونیان خــەڵکانێکی تونــدڕۆیی بەرهــەمهێنا تا ئەو رادەیەی، کە خــراپ کــەڵك لــە یاســا و رێکخراوەکــە ببیــنن و پیــاو بچەوســێننەوە. ئێستە ئەم بزوتنەوەیە لە زۆرینەی ئــەو وڵاتانــە بوونیــان هەیــە، کــە ژنــان تێیــدا کــەمترین مافیــان هەیــە. وەکــو هیندســتان و نیپــاڵ و بەشــێك لــە ئــەورووپا و تــونس و میســر و تورکیا و بەشێك لە ولایەتەکانی ئەمــەریکا، بــەڵام بــە گشــتیی ئــەو گوتــارەی کــە ژنــانی تونــدڕۆ و ئەوانــەی هــەڵگری ئــەم بیروڕایــەن کەوتوونەتــە بــەر رەخنــەی فکــری و بــە بۆچوونێکی توندڕۆانە و ناحەزی سیاسیی لە قەڵەم دەدرێن.

٢٣- **ئــەیکۆلۆژیزم**: ئــەم چــەمکە بــە واتــای ئەندێشــەی ســەوز دێــت، چــەمکەکە لــە دەیەی ١٩٧٠ هاتووەتــە ئــاراوە بــە واتــای دەســتوەردانی نــەرێنیی مرۆڤــە لــە سرووشــت و گــۆڕینی دۆخــە رەســەنەکەی، بــەڵام دواتــر بــوو بــە بزاڤێکــی رێکخراوەیــی و سیاســیی،

ئیـــدی زیانـــەکانی زیـــاتر بـــوون لـــە ســـوودەکانی بـــوونی ئـــەم ئایدیۆلۆژیایـــە، گیانەوەرناســـەکانی ئاڵمـــان ئـــەم پێشـــبینیەیان کـــردووە و مەترســـی ئـــەوەیان لەبەرچـــاو گرتـــووە، کـــە مـــرۆڤ زیـــان بـــە ژینگـــە دەگـــەیێنن، لەوانـــەش زانـــای بـــە ناوبـــانگ هـــاینرش هـــەکیل ســـاڵی ١٨٦٠ کـــاری لەســـەر کـــردووە، بۆیـــە دوای ئـــەم بزووتنەوەیـــە بزووتنـــەوەی سەوز واتە ژینگەپارێزی پەیدا بوون و خەباتیان لە دژی ئەو ئەیکۆلۆژییە راگەیاند.

٢٤- **پلینیـــۆم**: وشـــەیەکی لاتینییـــە واتـــا تەواوەکـــەی (لیۆانلێو)ـــە دەگـــەیێنێت، لـــە رووی سیاســـییەوە بـــەو دەســـتە ســـەرکردایەتییەی حـــزب یـــان رێکخـــراوی سیاســـیی دەگوترێـــت، کـــە وەکـــو ئۆرگـــانێکی تایبـــەت لـــە کـــاتی خۆیـــدا وەکـــو پســـپۆرییەك بڕیـــار لەســـەر هەڵوێســـتی تایبـــەت وەردەگـــرن، هـــەروەها بـــە ئۆرگـــانێکی ناوەنـــدی نێـــوان کـــۆنفرانس و کـــۆنگرەش هـــاتووە کـــە بـــۆ فریاکـــەوتنی حـــزب لـــەوەی نـــەتوانێ کـــۆنگرە بگرێت، پلنیۆم دەتوانێ ئەو کەلێنە پڕبکاتەوە.

٢٥- **پـــارادایم**: ئـــەم چـــەمکە لـــە لایـــەن هزرمەنـــدی سیاســـیی تۆمـــاس کۆڤـــەن (١٩٦٢) بـــۆ فەلســـەفەی زانســـتگەرایی بەرهـــەم هـــاتووە، کۆڤـــەن بـــە نووســـنی کتێبێـــك بە ناوی (پێکهاتـــەی شۆڕشـــە زانســـتییەکان) ئـــەم چـــەمکەی بـــە جـــەماوەری کـــرد و وەکـــو نـــەریتێکی فکـــری لـــە ئارادایـــە و کـــاری پـــێ دەکرێـــت، واتـــە پـــارادایم میتـــۆد و ســـتایلی پرۆژەی زانستی دیار دەکات، یان بـــە واتـــای کۆمـــەڵێك گریمانـــە لـــە بـــوارێکی تایبـــەت کـــە دەبێتە هۆکار بۆ دروسبوونی تیۆرێك.

٢٦- **پۆســـت مـــۆدێرنیزم**: ئـــەم چـــەمکە لـــە کۆتاییـــەکانی ســـەدەی بیســـتەمەوە ســـەریهەڵدا، بـــە واتـــای پـــاش نوێگـــەری دێـــت، چـــونکە ســـەرمایەداری وەکـــو سیســـتم کـــە پێشـــکەوتنی لـــە بـــوارە تـــەکنۆلۆژی و زانســـتی و فەرهەنگییـــەکان بەخۆیـــەوە بینـــی، بـــەڵام بیرکردنەوەیـــەکی دیکـــەی دژ هەیـــە، کـــە پێـــی وایـــە هـــەڵبڕینی دەنگێکـــە دژی هـــەموو دەســـتکەوتەکانی چـــاخی رۆشـــنگەری کـــە شۆڕشـــی فەرەنســـا زەمینـــەی بـــۆ خۆشـــکردبوو، یـــۆرگن هابرمـــاس پێـــی وایـــە تەواوکـــەی پـــرۆژەی مۆدێرنیزمـــە، چـــونکە ئـــەو پرۆژەیـــە هێشتا کاری دیکەی ماوە.

٢٧- **فەزای گشتی**: ئـــەم چـــەمکە هـــەم بـــە واتـــای بەشـــدارییەکی گشـــتیی خـــەڵك دێـــت لـــە دۆخـــە سیاســـیی و فەرهـــەنگی و کۆمەڵایەتییـــەکان، هـــەمیش وەکـــو پەرچـــەکردارێکی

کۆمەڵگە بە گشتیی دێت بەرانبەر ئەو ڕووداوانەی دەسەڵاتی سیاسیی دەیخولقێنیٚ، بۆیە ڕەهەندێکی کۆمەڵایەتی مرۆڤە لە ئاڵوگۆڕی پرۆسەی سیاسییدا ئێستە لە دنیای سیاسیدا گرینگییەکی لە ڕادەبەدەری پێدەدرێت، چونکە بەبێ گەڕانەوە بۆ خەڵك و بۆچوونە جیاوازەکانیان، کەلێنێك وکێماسییەك دروست دەبێت، کە ئەمە ڕێك واتای پشتگوێخستنی خەڵکە لە بەشداری گشت لە بڕیاردان و بەرەنجامەکان.

٢٨- **سیکۆلاریزم**: وشەکە لە لاتینییەوە هاتووە، بە واتای کاروباری دنیایی واتە جیهانپەرستی، لە ڕوانگەی سیاسییەوە بە واتای ڕاگواستنی ئایین دێت لەنێو حکومەت و دەسەڵاتەوە، تاکو وەکو تاکە سەرچاوەی دەسەڵات وەرنەگیرێت، واتە جیاکردنەوەی کاروباری ئایین لە حکومەت، ئەم چەمکە زیاتر لە سەدەکانی پاش چاخی ڕۆشنگەری سەریهەڵدا، تاکو ئێستەش ئەم بیرۆکەیە کاری پێدەکریٚ و لە بەشێکی وڵاتانی دواکەوتووش تا ئێستە ململانێی لەسەرە لە نێوان هێزە پێشکەوتووخواز و ئاییینییەکاندا.

٢٩- **تابوری پێنجەم**: زاراوەیەکی سیاسییە و پێناسەیەکە لە لایەن دەسەڵاتدارێتی حکومەتە دژ بەو گرووپانەی کە نەیاری دەوڵەتن، ئەم زاراوەیە یەکەمجار لە شەڕە نێوخۆییەکانی ئیسپانیا ١٩٣٦ هاتە ئاراوە، لەو کاتە فرانکۆ فەرماندەی سوپای دژە کۆمار بە چوار تابوور هێرشیان بردە سەر مەدرید، هاوکات بڕیار بوو گرووپێکی تر دزە بکەنە نێو ئەم شارە، ئیدی هێزەکانی پاراستنی شارەکە ئەم گرووپەیان بە دەستوپێوەندی دوژمن لەناو حزب ناوبرد.

٣٠- **تیۆر**: بە کۆمەڵێك ئەندێشە و بۆچوونی جیاواز دەگوترێت، زانستێکی تایبەتە لە هەموو بوارەکانی سیاسیی و فیزیایی و ئەدەبی و کۆمەڵایەتی کاری پێدەکرێت، زانایان لە ڕێگەی لێکۆڵینەوە و تۆژینەوە هەوڵ دەدەن بۆ دۆزینەوەی داتای واقیعی تاکو ڕێك بخرێت و وەکو پێوەر لەسەر هەر بابەتێك بەپێی تایبەتمەندیی کاری پیٚ بکرێت، هەروەها لە ڕێگەی تیۆرەوە دەرکەوتووە واتا ببەخشن نێوەندەکان بگۆڕن و پێشبینی داهاتوو بکەن و زەمینە خۆش بکەن بۆ داهاتووی پەرەسەندنی زانست لە تەواوی بوارەکانی سیاسیی و کۆمەڵایەتی، تەنانەت ئەدەبیش کە نموونەی زۆر هەن باس بکرێن.

سەرچاوە و پەراوێزەکان

[١] : ئێرنست گلینر. ناسیونالیزم. وەرگێڕانی بۆ کوردی. عەبدوڵڵا ڕەسوڵی. بڵاوکراوەکانی دەزگای ڕۆشنبیری جەمال عیرفان. ساڵی ٢٠١٦. ل٥٣

[٢] : تاريخ الفكر السياسى من مدينة الدولة الى الدولة القومية. جان جاك شوفارلية. ت. محمد العرب صاصيلا. دار الوحدة الوطنيية للطباعة و النشر. سنة ٢٠٠٤. ل٣٧ ل٣٨.

[٣] : بیری سیاسی کۆن و ناوەڕاست. د. غانم محمد سالح. وەرگێڕانی . سەلام کەریم. بڵاوکراوەکانی دەزگای موکریان بۆ چاپ و بڵاوکرنەوە. ساڵی ٢٠١٠. ل٢٠١ و ل٢٠٢ .

[٤] : هەمان سەرچاوەی پێشوو.. ل٢٠٨

[٥] : هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٢١١

[٦] : بیری سیاسی کۆن و ناوەڕاست . د. غانم محمد صالح. بڵاوکراوەکانی دەزگای موکریان بۆ چاپ و بڵاوکرنەوە. وەرگێڕانی . سەلام کەریم. ساڵی ٢٠١٠. ل١٩٩

[٧] : ئەندرو ڤنسنت. تیۆرەکانی دەوڵەت. وەرگێڕانی. عەبدوڵڵا فازڵ گەرمیانی. بڵاوکراوەکانی دەزگای وەرگێڕان، ساڵی ٢٠١١ . ل٤٥

[٨] : پێشەکیەك لەسەر کۆمەڵناسی سیاسی. د. ئەحمەد نەقیب . و. مەسعود ڕەواندۆست. بڵاوکراوەکانی دەزگای مورکیان. ل٣٣. ل٣٤.

[٩] : مجموعه الاجزاو عالم السياسى. د. حسن الصعب. دار العلم الملاين للنشر البيروت. سنه ١٩٨٥. بیروت .مجلد ٣.

[١٠] : ئەنتۆنیۆ گیدنز. سەرمایەداری و تیۆری کۆمەڵایەتی هاوچەرخ. وەرگێڕانی بۆ کوردی. ئارام ئەمین شوانی. ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە. هەولێر.٢٠١٦. ل٣٥٧

[١١] : ئێرنست گلینر. ناسیونالیزم. وەرگێڕانی بۆ کوردی عەبدوڵڵا ڕەسوڵی. بڵاوکراوەکانی دەزگای ڕۆشنبیری جەمال عیرفان. ساڵی ٢٠١٦. ل٢٥

١٢: مجموعه اجزاء.. عالم السياسه. د. حسن الصعب. گبعه جديده دار النشر العالم للملايين. سنه ١٩٨٥ بيروت .مجلد ٣

١٣: دليل بيرنز. المپل السياسيه. ترجمه لويس اسكندر. راجعه. الدكتور محمد انيس. دار الكتاب الوزارت تغليم العالى. قاهره. ١٩٦٤ .ل٤٨

١٤: فۆكۆ ياما. ڕەگوڕيشەی سيستمی سياسی لەسەردەمی پێش مرۆييەكانەوە تا شۆڕشی فەرانسا. وەرگێڕانی. ئاوات ئەحمەد سوڵتان. بڵاوكراوەكانی دەزگای دوارۆژ بۆ روناكبيری و ميديا. ساڵی ٢٠١٦. ل٢٥٩

١٥: پێشەكيەك بۆ كۆمەڵناسی سياسی. د. ئەحمەد نەقيب زادە. و. مەسعود رەواندۆست. لە بڵاوكراوەكانی دەزگای چاپی موكريان. ل٤١ و ل٤٢.

١٦: هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٤٤

١٧: هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٤٥

١٨: هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٤٧.

١٩: تاريخ الفكر السياسى. جان توشار. لويس بودان . بيار جانى. جورج لافون. جان سيرين لى. ترجمة. د. علي المقلد. دار العالمية لنشر و التوزيع . سنة ١٩٨١ بيروت.

٢٠: اسس البرالية السياسة. جون ستيوارت ميل. ترجمة. امام عبدلفتاح امام. د. ميشيل ميتياس . مكتبة المدبولى. قاهرة. سنة ٢٠٠٢.

٢١: ماركس ئەنگڵس. مانيفێستی كۆمۆنيست. بڵاوكراوەكانی حيڤبی كۆمۆنيستی ئێران.كۆمەڵە. ل٥٥

٢٢: تيری ئيگلتۆن. بۆچی ماركس لەسەر هەق بوو. وەرگێرانی بۆ كوردی. پێشڕەو محەمەد. بڵاوكراوەكانی دەزگای ئايديا. ساڵی ٢٠١٥. ل٢١ .

٢٣: د. حوسێن بەشيرييە. مێژووی سەدەی بيستەم. بەرگی يەكەم. دەزگای موكريان بۆ چاپ و بڵاوكردنەوە. ساڵی ٢٠٠٩. ل١٣٣

٢٤: ئیرنست گلینر. ناسیونالیزم. وەرگێڕانی بۆ کوردی. عەدوڵڵا ڕەسوڵی . بڵاوکراوەکانی دەزگای ڕۆشنبیر جمال عیرفان. ساڵی ٢٠١٦. ل٥٢،

٢٥: ئالین سوکال. ژاك برك مۆنت. بنەماکانی پۆست مۆدیرنیزم.. وەرگێڕانی هادی محەمەدی. ریکخراوە دیموکراتیەکانی یەکێتی نیشتیمانی کوردستان. ساڵی ٢٠٠٩. ل٧١

٢٦: ڕۆزا لۆکسۆمبۆرگ. ڕیفۆرمی کۆمەڵایەتی یان شۆڕش. وەرگێڕانی بابان ئەنوەر. کارزان عەزیز. پێشڕەو محەمەد. بڵاوکراوەکانی ناوەندی توێژینەوەی شەهید ئارام. ساڵی ٢٠١٦. ل٧١

٢٧: ج. تیومنز. روبیرتس. ئەیمی هایت. لە مۆدێرنەوە بۆ جهانگەرایی. وەرگێڕانی. محەمەد حسێن. بڵاوکراوەی وەزارەتی ڕۆشنبیری حکومەتی هەرێم. بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان. ساڵی ٢٠٠٩. ل٨٧

٢٨: رامین جهانبەگلو. مۆدێرنەکان. وەرگێڕانی ئازاد بەرزنجی. بڵاوکراوەکانی دەزگای نما بۆ فکری و لێکۆڵینەوە. سلێمانی ساڵی ٢٠٠٣. ل٧٦ .

٢٩: ئەرنست رێنان.. لەبارەی ناسیۆنالیزمەوە. گۆڤاری رەهەند ژمارە ٥ ساڵی ١٩٩٨

٣٠: ئەندرو ڤنسنت. تیۆرەکانی دەوڵەت. وەرگێڕانی. عەبدوڵلا فازڵ گەرمیانی. دەزگای وەرگێڕان. ساڵی هەولێر ٢٠١٢. ل١١٢

٣١: ماركس و الفوضوية. مبحث فی العلم الاجتماعي لدى سان سيمون و برودون و ماركس. بيار انسار. الجزء الثالث. ترجمة. ذوقان قرقوط. دار الطليعة للنشر و الطباعة . بيروت. طبعة الاولى ١٩٧٩.

٣٢: ئەحەمەد نەجیب زادە، جهانی بوون و شوناس و نەتەوەیی، وەرگێڕانی بۆ کوردی. ئازاد وەلەدبەگی. بڵاوکراوەکانی سەنتەری ڕۆشنبیری هەتاو. ساڵی ٢٠٠٤. ل١٩١

٣٣: دڤید لیتین. وەرگێڕانی بۆ کوردی. ڕێبین هەردی. گۆڤاری سەردەم. ژمارە ٥٧.

٣٤: تیۆری سیاسی. ئاندرۆ هیبود. وەرگێڕانی. گۆران سەباح. بڵاوکراوەکانی دەزگای ئاراس بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە. ساڵی ٢٠١١.. ل١٦٦.

٣٥: پەراوێز: مارکۆس گارڤیێ یەکێك لە دامەزرێنەرانی فکری نەتەوەیی ڕەشپێستەکان بوو لە ئامریکا (ساڵی١٨٨٧ لە جامایکا لەدایك بوو، تا ١٩٤٠ کۆچی دوایی کرد) ئەو هەر لەسەرەتای گەنجێتیەوە بیری لەوە کردەوە لەڕێگەی ئەدەب و ڕۆژنامەگەرییەوە هەوڵی ڕێکخستنێکی گەنجانەی دژ بە کۆیلەکردنی ڕەش پێستی دا،ئەو یەکەمین کەس بوو بیری لەوە دەکردەوە بۆچی حکومەت یان دەوڵەتێکی ڕەشپێست نییە لەسەرانسەری دونیادا، لەکاتێکدا ئەم ڕەگەزە کە سروشتیە و لەمێژە کۆیلەی سپی پێستەکانە، بۆیە هەڵسا بەبونیاتنانی سەرهەڵدانێك دژی بە کۆیلەکردنی ڕەش پێستەکان لەسەرانسەری دونیا بەتایبەتی ئامریکای لاتین، ئەوەبوو شوهرەتێکی گەورەی وەرگرت و بوو بە کەسێکی ناسراو جەماوەری و سەرەنجام نەك هەر لە ئامریکا بەڵکو لەتەواوی ئافریقاش بیرۆکەکەی سەرکەوتنی بەدەستهێنا و کەسایەتی بۆ ئینسانی ڕەش پێست گەڕانەوە، تا ئەو جێگەیەی بیرۆکەکە بوو بە جهانی و دونیا کەوتنە ژێر کاریگەری ئەوەی کە چیتر جیاوازی نەمێنێ لەنێوان ڕەش پێست و سپی پێست.

٣٦: ئەرنست گلێنەر. ناسیونالیزم. وەرگێڕانی بۆ کوردی. عەبدوڵڵا ڕەسوڵی. بڵاوکراوەکانی دەزگای ڕۆشنبیری جەمال عیرفان. ساڵی ٢٠١٦. ل١٧

٣٧: د. علی عبد الحمداوی. الاشکالیة السیاسة للحداثة. من الفلسفة الذات الی الفلسفة التواصل. دار المان الرباط الاختلاف. سنة ٢٠١١. ل١٥

٣٨: هنری لؤفیفر. ما الحداثة. ترجمة. کاظم جهاد. دار ابن الرشد. ١٩٨٣.

٣٩: تیری ئیگلتۆن. بۆچی مارکس لەسەر حەق بوو. وەرگێڕانی بۆ کوردی. پێشڕەو محەمەد. دەزگای ئایدیا بۆ فکر و لێکۆڵینەوە. ساڵی ٢٠١٥. ل٢٢٩

٤٠: میتۆد و فەلسەفە. کۆمەڵناسی ئەدەبیات. کۆمەڵێك وتاری فکری. وەرگێڕانی لە فارسییەوە. هادی محەمەدی. ساڵی ٢٠٠٦. ل١١

٤١: برێندا مارشاڵ. پرسی پێکهاتەخوازی و پۆست مۆدێرنیزم. وەرگێڕانی بۆ کوردی. بەفرین. ڕۆژنامەی ئاسۆی ڕۆژهەلات. ٢٠١٥

٤٢: ج. تیمونز روبیرتس. لەمۆدێرنەوە بۆ جهانگەرایی. بەشی دووەم. وەرگێڕانی. محەمەد حوسێن. بڵاوکراوەکانی بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان. سلێمانی ساڵی ٢٠٠٩. ل ٦٧

٤٣: ناسیۆنالیزم گۆڕانکاری لەتیۆری رەخنە. ئەکرەمی میهرداد. ل١٠٩. ل١١ .

٤٤: هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٢١

٤٥: کتێبی نەتەوەخوازی. عبدوڵڵا ئەبرێشەمی. وەرگێرانی بۆ کوردی. سەلاحوددینی ئاشتی. ل ١٢٢.

٤٦: تیۆری سیاسی. ئاندرۆ هییود. وەرگێڕانی د. گۆران سەباح. دەزگای ئاراس. ساڵی ٢٠٠٩. ل٢٠١.

٤٧: ئێرنست گلێنەر. ناسیونالیزم. وەرگێڕانی بۆ کوردی. عەبدوڵڵا رەسوڵی. بڵاوکراوەکانی دەزگای رۆشنبیری جەمال عیرفان. ساڵی ٢٠١٦. ل٩

٤٨: الامم و الاممية قضايا و افاق مفهوم الاشتراكي للامة. ليوبولد مارمورا. تعريب. ميشيل كيلو. منشورات وزارة الثقافة جمهورية العربية السورية. سنة ١٩٩٣. ل٨٥

٤٩: ج. تیمۆنز رۆبێرتس. ئەی می هایت. لەمۆدێرنەوە بۆ جهانگەرایی. وەرگێرانی. محەمەد حوسێن. بڵاوکراوەکانی خانەی وەرگێڕان وەزارەتی رۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان. ساڵی ٢٠٠٩. ل٨٨

٥٠: پەراوێز: ئەم داتایە کە لەبارەی لینین و مافی چارەنووسی گەلانە لەئێنتەرنێتەوە وەرگیراوە. بڕوانە سایتی مارکسیزم بەم لینکە. **Marksizm.net**. کە سایتێکی نێودەوڵەتییە و بەچەند زمانێکی جهانی فکر و سیاسەت و تێزەکانی مارکس و مارکسیزمەکان پەخش دەکات، لەم لینکەدا تەواو چالاکی و کتێبی بیرمەندە مارکسیەکان نمایش کراوە و وەکو کتێبخانەیەکی مارکسییە.

٥١: فالح عبدالجبار. المادية و الفكر الديني المعاصر. نظرة نقدية. مركز الابحاث و الدراسات الاشتراكية فى العالم العربى. ١٩٨٥. ١٣٥

٥٢: ليبولد مارمورا. الامة و الاممية.. قظايا و افاق مفهوم الاشتراكى للامة.. تعريب. ميشيل كيلو. منشورات وزارة الثقافة. دراسات اجتماعية في جمهورية العربية السورية ١٩٩٣. ل٦٠.

٥٣: ئەحمەد شەبانی. فەرهەنگی زانستی سیاسی. کوردی . فارسی. ئینگلیزی. دانشگاه کردستان. ٢٠١٥. ل٣٢٦

٥٤: برتراند راسل. ئایدیاڵە سیاسیەکان. وەرگێڕانی بۆ عەرەبی. ئەکبەر حەسن. چاپکراوەکانی یانەی قەڵەم. ساڵی ٢٠١٣. ل٩٤

٥٥: ليوبولد مارمورا. الامة و الاممية. قضايا و افاق مفهوم اشتراكى للامة.. تعريب. ميشيل كيلو. دراسات اجتماعية فى جمهورية العربية السورية. سنة ١٩٩٣ . ل٣٣.

٥٦: د. ڕەفیق سابیر. کولتوور و ناسیۆنالیزم. بڵاوکراوەی مەڵبەندی کوردۆلۆجی. ساڵی ٢٠٠٨. ل٢٥

٥٧: سلاڤۆی ژیژاك. چۆن لاکان بخوێنینەوە. وەرگێڕانی بۆ کوردی. وەلید عومەر. دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم. ل٥٤

٥٨: ئەنتۆنی دی سمیس. نەتەوەخوازی تیۆری و ئیدیۆلۆجی و مێژوو.. وەرگێڕانی بۆ کوردی. هۆشیار عەبدولڕەحمان سیوەیلی. دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس. ساڵی ٢٠٠٤. ل١٣١

٥٩: لیبرالیزم. زەمینەی مێژوویی و فکرییەکانی لەسەدەی بیستەمدا. وەرگێڕانی بۆ کوردی. کۆمەڵێك نووسەر. زنجیرە کتێبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم. ساڵی ٢٠١٧. و ل١٢١

٦٠: يورغن هابرماس. الدولة و التعدد الثقافى.. ترجمة. المصطفى الحسنى. دار توبقال للنشر. مغرب. سنة ٢٠٠٨. ل٨

٦١: **د. بكرى خليل. الفكر القومي و القضايا التجدد الحضاري. مكتبة المدبولي. سنة ٢٠٠٤. ل١٦٤.**

٦٢: ئەکرەم مهرداد. ناسیۆنالیزم (گۆڕانکاری ، تیۆری، رەخنە) بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری. ٢٠٠٦. ل٩١

٦٣: د. عباس وەلی لە رۆژنامە. رۆژنامەی ژمارە (٣٦٥). ١٢/١٧/ ٢٠٠٨. مەلەفێکی تایبەت بە ئیدیۆلۆژیا و ناسیۆنالیزم

٦٤: ئانتۆنیۆ دی سمیس. نەتەوەخوازی ئیدیۆلۆژی و مێژوو. وەرگێرانی بۆ کوردی. هۆشیار عەبدولڕەحمان سیوەیلی. بڵاوکراوەی دەزگای ئاراس. ساڵی ٢٠٠٤. ل٧٣.

٦٥: ریجیس دوبریە. نقد العقل السیاسی. ت. د. عفیف دمشقیە. دار النشر الاداب. سنە ١٩٨٦. ل١٥٣.

٦٦: ج. تیونز رۆبیرتس. ئەیمی هایت. لە مۆدێرنەوە بۆ جهانگەرایی. وەرگێڕانی بۆ کوردی. محەمەد حوسێن. بڵاوکراوەکانی وەزارەتی رۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان. خانەی وەرگێڕان. ساڵی ٢٠٠٩. ل٣٧

٦٧: هانا ئارێنت. بنەماکانی تۆتالیتالیزم. وەرگێڕانی بۆ کوردی. حەمە رەشید. زنجیرە کتێبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم. کتێبی ژمارە ٤٠٩. ساڵی ٢٠٠٧. ل١٥٢

٦٨: ج. تیمونز روبیرتس. ئەیمی هایت. لە مۆدێرنەوە بۆ جهانگەرایی. وەڕگێرانی بۆ کوردی. محەمەد حسێن. بڵاوکراوەکانی وەزارەتی رۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان. خانەی وەرگێڕان. ساڵی ٢٠٩. ل٣٥

٦٩: ریجیس دوبرییە. نقد عقل السیاسی. د. عفیف دمشقیة. الطبعة لبنان. ل١٤٣

٧٠: جەمال نەبەز. بیری نەتەوەیی کوردی. بڵاوکراوەی بنکەی کوردنامە. چاپی دووەم. ٢٠٠٢. ل٨٧

٧١: جەمال نەبەز. بیری نەتەوەیی کردی. بڵاوکراوەی بنکەی کوردنامە، چاپی دووەم ٢٠٠٢ لەندەن. ل٦٨

٧٢: ئەنتونی دی سیمیس. نەتەوەخوازی تیۆری و ئیدیۆلۆژی و مێژووی. وەرگیڕانی بۆ کوردی. وشیار عبدولڕەحمان سیوەیلی. دەزگای ئاراس. ساڵی ٢٠٠٤. ل٧٢.

٧٣: جان توشار. لويس بودان. بيار جانى. جورج لافو. جان سيرين لى. تاريخ الفكر سياسى. ترجمة. على المقلد. دار النشر عالمية سنة ١٩٨١. ل ٤٤٥.

٧٤: ئاندرۆ هییود. تیۆری سیاسی. دەزگای ئاراس. وەرگێڕانی . گۆران سەباح. ل١٦٦.

٧٥: د. عـبدوللە ئەبریشەمی نەتەوەخوازی. وەرگێرانی سەلاحەدین ئاشتی. ل٤٨. ل٤٩

٧٦: عبدولله العروى . مفهوم الدولة. دار النشر. مركز الثقافى العربى. ل٦٨

٧٧: عبدولله العروى. مفهوم الدولة. دار النشر مركز الثقافي العربي. سنة ١٩٨٧. ل٦٨

٧٨: د. رەفیق سابیر. بەشێك لەكتێبی (ئیمبراتۆریەتی لم). گۆڤاری سەنتەری برایەتی. ١٩٩٨.

٧٩: عصر الثورة اوروبا. (١٧٨٩_١٨٤٨). اريك هوبسباوم. ترجمة. فايز الصباغ. تقديم. د. مصطفى الحمارنة. دار النشر. مركز دراسات الوحدة العربية. سنة ٢٠٠٨. ل٢٧٢.

٨٠: ویلێ دیورانت. مێژوی شارستانیەتەكان. وەرگێرانی. ئازاد بەرزنجی و نەبەز كەمال و دانا ئەحمەد. بەرگی یەكەم. بڵاوكراوەكانی دەزگای پەخش و بڵاوكردنەوەی سەردەم. ل١٣٢ ل ٢٢٣.

٨١: اريك هوبسباوم. عصر الثورة. (١٧٨٩_١٨٤٨) مركز دراسات الوحدة العربية. ترجمة فايز الصباغ. الفصل الثاني الايديولوجيا و الدين. تقديم. د. مصطفى الحمارنة. دار النشر. مركز دراسات الوحدة العربية سنة. ٢٠٠٨. ل٤٠٥.

٨٢: ئەكرەم میهرداد. ناسیۆنالیزم (گۆڕانكاری تیۆری رەخنەیی) بڵاوكراوەی مەكتەبی بیر هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل ٣٠. و هۆشیاری (ی.ن.ك) ٢٠٠٦. ل٢٩

٨٣: د.رەفیق سابیر. بەشێك لە كتێبی (ئیمبراتۆریای لم) گۆڤاری سەنتەری برایەتی. ژمارە ٦. ساڵی ١٩٩٨.

٨٤: ئەحمەد بالآیی. کوردو ئیسلام.. بەڕێوەبەرایەتی چاپ و بڵاوکردنەوەی وەزارەتی ڕۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان. چاپی دووهەم. ساڵی ٢٠١١. ل١٦

٨٥: هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل١٧

٨٦: ئەحمەد بالآیی. کورد و ئیسلام. بڵاوکراوەکانی بەڕێوەبەرایەتی چاپ و پەخشی وەزارەتی ڕۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان. چاپی دووهەم. ساڵی ٢٠١١. ل٩٠

٨٧: ناسیونالیزمی کورد و روانگەی رۆژئاوا. کۆمەڵێك نووسەری بیانی. وەرگێڕانی بۆ کوردی. وریا رەحمانی. دەزگای چاپ و پەخسی سەردەم. ساڵی ٢٠١٢. ل ١٧٢.

٨٨: مەنسور مەخدووم گرینگی کورد و کوردستان لە قۆناغە مێژوویەکانی ئێران.. وەرگێڕانی بۆ کوردی. رەفعەت مورادی. هەولێر ساڵی ٢٠٠٥. ل ٨٧.

٨٩: مامۆستا جەعفەر. مێژووی بیری کورد. بڵاوکراوەکانی دیداری جیهانی مەولانا خالید. ٣. ساڵی ٢٠٠٩. ل ٥٥

٩٠: مەنوچهێر پارسادوست. جەنگی چاڵدێران لە کتێبی شا ئیسماعیلی یەکەمدا. وەرگێڕانی. وەفا بداعی. دەزگای موکریان بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە. ساڵی ٢٠١٤. ل٣١

٩١: هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٥٧

٩٢: ناسیونالیزمی کورد و روانگەی رۆژئاوا. کۆمەڵێك نوسەر. وەرگێڕانی لەئینگلیزییەوە . وریا رەحمانی. بڵاوکراوەی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم. ساڵی ٢٠١٢. ل١٧٩

٩٣: هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل١٠

٩٤: گۆران سەلام. کاریگەری خێڵ و ئاین لەسەر بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد لەنێوان ساڵانی ١٨٤٧_١٨٨١.. بڵاوکراوەکانی دەزگای جەمال عیرفان. ساڵی ٢٠١٤. ل١٤٤

٩٥: پەراوێز: پابت و المتحول، نامەی دکتۆرای ئەدۆنیس ە و کتێبێکە کە لە چوار بەش پێکهاتووە و هەر بەشێکی بریتییە لە بابەتێك، یەکێك لەوانە مەسەلەی عەقڵی عەرەبی و

ڕەگوڕیشەی عەرەب و ئەدەب و مەعریفەیە کە تێیدا باس لە راڤەکردنی زمانی قورئان دەکات و بە تاکە سیخری دەقەکە پێناسەی دەکات.

٩٦: ئێرنست گلنیر. ناسیونالیزم. وەرگێڕانی بۆ کوردی. عەبدوڵلا رەسوڵی. بلاوکراوەکانی دەزگای رۆشنبیری جەمال عیرفان. ٢٠١٥. ل٦٣

٩٧: اريك هوبزباوم. ارهاصات الشعبية للنزعة القومية.. ترجمة . عدنان حسن. مجلة النهج . عدد ١٧ سنة ١٩٩٩ . ل٢٣٠

٩٨: هەمان سەرچاوەی سەرەوە. ل٢٣٥.

٩٩: رۆلان بارت. رەخنەو هەقیقەت. وەرگێڕانی بۆ کوردی. پێشرەو حسێن. زنجیرە کتێبی گیرفان دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم. ساڵی ٢٠٠٧. ل٤٥

١٠٠: رۆڤار. ژمارە ٢٨ . بلاوکراوەی تایبەت بە عەلائەدین سەجادی. دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم دەریدەکات.

١٠١: رەفیق حیلمی. شیعر و ئەدەبیاتی کوردی. بەرگی دووەم بەغدا. چاپخانەی الشباب. ١٩٥٦. ل٢٠٦.

١٠٢: ناسیونالیزمی کورد و روانگەی رۆژئاوا. کۆمەڵێك نوسەری بیانی. وەرگێڕانی بۆ کوردی. وریا رەحمانی. بلاوکراوەکانی دەزگای پەخشی سەردەم. ساڵی ٢٠١٢. ل٢٠٧.

١٠٣: هەمان سەرچاوەی پێشوو.ل٢٠٨.

١٠٤: بول ويست. الرواية الحديثة. ترجمة. عبدلواحد محمد. دار الرشيد للنشر. سنة ١٩٨١. ص٢٢٤

١٠٥: د. محمد ئەرگۆن. عەلمانیەت و ئایین. وەرگێڕانی. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد. دەزگای سەردەم. ساڵی ٢٠٠٥ ل٤٧.

١٠٦: د. برهان غليون. الوعي الذاتي. دار البيطار البيروت. سنة ١٩٨٧. ل٦٨

١٠٧: د. بكرى خليل. الفكر القومي و القظايا تجدد الحظاري. مكتبة المدبولى القاهرة. سنة ٢٠٠٤. ل٢٦.

١٠٨: د. رفيق سابير. ئيمبراتۆريەتی لم. گۆڤاری سەنتەری برايەتی. ژمارە ٦. ساڵی ١٩٩٨.

١٠٩: ئەنتۆنی دی سميس. نەتەوەخوازی تيۆر و ئيديۆلۆژيا و مێژوو. و. هۆشيار عبدولڕەحمان سيوەيلی. بڵاوكراوەكانی دەزگای ئاراس. ل١٢٢.

١١٠: رۆڤار. ژمارە ٢٨. مەلەفی تايبەت بە عەلائەدين سەجادی.وەرزنامەيەكی تايبەت بو بەداهێنەران دەزگای چاپی و پەخشی سەردەم دەريدەكرد. ساڵی ١٩٩٩

١١١: ئيحسان نوری پاشا. مێژووی رەگ و رەچەڵەكی كورد. پرۆژەی ١٠٠ كتێی كوردی. وەرگێڕانی بۆ كوردی. حەمە كەريم عارف. ساڵی ١٩٩٨. ل١٩

١١٢: ئيحسان نوری پاشا. مێژووی رەگ و رەچەڵەكی كورد. وەرگێڕانی بۆ كوردی. حەمە كەريم عارف. پرۆژەی ١٠٠ كتێبی كوردی ساڵی ١٩٩٨. ل١٦ و ل١٧

١١٣:: د. عباس وەلی. دەربارەی ناسيۆناليزم و خانی لە پەراوێزی كۆنفرانسی خانی لە ديار بكر. رۆژنامەی رۆژنامە. ژمارە ٤٣٥ . ساڵی ٢٠٠٩

١١٤: **فريديش انجلس. اصل العائلة و الملكية الخاصة و الدولة. دار النشر الجمل. البيروت. سنة ٢٠١٤. ل١٥٥.**

١١٥: **استاذ الدكتور. عبد ربة سكران ابراهيم الوائلی. اكراد العراق ١٨٥١_١٩١٤ . دراسة فی التاريخ الاقتصادي و الاجتماعي و السياسي. ل**٨١.

١١٦: هەمان سەرچاوەی پێشوو.ل٩٠

١١٧: د. رەفيق سابير. كولتوور و ناسيۆناليزم. لە بڵاوكراوەكانی مەڵبەندی كوردۆلۆژی. ساڵی ٢٠٠٨. ل٥٠

١١٨: گۆران سەلام. كاريگەری خێڵ و ئاين لەسەر بزووتنەوەی رزگاری خوازی گەلی كورد. لە نێوان ساڵانی ١٨٤٧_١٨٨١ . بڵاوكراوەكانی دەزگای رۆشنبيری جەمال عيرفان. ساڵی ٢٠١٤. ل٢١

١١٩: هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٢٣

١٢٠: تاريخ الفكر السياسى. من المدينة الدولة الى الدولة القومية. جان جاك شوفالية. ت. محمد عرب صاصيلا. دار الوحدة الوطنية. سنة ٢٠١٠. ل٣١٧

١٢١: تیۆری سیاسی. ئانرۆ هێیود. وەرگێرانی بۆ کوردی. گۆران سالّح. بلاّوکراوەکانی دەزگای ئاراس. ل١٢٤.

١٢٢: مارتن فان بروينسن. ئاغا و الشيَخ و الدولة. جزء الاول . ترجمة. امجد حسين. معهد دراسات الاستراتيجية. سنة طبعة الاولى ٢٠٠٧. ل٢٨٣

١٢٣: د. حوسێن بەشیرییە. مێژووی بیری سیاسی سەدەم بیستەم. وەرگێڕانی. ناسر ئیبراهیم زادە. دەزگای موکریان بۆ چاپ و بلاّوکردنەوە. سالّی ٢٠٠٩. ل٢٩٢

١٢٤: ماکس هۆرکهایمەر و تیۆدۆرف ئەدۆرنۆ. وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە. هاوژین مەلا ئەمین. بلاّوکراوەکانی نێوەندی رۆشنگەری بۆ لیکۆلّینەوەی فکری و سیاسی. سالّی ٢٠١١. ل٣٥٠

:١٢٥

:١٢٦